

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

HUGO VICTOR MŰVEI

A GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
KÖNYVEI

FORDITÓK ÉS BIRÁLÓK

AMBRUS ZOLTÁN	KARINTHY EMILIA
ADORJÁN SÁNDOR	KARINTHY FRIGYES
BÁLINT LAJOS	KELEN FERENC dr.
BALLA MIHÁLY	LÁNDOR TIVADAR
BÁNÓCZI LÁSZLÓ dr.	MARGITTAI SZANISZLÓNÉ
BONKÁLÓ SÁNDOR dr.	NÉMETH ANDOR
CSERNA ANDOR	OCSKAI ISTVÁNNÉ
CSILLAY KÁLMÁN	Ifj. PÁLÓCZI HORVÁTH L.
ÉBER LÁSZLÓ dr.	DOBOSI PÉCSY MÁRIA
ENDREI ZALÁN	PETERDI ISTVÁN
ENDRÖDY BÉLA dr.	POGÁNY KÁZMÉR
FEKETE OSZKÁR dr.	PORZSOLT KÁLMÁN
FORRÓ PÁL dr.	PÜNKÖSTI ANDOR
GELLÉRT HUGÓ	SALGÓ ERNŐ dr.
GERGELY GYÖZŐ	SEBESTYÉN KÁROLY dr.
GUTI ERZSI	SCHÖNER DEZSÓ
GYAGYOVSZKI EMIL	SCHÖPFLIN ALADÁR
HAIMAN HUGÓ dr.	SZEGEDY ISTVÁN
HALASI ANDOR	SZÉP ERNŐ
HAVAS ALBERT	SZIKLAY JÁNOS dr.
HAVAS ANDRÁS KÁROLY	SZINI GYULA
HAVAS JÓZSEF	SZIRMAI JÓZSEFNÉ
HEVESI SÁNDOR	SZTROKAY KÁLMÁN
HONTI REZSŐ	TRÓCSÁNYI ZOLTÁN dr.
KARDOS LÁSZLÓ dr.	VÉCSEY LEÓ

HUGO VICTOR

A
NYOMORULTAK
(LES MISÉRABLES)

V.

FRANCIA EREDETIBŐL FORDITOTTÁK
CSILLAY KÁLMÁN ÉS ÉBER LÁSZLÓ

ILLUSZTRÁLTA
CONRÁD GYULA

CHRISTENSEN ÉS TÁRSA
GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

Katákya és a kateda
szedések és herék

A címlap keretrajzát
és a bekötést
VÉGH GUSZTÁV
iparművész tervezte

64181/26/5-6

~~10.309~~

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyelvtudományi napló
1930 év 277 sz.

Globus. Budapest

HARMADIK RÉSZ: MARIUS

(FOLYTATÁS)

NYOLCADIK KÖNYV

A gonosz szegény

(Folytatás)

IV. Rózsa a nyomorban

A félig kitarult ajtónyílásban megjelent egy fiatal lány. Az a világosság, amely épp az ajtóval szemben levő padlás ablakból beömlött, sajátos fakó fénnel borította el a lány arcát. Megványadt, elgyötrött, lesóványodott teremtésnek látszott; mezitelen, didergő, fagyos természetét csak egy ing és alsószoknya borította be; a derekát madzag övezte körül, haját madzag tartotta együvé, ingéből kimeredt a válla, merő sápadtság és vérszegénység, vállperece földszürke, a keze vörös, szája nyitva feledett és torz, fogsora hiányos, szeme tompafényű, kihívó, alattomos; termete, fiatalos lányossága dacára is elnyült, nézése olyan, mint egy romlott öreg asszonyé, tizenöt évesnek épp úgy látszott, mint ötvennek; azok közé a teremtések közé tartozott, akik egyaránt lehetnek gyöngék és borzalmasak, és akik épp úgy megborzongtatják az embert, mint ahogy látukra sirva is lehetne fakadni.

Marius fölkel és bizonyos meghökkenéssel nézett arra a teremtésre, aki szinte olyannak látszott, mint aminők az ember álmát szokták megzavarni.

S leginkább az hatott gyötrelmesen, hogy meglátszott a lányon, hogy nem is lehetett csuf amikor megszületett. Kis gyermek korában föltétlenül szépnek is kellett lennie. Kora kecsessége még küzködött azzal az időelötti, borzalmas öregséggel, amivel a süllyedés és nyomor ránehezedett. Tizenhat éves arcán még vergődött valami báj, akár az a halovány verőfény, amelyet megöl egy sulyos felhőzetű téli hajnal.

Marius előtt a lány arca nem volt ismeretlen. Ráemlékezett, mintha már látta volna.

— Mit akar, kisasszony? — kérdezte.

A fiatal lány olyan hangon felelt, akár egy ittas fegyenc:
— Levelet hoztam Marius urnak.

Megmondta a nevét: Marius; nem lehetett kétséges, csakugyan őt kereste; de ki ez a lány? Honnan tudhatta, hogy őt hogy hívják?

S anélkül, hogy valami biztatást megvárt volna, a lány belépett. Járása határozott és olyan biztossággal, amely kizárt minden lehető elfogódottságot, nézett szét a szobán és a földült ágyon. Lába mezitelen. Szoknyáján, a nagy lyukakon keresztül látszott hosszú lábaszára és sovány térde. A lány didergett.

Tényleg levél volt kezében, amelyet odanyujtott Mariusnak.

Marius, amint a boritékot föltépte, észrevette, hogy az az óriási ostya, amely a boritékra rá volt ragasztva, még nedves. Messziről tehát a levél nem jöhetett. Elolvasta:

„Kedves, ifju szomszéd!

Megtudtam, hogy minő jóságos volt irántam ezelőtt hat hónappal, mert helyettem megfizette a házbért. Az isten áldja meg érte, fiatal ur! Lányom, az idős, elmondhatja, hogy két nap óta nincs egy falat kenyერünk, pedig négyen vagyunk és a feleségem beteg. Ha ösztönszerű érzésem meg nem csal, azt hiszem, jogom van azt remélni, hogy ez a tényállás az ön nemes szívére arra fogja indítani, hogy irántam könyörületes legyen és részeltessen némi jótékonyágban.

Azzal a különös tisztelettel, amellyel az emberiség jótevőinek mindenki tartozik, üdvözli önt *Jondrette*.

U. i.: Kedves Marius ur, lányom megvárja, parancsol-e valamit?“

Ez a levél, mely hirtelen fölbukkant abban a különös kalandban, mely az előző est óta foglalkoztatta Mariust, ugyan hatott, mint pincében a gyertya lángja. Egyszerre meglátott mindent.

Ez a levél is onnan jött, ahonnan a többi négy. Ugyanaz az irás, szakasztott az az irány, a helyesírás is egyenlő, a papír nem különben, még a dohány szaga sem más.

Előtte volt az ötféle nyomoruság, öt történet, öt név, öt aláírás és egyazon író. Don Alvarez, a spanyol kapitány, a sze-

rencsétlen Balizard anyó, Genflot, a drámai költő és Fabantou, az öreg színész, — az mind Jondrette volt, ha ugyan ennek a Jondrette-nek tényleg Jondrette a neve.

Amint már említettük, Mariusnak, bár meglehetősen régen lakott ebben a rozoga házban, ritkán volt alkalma látni, vagy épp észrevenni züllött szomszédait. Egészen másutt járt az esze, és az ember tekintete csak ott vesz valamit észre, ahova a figyelme irányítja. Találkozhatott Jondrette-ékkal a folyosón vagy a lépcsőházban akárhányszor, de ezek csak afféle árnyalakok lehettek ránézve; olyan kevésbé érdeklődött irántuk, hogy előző estén, amikor a boulevardon össze is ütközött a Jondrette-lányokkal, mert kétségkívül ők voltak azok, akikkel összeütközött, — nem ismerte meg őket, pedig ez, aki épp most hozzá bejött, volt az egyik, — akkor is csak az undor és a szánalom érzését keltették föl benne és azt a homályos emléket, mintha már találkozott volna valahol velük.

Most azonban már világosan látott mindent. Nyilvánvaló lett előtte, hogy Jondrette-nek nyomorusága folytán az a mestersége, hogy jótékony emberek szánalmát kiaknázza és mindenféle álnév alatt gazdag és lágyszivű emberekhez kunyoráló leveleket irt, azokat a lányával küldi el, megkockáztatva bárminő veszedelmet is, ami őket érheti, mert ez az apa már ott tartott, hogy tétnek föltette a lányait is, — abban a játszmában amit sorsával folytatott. Marius megértette azt is, hogy előző estén csak azt lehetett következtetni a lányok megriadtságából, lihegésükből, rémületükből, csapszékies beszédjükből, hogy ezek a szerencsétlen teremtések isten tudja minő szomorú mesterséget űznek, s hogy ez mindazon emberi társadalom keretében termett. Két ilyen nyomoruságos lény, akik se nem gyermekek, se nem lányok, nem is asszonyok, de valaminő tisztátalan szörnyetegek, ártatlanul is ilyen termékei a nyomornak.

Szomorú, névtelen lények: nincs koruk, sem nemük, akikre nézve megszűnt minden lehetőség, a jó épügy, mint a rossz, s akik, amint a gyermekesorból kinőttek, már meg vannak fosztva mindentől, se szabadságuk nincsen, se tisztességük, se felelősség-érzetük. Lelkük alig nyílt ki a minap, mára már elsorvadt, akár az utcán elhullt virág, amelyet ellep a sár és csakhamar elgázol a kocsikerék.

Ám amíg Marius szomorú és csodálkozó tekintetet vetett

rá, a lány olyan bátran, akár valami kísértet jött-ment a padlásszobában. Tipegett mindenfelé, mit sem törődve azzal, hogy jóformán mezitelen. Némelyik pillanatban rongyos és lompos inge majdnem ágyékáig látszott leesni. Tologatta a székeket, a szekrényen levő holmikát megfogdosta, Marius ruháját is megforgatta és bekukkantott a szoba sarkaiba, hogy ott mi lehet?

— No lám, — szólt — önnél még tükör is van!

Aztán úgy dudolgatott, mintha egyedül volna; az operett-áriák töredékei, utcai dalok visszatérő sorai rekedt torok hangján nagyon szomoruan hangzottak. S volt magaviselete merészségében valami nem is tudom minő elszántság, zavar és megalázottság. Hiszen az arcátlanság szégyen.

Szánalmas látványt nyújtott, amint ide-oda tipegett, akár a világosságtól megriadt madár, vagy olyan, amelynek eltört a szárnya. Meg lehetett érezni, hogy ez a fiatal lány, ha más nevelésben részesítik és más a sorsa, vidám és fesztelen természeténél fogva finom és bájos teremtéssé fejlődik. Az állatok között nincs rá eset, hogy amelyik galambnak születik, az keselyűvé fejlődjék. Efféle csak emberrel történhetik meg.

Marius elgondolkozott és nem zavarta.

A lány az asztal mellé állt.

— Ah! — kiáltott fel, — mennyi könyv!

Merev tekintete fölcsillant. S amint újból megszólalt, szavából már kicsendült a hiúságnak az az öröme, aminek emberi lény soha ellentállani nem tud, amikor akad valami, amivel dicsekedhetik.

— Tudok ám én olvasni is!

És fölkapva az asztalról azt a könyvet, melyet épp fölütve talált, elég folyékonyan olvasott belőle:

„... Bauduin tábornoknak megparancsolták, hogy dandárának öt zászlóaljával szállja meg a waterlooi sík közepén fekvő Hougomont-kastélyt...“

Ekkor félbeszakította olvasását:

— Ah! Waterloo! Tudok én róla. Annak idején ott csata volt. Részt vett benne az apám. Az apám szolgált a hadseregben. Mondhatom, hogy mi, magunk között komoly bonapartisták vagyunk, bizony! Waterloo, az az angolok ellen volt...

Letette a könyvet, fölvetett egy tollat és elkezdett írni.

— Még írni is tudok!

S megmártva a tollat a tintában, Marius felé fordult:

— Szeretné látni? Mingyárt irok is valamit, megnézheti.

S mielőtt Marius felelhetett volna, egy papírlapra, melyet az asztal közepén talált, már leírta:

„*Itt vannak a spiclik!*“

Aztán eldobta a tollat ezzel a szóval:

— Mondhatom, hogy nincs benne egyetlen hiba sem. Meg is nézheti, ha nem hiszi. Kaptunk mi szép nevelést, én meg a hugom. Nem voltunk mindig úgy, ahogy most vagyunk. Nem arra születünk mi, hogy...

Hirtelen abbahagyta és fénytelen tekintettel rámeredve Mariusra, elkacagta magát, aztán rémülettel és mélységes fásultsággal fölkiáltott:

— Ejh!

Aztán valami vidám danára így dudolgotott:

Éhes vagyok, édesapám

Nincs kenyér.

Gunyám sincsen, édesanyám

Itt a tél.

Dideregj,

Ancsi.

Pityeregj,

Jancsi.

S nyomban, ahogy végigdudolta, így szólt:

— Marius ur, jár-e néha színházba? Mert én járok. Van egy kis öcsém, annak néhány művészbarátja van, tőle szoktam potyajegyet kapni. Különben a karzati padokat ki nem állhatom. Kellemetlen, rossz érzésű helyek. Néha olyan csúf ott a népség. Még a szaguk is rossz.

Aztán végigmustrálva Mariust, egészen sajtásárgos arcot vágva, így szólt:

— Tudja-e, Marius ur, hogy ön csinos fiú?

Ugyanabban a pillanatban mindkettőjüknek ugyanaz az ötlete támadt, mert mosolygott és elpirult mind a kettő.

A lány Marius mellé lépett, a legény pedig a lány vállára tette a kezét.

— Ön nem nagyon érdeklődik én irántam, Marius ur,

pedig én ösmerem önt jól. Gyakran látom itthon, a lépcsőházban, aztán amikor az Austerlitz környékén járok, láttam önt be-betérni bizonyos Mabeufhöz, aki ott lakik. De milyen jól áll önnek, hogy a haja olyan göndör!

Mindezt gyöngéden igyekezett elmondani, s ettől a hangja csöndesebb lett. Szavainak egy része, amig torkából ajkáig eljutott, hangtalanná vált, mint a rossz zongora, amelyen egy-egy billentyű elnémult.

Marius lassankint hátrahúzódott.

— Kisasszony, — mondta hűvös komolysággal, — van itt nálam egy csomag, azt hiszem ez az öné. Engedje meg, hogy odaadjam.

Ezzel átnyújtotta azt a boritékot a négy levéllel.

A lány összecsapta a két kezét és fölkiálott:

— Hogy kerestük mindenfelé!

Aztán hirtelen elkapta a csomagot, kinyitotta a boritékot, ezalatt így szólva:

— Istenem, istenem! de hogy kerestük a hugommal együtt! Lám és ön találta meg! Ugy-e, hogy a boulevardon vesztettük el? Biztosan ott, a boulevardon? Tudja, ez akkor történhetett, amikor elkezdtünk szaladni. A hugom volt a csacsi, aki ezt a butaságot elkövette. Amikor aztán hazaérkeztünk, már nem találtuk semerre. Minthogy pedig nem akartuk, hogy bennünket megverjenek, mert azt nem szeretjük, de igazán nem szeretjük, sőt egyenest ki nem állhatjuk, azt mondtuk, hogy elvittünk minden levelet, ahová címezve voltak, de ezek az uraságok azt felelték rá, hogy nincs semmi! No és most itt vannak ezek a szegény levelek! És hogy találta ki, hogy ezek az én leveleim? Hja persze! az irásomról! Hát ön volt az, akit tegnap este meglöktünk? Mondtam is a hugomnak: Valami uriember volt? S a hugom azt felelte: „Azt hiszem, ur volt!”

Ezalatt szétnyitotta azt a levelet, mely „a *Saint-Jacques du Haut-Pas templom nemesszivü jóltevője*” címére volt írva.

— Nini! — szólt, — hisz ez azé az öregé, aki mindig eljár a máséire. Ép most van az ideje. El is viszem. Talán ad is valamit früstökre.

Aztán elnevetve magát, hozzátette:

— Tudja-e mit érne az nekünk, ha megfrüstökölnénk? Annyit érne, mintha megennők a tegnapelőtti reggelinket, a tegnapelőtti ebédünket, a tegnapi reggelinket, a tegnapi ebé-

dünket, — egyszerre valamennyit ma délelőtt! Ez már így van, a szentségét! Ha pedig nem tetszik, dögölj meg, kutya!

Most jutott eszébe Mariusnak, hogy ez a szerencsétlen lány tulajdonképpen miért jött be hozzá.

Belenyult a mellényzsebébe, de nem talált semmit.

A lány pedig csak fecsegett tovább, mintha már azt sem tudná, hogy Marius is ott van.

— Olykor este is elmegyek hazulról. Néha reggelig sem jövök haza. Mielőtt ide költöztünk, a múlt héten, egy hid alatt laktunk. Jól összebujtunk egymás mellé, hogy meg ne fagyjunk. A kis hugom sirt. Oh, az a víz, milyen szomorú! Amikor eszembe jutott, hogy beléugrom, megijedtem. Nem! még nem! nagyon hideg lehet! Néha, ha ép rá gondolok, elindulok magam; olyankor valami gördörben is elhállok. Tudja, amikor úgy éjjelenként sétálok a boulevardokon, azt hiszem, hogy a sok fa olyan, mint a vasvilla és azok a nagy fekete házak meg olyanok, akár a Notre-Dame templom két tornya és azt képzem, hogy a fehér falak a folyó partja, és azt mondom magamban: Lám, hisz itt a víz! A sok csillag olyan előttem, mint kivilágításnál a tömérdek lámpa, az ember azt hinné, hogy füstölnek is és a szél elfuhatná és aztán úgy meg vagyok ijedve, mintha mögöttem jönne egy ló és fujna a fülembé; pedig ez csak az éjszakától van, attól hallom szólni a verkliket, meg a szövőgépek zakatolását, meg mit tudom én, mi mindent? Ugy érzem, mintha kövel meggórálnának és neki látok, hogy meneküljek, azt sem tudom, hogy merre, a világ meg forog, forog körülöttem. Furcsa dolog az, ha az ember ki van éheztetve.

Megrémült tekintettel nézett Mariusra.

Marius addig kutatgatott minden zsebében, amíg talált öt frankot és tizenhat sous-t. Nem is volt most már a világon több pénze, mint ez. — Ebből megebédelhetnék ma, gondolta magában; hogy holnap mi lesz, azt majd meglátjuk. A tizenhat sous-t megtartotta magának, a lánynak pedig odaadta az öt frankot.

A lány megkapta a pénzt.

— Derék, — örvendezett, — hát mégis süt a nap!

S mintha ez a napsütés fölszabadította volna agyában a csapszék-gondolatok és kifejezések egész áradatát, úgy ömlött belőle a szó:

— Öt frank! Micsoda fényesség! Uralkodó! Még pedig egy ilyen oduban! Örjöngeni való! De ön derék pofa! Adom magának legszebb vigyorgásomat. Éljen a világ! Lesz ebből boroscska! meg harapnivaló! Zabálunk, amig birunk! és csemegézünk, mint a nagybélűek.

Rendbeszedte lecsuszott ingét a vállán, ünnepélyesen meghajtotta magát Marius előtt, aztán integetett neki kezével és mialatt az ajtóhoz ment, visszaszólt:

— Isten vele uram. No, — de mindegy. Azért az öreget mégis meglátogatom.

Kifelé fordultában meglátott az alacsony szekrényen egy darab kiszáradt porlepte kenyérhéját, arra rávetette magát, s amint beleharapott, azt motyogta hozzá:

— Be jól jó kemény! Még beletörik a fogam!
Azzal kiment.

V. A gondviselés Judása

Immár öt éve, hogy Marius nagyon szűken, szegényen, sőt inségesen élt, de meggyőződött arról, hogy az igazi nyomorúságról alig volt fogalma. Most meglátta, hogy valójában milyen ez a nyomorúság. Ennek az alakja most vonult el a szeme előtt. Aminthogy kétségtelen, hogy aki csak férfit látott a nyomorúságban, alig látott valamit; azt kell megnézni, milyen a nyomorban az asszony; s aki csak az asszony nyomorúságát látta, annak még nem lehet fogalma arról, hogy milyenné teszi a nyomorúság a gyermeket.

Amikor a férfi eljut a nélkülözés határáig, előtte állnak a kétségbeesés eszközei. Jaj azoknak, akik védtelenül a kezeügyébe esnek! Egyszerre tűnik el előle a munka, a fizetség, a tűzhely melege, a saját bátorsága, az emberek jóakarata. Kívül, mintha a napvilág is elsötétedett volna; belül, a szívében kialudt a lélek világossága; ebben a sötét-ségben meglátja az asszony és a gyermek gyöngeségét és erőszakosan bekergeti őket az aljasságba.

Ezek után lehetségessé válik minden borzalom. A kétségbeesést csak nagyon törékeny holmik határolják és azokon túl már nincs egyéb, mint bűn és gyalázat. Amidőn a kétségbeesett kéz elkezd tapogatódzni és lázasan keres megélhetési forrásokat és csak fertőt talál és ahhoz alkalmazkodik, bor-

zalmasan bánik el mindennel, egészséggel, ifjúsággal, bec sü-
lettel, a még érintetlen ifju test ihlett és nyers finomságával,
a szívvvel, a szüzességgel és a szeméremmel, amely pedig a
lélek felhámja. A nemek és korok, a rokonságok, a becste-
lenségek és ártatlanságok úgy kavarodnak össze ebben a
fénytelen zagyvalékban, hogy apák, anyák, gyermekek, fivé-
rek és nővérek, asszonyok, lányok, mind összezsufolódnak,
szinte egyetlen tömeggé válnak, akár mint valami kristályos
ásvány, alkatrészei. Egymásra dülnek, egyik támogatja a má-
sikát, amint a sors e különös barlangjában összezsufolódtak.
Rémüldözve nézik egymást. Óh, minő szerencsétlenek! Milyen
halványak! Hogy fáznak! Szinte azt lehetne hinni, hogy
egészen más, a naptól sokkal távolabb eső csillagzaton élnek,
mint mink.

Marius olyanformán gondolt erre a lányra, mintha előtte
a sötétséget képviselte volna.

Ő tárta föl és mutatta meg az éjszaka minden utálatát.

Marius szinte lelkifurdalást érzett amiatt, hogy szenve-
délye és álmodozása annyira előítéletessé tette, hogy mind e
mai napig egyetlen pillantást sem vetett szomszédaira. Az is
hogy helyettük kifizette a házbért, afféle gépies cselekedet
volt, amit ugyanolyan gépszerűen bárki is megtehetett volna;
de ő, Marius, tehetett volna valami különbet is. Lám, hiszen
csak egy fal választja el ezektől az istentől elhagyottaktól,
akik az élők világától messze, szinte a sötétségben tapoga-
tódzva tengődnek, szinte megérinthe né őket a könyökével;
bizonyos tekintetben ő az utolsó szeme annak a láncnak,
amely amazokat az emberiséggel még egybefüzi, hallhatja,
miként élnek, helyesebben hogyan hörögnek közvetlenül az
ő közelében és addig észre sem vette őket! Minden nap,
minden percben hallhatta, hogyan járkálnak, jönnek-men-
nek, beszélnek és rájuk sem hederített, beszédjükből meg-
hallhatta volna sóhajtásaikat, de sohasem figyelt rá! Álmo-
dozott, képtelen csillogásokon, üres szerelmeskedésen, hóbör-
tokon járt az esze; azalatt pedig emberi teremtsékek, Jézus
Krisztusban az ő testvérei és testvérei mint a nép fiai és ha-
lálós verejtékben vergődnek mellette és vívódásuk teljesen
eredménytelen! Sőt, még ő is részese amazok nyomoruságá-
nak, amit sulyosabbá is tett. Mert ha más ember az ő szom-
szédjuk, olyan szomszéd, aki kevesebbet ábrándozik és figyel-

mesebb, rendes ember és könyörületes, biztosan már rég észreveszi az ő nyomoruságukat, meglátta volna annyi jelentőségét az ő inségüknek és már segítségükre sietett és megmentette volna őket! Az bizonyos, hogy mélyre süllyedt, megromlott, csufságos, aljas nép, de nagy ritkaság az olyan ember, aki még a bukásban is meg tudja magát óvni az elzülléstől; aztán van egy pont, amelynél a szerencsétlenek és az elaljasodottak találkoznak, amit csupán egyetlen sulyos szóval lehet jellemezni: nyomorultak; de vajjon ki tehet róla? És vajjon nem azzal kell a legirgalmasabban bánnunk, akinek bukása a legmélyebb?

S mialatt Marius az erkölcs szempontjából így lepirongatta önmagát, — mert mint minden érző szívű ember, nevelője volt önmagának is és sokszor tulszigoruan ítélte meg saját magát, — úgy meredt rá arra a falra, amely Jondrette-éktől elválasztotta, mintha tekintetével át tudna rajta hatni, hogy fölmelegítse a szerencsétleneket. Ez a fal lécekből, gerendákból volt összetákolva, hézagai gipszszel kitöltve, amelyen egész érthetően keresztül hallatszott a beszéd és a hang. Csakis olyan ábrándozó természet, aminő a Mariusé, nem vette észre már kezdettől fogva. Kárpit nem fődte be ezt a falat sem a Marius, sem a Jondrette-ék oldalán; és egészen leplezetlenül látszott, hogy minő módon tákolódott össze az egész. Marius figyelmesen vizsgálta ezt a falat; néha az ábrándozás is vizsgál, megfigyel és bírál, akár a gondolat maga. Egyszerre fölállt, mert észrevette, hogy fönn, közel a tetőhöz, van egy háromszögletű lyuk, amely az összefutó lécek sarkaiból támadhatott. A könyörületességben van és kell is, hogy legyen némi kíváncsiság. Ez a lyuk képviselte némileg az árulkodó Judást. Nem hiba alattomban megfigyelni a szerencsétlenséget, hogy rajta segítsünk. — Nézzük meg egy kissé tüzetesebben ezt a népet, gondolta Marius.

S fölmászva az alacsony szekrényre, odasimult a gipszhézaghoz és figyelt.

VI. A züllött odva

Városban és erdőben egyaránt vannak odvak, amelyekben meghuzódik az, ami a leggonoszabb és leginkább ijesztő. Csakhogy amely itt a városban így megbuvík, az vad, mocs-

kos és jelentéktelen, tehát egyszóval csuf; amelyik pedig az erdőben rejtőzik el, az féktelen és nagy, tehát szép. Egyik épp úgy buvik el, mint a másik, de az állatát fölötte áll az embernél. A barlang felsőbbrendű, mint az odu.

Marius odut látott maga alatt.

Marius szegény ember volt és szobája rideg; de szegénységében is mutatkozott valami nemesség, mert tisztaság honolt a magtárszerű helyiségben. De az az odu, amelyben most tekintete szerte révedezett, utálatos, mocskos, nehézszagú, sötét és visszataszítóan szennyes. Egész butorzata egy szalmazék, egy rozoga asztal, egypár régi fazék és két sarkában két leirhatatlanul nyomoruságos ágy; a világosság a padlásablakon, annak négy apró üveglemezén szűrődött volna be, ha nagy részét pókháló-függöny el nem fogja. De azért annyi világosság mégis bejutott, hogy mellette kísértetszerűvé vált az ember arca. A falakat úgy elborította a sok karcolás és folt, mintha bélpoklos lett volna és valami retentő betegség tombolta volna magát ki fölötte. Szívárgó nedvesség csurgott le róla. Itt-ott érzi, durva szénrajzok is látszottak.

Marius szobája selejtes téglával volt kipadlózva; ebben se téglafedő, se deszkázás; a padló helyén a padlás ősrégi agyagrétege feküdt, a sok járástól egészen megfeketedve. Ez az agyagfelület csupa gidres-gödrösség, rákeményedett porrétegéhez valószínűleg soha seprővel hozzá nem nyultak; ellenben teli volt szórva szeszélyes csoportokban rongyos cipőkkel, lábszárvédőkkel és utálatos rongyokkal; egyébként kandalló is állt a szobában, azért került évente negyven frankba. Volt ebben a kandallóban mindenféle; gyorsforraló, deszkadarabok, szögekre aggatott rongyok, egy madárkalitka, egy rakás hamu, sőt még egy kis tűz is. Szomoruan senyvedt benne két darab fa.

Az odu borzalmasságát az is megnövelte, hogy olyan öblös. Jutott itt kiugróra, sarokra, sötét lyukakra, áttekinthetetlen bemélyedésekre és kiálló szögletre, mindenre elég hely. És ezekben az odvakban tanyázhatott ökölnyi pók, arasznyi csuszó-mászó féreg és talán még emberi szörnnyeteg is.

Az ágy-vackok közül az egyik az ajtó mellett állott, a másik az ablaknál. Mind a kettő egyik sarkával a kandallót érintette, épp szemben Marius-szal.

Közel ahhoz a lyukhoz, amelyen át Marius nézelődött,

egy szögről lógott alá egy feketekeretes színlenyomat, amely alatt ez a felírás volt olvasható: **ÁLOM.** Alvó asszonyt ábrázolt, akinek az ölében gyermek alszik, míg fölötte sas repül, a csőrében koronát tartva, ezt a koronát az asszony, anélkül, hogy fölébredne, elhárítja a gyermek fejétől; a háttérben látszik dicsfénytől övezetten Napoleon alakja, amint egy vasos, nagy kék oszlopra támaszkodik, amely oszlop felső sárga cirádáit ezek a fölírások diszítik:

Maringo
Austerlitz
Jena
Wagramme
Elot

A kép alatt a falhoz támasztva állott egy inkább hosszú, mint széles deszkalap, talán valami itt felejtett, félretett festménynek a háta, amely arra várt, hogy majd ismét fölfüggesztik valahová.

Aztán egy asztal, rajta, amint Marius látta, volt tinta és papír, mellette pedig ült egy hatvanévesnek látszó kicsi, sovány, megvánnyadt, nyugtalan arcú, kegyetlen kifejezésű, élénk észjárású, utálatos semmirekellő ember.

Olyan volt ennek az embernek az arca, hogy Lavater, ha meglátja és elemezi, megtalálta volna benne a keselyűt és az ügyvédet együtt: a ragadozó madár és a furfangos jogász, amint egymást egyaránt megrontják és kiegészítik, a furfangos ember amint lealjasítja a ragadozó madarat és a ragadozó madár behatásától ijesztővé válik az ember.

Hosszu szürke volt a szakálla. Női inget viselt; ebből kilátszott szőrös melle két karja, amelyekon fehér szőrszálak meredeztek, csupaszon maradt. Az ingéből kilátszott a hosszú, sáros nadrágja és cipője, melyből előmeredezett a lába-ujja.

Szájában pipa füstölgött. Kenyér ugyan hiányzott ebben az ő odujában, de dohányynak kellett lenni.

Irt, még pedig nyilván olyan néhány levelet, aminőket Marius már elolvasott.

Az asztal egyik sarkán hevert egy régi, kopottas, vörös-fedelű könyv, nagysága a 12-ed rétű szépirodalmi mű rendes formája, tehát nyilván regény. Fődelére nyomtatva, csupa

nagy kezdőbetűvel a címe: ISTEN, A KIRÁLY, A BECSÜLET ÉS A HÖLGYEK. IRTA DUCRAY DUMINIL 1814.

Ez az ember, mialatt irt is hangosan beszélt és Marius hallhatta, hogy miket mondott.

— Mondhatom, hogy még abban sincs egyenlőség, ha már az ember meghalt! Csak meg kell egy kissé nézni a Père Lachaise-temetőt! Az előkelő, gazdag embereket a felső részen temetik el, az akácfasorok között, ahol az utak ki vannak kövezve. Oda el lehet jutni kocsin. Bezeg az aprók, a szegény emberek, a szerencsétlenek, azoknak lent van a helyük, az aljban, ahol térdig ér a sár, a gödrökben, a pizokban. Azért dugják őket ide, hogy rothadjanak el minél hamarább! És ha valaki ott akar meglátogatni egy halottat, elsüllyed a sárban.

Erre abbahagyta a beszédet, ököllel ütötte az asztalt és focsikorgatva tette hozzá:

— Oh, bár csak elpusztíthatnám ezt a világot!

A kandalló mellett gubbasztott egy meztlábás vastag asszony, aki épp úgy lehetett negyven, mint száz esztendőös.

Rajta sem volt egyéb ruha, mint az inge és egy szőtt anyagból való, régi rongyokkal kifoltozott szoknya. Szoknyája felét letakarta egy durva vászonzól készült kötény, s ámbár ez az asszony összegémberevedve ült, meglátszott rajta, hogy termete nagyon magas. Férjéhez képest valóságos óriás. Óriási tenyerének fényes, lapos körmű ujjaival néha megvakargatta őszbeboruló, vöröses szint játszó csuf haját.

Mellette feküdt nyitva egy ugyanolyan könyv, mint az asztalon, nyilván annak a regénynek másik kötete.

Marius látott az egyik ágyon lelógasztott lábbal ülni egy kis, nyurga, majdnem meztelen lányt, aki úgy látszott, hogy se látott, se hallott, mintha nem is élne.

Kétségtelenül annak a lánynak, aki nála járt, a huga.

Lehetett úgy tizenegy-tizenkét éves. De közelebbről megnézve, meglátszott rajta, hogy legalább tizenöt éves. Ő volt az a gyerek, aki a minap este azt kiabálta a boulevardon: *Láttam őket, de futottam is!*

Olyan fajtáju teremtés lehetett, amely sokáig marad fejletlen, de aztán egyszerre és hirtelen nő meg. Ezeket a szánandó ember-palántákat a szegénység termeli ki. Nincs ezeknek a szánandó teremtéseknek se gyermekkoruk, se ifjusá-

guk. Tizenkét éves korukban tizenöt évesnek látszanak, amikor pedig tizenöt évesek, olyanok már, mintha husz esztendősek volnának. Ma még kicsi lány, holnap már asszony. Szinte azt lehetne mondani, hogy azért futnak úgy keresztül az életen, hogy minél hamarabb vége legyen.

Ezuttal ez a teremtés még gyermeknek látszott.

Különben pedig nem lehetett ebben a lakásban látni semmi olyant, ami valami munkásságra mutatott volna: se valami mesterséget eláruló szerszám, se rokka, se semmi. Egyik sarokban hevert egy csomó, kétes eredetű ócskavas. Olyan sanyaru lustaság uszott a levegőben, amely a kétségbeesésből fakad és a teljes pusztulást szokta megelőzni.

Marius egyideig figyelte ezt a szomorú „bensőséget“, amely megdöbbenetten hatott még a nyitott sirgödörnél is, mert még emberi lélek és az élet lüktetése érzett benne.

A padlásodu, a pincelakás, a gödörbarlang, ahol a nyomoruság a társadalmi szervezet legalján nyüzög, csupán előcsarnoka a ravatalnak és még nem ravatal; de ahogy a gazdagok szokták, hogy palotájuk bejáratában helyezik el a legnagyobbfoku fényűzést, úgy a halál, amely közvetlenül szomszédos velük, szintén az ilyen előcsarnokban rakogatja ki a nyomor legkirivóbb kellékeit.

A férfi elhallgatott, az asszony nem beszélt, a gyermek-lány pedig olyan volt, mintha már lélekzetet sem venne. Hallatszott, amint a toll végigsercegett a papíron.

A férfi, írását abba nem hagyva, dörmögött:

— Komisz! Komisz! Valamennyi mind komisz!

Bölcs Salamon szavainak erre az elforgatására az asszony csak egyet sóhajtott.

— Barátocskám, csillapulj, — ugymond. — Ne izgasd föl magad, drágám. Hidd el, flam, hogy te sokkal különb vagy, mint azok az emberek, akiknek irsz.

A nyomoruságban, akár a hideg hatása alatt, az emberi testek szorosabban szorulnak össze, de szíveik eltávolodnak egymástól. A külső jelenségek szerint ez az asszony azzal a szerelmi erővel, amelyre még képes volt, szerette azt a férfit; de nem kétséges, hogy attól a folytonos szemrehányástól, amivel mindennap egymást elhalmozták és egész családjukra nehezedő utálatos nyomoruság hatása alatt ez a szerelem már rég elpárolgott. Nem látszott már a szívében egyéb a

férje iránt, mint egykori, elégett szerelmének a hamuja. De azért, amint az gyakorta előfordul, a gyöngéd megszólítások megmaradtak. Ugy szólt hozzá, de csak a szájával: *Drágám, barátocskám, férjecském*, stb., de a szive hallgatott.

A férfi ismét nekilátott az írásnak.

VII. Stratégia és taktika

Marius, akinek a szive is elszorult, már épp le akart szállani hamarjában kitalált megfigyelő tornyából, amidőn valami neszezés támadt odaát, amely még ott marasztalta.

Hirtelen föltárult a padlásszoba ajtaja.

A küszöbön megjelent a nagyobbik lány.

Lompos, nagy, sáros férficipő volt a lábán, a sár még a kivörösödött mezitelen lábaszárát is összefecskendezte, a testét régi rongyos köpeny takarta el; ezt egy órával előbb Marius nem látta rajta; valószínűleg mikor hozzá bement, kívül letette, hogy szánalmasabbnak lássék és mikor elment, ismét fölvette. Amint belépett, becsapta maga mögött az ajtót, megállott, hogy magát kifujja, mert egészen ki volt merülve, aztán diadalmasan és nagy örömmel elkiáltotta magát:

— Eljön!

Az apa feléje fordította tekintetét, az anya hozzáfordult, a kislány meg sem mozdult.

— Kicsoda? — kérde az apa.

— Az az ur!

— Az emberbarát?

— Az.

— Az a Saint-Jacques-templomos?

— Az.

— Az öreg?

— Az öreg.

— És biztosan eljön?

— Jött utánam.

— Biztosan tudod?

— Holtbiztosan.

— Igazán eljön?

— Még pedig kocsiban.

— Kocsiban? Hisz ez akkor Rothschild!

Az apa fölállt.

— Hogy beszélhetsz olyan határozottan? Hiszen ha kocsiban jön, akkor te nálad előbb kellett volna ideérnie, igaz-e? Legalább pontosan megmondtad neki, hogy hol lakunk? Ugy mondtad meg, hogy a jobboldali folyosó legutolsó ajtaja? Csak aztán máshova ne tévedjen! Ott találkoz-tál vele a templomban? Elolvasta a levelem? És aztán mit mondott?

— Hohohohó! — felelt a lány, — be nagyon sietős az urnak! Hát tessék figyelni: bemegyek a templomba, ott találom a rendes helyén, köszönök neki egy nagyot, átadom a levelet, elolvassa, s azt kérdi tőlem: Hol laknak maguk, gyermekek? Én erre így feleltem: Kérem alásan, majd odavezetem. Ő erre így felel: Nem, kérem, csak adja ide a címét, a lányom összevásárolja, amire szükségük van, én meg veszek egy kocsit és akkorra, amikor maga hazaér, én is ott leszek... Erre megmondtam, hogy hol lakunk. Amikor meg mondtam, hogy melyik az a ház, egy pillanatra észre lehetett venni, hogy meglepi a dolog és töprengeni látszott, aztán mégis megszólalt: No, nem baj, elmegyek. Amikor a misének vége volt, láttam, amint kijött a lányával, akivel aztán együtt beültek egy kocsiba. De különben pontosan megmondottam neki, hogy a jobboldali folyosó végén az utolsó ajtó.

— És honnan tudod, hogy csakugyan eljön?

— Mert láttam, amint kocsija befordult a Petit-Banquier-utcába. Azért futottam aztán előre.

— Miből gondolod, hogy az ép az ő kocsija volt?

— Mert megjegyeztem, hogy mi a száma.

— Hát mi?

— 440.

— Jól van, okos lány vagy.

A lány éles tekintetet vetett atyjára és rámutatott a cipőjére.

— Okos lány vagyok? Jó, meglehet. De kijelentem, hogy én többé ezt a cipőt föl nem veszem, látni nem akarom, első-sorban, mert beteggé tesz. azért, aztán meg utálatos is. Nem is tudok valami keservesebbet, mint mikor az ember cipőjének talpa rongyos és egész uton folyton így tesz: fi, fi, fi. Akkor már inkább megyek mezitláb.

— Igazad van, — felelt az apa olyan gyöngéd hangon,

mely élesen elütött attól a nyerseségtől, amivel a lánya beszélt, — de úgy nem bocsátanak be a templomba. A szegény is kénytelen cipőben járni. Az ember az uristen elé sem mehet mezitláb, — tette hozzá keserűen. Aztán visszatért arra a gondolatra, amely nyugtalanította: — Biztosan, egész biztosan tudod, hogy eljön?

— Hiszen nyomon követett! — felelt a lány.

A férfi egyszerre kihuzta magát. Az arca bizonyos tekintetben megvilágosodott.

— Asszony! — kiáltott föl. — Nem hallottad? Jön a jövő. Oltsd el a tüzet.

Az anya megdöbbenésében mozdulatlan maradt.

Az apa olyan fűgén, akár mint valami kötél-táncos, fölkapta a kandallóról a kicsorbult fazekat és ami viz benne volt, ráloccsantotta a füstölgő hasábfákra.

Aztán idősb lányához fordult:

— Hallod-e, lyukaszd át a széket!

A lány úgy látszik, nem értette meg.

Erre ő fölkapta a széket és csak egyet, de akkorát rugott sarkával az ülés szalmafonatába, hogy egészen tönkretette. Keresztülment rajta az egész lába.

Amikor aztán kihuzta lábát a székroncsból, ismét lányához fordult.

— Fázol?

— Nagyon. Hisz esik a hó.

Az apa odafordult a fiatalabbik lányához, aki az ablak közelében levő ágyon ült és dörgő hangon rivalt rá:

— Siess! Le arról az ágyról, te lusta! Már mindig ilyen naplopó akarsz maradni? Törd be az egyik üvegtáblát.

A kislány dideregve vetette magát végig az ágyra.

— Törj be egy ablakot! — ismétlé az apa.

A gyermek értelmetlenül nézett.

— Nem hallod? — kiáltott rá az apa — azt mondtam, hogy törj be egy ablakot!

A gyermek bizonyos mérvben a rémület hatása alatt fölállt, nekifordult az ablaknak és egy ökölcsapással betört egy üvegtáblát. Az ablaküveg összetört és cserepei élénk csörömpöléssel hullottak szét.

— Rendben van. — mond az apa.

Méltósággal és erővel nyilatkozott. Tekintetével gyorsan megvizsgálta a padlásszoba minden részletét.

Ugy intézkedett, mint valami hadvezér, aki még az ütközet kitörése előtt az utolsó pillanatot is fölhasználja, hogy intézkedjék.

Az anya, aki eddig egy szót sem szólt és olyan lassu, tompa hangon, mintha vértelenné vált volna még a hangja is, megszólalt:

— Drágám, mit akarsz csinálni?

— Feküdj az ágyba, — felelt a férj.

E szavak hangsulya nem türt ellenmondást. Az anya engedelmeskedett és nagy, tompa zuhanással dobta magát az egyik ágyra.

Az egyik sarokból zokogás hallatszott elő.

— Hát ez mi? — kiáltott föl az apa.

A kisebbik lány ki sem lépve abból a sötét sarokból, ahová lekuporodott, mutatta, hogy összevérezte a kezét. Amikor beütötte az üvegtáblát, a szilánk megvágta; odavánszorogott anyja ágya mellé és ott sirdogált.

Erre az anyja megfordult és elkezdett kiabálni:

— No látod! micsoda marhaságot csinálsz! amikor beveretted vele az ablakot, megvágta a kezét.

— Nagyon örülök! — mond a férj; — így van ez jól.

— Mi? te ennek örülsz — kérdi az anya.

— Csönd legyen! — felel az apa. — Vége a sajtószabadságnak.

Aztán letépvé egy darabot a rajta levő női ingből, ezzel a kis ronggyal gyorsan bekötözte a kis lány vérző öklét.

Amint ezzel is elkészült, bizonyos helyesléssel nézett végig megtépett ingén.

— Most már az ing is megfelelőbb, — ugymond. — Mindennek hozzá kell járulni ahhoz, hogy a benyomás kedvező legyen.

A betört ablakon át sivitva fútt be a hideg szél, elárasztva az egész szobát. Behömpölygött kívülről a köd is és olyan darabosan terjengett el, mintha valami láthatatlan kéz vattafoszlányokat dobált volna szerte. A kitört ablakon át látható volt, hogyan esik a hó. Az a hideg, amit az az előző nap nyugta a Gyertyaszentelőn beigért, valóban megjött.

Az apa úgy jártatta körül tekintetét, mintha még egyszer meg akarna győződni arról, hogy el nem feledkezett semmiről. Elővett egy rozsdás lapátot és azzal szétteregette a hamut, hogy a parázs teljesen be legyen takarva.

Aztán fölegyenesedett és nekitámaszkodott a kandallónak.
— Most már jöhet a jótevő, — ugymond.

VIII. Virrad az oduban

A nagyobbik lány az apja mellé lépett és kezét rátette az apja kezére.

— Nézd, hogy fázom, — szólt.

— Ugyan! — felelt az apa, — én sokkal jobban fázom. Az anya türelmetlenül pattant föl:

— Nálad minden különb, mint másnál, még a fázás is!

— Nono! — felelt a férj.

Az anya vetett rá egy sajtáságos pillantást és elhallgattott.

Pillanatra teljes csönd uralgott az oduban. Az idősb lány közömbös arccal igyekezett köpenyege aljáról letisztítani a sarat, huga pedig sirdogált tovább, anyja két keze közé fogta a lány fejét és csókolgatta, halk szóval csillapította:

— Drága kincsem, kérlek szépen, ne sirj, dühbe hozod a papát.

— Dehogyan hoz! — kiáltott az apa. — Csak zokogjon! Hadd zokogjon! Nagyon üdvös hatása lesz.

Aztán az idősebb felé fordult:

— No nézd! Hát hol marad?! Hátha el se jön? Eloltottam a tüzet, tönkretettem egy székemet és betörtem egy ablakot — hiába?!

— És a kis lány is megvágta a kezét! — motyogott az anya.

— Tudjátok-e, hogy kutya hideg van ebben a megveszekedett padlásszobában? — szólt az apa. — És ha ez az ember még el sem jön! Óh, annyi máris bizonyos, hogy várat magára! Biztosan úgy gondolkodik magában: Ugyan! Hát csak várjanak, hiszen arra valók! Óh, hogy gyűlölöm őket! Micsoda diadallal, örömmel, lelkesedéssel és elégtétellel fojtánám meg ezeket a gazdagokat! De valamennyi gazdagot! Ezek hogy adják a könyörületest, játsszák a vallásost, eljár-

nak misére, teli vannak lőmjénfüsttel, bejáratosak a sekrestyébe és azt hiszik, hogy felsőbb rendű emberek, mint mi, de bennünket megaláznak, adnak nekünk rongyaikból valamit, „jó holmit“, ahogy ők mondják, pedig nem ér az egész öt garast és egy-egy darab kenyeret. Pedig adta sok bitangjal Nekem nem erre van szükségem, hanem pénzre! Igenis, pénzre! Ah, pénz kellene? Olyan nincs! Mert ők azt mondják, hogy ha pénzt adnak, azt mi elisszuk, mert iszákosak és naplopók vagyunk valamennyien! Hát ők kicsodák? És mik voltak a maguk idejében? Tolvaj valamennyi! Hiszen ha nem loptak volna, nem is gazdagodnak meg! Óh, ha ezt az egész társadalmat bele lehetne kötni egy lepedőbe és összefogva a négy sarkánál, föl lehetne robbantani! Lehet, hogy valamennyien elpusztulnánk, de legalább senkinek sem volna semmije — és ez is megérne valamit. De hát hol van az a te mafla jótevőd? Jön-e valahára? Hátha el is felejtette, hogy hol lakunk? Fogadni mernék, hogy ez a vén barom...

Ebben a pillanatban szerény kopogtatás szólalt meg az ajtón; a férj gyorsan odament, kinyitotta az ajtót és hódolat- teljes hangon, boldog mosollyal üdvözölte:

— Méltóztassék, uram! Kegyeskedjék befáradni, mélyen tisztelt jótevőm, bájos kisasszony-lánykájával együtt.

A padlásszoba küszöbén megjelent egy idősb ur és egy hajadon lány.

Marius el nem mozdult. Amit e pillanatban érezett, azt emberi szó alig képes kifejezni.

Ez volt az a lány.

Bárki, aki valaha szerelmes volt, fölfoghatja, hogy mi-csoda ragyogás sugárzott ki abból a pár betüből: „Az a lány!“

Csakugyan „az a lány“ volt. Marius már jóformán nem is látta, hirtelenében olyan remegő köd kezdett uszni a szeme előtt. Nem lehetett kétséges: az eltűnt bájos teremtés, az a csillag, amely hat hónap óta ragyogott előtte, a szeme, a homloka, az ajka, egész gyönyörű arca, amely mögött, amint előle eltűnt, sötétség támadt. A látomány elhomályosodott és most előtűnt újból.

És megjelent ebben a sötétségben, ebben a padlásszobában, ebben az alaktalan oduban, a borzalom közepettel

Marius megremegett, szinte elszédült. Hát csakugyan itt

van az a lány! A szive úgy vert, hogy még látását is megzavarta. Közel volt ahhoz, hogy a szeme könnybe lábbadjon. Ime, annyi hosszú keresés után most láthatja őt újból! Ugy érezte magát, mintha azelőtt elveszítette volna a lelkét és most megtalálná.

A lány azóta semmit sem változott, csak kissé halványabb lett. Bájos arcát ibolyaszínű kalapjának bársonypereme övezte körül, termete fekete selyemköpenybe volt burkolva. Hosszu ruhája alól kikandikált selyemfélcipős kicsi lába.

Ezuttal is Leblanc ur volt vele.

Előre jött néhány lépést a szobában és egy meglehetősen nagy csomagot tett le az asztalra.

Az idős Jondrette-lány elhuzódott az ajtóig és mogorva tekintettel nézte a bársonykalapot, a selyemköpenyt és a lány bájos, boldog arcát.

IX. Jondrette majdnem sirva fakadt

Olyan homályos volt az odu, hogy ezek a kívülről jövők úgy érezték magukat, mintha pincébe jutottak volna. Azért meglehetősen tétova léptekkel jöttek előre, alig látva tisztán a szobában levő alakokat, míg az odu lakói, akik ezt a félhomályt már megszokták, nagyon éles tekintettel figyelhették meg őket.

Leblanc ur jóságos, szomoru tekintettel nézett Jondrette atyára és így szólt:

— Kérem, ebben a csomagban csupa új holmi van, meleg harisnya meg gyapjutakaró.

— Eláraszt bennünket a mi drága jötevőnk, — felelt Jondrette, szinte a földig meghajolva. S mialatt a látogatók körülnézdegéltek a szobában, Jondrette odahajolt idős lánya füléhez és gyorsan, suttogva így szólt:

— Hát nem megmondtam? Csupa lim-lom, semmi pénz. Mind egyforma! Igaz, hogy is irtam alá azt a levelet, amit ennek a vén állatnak adtál?

— Fabantou, — felelt a lány.

— Jó, a drámai művész!

Ez egészen épp idejében történt, mert a következő pillanatban Leblanc ur olyan arckifejezéssel fordult felé, amely elárulta, hogy valami név fölött töpreng.

— Látom, hogy ön csakugyan szomorú helyzetben van, tisztelt...

— Fabantou, — szólt közbe Jondrette élénken.

— Fabantou ur, igen, úgy van, most már emlékszem is a nevére.

— Drámai művész, uram, akinek a maga idején sikerei is voltak.

Jondrette nyilván bekövetkezettnek látta azt a pillanatot, amidőn a legalkalmasabb az „emberbarátot“ megfőznie. Meg is szólalt tehát olyan hangon, amelyből épp úgy kicsendült a vidéki nagyvásárok csepürágójának hengegése, mint az utszéli koldusok nyafogása: — Én Talma tanítványa vagyok, uram, a Talma nevelése! Hajdanán a szerencse rám is mosolygott. Sajnos! Most a balsors nehezedett rám. Láthatja, jótévő uram, se kenyérünk, se tűz a kandallónkban. Szegény kölykeimnek nincs miből tüzet rakniok! Még utolsó székem is rommá lett! A feleségem fekszik! Beteg!

— Szegény asszony! — szólt Leblanc ur.

— Gyermekekem megsebesült, — tette hozzá Leblanc.

A gyermek, akit az idegenek fölmerülése elszórakoztatott, úgy elbáméskodott a „kisasszonyon“, hogy abbahagyta a zokogást.

— Sirj hát! ordits! — suttogta neki Jondrette.

S ugyanakkor — a bűvész gyors ügyességével — nagyot szorított a megsebzett kezén.

A kislány erre keservesen kezdett óbégatni.

Az imádásra méltó lány, akit Marius magában az ő „Orsolyájának“ nevezett, gyorsan odalépett a síró mellé:

— Szegény, kedves kis lány!

— Látja-e szép kisasszonyom, — folytatta Jondrette, milyen véres a keze? Szerencsétlenül járt a gép mellett, ahol hat sous-t keres naponta. Lehet, hogy „muszáj“ lesz levágni a karját!

— Igazán? — mond az öreg ur megdöbbsent hangon.

A kis lány, aki az atya beszédét komolyan vette, elkezdett éktelenül bömbölni.

— Fájdalom, jótévőm, de ez már így van, — mondta az apa fölsóhajtva.

Néhány perc óta Jondrette sajtóságos módon kezdte

nézni a „jőtevőt“. Beszédközben olyanformán vizsgálgatta, mintha emlékezetéből valami régi dolgot akart volna előkaparni. Hirtelen, amint az idegek épp érdeklődve kérdezték a kislányt, hogy sebesülése minő természetű, oda somfordált a felesége mellé, aki csüggedt és buta képpel felült az ágyban és élénken, de egész halkán rászólt:

— Nézd meg jól ezt az embert!

Aztán ismét visszafordult Leblanc ur felé és folytatta a lamentálást.

— Ide nézzen, uram! Alig van rajtam egyéb ruhadarab, mint a feleségemnek az egyik inge! Az is csupa rongy, ebben a hideg télben! El sem mehetek hazulról, mert nincs mit fölvennem. Ha csak bármikép is felöltözhetnék, fölkereshetném Mars kisasszonyt, aki engem nagyon jól ismer és igazán szeret is. Vajjon még most is a Tour-des-Dames-utcában lakik? Tudja-e uram, hogy mi a vidéken együtt is játszottunk. Osztozkodtam vele a babérokon. Célimène biztosan mellém állana a bajban, uram! Elmvire alamizsnát adna Belizárnak! De hiába, nem lehet! Nincs a háznál egyetlen fitying! A feleségem beteg, de nincs egy garasom. A lányom megsebesült és nincs egy garasom! A feleségem fulladozik. Ez már úgy együtt jár a korral és sulyosbitja az is, hogy idegrendszerre tönkre ment. Gyógyítani kellene őt is, meg a lányomat is. Orvost kellene hívatni, meg gyógyszerert venni, de miből — amikor egy tallérom nincs! Tíz fityingért már térdre borulnék, uram! Ime, hová jutott a művészet. És tudják-e, bájos kisasszonyom és ön, nemeslelkű jőtevőm, tudják-e önök, akikről szinte szétárad a jószág és az erkölcs levegője, akik megillatosítják azt a templomot, amelybe az én szegény lányom imádkozni jár és ahol önöket megpillantotta? . . . Mert én az én két lányomat hithűségben nevelem, uram. Nem akartam, hogy lányaim a szinpadra lépjenek. Óh! a pajkoskák! hogy azt kelljen látnom, hogy esetleg eltántorodjanak! De velem nem lehet tréfálni. Arra tanítom őket, hogy a tisztesség, az erkölcs, az erény mindene fölött való! Ám kérdezze ki őket. Egyenes uton kötelesek jární. Azért van nekik apjuk. Nem tartoznak azok közé a szemérmetlenek közé, akiknek nincs családjuk és akik végül férjhez mennek az egész világhoz. A Senki kisasszonyból lesz a Mindenki kisasszonya. Teringettét! Ilyesmi nem fordulhat elő a Fabantou-családban! Arra igyekszem, hogy erkölcsösen

neveljem fel őket, tisztességben, jó modorban és hithűségben, — azt a mindenséget! — Nos uram, nemes uram, tudja-e mi lesz velem holnap? Holnap február 4-ike lesz, az a végzetes nap, amely végső határideje annak, amit a háziurtól kaptam; ha ma estig nem fizetek, akkor holnap az én idősb lányom velem együtt, a feleségem, dacára, hogy lázas beteg és a kisebbik lányom, bár megsebesült, mind a négyen ki vagyunk innen kergetve, lakhatunk az utcán, a boulevardon, hajléktalanul, az esőben meg a hóban. Hát tessék, uram. Négy negyeddel tartozom, egy esztendővel. Azaz hatvan frankkal.

Jondrette hazudott. A négy negyed együtt csak negyven frankba került és nem tartozhatott négyvel, mert még nem volt hat hónapja, hogy Marius kettőt kifizetett.

Leblanc kivett a zsebéből öt frankot és letette az asztalra.

Jondrette számára akadt egy olyan pillanat, hogy idősb lányának odasughatta:

— Bambal mit gondol ez? mit kezdjek én az ő öt frankjával? Hiszen abból még a széket, meg az ablakot sem csinál-tathatom meg!! Így jár az ember, ha költségeket „fektet be“!

Ezalatt Leblanc ur levetette vastag, barna felöltőjét, melyet testálló kék kabátja fölött viselt és rádobta a szék karjára.

— Fabantou ur, — ugymond — nincs nálam több, mint ez az öt frank, de hazakisérem a lányomat és még ma este visszajövök; ugy-e, ma estig kell önnek fizetnie? . . .

Jondrette arcát valami különös, idegenszerű érzés világitotta be. Élénk hangon felelt:

— Igenis, mélyen tisztelt uram. Nyolc óraker kénytelen vagyok a háziurnál jelentkezni.

— Itt leszek hat órára és meghozom a hatvan frankot.

— Én jótevőm! — mond Jondrette elbájo ltan.

S halkan sugta:

— Asszony, nézd meg jól!

Leblanc ur karon fogta szép lányát és az ajtó felé fordult.

— A viszontlátásra, barátim, — ugymond.

— Hat óraker? — kérdezte Jondrette.

— Pont hatker.

Az idősb Jondrette-lány észrevette most a széken fekvő felöltőt.

— Uram, itt feledte a felöltőjét.

Jondrette égő tekintettel nézett a lányára és a vállát fenyegető módon rántotta föl.

Leblanc ur visszafordult és mosolyogva így szólt:

— Nem felejtettem itt; de itt hagyom.

— Ó, én pártfogóm, — mond Jondrette — nemeslelkű jótévőm, nekem könnybe lábbad a szemem! Kegyeskedjék megengedni, hogy kocsijukig lekísérjem.

— Ha kijön a szobából, — mondá Leblanc ur — vegye föl azt a felöltőt. Igazán nagyon hideg van.

Jondrette-nek sem kellett ezt kétszer mondani. Egyszeriben magára kanyarította a barna felöltőt.

Azzal kimentek mind a hárman, Jondrette ment a két idegen előtt.

X. Az engedélyes bérkocsi fuvardija: óránként két frank

Marius élénk figyelemmel kísért mindent, ami odaát történt, ámbár tulajdonképpen nem látott semmit. Szemét szünetlenül annak a lánynak az alakjára szögezte, akinek a lényét szive, úgy lehetne mondani, teljesen magába zárta, föl-szívta, amióta ez a teremtés belépett a szomszédos oduba. Attól a pillanattól kezdve, hogy a lány megjelent, érzése olyan rajongássá alakult át, hogy minden éber fogékonysága az anyagi élet iránt megszűnt, és lelki ereje és képessége kizárólag erre a legteljesebb erőben ez egy alakra maradt központosítva. Tulajdonképpen nem is a lányt nézte, de azt a ragyogást, amely odaát fekete selyemköpenyt és ibolyaszínű bársonykalapot viselt. Ha maga a Sirius csillag termett volna ebben a szobában, ezt a fényességet nem lett volna képes elhomályosítani.

Mialatt a lány fölnyitotta a csomagot, a hozott holmírről leszedte a papírt, külső borítékot, jóságosan kikérdezte a beteg anyát és gyöngéden beszélgetett a sebesült gyermekkel, leste a lány minden mozdulatát és rajta volt, hogy beszédét is meghallhassa. Azzal már tisztában lehetett, hogy minő a szeme, a homloka, szépsége, termete, járása, de beszédének hangját még nem hallotta. A luxembourgi kertben egyszer már azt hitte, hogy néhány szavát meghallotta, de ezt egyáltalán nem tudta biztosan. Odaadott volna az életéből tiz esztendő, ha az ő hangjának zenéjét szívébe zárhatta volna.

De a fal nyomoruságos lécvázán elveszett minden szava, azonfelül Jondrette trombitálása is tulharsogta. Valóságos düh keveredett így bele a Marius elragadtatásába. Alig bírta teljességgel elhinni, hogy e közt a csufságos alakok között, ebben a visszataszító oduban csakugyan azt az isteni teremtest látja. Szinte úgy rémlett előtte, mintha azt venné észre, hogy a békák közé kolibri vetődött.

Amikor a lány elment, egyetlen vágya az volt, hogy utánaeredjen, nyomába szegődjék és el ne hagyja addig, míg meg nem tudja, hogy hol lakik, nehogy ismét elveszítse, miután egyszer olyan csodálatos módon rátalált! Leugrott a szekrény tetejéről és fölcsapta fejére a kalapját. De amint kezét az ajtó kilincsére tette, hogy kimehessen, egy gondolat-tól állva maradt. A folyosó hosszú, a lépcsőház meredeken van építve, Jondrette fecsegő ember és Leblanc bizonyosan nem szállt még kocsijába, ha a folyosón meg találna fordulni, vagy a lépcsőházban, vagy a ház küszöbén és meglátná Mariust ebben a házban, valószínűleg nyugtalanná lenne, ismét találna rá módot, hogy előle eltűnjön és akkor újból vége volna mindennek. Mit tegyen? Várjon egy kissé? De amíg ő itt vár, a kocsi elmehet. Marius nagy zavarba jutott. Végre is megkockáztatta, hogy kilépett szobájából.

A folyosón már nem látott senkit. Futott a lépcsőházba, ott sem volt már egy lélek sem. Lerohant a lépcsőn és épp idején jutott le a boulevardra, mert még látta, amint egy kocsi befordult a Petit Banquier-utcába és haladt vissza Párisba.

Marius rohant arrafelé. Ahogy elért a boulevardra, meglátta, hogy a bérkocsi gyorsan gurul a Mouffetard-utca felé; a bérkocsi már jó messzire jár, azt utól nem éri; mit tegyen? Utána fusson? Az lehetetlen; azonfelül ha megtenné is, a flakkerből okvetlenül észrevennék, hogy valaki gyalog rohan mögöttük és feljűk, és az apa megösmerné. Ebben a pillanatban a nagyszerű és csodálatos véletlen folytán Marius észrevette, hogy egy üres bérkocsi jön a boulevardon. Nem tehetett okosabbat: be kell ülnie a kocsiba és nyomába jutni amannak. Ez biztos volt, eredményes és veszélytelen.

Marius intett a kocsisnak, hogy álljon meg.

— Óra szerint hajtson.

Mariuson nem volt nyakkendő; ruhája az a viseltés,

amelyben dolgozni szokott, s arról is hiányzott néhány gomb; az inge pedig föl is volt hasadva a mell hajtásánál.

A kocsis megállt, hunyorgatott egyet Marius felé és balkeze mutató- és hüvelykujját csöndesen összedörzsölgette.

— Mi kell? — kérdezte Marius.

— Előre kell fizetni, — felelt a kocsis.

Mariusnak eszébe jutott, hogy nincs nála csak tizen hat sous.

— Mennyit? — kérdezte.

— Negyven sous-t.

— Majd fizetek, mikor visszajövünk.

A kocsis felelet helyett elkezdte füttyülni a La Palisse-dalt és ráhuzott ostorával a lovára.

Marius elképedt arccal nézte, hogy a bérkocsi mint távolodik el tőle. Amiért nem volt még huszonnégy sou-ja, elvesztette minden örömét, boldogságát, szerelmét! Visszahanyatlott a sötétséggel Amikor már látni kezdett, megvakult ismét! El volt keseredve és be kellett vallani, mélységesen sajnálta azt az öt frankot, amit reggel annak a nyomoruságos lánynak oda adott. Ha az az öt frankja még megmarad, meg van mentve, ujjászületik, kimenekül a sötétségből; kiszabadul az elhagyatottságból, az önmézésztésből, az özvegységből; sorsának fekete fonálát egybefűzhetné azzal az aranyzállal, amely épp most lengett meg a szeme előtt, de elszakadt és eltűnt örökre. Kétségbeesetten ment vissza a padlásszobába.

Vigasztalhatta volna magát azzal, hogy Leblanc ur amugy is megígérte, hogy este újra eljön s akkor óvatosabban megy majd utána; de annyira elfogult volt, hogy Leblanc urnak ezt a biztatását alig hallotta.

Amint épp be akart fordulni a lépcsőházba, észrevette a boulevard másik oldalán, a Barrière des Gobelins-utca elhagyott hosszú fala mellett a „jőtevő“ felöltőjébe burkolt Jondrette-et, aki épp egy olyan gyanus képű emberrel beszélgetett, aki bizonyosan azok közé tartozik, akiket a környéken általában a sorompó csavargóinak szoktak nevezni; torz-pofájú, furcsa, suttogó beszédű népség ez, meglátszik az ábrázatukon, hogy mindig rosszban törik a fejüket, a nappal átalusszák, amiből azt lehet föltételezni, hogy éjjel dolgoznak.

Ahogy ez a két ember mozdulatlanul állt a szélkavargás által össze-vissza sodort havazásban és tárgyalt egymással,

olyan alakzatot nyújtott, amit a rendőr rögtön érdeemesnek tartott volna a megfigyelésre, de Marius jóformán meg sem látta.

Ám bárminő keservesen elfoglalta a saját baja, mégis észrevette, hogy az a sorompó-csavargója, aki Jondrette-tel beszélt, hasonlít egy Panchaud nevű, Printanier-nek, de néha Bigrenaille-nak is nevezett emberhez, akit különben ez a városnegyed a legveszedelmesebb éjjeli alakok egyikének tart. Előző kötetünkben már találkoztunk ennek az embernek a nevével. Ez a Panchaud, vagy Printanier, vagy Bigrenaille már többször szerepelt bünpörökben és azóta hírneves gaffikó lett belőle. Most már hősies alak a betörők és tolvajok világában. A legutóbbi kormány alatt valósággal minta gyanánt tekintetek rá. És esténként, amidőn egészen besötétedik és olyan csoportok alakulnak, amelyekben csak lassu suttogással érintkeznek egymással az emberek, mindenütt, árnyékszék-csatornáknak és fegyházakban őt emlegették. Sőt a Forcebörtönben meg is tudták pontosan mutatni azt a helyet, amelyen járt ugyan őrzjárat, de utja alatt húzódik el az az árnyékszék-csatorna, amelyen át 1843-ban fényes nappal megszökött harminc fegyenc; ugyane csatorna fölött egész világosan olvasható a PANCHAUD neve, amit a vakmerő fegyenc egyik szökési kísérlete közben vakart föl a falra, — mihelyt az őrzjárat tulment rajta. A rendőrség már 1832-ben is szemmel tartotta, de akkor még nem dolgozott komolyan.

XI. A nyomor ajánlkozik a fájdalomnak

Marius nehéz léptekkel ment fölfelé a padlásszobába és ép amikor be akart nyitni, vette észre a háta mögött a folyosón Jondrette idősb lányát, aki nyomon követte. Borzadt még attól is, hogy ránézzen erre a lányra, akinek oda kellett adnia őt frankját, amit már vissza se kérhetett tőle, hisz az ő kocsija már rég elment, az a fiakker pedig már nagyon megszű lehetett. De nem is igen adta volna vissza. Az meg teljesen céltalan, hogy megkérdezze, azok, akik ép náluk voltak, vajjon hol laknak, minthogy nem címezték volna a Fabantou aláírásu levelet „a Saint-Jacques du Haut-Pas templom nemeszivű jótévőjének“, ha tudták volna, hogy hol lakik.

Marius bement szobájába és maga mögött betette az ajtót.

De az ajtó nem csukódott be: odanézett és látta, amint egy kéz az ajtót megfogja.

— Hát ez mi? — kérdezte. — Ki van itt?

Jondrette lánya állt előtte.

— Ön az? — szólt rá Marius nyersen. — Már megint itt van? Mit akar tőlem?

A lány mintha elgondolkozott volna, nem felelt. Most már nem volt olyan merész, mint délelőtt. Be sem ment Mariushoz, de meghuzódva állt a folyosó árnyékában, ahol Marius a nyitott ajtó világossága mellett meglátta.

— No lám, hát nem felel? — szólt Marius. — Mit kíván tulajdonképpen?

A lány ráemelte szomoru tekintetét, amelyben valami világosság csillant meg és így felelt:

— Kérem, Marius ur, ön olyan szomorunak látszik. mondja meg, mi bántja?

— Engem! — felelt Marius.

— Igenis, önt.

— Semmi a világon.

— Dehogynem!

— Szó sincs róla.

— Én meg azt mondom, hogy igen!

— Hagyjon nekem békét!

Marius újból be akarta csukni az ajtót, de a lány nem engedte.

— Nézze, kérem, — szólt — önnek nincs igaza. Ön olyan jó volt hozzánk ma reggel, pedig tudjuk, hogy önnek sincs sok pénze. Legyen jó most is. Adott pénzt kenyérre, most pedig mondja meg, hogy mi a baja. Az, hogy van valami bánata, meg is látszik. Nem lehetne rajta segíteni? Hátha szolgálatára lehetnék valamiben? Rendelkezzék velem. Nem akarom én azt, hogy mondja el, ha valamit el akar titkolni; de talán hasznomat veheti anélkül is. Talán segíthetek önnek, úgy, ahogy segíték az apámnak. Ha el kell valahová vinni valami levelet, be kell menni egy házba és ajtóról-ajtóra járva, ki kell fürkészní valakinek a lakását, vagy nyomon követni valakit, engem erre föl lehet használni. No lássa, emiatt mondhatja meg, hogy mi a baja, hátha én fölkereshetném és beszélhetnék az illető személlyel? Néha jó, ha az

ember szóba áll olyannal, aki esetleg tud valamit, esetleg el is tudna intézni valaminő dolgot. Rendelkezzék velem.

Mariusnak támadt egy ötlete. Mi mindenbe nem kapaszkodik bele az ember, ha úgy érzi, hogy zuhan lefelé!

Közelebb lépett a Jondrette-lányhoz.

— Figyelj rám... — mondá!

A lány félbeszakította az örömtől fölcsillanó tekintettel.

— Óh! ez derék; csak tegezzen! ezt sokkal jobban szeretem.

— Nos, — folytatta Marius — azt az öreg urat a lányával te hoztad a házhoz?

— Én.

— Tudod-e, hol laknak?

— Nem tudom.

— Hát tudd meg.

A Jondrette-lány szeme ahogy fölvidult, amikor még szomorúan nézett, úgy lett a csillogóból ismét komorrá.

— Ezt akarja tudni?

— Ezt.

— Ismeri őket?

— Nem én.

— Ugy értem, — mondta a lány élénken — hogy ön nem ismeri őket, de meg akar velük ismerkedni.

Ez a *velük* tulajdonképpen azt helyettesítette, hogy *vele* és hangsúlyozásában meg is nyilvánult némi keserűség.

— Végre is, meg tudod a címüket szerezni, vagy nem? — kérdezte Marius.

— A szép kisasszony lakcímét kívánja?

A „szép kisasszony“ kiejtésében ismét megcsendült valaminő olyan árnyalat, ami Mariust bosszantotta. Így felelt:

— Hisz az mіндеgy. Az apa lakcime, vagy a lányáé. Az ő lakcímük kell, punktum.

A lány mereven nézett Mariusra.

— Mit kapok érte?

— Amit akarsz.

— Amit akarok?

— Igen.

— Meglesz a lakcim.

Fejét lehajtotta, aztán egy hirtelen mozdulattal elbocsátotta az ajtót, amely becsukódott.

Marius egyedül maradt.

Leroggyant egy székre és a fejét a két tenyerével megfogva, rákönyökölt az ágyra; annyi gondolat rohanta meg, hogy úgy érezte magát, mintha örvénybe jutott volna és nem tudna tájékozódni. Az a sok minden, ami reggel óta történt, az angyal fölbukkanása, aztán eltűnése, amit ez a teremtség ép az imént mondott, a reménynek egy sugara, amely rácsillant az ő végtelen kétségbeesésére, — ettől kavargott úgy a feje.

Egyszerre valami szinte kirántotta az álmodozásból.

Hallotta, amint Jondrette erős, nyers hangon mondott néhány szót, amely ránézve a legkülönösebb érdekességgel bírt.

— Mondhatom neked, hogy egész biztosan tudom, mert ráismertem.

Kiről beszélhetett Jondrette? kire ismert rá? Leblanc urra? Vajjon csakugyan az „ő Orsolyája“ atyjára? Hát Jondrette ismerte őt valaha? Vajjon ezen a sajtóságos és váratlan módon most olyasvalamit tudhat meg, ami nélkül a saját élete sötétségben maradna? meg fogja tudni végül, hogy ki az, akibe ő szerelmes? Ki ez a lány? és kicsoda az atyja? vajjon bekövetkezett-e az a pillanat, amelyben szétszlik az a sűrű fátyol, amely eddig őket eltakarta? teljesen szétszakad-e ez a fátyol? Ah, jószágos ég!

Nem is annyira fölkapaszkodott, mint inkább föl pattant alacsony szekrényére és ismét elfoglalta előbbi helyét a lécek összeszögelléséből támadt rés előtt.

Ismét eléje tárult Jondrette-ék odujának belvilága.

XII. Leblanc ur ötfrankos pénzét befektetik

Láthatólag nem történt a család tagjain seminő változás, hacsak az nem, hogy szétszedték a csomag tartalmát és föl vették a harisnyákat és a gyapot ujjasokat és két uj terítő fődte be a két ágyat.

Jondrette valószínűleg ép most érkezhetett haza, mert a sietéstől még fujtatott. A kislány a földön guggolt a kandalló előtt; az idősb kötözte a huga kezét. Felesége tehetetlenül állt az ágyon a kandalló mellett és csodálkozó arcot vágott. Jondrette erős léptekkel sétált a szobában föl-alá. Szemének különös kifejezése volt.

Az asszony, akit férje előtt elfogott a szepegés, félénk természet dacára megkockázatotott egy kérdést:

— Mondd csak, de igazán, egész biztosan tudod?

— Hogyne! Azóta ugyan elmúlt nyolc esztendő! De én mégis ráismertem! Ah! De mennyire megismertem. Ráismerem, még pedig rögtön! Hogy lehet, hogy is lehet, hogy neked szemet nem szurt?

— Hát nem szurt.

— Pedig figyelmeztettek is: nézd meg jól! Ugyanaz az alak, ugyanaz az arc, alig lett valamivel idősebb; vannak emberek, akik nem öregszenek meg, nem tudom elképzelni, hogy ezt miként csinálják, még hangja is a régi. Csakhogy sokkal jobban ki van öltözve, ez az egész különbség! Ah! te rejtélyes vén ördög, mondhatom, hogy most ez egyszer megfotalak! Hirtelen megállt és rászólt a lányokra.

— Halljátok-e, menjete most ki! — Nem értem, hogy neked nem tűnt föl.

A lányok fölálltak, hogy apjuk parancsát teljesítsék.

Az anya dadogva szólt:

— De mikor sebes a keze.

— Annak is használni fog a szabad levegő. Csak menjete.

Meglátszott ezen az emberen, hogy ellenmondást nem tűr. A két lány kiment.

Mielőtt azonban átlépték a küszöböt, az apa megfogta az idősebb lány karját és egészen különös hangsúlyozással így szólt hozzá:

— Jertek vissza pont öt órára. De mind a ketten. Szükségem lesz rátok.

Marius kettőzött erővel figyelt.

Jondrette, amint egyedül maradt a feleségével, elkezdett a szobában föl-alá jární. Szó nélkül két-háromszor gyalogolta körül a szobát. Aztán azzal töltött el néhány percet, hogy a felesége női ingének, — amely őrajta volt, — az alját belegyűrje a nadrágja derékszorítója alá.

Hirtelen összefonta a két karját és Jondrette-né felé fordulva, erős hangon így szólt:

— No, és mondjak neked még valamit? A kisasszony...

— Mi van vele, — kérdezte az asszony. — No, a kisasszony? ...

Mariusban nem is nem támadhatott kétség az iránt, hogy kiről beszéltek. A legnagyobb megerőltetéssel figyelt. Szinte egész életerejét a fülébe központosította.

De Jondrette odahajolt a felesége füléhez, és amit mondott, azt elsuttogta. Aztán fölegyenesedett és hangosan kijelentette:

— No hát, ez az!

— Ez? — kérdezte az asszony.

— Ez bizony! — felelt a férj.

Szó azt le nem cáfolja, hogy minő kifejezéssel mondta az asszony ezt a kis szót: *Ez!* Volt abban meglepetés, felbőszülés, düh, harag, gyűlölet s hozzá még szörnyűséges hangsúlyozás is. Hatalmas benyomást gyakorolt rá az a pár szó s kétségkívül ezek között egy név is, amiket férje a fülébe sugott, hogy ez a vaskos, elrenyhült asszony fölviillanyozódjon és átalakuljon utálatosból borzalmassá.

— Az lehetetlen! — mondta kiabálva. — Ha megmondom, hogy az én lányaim mezitláb járnak és nincs egyetlen ruhájuk, amit fölvegyenek! Micsoda! Hát selyemköpeny, no meg a bársonykalap és a finom félcipő, meg minden! többbe került, ami rajta volt, kétszáz franknál! Lehetetlen ez, mégis tévedsz! Azonfelül amaz utálatos volt, ez pedig nem csunya! igazán mondhatom, hogy nem csunya! nem is lehetséges, hogy ő az legyen!

— De ha mondom neked, hogy ő az, különben meglátod.

Erre a határozott kijelentésre Jondrette-né nekifordította vörös és szőke ábrázatát a tetőnek és egészen elgömbült a képén minden vonás, ahogy fölfelé nézett. Ebben a pillanatban Marius még a férjnél is félelmetesebbnek látta az asszonyt. Olybá tünt föl, mint egy tigris-tekintetű koca.

— Micsoda! — kiáltotta az asszony. — Hát ez a rettenetes szép kisasszony, aki olyan szánakozó képpel nézte a mi lányainkat, ez az a koldus? Óh! képes volnék a facipőm sarkával kitaposni a belit.

Kiugrott az ágyból és egy percig állott egyenest, kócosan, táguló orrcimpákkal, félig nyitva hagyott szájjal, ökölbeszorított, hátrafeszített kézzel. Aztán ismét végigzuhan az ágyon. A férfi pedig gyalogolt föl és alá anélkül, hogy a maga nőstény párjával törődne.

Néhány percnyi csönd után a férj ismét megállt az asszony előtt összefont karokkal, ép úgy, mint az imént.

— No, és mondjak neked még valami érdekeset?

— És pedig? — kérde az asszony.

A férj kurta, mély hangon felelt:

— Csak azt, hogy szerencsém meg van alapítva.

Jondrette-né olyan tekintettel nézett rá, mint aki azt akarja mondani: Ez az ember, aki itt nekem beszél, ez talán megőrült!

A férfi folytatta:

— Mennydörgettét! Hát nem voltam elég időn át a „döglj-meg-éhen-ha-tüzet-tudtál-rakni“, vagy „az-isten-hidegevegyen-meg-ha-van-mit-enned“ — hitfelekezet rendes hive? Meguntam már a nyomoruságot! Nincs kedvem többet tréfálni, már nem mulatságos a dolog, torkig vagyok a viccekkel, te jó isten! Elég volt a tréfából örök apám! Enni akarok, de addig, amíg az éhségem teljesen elmulik! és inni is akarok, mert szomjas vagyok! falni akarok! meg aludni, meg semmit sem csinálni! azt akarom, hogy egyszer már én rám is kerüljön — az a sor, tudod? mielőtt fölfordulok, milliomos akarok lenni!

Körülgyalogolt a barlangjában és ezzel fejezte be:

— Ép úgy, mint a többi.

— Mit akarsz ezzel mondani? — kérdezte a felesége.

Meglóbálta a fejét, aztán hunyorgatott egyet és úgy köszörülte a torkát, mint hetivásárokon a csepürágó, aki ezzel a bevezetéssel „huzza“ hallgatóit.

— Hogy mit akarok mondani? — hát figyelj rám!

— Lassan! ne kiabálj úgy, — dörmögött rá Jondrette-né, — ha komoly a dolog, nem kell azt mindenkinek hallani!

— Eh! ugyan ki hallaná? Talán a szomszéd? Láttam az imént, elment hazulról. Aztán mit ért ez hozzá, ez a nagy buta? De mondom, láttam, nincs itthon.

Jondrette azért ösztönszerűleg is halkabban beszélt, de még sem annyira, hogy a hangja Mariusig el ne érjen. És hogy ebből a beszélgetésből semmit Marius el ne szalasszon, beállott az a szerencsés véletlen, hogy elkezdett esni a hó, ami a boulevardon guruló kocsik zaját megtompította.

Marius pedig hallotta a következőket:

— Figyelj rám. A Krözust megcsiptem. Vagy mintha már meg is csiptem volna. Ez befejezett munka. Rendben van már minden. Beszéltem az embereimmel is. Idejön ma este hat órakor. És hozza az ő hatvan frankját, a bitang! Hiszen hallottad, hogy járt a szám a hatvan frankomról, meg a háziuramról, meg az én február 4-ikémről! pedig az nem is házberfizetés napja! ilyen egy állat! Szóval hat órára eljön! ebben az időben szokott a szomszéd elmenni hazulról ebédelni. Burgon anyó sincs itthon, valahová mosni jár. Nincs akkor a házban senki. A szomszéd soha tizenegy előtt nem jön haza. A gyerekeket kiállítjuk, hogy vigyázzanak. Segíteni fogsz te is. S ő szépen belepottyán.

— Hátha nem pottyán? — kérdé az asszony.

Jondrette sulyos mozdulatot tett a kezével.

— Lesz rá gondunk, hogy mégis pottyánjon.

És rekedt hangon föl kacagott.

Marius most látta először nevetni ezt az embert. Hidegen elfojtottan nevetett, meg lehet tőle borzadni.

Jondrette kivett a kandalló mellett a falba beépített szekrényből egy viseltes sapkát, a kabátja ujjával kissé megtisztogatta és föltette.

— Most pedig elmegyek — ugymond. Beszélnem kell még az mberekkel. Jóra valóak. Majd meglátod, hogy milyen szép rendben lesz minden. Igyekszem hazajönni minél hamarabb. Nagyon takaros az egész ügy. Te meg vigyázz addig a házra.

Két öklét belesüllyesztette a nadrágja két zsebébe és néhány pillanatig gondolkozva megállt, aztán fölkiáltott:

— De annyit mondhatok, az mindenestre nagy szerencse, hogy ő nem ismert énám, az az ember! Mert ha rám ismert, nem is jön ide többet. Akkor elszalasztottuk! De ettől az mentett meg, hogy megnőtt a szakállam! Az én költői kis szakállam! az én nagyon csinos, regényes kis szakállam!

És ismét nevetett egy kissé.

Aztán kinézett az ablakon. A hó folyton esett, a szürke égboltozatot bevonta hosszú sávokkal.

— Kutya idő van! — szólt.

— Tulságosan bő ez a felsőkabát. De nem baj, — tette hozzá, — pokolian bölcs volt a vén gazfickó, hogy rám gondolt velem! Enélkül el sem mehettem volna hazulról és elszalajtanék mindent! Milyen furcsa dolgoktól függ az ember!

Aztán szemébe huzta a sapkát és elment.

Alig tett kívül néhány lépést, megnyílt az ajtó és megmutatkozott a nyílásban az ő vadállatias, ravasz arcéle.

— Valamit elfelejtettem. Legyen itthon egy katlan szén.

És odadobta a felesége kötényébe azt az öt frankosat, amit az asztal szélére helyezett a „jőtevő“.

— Egy katlan szén? — kérde az asszony.

— Annyi.

— Hány mérő legyen?

— Jól megmérve, kettő.

— Az harminc sous. A többiből veszek ebédre valót.

— Teringettét, ne vásárolj!

— Miért ne?

— Ne költsd el az egész száz sous-t!

— Miért ne?

— Mert nekem is kell valamit vennem a magam számára.

— És pedig?

— Valamit, no!

— Mibe fog kerülni?

— Van erre mifelénk vasas bolt?

— Van a Mouffatard-utcában.

— Hja, igaz, a sarkon, ismerem azt az üzletet.

— De csak mondd meg, hogy mibe kerülhet az, amit te akarsz venni?

— Ötven sous-ba, három frankba.

— Vajmi kevés marad akkor ebédre.

— Ma nem fontos az evés, különb dolgunk is van.

— Hát így is jó, drágám.

Feleségének e mondása után Jondrette ismét betette az ajtót és Marius hallotta: lépése mint halad végig a ház folyosóján és dobog gyorsan alá a lépcsőházban.

E pillanatban a Saint-Médard tornyán egyet ütött.

XIII. „Solut cum solo, in loco remoto, non cogitabuntur orare pater noster“

Mariusnak, amint elmondottuk, ábrándos hajlandósága dacára, komoly, erélyes volt a természete. Magányos életének töprenkedései alatt kifejlődött benne az együttérzés a mások ba-

jaival, a benyomásokra való készség, amelyek folytán talán kevésbé volt ideges, de a fölháborodás képessége erőteljesen, változatlanul megmaradt jellemében; olyan jóindulatu volt, akár egy brahmin, de szigorú, mint valami bíró, meg tudott sajnálni egy békát, de a viperát eltaposta; tekintete pedig ezuttal viperafészket látott; szeme előtt szörnyetegek fészke feküdt kitérve.

— Szét kell taposni ezeket a nyomorultakat, — ugymond.

Azt remélte ugyan, hogy most abból, amit eddig látott, megvilágosodik előtte sok mindenféle rejtély, de ellenkezőleg történt, ezek a rejtélyek talán még bonyolultabbá váltak; semmivel bizonyosabbat nem tudott arról a Luxembourg kertjebeli szép lánykáról, sem arról az emberről, akinek Leblanc ur volt a neve, hacsak azt nem, hogy Jondrette ismerte. Abból a sok homályos szóból, amit ő mondott, egész tisztán csak egy dolgot látott, hogy törvetést készítenek az ő számára, sötét és szörnyű vermet ásnak; meg azt, hogy nagy veszedelem fenyegeti mindkettejüket, talán a lányt is, de az apját egész biztosan; és hogy meg kell őket menteni; és hogy lehetetlenné kell tenni Jondrette utálatos terveit, szertétépni azoknak a pókoknak a hálóját.

Ráfigyelt néhány percig Jondrette-nére. Az egyik sarokból előhuzott az asszony egy vashádogedényt és annak a vaslímomjai között keresgélt valamit.

Marius aztán a lehető legóvatosabban, nehogy bárminő zajt okozzon, leszállt a szekrényről.

Dacára annak, hogy elszörnyedt attól a veszedelemtől, amely fenyegetett és attól a gonoszságtól, amit Jondrette-ék kifőztek, bizonyos örömmel töltötte el az a gondolat, hogy talán módjában lesz szolgálatot tenni annak, akibe szerelmes lett.

De mit is tegyen? Értesitse azokat, akiket a veszedelem fenyeget? Igen, de hol talál rájuk? Amikor nem tudja, hol laknak. Kurta kis időre a szeme elébe bukkantak ugyan, de csakhamar elmerültek Páris óriási mélységeiben. Vagy megvárja Leblanc urat este hat órakor a kapuban és akkor, abban a pillanatban, amikor megjő, értesitse, hogy minő törbe csalták? Igen ám, de Jondrette és társai bizonyosan rálesnek, a hely amugyis nagyon elhagyatott, amazok kétségkívül erősebbek mint ő és így biztosan képesek volnának őt vagy lefogni, vagy

elhurcolni és Marius maga veszitené el azt az embert, akit meg akar menteni. Ép egyet ütött az óra. A háló kivetése hat órára lesz teljessé. Mariusnak tehát még öt órányi idő állott rendelkezésére.

Csak egy ötlet volt, amit kivihetett.

Fölvette a felöltőjét, a nyakát bekötötte egy kendővel, föltette a kalapját és elment, nem okozva nagyobb zajt, mintha mohás erdőben járna mezitláb.

Egyébként Jondrette-né még mindig csörömpölt azokkal a vasakkal, amelyek között turkált.

Ahogy kijutott a házból, a Petit-Banquier-utcába kanyarodott.

Körülbelül az utca hosszának felét megtéve, eljutott egy alacsony fal mellé, amelynek némelyik helyén keresztül is lehetett lépni és amely egy üres telket vett körül. Lassan járt, mélyen elgondolkozva, lépteinek koppanását fölfogta a hó; egyszerre közvetlen közelből hangokat hallott, amint egymással beszéltek; visszanézett, végigtekintett az utcán, nem látott senkit, pedig teljesen világos nappal volt és a beszélgetést egész határozottan hallotta.

Eszébe jutott, hogy átnéz azon a falon, amelyet majdnem surolt, amikor mellette elhaladt.

Csakugyan kuporgott ott két ember, a fal tövében ültek a havon és lassan beszélgettek.

Két teljesen ismeretlen alakot látott, az egyik szakállas és zubbonyos, a másiknak hosszú volt a haja és rongyos a ruhája. A szakállas valami görög sipkát viselt, a másiknak fedetlen volt a feje és hajára esett a hó.

Marius jó előre hajolt fölöttük s így meghallotta, hogy mit beszéltek.

A hosszú haju meglökte könyökével társát és így szólt:

— Patron-Minette is velünk lesz — megy a dolog.

— Gondolod? — mond a szakállas; a hosszuhaju így folytatta:

— Mindenikünkre jut ötszáz darab arany és a legrosszabb, ami velünk történhetik, öt év vagy hat év, de semmikép sem több, mint tiz esztendő.

A másik némi habozással felelt, de közben meg is vakarta a fejét a görög sapka alatt:

— Biz ez komoly história. Az ilyen dologba nem lehet csak úgy, pissz-pássz belemenni.

— De mikor mondom, hogy biztosra megyünk, — felelt a hosszú haju. — Az öreg Amaz apó kordéja is be lesz fogva. Aztán elkezdt arról beszélni, hogy minő muzsikás darabot láttak a minap a Gaitében.

Marius tovább ment.

Ugy rémlett előtte, hogy amit ez a két, hóba lekuporodott ember ott a fal tövében elbujva, olyan elburkoltan mondott egymásnak, lehetett némi összefüggésben a Jondrette utálatos tervével. Valószínűleg ez volt az a feladat.

Tovább haladt a Saint-Marceau külváros felé, és a legelső boltban, amelyet elért, megkérdezte, hogy hol van a legközelebbi rendőr-őrség.

Megmondták: Pontoise-utca 14.

Marius oda ment.

Egy pék előtt elmentében vett két sous-ért kenyeret, amit meg is evett, mert azt gondolta, hogy aznap nem lesz lehetséges, hogy ebédeljen.

Ahogy tovább ment, ráeszmélt arra, hogy van gondviselés. Mert eszébe jutott, hogy ha nem adja oda utolsó öt frankját reggel a Jondrette-lánynak, kecsin ment volna a Leblanc ur fiakkerje után, nem tudott volna meg semmit, Jondrette törvétsét semmi módon nem lehetett volna megakadályozni, Leblanc ur el volna veszve és kétségkívül vele együtt a lánya is.

XIV. Amelyben egy rendőrfelügyelő egy ügyvédnek két „ökölcspást” ad

A Pontoise-utca 14. sz. alá érkeve, fölment az első emeletre és kereste a rendőrbiztost.

— A rendőrbiztos ur most nincs itt, — mondta egy hivatalosolga, — de beszélhet helyettesével, a felügyelővel. Akar vele beszélni? Sürgős a dolog?

— Nagyon, — felelt Marius.

A hivatalosolga bevezette a rendőrfelügyelő szobájába. A rács mögött félig nekitámaszkodva a kályhának, állt egy magas termetű ember, két kezével szétterpesztve öblös, háromrét-galléros köpenyének alsó csüöskét. Szögletes képű, vékony, ke-

ményszáju, összekuszált, öszes pofaszakállu és olyan vasvilla-tekintetű ember volt, hogy nézésétől hideglelést lehetett kapni. A szeméről azt mondhatná az ember, hogy nemcsak szurt, de valósággal motozott.

Ennek az embernek az arca alig volt valamivel szelidebb, vagy kevésbé gyanus, mint a Jondrette-é; ha a véreb, hirtelen fölbukkan, majdnem olyan ijesztő, mint a farkas.

— Mit kíván? — mondta Mariusnak, az „uram“ megszólitást teljesen mellőzve.

— A rendőrbiztos urhoz van szerencsém?

— Az nincs itt. Én vagyok a helyettese.

— Nagyon titkos ügyről van szó.

— Mondja el.

— És nagyon sürgős.

— Hát mondja el hamar.

Ez a nyugodt, nyers ember egyaránt volt félelmetes és megnyugtató. Megijesztette az embert, de bizalmat keltett önmaga iránt. Marius elmondta a maga kalandját. — Egy embert, akit ő csak látásból ismer, még ma este törbe akarnak ejteni; egy olyan szobában, melynek a falán lyukas hézag van és amely közvetlen szomszédja annak, amelyben a gonosztettet kifőzték, lakik ő, Marius Pontmercy ügyvéd, s a hézagon át kihallgatott mindent; — vannak büntársak, nyilván afféle sorompó körüli csavargók, többek között egy Panchaud nevű, akit Printanier-nek, olykor Bigrenaille-nak neveznek; hogy a Jondrette-lányokat állítják ki örködni; hogy a veszélyben forgó embert nincs mód értesíteni, minthogy azt sem tudja, hogy hívják; — és végül: hogy az egész tervet este hat órakor akarják végrehajtani a Hôpital-boulevard legelhagyottabb részén, az 50—52 számú házban.

A szám hallatára a felügyelő fölnézett és hidegen megszólalt:

— Abban a szobában, amely a folyosón a legutolsó?

— Ugy van, — felelt Marius és hozzátette: — Ösmeri ezt a házat?

A felügyelő pár percig hallgatott; aztán cipője talpát elkezdte melengelni a kályha ajtajánál:

— Alighanem.

Aztán tovább beszélt, mintha nem is Mariushoz szólana, hanem csak a saját gallérjába dörögne.

— Biztosan benne van a dologban Patron-Minette is.

Ez a név megdöbbenette Mariust.

— Patron-Minette, — ismételte. — Ezt a nevet tényleg hallottam emlegetni.

És elmondta a felügyelőnek, hogy minő párbeszédet hallgatott ki a hóban a hosszuhaju és a szakállas ember között a Petit-Banquier-utcában.

A felügyelő beledörmögött:

— A hosszuhaju Brujon, a szakállas meg Demi-Liard, ami tulajdonképpen Deux-Milliards.

Aztán lenézett maga elé és töprengeni látszott.

— Ami Izé apót illeti, láttam én már őt is. No, most pedig megpörkölődött a köpenyegem. Ezeket a cudar kályhákat mindig olyan tulságosan fűtik. Az 50—52. számú ház. Régi Gorbeau-tulajdon.

Aztán ránézett Mariusra.

— Mást nem látott, csak a szakállast, meg a hosszuhajut?

— Meg Panchaud-t.

— Azt nem vette észre, hogy arrafelé lödörgött egy olyan kinyalt kis fickó?

— Nem.

— Se egy olyan nagy Mahomet-embert, aki hasonlít valamelyik állatkerti elefánthoz?

— Azt sem.

— Se egy olyan rókapofájut, aki úgy néz ki, mint egy kivénült csepürágó?

— Nem.

— Ami a negyediket illeti, azt egyáltalán nem látja senki, még a saját emberei, fullajtárjai, kopói sem. Egészen természetes, hogy ezt az embert ön sem vette észre.

— No nem. De kérem, micsoda népség ez? — kérdezte Marius.

A felügyelő így válaszolt:

— Ez különben nem az ő rendes idejük.

Ismét visszacsülyedt a szótlanságba, aztán folytatta:

— 50—52. Ősmerem ezt a tanyát. Lehetetlen benne úgy elrejtőznünk, hogy a művészek észre ne vegyék. Akkor aztán elpárolognának és nem adnák elő a komédiájukat. Mert hát annyira szerények! — S a közönséget nem szivelik. Ez így nem

megy, nem megy. Jobb volna, ha énekelnének és meg lehetnének táncoltatni.

Amint ezt a magánbeszédet befejezte, Marius felé fordult és szuró tekintetet vetett rá.

— Fél tőlük?

— Kiktől? — kérdezte Marius.

— Ezekről az emberektől.

— Jobban nem, mint ön! — felelt vissza nyersen Marius, aki most kezdte észrevenni, hogy ez a „spicli“ még egyszer sem szólította „uram“-nak.

A felügyelő még szurósabb tekintettel nézett rá és bizonyos tünnepélyességgel jelentette ki:

— Ön úgy beszél, ahogy egy bátor, tisztességes emberhez illik. A bátor férfiú nem fél a gonoszoktól és nem fél a hatóságtól sem.

Marius közbeszólt:

— Jól van, de mit szándékozik ön tenni?

A felügyelő felelet helyett így szólt:

— Abban a házban minden lakónak van kapukulcsa, hogy éjjel bármikor hazamehessen. Önnek is van, nyilván?

— Van, — felelte Marius.

— Önnél van?

— Nálam.

— Adja ide, — mond a felügyelő.

Marius benyult a mellényzsebébe és odaadta a felügyelőnek, hozzátéve:

— Ha rám akarna hallgatni, azt ajánlanám, hozzon magával karhatalmat.

A felügyelő olyan tekintetet vetett Mariusra, aminőt Voltaire vehetett volna valamelyik vidéki akadémia tagjára, aki egy versrimet ajánlana — neki; egyetlen mozdulattal belé-süllyesztette két kezét, amelyek óriásiak, a köpenye két rop-pant terjedelmű zsebébe és kivett belőlük két kis acélpisztolyt, amely pisztolyoknak az volt akkor a melléknevük: „ököl-csapás“. Átadta a két pisztolyt Mariusnak és élénk, gyors beszédben mondta hozzá a következőket.

— Fogja. Menjen haza. Rejtőzködjék el szobájában. Ne tudja meg senki, hogy ön otthon van. Meg van töltve mind a kettő. Mindenikben van két golyó. Aztán figyeljen. Van az ön falán egy lyuk, ahogy elmondta. Megjönnek az emberek. Hagyja

őket cselekedni. Ha azonban azt látja, hogy elég volt és ideje közbelépni, az egyik pisztolyt süsse el. Ne tulkorán. A többit aztán bizza rám. Lőhet a levegőbe, vagy a mennyezetre, akárhová. Csak nem elhamarkodva. Várja meg, míg elkövetkezik a „végrehajtás“, hisz ön ügyvéd, ön tudja, mi az.

Marius elvette a pisztolyt és betette a felöltője oldalzsebébe.

— Az itt nagyon kidudorodik, meglátszik, — mond a felügyelő. — Tegye inkább a nadrágzsebébe.

Marius a nadrágzsebeibe süllyesztette a fegyvereket.

— Most már, — folytatta a felügyelő — egyikünk sem vesztegethet el egyetlen percet sem. Hány óra van? Fél három. És hánykor lesz? Hétkor?

— Hatkor, — mond Marius.

— Még van időm, — mond a felügyelő, — de semmivel sem több, mint amennyire szükségem is van. El ne felejtsem abból semmit, amit mondtam. Bum. Egy pisztolylövés.

— Legyen nyugodt, — felelt Marius.

De amint Marius rátette a kezét az ajtó kilincsére, hogy elmenjen, a felügyelő utána kiáltott:

— Igaz ni, ha ezentul szüksége volna rám, csak jöjjön, vagy küldjön értem. Kérse Javert rendőrfelügyelőt.

XV. Jondrette vásárol

Néhány perccel később, úgy három óra tájt Courfeyrac Bossuet-tel együtt véletlenül a Mouffetard-utcába vetődött. A havazás sokkal erősebbé vált, teli lett vele a levegő. Bossuet ezt a kijelentést intézte Courfeyrachoz:

— Ahogy az ember látja aláhullani ezt a tömérdek hó-pihét, azt hihetné, hogy az égben valami halálos ragály pusztítja a fehér pillangót. — Bossuet azonban hirtelen meglátta Mariust, aki fölfelé sietett az uton a sorompó irányában, még pedig nagyon sajtáságos arccal.

— Nézd csak! — kiáltott föl Bossuet, — hiszen ez Marius!

— Már láttam, — felelte Courfeyrac. — Ne szólítsuk meg.

— Miért ne?

— Dolga van.

— Micsoda dolga?

— Nem látod, milyen képeket vág?

— Micsoda képeket?

— Ugy néz ki, mint aki valakit kerget.

— Az igaz.

— Nézd csak, hogy néz!

— Vajjon ki az ördögöt kerget?

— Valami cica-micát virágos kalapban! hiszen szerelmes.

— De nem látok én az egész utcában, — vetette ellene Bossuet, — se cicát, se micát, se virágot, se kalapot. Nincs erre egyetlen asszony sem.

Courfeyrac arrafelé nézett és így kiáltott föl:

— Férfit kerget!

Tényleg egy sipkás ember, akiről hátulról is meg lehetett látni, hogy őszes szakálla van, ment körülbelül husz lépéssel Marius előtt.

Az az ember egészen új, de természetéhez tulságosan bő felső kabátot és szörnyű mocskos, alján a sártól egészen megfeketedett nadrágot viselt.

Bossuet föl kacagott.

— Micsoda ember lehet ez?

— Ez? — felelt Courfeyrac, — ez költő. Csak költőnek lehet olyan nadrágja, mint a nyulbőr-házalóknak és olyan kabátja, mint egy francia szenátorinak.

— Nézzük meg, hová megy Marius és azt is, hogy az az ember hová megy, jó?

— Bossuet! — kiáltott föl Courfeyrac, — te meauxi sas! csodálatos egy barom vagy te. Mi menjünk utána egy olyan férfinak, aki egy férfi után megy?

Erre megfordultak.

Marius tényleg meglátta Jondrette-et keresztülmenni a Mouffetard-utcán és kémkedve ment utána.

Jondrette csak ment gondtalanul, nem is sejtve, hogy valakinek a tekintete gondosan figyeli.

Kikanyarodott a Mouffetard-utcáról és Marius látta, amint betért a Gracieuse-utca egyik legfélreesettebb bódéjába, ahol körülbelül egy negyedórát tölthetett, aztán ismét visszatért a Mouffetard-utcába. Bement egyik vaskereskedőhöz, akinek üzlete akkor ott volt a Pierre-Lombard-utca sarkán s Marius látta, amint néhány perccel később előjött, hozva egy hatalmas, fehérnyelű vésőt s ezt csakhamar eldugta a kabátja alá. Amint megközelítette a Petit-Gentilly-utcát, elfor-

dult balra és hamar eljutott a Petit-Banquier-utcába. Kezdt sötétedni és a hóesés, amely egy ideig szünetelt, újból rákezdte. Marius, az egyébként, mint rendesen, teljesen üres Petit-Banquier-utca sarkán elbujt és nem ment többé Jondrette után. S ezt nagyon okosan tette, mert amint ahhoz a falhoz ért, amely mögött Marius kihallgatta a szakállas és a hosszuhaju beszélgetését, — hátrafordult, meggyőződött arról, hogy nyomában nincs senki és nem is láthatja, keresztüllépett a falon és eltűnt.

Az a hepehupás telek, amelyet ez a fal beszegélyezett, elnyult egészen a szomszédos, rossz hírű bérkocsitulajdonos telkének a hátsó részéig; ez a bérkocsis csödbe jutott ugyan, de azért színjeiben még mindig akadt néhány rozoga hintó.

Marius azt gondolta, hogy okos lesz hazamenni azalatt, amíg Jondrette nincs otthon; azonfelül haladt az idő is. Burgon anyónak meg az volt a szokása, hogy amikor esténként elment hazulról valahová mosogatni, mindig bezárta a ház kapuját, amely különben, amint sötétedett, rendesen be is volt zárva; Marius pedig a saját kulcsát odaadta a rendőrfelügyelőnek; ránézve tehát fontos volt, hogy haza siessen.

Im, besötétedett; a földre ráborult az éj sötétje; immár az egész láthatáron, sőt az egész mindenségben csak egyetlenegy pont maradt, amelyet a nap még megsütött: a hold.

A hold pedig vörös ábrázattal csuszott fölfelé a Salpêtrière alacsony boltozata mögött.

Marius nagyokat lépve, igyekezett eljutni az 50—52. számig. Amikor haza érkezett, a kapu még nyitva volt. Lábujjhegyen a falhoz lapulva ment végig a folyosón, egész szobájáig. Emlékezhetünk rá, hogy a folyosó hosszában mindkét oldalon padlásszobák állanak, ezuttal üres és kiadó valamennyi. Burgon anyó ezeknek az ajtait rendszerint nyitva szokta hagyni. Mariusnak, amint az egyik ajtaja előtt elment, ugy rémlett, mintha a lakatlan oduban látott volna négy mozdulatlan emberfejet, amelyeket a padlásszoba ablakán beszűrődő estszürküllet még némileg észrevehetővé tett. Marius nem igyekezett jobban is odalátni, mert nem akarta, hogy őt is meglássák. Sikerült bejutnia szobájába minden zaj és anékül, hogy észrevegyék. Ideje is volt már. Pár pillanattal később hallotta, hogy Burgon anyó kimegy a kapuba és be zárja.

XVI. Amelyben találunk egy 1832. évi divatos angol dalt

Marius leült az ágyra. Lehetett körülbelül fél hatra. Már csak egy félóra kellett, hogy megtörténjék, amire várt. Hallotta, hogy ütőere mint ver, amint megszoktuk hallani sötétben az óra ketyegését. Eszébe jutott, hogy minő különböző erők vonulnak föl most az éj sötétjében, egyik vonalon kifejlődik a bűn, a másik oldalról közeledik az igazságszolgáltatás. Nem félt, de bizonyos remegés nélkül még sem tudott rá gondolni arra, aminek most kell bekövetkeznie. Ahogy azokra, akik váratlanul csöppennek bele valami izgató kalandba, az ilyen esemény bódítólag hat, úgy ránézve olybá tünt föl ez az egész nap, mint valami álom, úgy hogy nem akarva magát átengedni a szédítő képzelődésnek, időnkint megtapogatta két zsebében a két töltött pisztoly hideg acél csövét.

A havazás megszűnt; a holdvilág mind erősebb lett, följe emelkedett a ködfelhőnek és világa összekeveredve a lehullott hó fehér fényével, hajnalias szürkülettel árasztotta el a szobát.

A Jondrette odújában lámpa égett. Marius az összegellő lécek résén vörös fényt látott, amely úgy hatott rá, mintha véres volna.

Nem lehetett kétséges: ez a világítás nem származhatott egy gyertyától. Egyébként Jondrette-éktől nem hallatszott át semmi nesz; senki meg nem mozdult, nem beszélt, még lélekzetet sem vett talán; ez a jeges, mélységes csönd olyan érzést keltett, hogy világítás híjján az ember valami sirbolt szomszédságába képzelhette volna magát.

Marius lassan levetette cipőjét és az ágy alá tolta. Elröppent néhány perc. Marius hallotta, amint lenn megcsikordul a kapu sarka, nehéz, fűrge lépés fut föl a lépcsőn, végigszalad a folyosón, az odú ajtókilincse hangosan megreccsen, Jondrette hazaérkezett.

Nyomban megmozdult több alak. A padlásszobában együtt volt az egész család. Csakhogy a családfő távolléte alatt hallgatott mindenki, mint ahogy csöndesek a farkasköy-kek is, ha nincs a vacokban maga a farkas.

— Én vagyok, — hangzott Jondrette szava.

— Drága apus, jó estét! — csicseregtek a lányok.

— Mi ujság? — kérdezte az anya.

— Simán megy minden, — felelt Jondrette, — csak a lábam fázott meg ebben a kutya hidegben. Okosan tetted, hogy úgy felöltöztél. Szükséges is, hogy képes légy irántunk bizalmat kelteni.

— Készen áll minden az utra.

— Nem felejtettél semmit abból, amit mondtam? Jól fogsz elvégezni mindent?

— Légy teljesen nyugodt.

— Ugyanis... — szólt Jondrette, be nem fejezve azt, amit mondani megkezdett.

Marius aztán hallotta, hogy valami nehezét tett le az asztalra; valószínűleg azt a vésőt, amit vásárolt.

— Igaz ni, — tette hozzá Jondrette, — ettetek valamit?

— Persze, — felelt az anya; — fölhasználtuk a tüzet és megsütöttem három jókora krumplit, azt megsóztuk, megettük.

— Helyes, — felelt Jondrette. — Holnap velem jöttök ebédelni. Lesz kacsza körítéssel. Ugy fogtok lakomázni, mint tizedik Károly. Rendben megy minden !

Aztán hozzátette:

— Az egérfogó föl van állítva. Itt vannak már a macskák is. S valamivel halkabban így szólt:

— Ezt tedd a tűzbe.

Valami széncsörrenést hallott erre Marius, mintha piszkavassal vagy fogóval babráltak volna közötté, mire ismét Jondrette hangja hallatszott:

— Bekented a kapu sarkát, hogy ne csikorogjon?

— Hogyne, — felelt az anya.

— Hány óra van?

— Mingyárt hat. Amikor fél lesz, üt a Saint-Médard órája.

— Terringettél! — mond Jondrette. — A kicsik menjenek ki és vigyázzanak. Gyertek csak, figyeljetek rám jól.

Suttogás támadt.

Jondrette hangja ismét hallatszott.

— Burgonné elment már hazulról?

— El, — felelte az anya.

— Bizonyos-e, hogy a szomszéd szobában nincs senki?

— Nem jött haza egész nap és tudhatod, hogy ilyenkor ebédelni szokott.

— Egészen biztos?

— Egészen.

— Mindegy, — felelt Jondrette, — még sem fog ártani, ha megnézzük, nem jött-e haza. Lányom, vedd a gyertyát és nézd meg.

Marius rögtön térdre borult és az ágy alá mászott.

Alig tudott teljesen elbujni, már látta, hogy az ajtó hasadéknál beszökken egy világsugár.

— Papa, — kiáltott egy hang, — nincs itthon.

Megismerte; az idősb lány szólt.

— Benn voltál? kérdé az apa.

— Nem voltam, — felelt a leány, — de minthogy a kulcs a zárban van, nem lehet itthon.

Az apa visszakiáltott:

— Azért csak te menj be.

Az ajtó kinyílt és Marius látta, hogy a lány, kezében a gyertyával, belép. Ugy nézett ki, mint reggel, de ez a világitás ijesztőbbé tette.

Egyenest ment az ágynak, amitől Mariust elképzelhetetlen aggodalom szállta meg; szerencsére az ágyon tul, a falon, lógott szögre akasztva a tükör és oda kanyarodott. Lábujj-hegyre állt és nézegette magát. A szomszéd szobából ismét áthallatszott, hogy a vasak között piszkálnak.

A lány tenyerével simogatta szét a haját, rámosolygott a saját tükörképére s bánatos, megtört hangon dudolt hozzá:

*Egy álló hétig tartott bus szerelmünk,
A boldog perc oly fürgén fut tova,
Nyolc röpke nap — miért is jött, ha eltűnt!
Bár el ne szállna a gyönyör soha!
Ne szállna el, ne tünne el soha!*

Marius folyton remegett, mert hihetetlennek tartotta, hogy a lány az ő lélekzetvételét észre ne vegye.

A lány odalépett az ablakhoz, kinézett és fönnhangon és némileg úgy, mintha eszelős volna, így szólt:

— Milyen csuf ez a Páris, amikor fehér az inge!

Megint odaállt a tükör elé, nézegette magát, mint azelőtt, szemben előbb, aztán arcéban.

— Hát mi lesz? kiáltott az apa. — Mit csinálsz ott?

— Az ágy alá is néztem, meg a butorok közé, — felelt a lány, folyton igazgatva a haját, — nincs itt senki.

— Bamba! — ordított az apa. — Jössz vissza rögtön! Ne vesztegessük az időt.

— Megyek már! megyek! — kiáltott a lány. — Az embernek még lélekzetet sem szabad venni ebben a barlangban!

*Elmentél, elvitt a dicsőség utja,
Szomorú szívem a kint alig birja!*

Még egy pillantást vetett a tükörré és kiment, betéve maga után az ajtót.

Egy pillanattal később hallotta Marius, hogy a két lány mezitláb megy végig a folyosón és Jondrette hangja utána kiált:

— De jól vigyázzatok! Az egyik álljon a sorompónál, a másik a Petit-Banquier-utca sarkán. Egy pillanatra se nézzetek másfelé, mint a kapura és ha a legparányibb dolgot láttok is, rögtön rohanjatok haza, ahogy csak birtok! Kulcsotok van, bejöhettek.

Az idősb lány haragosan motyogott:

— A hóban kell nekünk mezitláb bakterkodni!

— Holnap finom selyemből készült gyönyörű félcipőt kaptok! mondá apjuk.

Lementek a lépcsőn és néhány perc múlva a kapu becsapódása adta hírül, hogy kijutottak a házból.

Immár nem volt a házban más, csak Marius és a Jondrette-pár; azonfelül valószínűleg az a néhány sötét alak, akiket Marius megsejtett az egyik lakatlan padlásszobában.

XVII. Mire költötték el Marius öt frankját

Marius úgy gondolta, hogy ideje megfigyelő helyét ismét elfoglalni. Fiatalkorának megfelelő ruganyossággal már a következő pillanatban fönt állt a rés előtt.

Figyelt.

A Jondrette lakás benseje egészen sajátságos látványt

nyújtott és Marius most már megértette, hogy miből áradt az a különös világság, amelyet már előzőleg is észre vett. Égett ugyan gyertya egy rozsdás rézgyertyatartóban, de valósággal nem ez világította be az egész szobát. A teljes nagy odut az világította ki, hogy abban a meglehetősen nagy serpenyőben, amit Jondrette-né még délelőtt előkapart és előkészített és a kandallóban helyezett el, vörös izzásig égett a szén. Az erős tüzü széntől átvörösödött a serpenyő és fölötte kék láng lengedezett és ennek fényénél meg lehetett látni, hogy ugyancsak a vörös izzásig át van tüzesedve az a véső, amit Jondrette a Pierre-Lombard-utcában vásárolt és most ott fekszik a parázs között. Az ajtó mellett az egyik sarokban egészen olyanformán feküdt, mintha szükség esetére, hogy kéznél legyen — néhány darab vas-holmi és egy másik csomóban egy halom kötél. S ha mindezt olyasvalaki látta volna, akinek a készülődésekről semmi sejtelve nem lehetett, vagy borzalmast sejtett volna, vagy éppen semmi különöst nem látna benne. Ebben a világításban az odu inkább festett úgy, mint egy kovácműhely és nem akkép, mintha a pokolnak volna az előtornáca, de Jondrette ebben a világításban is inkább látzott ördögnek, mint kovácsnak.

Az áttüzesedett serpenyő olyan erős meleget árasztott, hogy a gyertyának a serpenyő felé néző oldala megolvadt és csurgott. A kandallóra régi, vaskos rézből készült utcai lámpát tettek, amely megfelelhett volna a Carouche-sá vedlett Diogenesnek.

A serpenyő, amely a kandallóban a rövid idővel előbb eloltott égő fahasábok helyén állott, gőzölgését egyenest a kandalló kürtőjébe bocsátotta és nem bűdösített.

Az ablak négy kockáján át beontotta ezüst fényét a hold ebbe a föllángoló és a serpenyő tüzétől biborpiros levegőjű padlásszobába, amit Marius költőies gondolkodása, amely képes volt még akkor is elábrándozni, amikor a cselekvés ideje elérkezett, olybá vett, mintha a föld torz álmaiba valami égi gondolat vegyült volna.

A betört táblán olykor becsapott egy szélhullám, eloszlatva a szén szagát és elfeledtetve a serpenyőt.

Hozzátevé azt, amit a Gorbeau-házi már elmondottunk, megállapítható, hogy a Jondrette-barlang kiválóan alkalmas hely lehetett valaminő erőszakosságnak és büntettnak az el-

rejtésére. A legfélreesebb szoba Páris legelhagyatottabb részének legtávolabb eső házában. Ha a törbecsalást még nem ösmerték volna, itt találhatták volna föl leghamarább.

Ezt a szobát a boulevardtól a ház teljes hosszúsága és a lakatlan szobák egész láncolata választotta el és egyetlen létező ablaka olyan üres térre nyílt, amelyet részben kőfal, részben deszkakerítés vett körül.

Jondrette rágyújtott a pipájára és leülve a megrongyolt székre, füstölt. Felesége csöndes hangon beszélgetett vele.

Ha Marius olyan lett volna, mint Courfeyrac, azaz olyan ember, aki az élet minden eseménye fölött nevetni képes, hangosan föl kacag, ha pillantása Jondrette-nére esik. Fekete kalap volt a fején, olyan tollakkal díszítve, aminőhöz hasonlókat a X. Károly koronázásán viseltek a fegyveres hirnökök; kötött szövetű szoknyáját leborította egy roppant tarka kendővel, a lábán pedig az a férficipő volt, amit délelőtt a lánya olyan megvetéssel emlegetett. És ez az öltözék váltotta ki Jondrette-ből azt az elragadtatott fölkiáltást:

„Nagyon helyes, hogy úgy kiöltöztél. Kell, hogy bizalmat kelts magad iránt!”

Jondrette maga nem vetette le az egész uj és bő felső kabátot, melyet Leblanc ur adott neki és öltözete továbbra is olyan volt, amelynek Courfeyrac szerint a költő öltözetének lennie kell. Jondrette hirtelen megszólal:

— Nini! most jut eszembe. Bizonyosan fiakkere jön ebben az időben. Gyujtsd meg a lámpát és menj le vele. Aztán várj lenn, a kapualjban. Amint a kocsit hallod érkezni, kinyitod a kaput, világítsz, föl kiséred a lépcsőn és végig a folyosón, aztán gyorsan újra lemegy az utcára, kifizeted a kocsist és a fiakkert elküldöd.

— Miből? — kérdezte az asszony.

Jondrette elkezdett vájkálni a nadrágja zsebeiben és átadott öt frankot.

— Honnan vetted? — kérdezte az asszony.

Jondrette előkelő hangsúllyal felelt rá:

— Ez az a „herceg”, amit ma délelőtt a szomszédtól kaptunk. S még hozzátette:

— De hallod-e, két szék kellene.

— Minek az?

— Ráülni.

S amikor Marius meghallotta, hogy Jondrette-né erre mit felel, libabőrös lett a háta.

— Ej, no! áthozok egyet a szomszédtól.

S egy röpké pillanat alatt már ki is nyitotta az ajtót és künn termett a folyosón.

— Vidd magaddal a gyertyát! — kiáltott utána Jondrette.

— Kár volna, — felelt rá az asszony, — két széket kell áthoznom. Világít hozzá a hold eleget.

Marius hallotta, amint Jondrette-né vaskos tenyere tapogatózva kereste a sötétségben az ő ajtaja kilincsét. Az ajtó kinyílt. Ő meg ott maradt a helyén, a megdöbbenés hatása alatt szinte megmerevedten.

Jondrette-né benn termett.

A holdvilág két széles sötét árny-csik között sütött be a padlásszoba ablakán. Az egyik árny-csik teljesen beborította azt a falat, melyhez lapultan Marius állott, úgy, hogy őt észre sem lehetett venni.

Jondrette mama föltekintett, Mariust nem látta meg, megfogta a két széket, — több nem is volt a szobában, — kivitte és hagyta, hogy mögötte az ajtó nagy csattanással bezáródjék.

Visszatért az oduba.

— Tessék a két szék.

— Neked meg itt van a lámpa, — szólt a férj. — Csak menj le hamar.

Az asszony egyszeriben engedelmeskedett, mire Jondrette egyedül maradt.

A két széket az asztal két oldalára helyezte, a serpenyőben megfordította a vésőt, a kandalló elé állított egy régi spanyolfalat, amely a serpenyőt elfödte, aztán odament abba a sarokba, amelyben a kötélcsomó feküdt és lehajolt, mintha valamit meg akarna vizsgálni. Marius most vette észre, hogy az, amit ő egy halom kötélnak tartott, tulajdonképpen nagyon jó munkájú kötélhágcsó, ellátva erős fából készült fokokkal és ellátva beakasztásra való vaskampókkal.

Ez a kötélhágcsó és még néhány vaskos szerszám, igazi vasrudak, amelyek az ajtó mögött fölhalmozott vasak között

heverték, reggel még nem voltak a Jondrette-barlangban, kétségkívül délután hozták ide, akkor, amidőn ő nem volt otthon.

— Biztosan kovácsszerszámok, gondolta magában Marius.

Ha Marius ebben a világban kissé otthonosabb, könnyen felösmerheti, hogy amit ő kovácsszerszámnak nézett, az bizony zártörő, vagy ajtónyitó, vagy verekedni való szuróvágó, tolvaj és betörő szerszám, aminek ebben az alvilágban a maguk tolvajnyelvű neve: „fogpiszkáló“, meg „házmester“.

A kandallóval és az asztallal, melynek két oldalán állott a két szék, éppen szemben állott Marius, a maga figyelő helyén. Amióta a serpenyő el volt takarva, a szobát csak az egyetlen gyertya világította be; ettől nagy árnyéka támadt még a legkisebb csupornak is, amely az asztalon, vagy a kandallón állt. Egy csorba vizesfazék árnyéka majdnem egy fél falat borított be. Ennek a szobának a nyugalma alig meghatározható módon visszataszító és félelmetes volt. Meg lehetett rajta érezni, hogy borzalmas dolgok színterének készül.

Jondrette pipája kialudt, ami kétségtelen jele annak, hogy nagyon nyugtalan lehetett; Jondrette leült. A gyertya lángja élesen megvilágította ábrázata gonosz, ravasz vonásait. Homlokát összeráncolta és hirtelen nagyot lóbált a jobb keze, mintha ezzel a mozdulattal felelni akarna valami súlyos kérdésre, amely agyában fölmerült. Ezek közé a sötét ötletek közé tartozhatott az is, amelynek hatása alatt hirtelen kirántotta az asztal fiókját, kivett onnan egy hosszú konyhakést, amely eddig a fiókba volt rejtve és élességét úgy próbálta ki, hogy végighuzta a pengét a körmén. Ezzel a kést ismét visszattette a fiókba és azt a helyére tolta.

A másik oldalon Marius vette elő az egyik pisztolyt a jobboldali zsebéből és annak kakasát fölhozta.

A fölhozott kakas pattant egyet kurtán, szárazon.

Jondrette összerázkódott és félig fölugrott a székről.

— Ki az? — kiáltott föl csattanó hangon.

Marius még a lélekzetét is visszafojtotta. Jondrette várt egy pillanatig, aztán vigyorgott egy kissé és azt dörögte magában.

— De buta vagyok! A gipszfal ropog.

Marius fogta a pisztolyt tovább.

XVIII. Marius két széke — egymással szemközt

Egyszerre messzi harangszó méla kondulásától rezdült meg az ablak üvegtáblája. Saint-Médard kongatott hatot.

Jondrette minden kongatásra biccentett. A hatodiknál a két ujjával megkoppantotta a gyertya belét.

Aztán föl-alá járt a szobában, kifigyelt a folyosóra, ismét neki indult járkálni, figyelt újból: — Csak jönne már! — dörögött magában, aztán visszaült a székre.

Alig ült le, kinyilt az ajtó.

Jondrette mama nyitotta ki, de künn maradt a folyosón; a lámpa egyik karikáján át fakó világosság vetődött alulról ábrázatára, melyet a barátságos vigyorgás csuful eltorzított.

— Tessék besétálni, uram, — szólt kifelé.

— Tessék besétálni, jótevőm, — ismételte a hívást, hirtelen fölugorva helyéről Jondrette.

Leblanc ur megjelent.

Arcán olyan derűtség ömlött el, amely vonásainak tisztességét teljesen érvényre juttatta.

Letett az asztalra négy Lajos-aranyat.

— Ime, Fabantou ur, az ön házbére és még valami a leg-sürgősebb szükségletre. Aztán is lesz rá gondom.

— Az isten fizesse meg, nemeslelkű jótevőm! — felelt Jondrette és gyorsan a felesége mellé lépve, odasugta:

— Küldd el a fiakkert!

Az asszony elsomfordált, mialatt férje hajlongott vendége előtt és üléssel kínálta meg Leblanc urat.

Pár perc multán az asszony visszatért és odasugta férjének: — Elküldtem.

A hó reggel óta folyton hullván, olyan vastaggá lett, hogy épp oly kevésbé lehetett hallani most, hogy a kocsi elment, mint ahogy zöreje nélkül érkezett is meg.

Ezalatt Leblanc ur leült az egyik székre.

Jondrette a másik széket foglalta el, szemben Leblanc urral.

Az olvasó csak úgy alkothat magának tiszta fogalmat arról, ami ezek után történt, ha maga elé képzei e fagyos éjjelen a hóval borított Salpetrière elhagyatottságát, a holdvilág-özönlötte pusztá mezőit, melyek úgy terpeszkedtek, mint

az óriási lepedők, a közuti lámpák kétes fényességét, melyek a sötétlombu szilfák között a szomoru, hosszú boulevardok mentén itt-ott kivöröslöttek, amely utakon talán ha minden negyed mérföld hosszúságra jutott egy-egy arramenő ember; a Gorbeau-házat a maga tökéletes némaságában, elhagyatottságában, ebben a sötét éjszakában, magában is sötétséggel telten és abban Jondrette padlásszobáját, amelyet egyetlen gyertya világít meg, — és ebben az oduban két férfi ül egymással szemben, Leblanc ur nyugodtan, Jondrette mosolygósan, de ijesztően, Jondrette-né, a farkasanya, az egyik kuckóban és a fal tulsó felén a láthatatlan Marius, aki les minden mozdulatot, meghall minden szót, benéz a kémleőnyíláson és markában pisztolyt szorongat.

Egyébként Mariust borzongatta az iszonyat, de távol volt tőle bárminő félelem. Szorosan megmarkolta a pisztoly agyát és magát teljes biztonságban érezte. — Ezt a nyomorultat akkor szögezem le, amikor nekem tetszik, — mondogatta magában.

Az az érzése volt, hogy a rendőrség már a közelben lapul és leselkedik, várja azt a jeladást, amit megbeszéltek, hogy karjával abban a pillanatban lesujtson.

Azonfölül pedig azt is remélte, hogy mikor rákerül a a sor arra, hogy Jondrette és Leblanc ur egymásnak rohannak, ebből vetődhet némi világosság mindarra, amit ő óhajtott megtudni.

XIX. Az izgalmas sötét háttér

Ahogy leültek, Leblanc ur mingyárt odafordult az ágyak felé és azt látta, hogy üres mind a kettő.

— Hogy érzi magát a szegény kis sebesült? — kérdé.

— Rosszul, — mondá Jondrette bánatos, de hálás mosollyal — nagyon rosszul, nemes uram. A nénje elvitte a Bourbe-ba, hogy sebet bekötözzék, különben nemsokára itthon lesz, megláthatja.

— És Fabantouné asszony, amint örömmel látom, már jobban van? — mondá Leblanc ur, egy pillantást vetve Jondrette-né furcsa jelmeztákolmányára, amint ott állt föl-egyenesedve közte és az ajtó között, mintha máris őrizné a kijáratot, fenyegető, szinte harcias állásban.

— Közel van a halálhoz, — felelt Jondrette. — De mit mondjak önnek felőle, uram, olyan elszánt ez az asszony! Mondhatnám, hogy nem is asszony, hanem valóságos ökör.

Jondrette-nét a bók elbájolta és olyan harsogóan nyávo-gott, mint valami szörnyeteg, ha csiklandozzák:

— Ej, Jondrette, te mindig olyan nagyon kedves vagy!

— Jondrette! — szólta Leblanc ur — én azt hittem, hogy önt Fabantounak hívják?

— Fabantou vagy Jondrette!! — felelt élénken a férj. — Ez afféle művészi álnév.

És egy vállrándítással, amit Leblanc ur nem vett észre, utasította rendre a feleségét, aztán folytatta gyöngéd, emelt hangon:

— Ah! bizony mi ketten, ez a drága teremtés meg én, mindig nagyon jól megvoltunk együtt! De mi egyebünk ma-radt volna, ha még ez sem!! Amikor annyira szerencsétlenek vagyunk, tiszteletreméltó uram! Hiába van az embernek keze, ha munkát nem kap. Mit ér a bátorsága, ha nem veheti hasz-nát? Én nem tudom, hogy a kormány ezt a kérdést miként fogja elintézni, de, becsületszavamra mondom, uram, én nem vagyok Jakobinus, nem is vagyok „elégedetlen elem“ uram, nem is haragszom a kormányra, de ha én miniszter volnék, becsületszentségemre mondhatom, máskép menne a dolog. Mondok egy példát: ki akartam taníttatni a lányaimat a dobozkészítésre. Ön erre persze megjegyzné: Hogyan, vala-minő ipari mesterségre? Ugy van! iparra! egyszerű mester-ségre! Kenyérkeresetre! Micsoda zuhanás ez, én jötevőm! Minő süllyedés ez olyan emberekre nézve, mint mi, akik már hova emelkedtünk!! Fájdalom! A virágzás idejéből nem tudtunk megmenteni semmit! Csak egyetlen műtárgyunk maradt meg, egy festményem, de amelyetől most mégis szintén meg kell válnom, mert élni kell, hiába, élni csak kell!

Mialatt Jondrette sajtáságos összevisszasággal beszélt, de anélkül, hogy azért arca óvatos, figyelmes, körmönfont kifeje-zése a legkevésbé megváltozott volna, Marius szétnézett a szo-bában és észrevett a háttérben egy alakot, akit eddig nem is látott. Ez az ember úgy jöhetett be, hogy még az ajtó kinyi-tását, becsukódását sem lehetett hallani. Régi, kopott, foltos, piszkos, csupa lyukkal teli, rongyos, violaszinű kötött mellényt

viselt, bő pamutbársonynadrágot, posztópapucsot, inge egyáltalán nem volt és persze meztelen a nyaka, a tetovált karja is csupasz és arca valami feketével van bemázolva. Csöndben leült a közelebb eső ágyra, két karját keresztbe fonta és mint-hogy Jondrette-né előtte állt, egész alakját nem lehetett tisztán látni.

Leblanc ur a delejes ösztön érzésével szinte ugyanakkor fordult felé, amikor Marius észrevette. Nem tudta megállani, hogy egy mozdulattal el ne árulja támadt kelletlen érzését, amit Jondrette rögtön észre is vett.

— Ah! most látom már, — kiáltott föl földerült hangon, és büszkén gombolgatta be felöltőjét — ön is észrevette rajtam a saját felöltőjét! Nagyon jól áll, szavamra, nagyon jól áll!

— Ki ez az ember? — kérdezte Leblanc ur.

— Ez? — felelt Jondrette, — ez egyik szomszédom. Ne tessék vele törődni.

Sajátságos pofája volt ennek a szomszédnak. Ámde a Saint-Moreau városrészben nagyon sok vegyészeti gyár állott. És bizony a gyári munkások nagyon könnyen bemázolhatják dolog közben a képüket. Egyébként Leblanc ur egész egyénisége rendületlenül nyugodt és bizalommal teljes maradt. Ismét szólt:

— Bocsánat, Fabantou ur, mit is mondott az előbb?

— Azt mondtam, uram és kedves jótevőm, — kezdte előlről Jondrette és rákönyökölt az asztalra, olyan mereven nézett Leblanc urra, hogy a szeme akkora lett, mint az igézni készülő csörgőkigyóé — csak azt mondtam, hogy volna egy eladó festményem.

Csöndes neszezés az ajtó felől. Ismét bejön egy ember és leül Jondrette-né mögött az ágyra. Ennek is födetlen a karja és az arca vagy tintával, vagy korommal van bemocskolva.

Ámbár ez az ember szinte besurrant a szobába, lehetetlen volt, hogy Leblanc ur észre ne vegye.

— Ne törődjék ezzel sem, — mondta Jondrette. — Ezek az emberek itt laknak a házban. Hát ahogy mondtam, megmaradt egy festményem, értékes kép... Tessék, uram, nézze meg.

Fölállt, odament a falhoz és azt a képet, amelyet mi is megemlítettünk, megfogta, megfordította és hamar odatámasztotta a falhoz. Tényleg olyasvalaminek látszott, mint valami festmény, de a gyertya csak nagyon kevésbé világhatott meg. Marius nem látott belőle semmit, minthogy Jondrette a festmény előtt állott; csak annyit vett észre, hogy rikitóan van ott valami mázolja és egy alakot is kivett olyan formában, aminek a vidéki vásárokon mutogatnak, vagy az olcsó spanyolfalakon lehet látni.

— Micsoda festmény ez? — kérdezte Leblanc ur.

Jondrette nagyhangon felelt.

— Müremek, nagyértékű festmény, én jótevőm! Ugy ragaszkodom hozzá, akár a két gyermekhez, mert rám nézve nagyon becses emlék! De ahogy mondtam és én a szavamát meg nem másíthatom soha, nagy nyomorban élek és amiatt kénytelen vagyok tőle megválni...

Talán merő véletlenségből történt, az is meglehet, hogy Leblanc ur kezdett nyugtalanodni, de amint a festményt nézegette, egyuttal odafigyelt a szoba háttérébe is. Most már négy férfi volt ott együtt, közülük három az ágyon ült, a negyedik állt és nekitámaszkodott az ajtó sarkának, mezitelen karral és feketére mázolt arccal mind a négy. Az álló alak öreg volt. Fehér haja és fekete képe borzalmas benyomást tett. Az ágyon ülő három alak közül az egyik nekidőlt a falnak és behunyta a szemét. Ugy nézett ki, mintha elaludt volna. Kettő fiatal volt közülük. Az egyik szakállas, a másiknak hosszú a haja. Cipő nem volt egyiknek se a lábán. Aki közülük nem viselt posztópapucset, az mezitláb volt.

Jondrette észrevette, hogy Leblanc ur tekintete megakadt ezeken az embereken.

— Ezek az én barátaim. Szomszédok, — ugymond. — Azért olyan kormosak, mert szénnel dolgoznak. Kályhások. Ne törődjék velük, jótevőm, inkább vegye meg a festményemet. Szánja meg az én nagy nyomorúságomat. Odaadom önnek olcsón. Mennyire becsüli?

— De hiszen, — mondta Leblanc ur olyan erővel nézve a Jondrette szemé közé, mint aki el van szánva arra, hogy nem hagyja magát, az csak valami kocsma-céger. Nem ér többet mint három frankot.

Jondrette szívélyes hangon felelt:

— Elhozta magával tárcáját? Én megelégszem ezer tallérral.

Leblanc ur fölállt, hátát nekitámasztotta a falnak és tekintetével gyorsan körülnézett a szobában. Baloldalán állott Jondrette az ablak előtt; jobbfelől az ajtónál Jondrette felesége és a négy férfi. Ez a négy ember még nem mozdult, sőt úgy viselkedett, mintha őt nem is látnák; Jondrette ismét elkezdett panaszkodni, olyan alázatosan nézett maga elé és olyan keservesen nyöszörgött, hogy Leblanc ur azt hihette volna, hogy olyan ember áll előtte, akinek a nagy nyomorúság megzavarta az esztét.

— Ha nem veszi meg a festményemet, kedves jótevőm, akkor már igazán kimerítettem minden lehető forrást és nem tehetek egyebet, mint hogy nekimegyek a víznek. Csak tessék jól elgondolni, azt szeretném, ha a két lányomat kitaníttathatnám félfinom kéregpapirdobozok készítésére, hogy miképpen kell gyártani az ajándék-skatulyákat. Na hát, — kell hozzá mindenekelőtt egy polcos asztal, amelyről a poharak nem gurulhatnak le, aztán egy külön műhely-kályha, aztán egy három szakba beosztott állvány, amelyben tartja az ember a háromféle erejű enyveket, mert egészen másféle az, amivel a fát, a papírt, vagy a szövetet kell ragasztani, kés a kéregpapír vágásához, külön tok a mintázáshoz, az acélapplikálások kiformalására és tapasztásához való kalapács, az ördög a megmondhatója, nem én, hogy még mi minden szükséges hozzá. És mindebből csak négy sous-t lehet naponta keresni! és tizen-négy órát kell hozzá dolgozni minden nap! és a munkásnő kezén minden doboz tizenháromszor fordul meg! és be kell áztatni a papirost, de úgy, hogy be ne piszkolódjon! és az enyvben folyton ébren tartani a meleget! pokoli munka ez, én mondom önnek! és naponta hoz négy sous-t! Mit gondol, hogy lehet ebből megélni?

És mialatt ezt a sok mindent elmondta, Jondrette nem nézett Leblanc ur felé, aki jól ráfigyelt. Leblanc ur szeme Jondrette-re, a Jondrette-é az ajtóra volt szegezve. Marius lihegő figyelme szinte átugrált egyikről a másikra. Leblanc ur azon látszott tűnődni: Vajjon, hülye ez az ember? Jondrette kétszer-háromszor elmondta a panasz, könyörgés, nyafogás

mindenféle árnyalatával és hangsúlyozásával: Nem marad más hátra, mint hogy beleugorjak a folyóba! A multkor az Austerlitz-hídnál már csak három fok választott el a víztől!

Hirtelen borzalmas mértékben föllángolt a szeme bogara, a kis ember úgy kihuzta magát, hogy félelmessé vált, egyet lépett Leblanc ur felé és harsogó hangon ordított rá:

— Ez mind semmit de tudja-e már, hogy én ki vagyok?

XX. A verem

Hirtelen kinyílt a padlásszobaajtó s megjelent három, vászonzubonyos ember, akiknek az arcát fekete papirból vágott álarc fődte el. Aki elől jött, — hosszú, nyurga ember, — megvasalt dorongot hozott magával, a második bevált volna óriásnak is, olyan mészáros bárdot tartott kezében, amivel a barmot szokás leütni; a nyél közepén fogta a bárdott úgy, hogy az élet lefelé volt fordítva; a harmadik, vastagabb mint az első és a másodiknál alacsonyabb, de erőteljes, szélesvállu ember, a markában óriási kulcsot tartott, amelyet esetleg valamelyik börtön ajtajából lophatott ki.

Nyilvánvaló volt, hogy Jondrette csak ezeknek a megérkezésére várt. Friss beszélgetés indult meg nyomban a sovány nagy botos és ő között.

— Készen van minden? — mond Jondrette.

— Készen, — felelt a sovány ember.

— Hát hol van Montparnasse?

— A te lányoddal állt meg beszélgetni az első szerelmes.

— Melyikkel?

— A nagyobbikkal.

— Van lenn fiakker?

— Van.

— A cséza be van fogva?

— Hogyne.

— Jó két lova van?

— Kitűnő.

— S ott vár, ahol mondtam, hogy várjon?

— Igen, ott.

— Jól van, mond Jondrette.

Leblanc ur arca nagyon sápadt volt. Megnézett maga körül az oduban mindent, ezzel a szemléjével is elárulta, hogy tisztában van helyzetével, amelybe jutott; de a feje, amelyet lassan forgatott közbe, mialatt az embereket sorba megnézte, nyugodtan mozgott, nem látszott az arcán semmi, ami arra mutatott volna, hogy fél. Az asztalt úgy húzta maga elé, mintha rögtönzött bástya gyanánt akarná használni: és ez az ember, aki nehány perccel ezelőtt csak valami jó-ságos öreg bácsinak látszott, bizonyos fokban egyszerre átváltozott atlétává; hatalmas öklét olyan mozdulattal támasztotta széke támlájára, amely erejével megdöbbentően hat-hatott.

Ez az öregember, aki ekkora veszélyben ennyire nyugodtnak és bátornak bizonyult, kétségkívül az olyan emberek közé tartozott, akik természetüknél fogva bátrak, mint ahogy a legtermészetesebb módon, maguktól értetődően jók. Az olyan nőnek az atyja, akit az ember szeret, nem tekinthető idegennek. Marius azt érezte, hogy őt is büszkévé teszi az, ahogy ez az ösmeretlen viselkedik.

Az a három ember, akikről Jondrette azt mondta, hogy *ezek kéményseprők*, a vascsomóból kivettek egy-egy darabot: az egyik egy nagy ollót, a másik egy feszítő vasrudat, a harmadik egy kalapácsot és anélkül, hogy egy szót is szóltak volna, odaállottak az ajtó elé. Az öreg ott maradt ülve az ágyon, csakhogy épp kinyitotta a szemét. Jondrette-né melléje kuporodott.

Marius úgy látta, hogy elérkezett a beavatkozás ideje és jobb kezében a folyosó felé tartotta a pisztolyt és fölfelé irányította, hogy elsüsse.

Jondrette, amint az ujonnan jött három emberrel szóbeszédben is tisztába jött, ismét Leblanc ur felé fordult, megismételve azt, amit előbb kérdezett, az ő megszokott, lefojtott, borzalmas röhejével.

— Hát igazán nem tudja ki vagyok? Nem ösmer rám? Leblanc ur ránézett a képére és úgy felelt:

— Nem én.

Erre Jondrette egészen az asztal mellé állt. Föléje hajolt a gyertyának, karját keresztbe fonta és előre tolva alsó, szögletes állkapcsát, a képét olyan közel vitte Leblanc ur nyu-

godt arcához, amennyire csak lehetett, s ebben a szinte marásra kész vadállati helyzetben ráordított:

— Nem vagyok és Fabantou, Jondrette sem vagyok, hanem Thénardier a nevem! Én vagyok a montfermeili kocsmáros, megértette? Most már rám ösmer?

Leblanc ur arcán észre alig vehető pir futott keresztül, de változatlanul nyugodt, rendes, meg nem remegő hangon felelt: — Egyáltalán nem.

Marius már ezt a feleletet sem hallotta. Ha valaki abban a sötétségben láthatta volna, most azt láthatná, hogy merő zavar, bódultság és megbénulás az egész ember. Abban a pillanatban, amikor Jondrette azt mondta, hogy „*Thénardier az én nevem!*“ Marius elkezdett minden ízében reszketni, neki-támaszkodott a falnak és úgy érezte magát, mintha egy kard hideg vasa ütötte volna keresztül a szívet. Jobb karja, melyet ép fölemelt, hogy a jelzőlövést elsüsse, lassan lehanyatlott és abban a pillanatban, amikor Jondrette ismételt is azt mondta, hogy „*Nem érti? én vagyok, Thénardier!*“ Marius keze úgy elkezdett reszketni, hogy majdnem elejtette a pisztolyt. Jondrette, amidőn magát leleplezte, semmi hatást Leblanc urra nem gyakorolt vele, de elrémitette Mariust. Ezt a Thénardier nevet, mely ösmeretlennek látszott Leblanc ur előtt, Marius nagyon jól ösmerte. Emlékezhetünk rá, hogy minő név volt ez ő előtt! Ez a név, melyet bezárt a szívébe, és amely ott szerepel atyja végrendeletében és tartalmazza azt a megszentelt emlékü rendelkezést, amellyel teli volt a gondolkodása, megerősítette emlékezetében is: „Életemet egy Thénardier nevű ember mentette meg. Ha fiam vele találkozik, legyen hozzá olyan jó, aminő lenni csak bír.“ Emlékezhetünk rá, ez a név különös kegyelettel volt a szívébe zárva; ájtatosságában, amellyel atyjára gondolt, mindig együtt érezte ezt a nevet is. És imel! Most itt van az a Thénardier, ez az a montfermeili kocsmáros, akit olyan sokáig keresett! Végre rá is talált, még pedig nem is egész közönséges módon! Atyja megmentője ime, közönséges zsvány! Az az ember, akinek Marius szinte vágyódott meghódolni — szörnyeteg, Pontmercy ezredes megmentője ép rajta van, hogy olyan merényletet kövessen el, amelynek jellegével Marius nincs tisztában, de amely a jelek szerint fölöttébb hasonlít a gyilkossághoz! És nagy Isten! Kít akar lemészárolni! Minő a

végzet! Micsoda keserű csufsa ez a sorsnak! Atyja már a sir szélén állt, amikor neki megparancsolta, hogy minden lehető jót tegyen meg Thénardierért és négy éven át az volt Marius legfőbb gondja, hogy atyjának ezt az adósságát letörlessze és amikor a bűn elkövetésének pillanatában meg akar fogni egy zsványt, a végzet ráival: Ez az a Thénardier! És annak, aki Waterloo hősi viharának golyózáporában megmentette az ő atya életét, végre háláját leróhatja és azzal akarja leróni, hogy a verpadra juttatja. Atyja így szólt hozzá: Segíts Thénardier-nek! — s ő erre a szent és imádott hangra azzal feleljen, hogy Thénardier-t megfojtsa! Sirja méhéből kelljen látnia az apának, hogy azt az embert, aki őt a golyózáporban saját élete veszedelmével megszabadította a halálból, lefejezik a Saint-Jacques-téren, még pedig a saját fia közreműködésével, akinek pedig ép ezt az embert úgy ajánlotta, hogy fogja pártját. S micsoda csufság az is, hogy annyi ideig hordta szívében azt, hogy elhalt atya megírt végső akaratát a legnagyobb buzgalommal igyekszik teljesíteni és most annak ép az ellenkezőjét kellene végbe vinnie! De viszont másrészt ő álljon ezeknek a veremásoknak a pártjára! Ne akadályozza meg ezt a gázságot? Kárhozatba taszítsa az áldozatot és kimélje meg a gyilkosokat? Hát lehetséges-e azt kívánni, hogy egy ilyen nyomorulttal szemben el legyen telve hálaérzettel? Ez a váratlan csapás fokozatosan felőrölt minden érzelmet, amit Marius négy éven át a keblében melengetett. Megremegett. Hiszen most minden tőle függ. Ezeknek az embereknek a sorsa, akik most itt, az ő szemeláttára dolgoznak, tudtukon kívül az ő kezében van letéve. Ha elsüti a piztolyt, Leblanc ur meg van mentve, Thénardier pedig elveszett. Ha pedig hallgat, akkor fölládozta Leblanc urat és ki tudja? Thénardier talán elszabadul. Az egyiket taszítsa-e le a mélységbe, vagy a másikat buktassa el? — lelki-furdalással jár, bármelyiket választja. Mit tegyen? Melyik pártjára álljon? Sermibe se vegyen egy ilyen sulyosan kényszerítő emléket, szembeszálljon azzal a fogadalommal, amit önként fogadott szívébe, ne teljesítse legszentebb kötelességét, tegyen úgy, mintha az a legbecsesebb kézírás a világon sem volna? Teljesítse-e atyja utolsó akaratát, vagy pedig tűrje el, hogy az a büntett megtörténjék? Ugy érezte, hogy egyfelől az „ő Orsolýája“ könyörög hozzá az atyja életéért, másfelől pedig az

ezredes ajánlja neki Thénardier-t. Attól tartott, hogy megőrül. Azt érezte, hogy a térde is megremeg. De még csak nem is gondolkodhatik, hisz az események itt szemeláttára a dühön-gés vihangyorsaságával rohannak előre. Helyzete olyan volt, mintha olyan forgószelebe került volna, amelyről azt hitte, hogy megállíthatja és ime, már őt magát is elsodorta. Ott tar-tott, hogy közel jutott az ájuláshoz.

Thénardier — ezentul csak a nevéen fogjuk említeni, — ezalatt széltében-hosszában nyargalt föl s alá az asztal mellett, féktelen izgatottsággal és határtalan diadalérzettel.

Megmarkolva a gyertyatartót, olyan erővel vágta a kan-dalló párkányára, hogy a gyertya lángja majdnem kilobbant és megolvadt faggyuja a falra fröccsent.

Aztán borzalmasan eltorzulva fordult Leblanc urhoz és szinte feléje dörögte ezt a pár szót:

— Elégetjük, felfüstöljük! Apróra vagdaljuk!

S rohant fel s alá tovább, szinte gőzölögve a dühtől.

— Ah! — kiáltott fel, — csakhogy megcsiptem ezt az emberszerető uraságot! Az igénytelen milliomos ur! Aki babá-kat osztogat! A vén bolond! Ah, hát csakugyan nem tetszik ráimösmerni? Ugyan, no lám! Eszerint nem is ön volt az, aki most nyolc éve, 1823 karácsonyán beállított az én kocsmámba és elvitte magával a Fantine gyermekét, a Pacsirtát! Nem ön viselte azt a sárgagalléros köpönyeget? Ugy-e, hogy nem! És nem ön tartott a kezében egy csomag apró mindenféle semmi-séget, ép úgy, mint ma délelőtt, amikor hozzám jött. Mit mondsz hozzá, te asszony, ennek az embernek úgy látszik, az a bogara, hogy bemegy az idegenekhez és visz nekik gyapot-harisnyát! Ugyan, kis vén jótevő! Hát talán harisnyásbótos uraságod, milliomos bácsi? Óh, tisztelt szent ur, csak odaadja a raktára rongyait a szegény embereknek! Micsoda egy ko-média! Ah, és csakugyan nem képes rám ismerni? Lám, pedig én ugyancsak ráismertem önre! Sőt ráösmertem abban a pil-lanatban, amikor ide beütötte az orrát, vén buta. Ah! Ki talál sülni, hogy nem is olyan bölcs dolog így bemenni más ember házába, csak azért, mert az kocma, kopott ruhában és olyan szegény pofával, hogy az ember hajlandó megkinálni egy garassal; rászedni az embereket, játszani a nagylelkűt, megfosztani kenyerektől, fenyegetőzni az erdőben s ha az ember tönkrement, akkor a nyakába akasztani egy lötyögő

felöltöt, odadobni két komisz, kórházba való ágytakarót, vén koldus, gyermek-tolvaj!

Megállt és egy pillanatig úgy tett, mintha saját magához beszélt volna. Azt lehetett volna hinni, hogy dühe a Rhône árjához hasonlóan valamilyen szakadékba szakadt volna bele. Aztán fennhangon fejezte be azt, amit halkán mormolt magában, öklével rácsapott az asztalra és felkiáltott:

— Azzal a jóságos pofájával!

Aztán Leblanc urhoz intézte szavait:

— A kutyafáját! Maga valaha bolondot üzött velem. Maga az oka minden bajomnak! Maga ezerötszáz frankért vitt el tőlem egy leányt, aki nálam volt és aki biztosan gazdag embereké volt és aki egészen biztosan már sok pénzt hozott volna be nekem és akiből életem fogytáig megélhettem volna, egy leányt, aki behozta volna nekem mindazt, amit ezen a nyomoruságos putrikon elvesztettem, ahol legfeljebb szombatonként keres az ember valamit és ahol én, mint valami hülye, mindenemet felettem! Óh, bár méreggé vált volna mind az a bor, amit nálam megittak! De most már mindegy! Mondja, röhögött rajtam ugy-e, amikor elment innen a Pacsirtával! Az erdőben a maga kezében volt a furkósbot! Ott maga volt az erősebb! De most megfizetek érte. Most én vagyok fölül! Tudja, most maga ilyen kicsi, barátom! Oh, hogy röhögök. Valóban, van is min röhögnöm. Hogy belesett a csapdába! Azt mondtam neki, hogy színész vagyok, hogy Fabantounak hívnak, hogy együtt komédiáztam Mars kisasszonnyal, Muche kisasszonnyal, hogy ki kell fizetnem a háziurat holnap, február 4-én és nem vette észre, hogy január 8-ika a házbérfizetés napja, nem pedig február 4-ike! Micsoda hülye! És az a nyomoruságos négy Fülöp-arany, amit hozott nekem. A marha. Még csak ahhoz sem volt szive, hogy elmenjen száz frankig. És hogy bejött az utcámba! Mulattam rajta. Mondtam magamban: Tökfűlkő, várj, most a markomban vagy. Ma reggel megnyalom a mancsod. De estére beleharapok a szivedbel!

Thénardier elhallgatott. Kifogyott a lélekzete. Szük melle zihált, mint a kovácsműhely fujtatója. Szeme ragyogott attól a nemtelen boldogságtól, amely a gyenge, kegyetlen és gyáva embereket szokta eltölteni, amikor végre legyűrhetik azt, akitől rettegték és szidalmazhatják azt, akinek hizelegtek, a törpe örömétől, aki Góliát fejére teheti lábát, a sakál örö-

métől, amint belefog, hogy széjjeltépje a beteg és védekezésre képtelen bikát, amelyben azonban van még elég élet, hogy ez még szenvedni tudjon.

Leblanc ur nem szakította félbe, de amikor elhallgatott, így szólt:

— Nem tudom, mit akar mondani. Ön téved. Én nagyon szegény ember vagyok és minden inkább, mint milliomos. Nem ismerem önt. Összetéveszt valakivel.

— Ah, — hörögte Thénardier — a régi fogás! Nem akar elállni ettől a tréfálkozásától. Maga benne van a csávéban, öregem! Oh, nem emlékszik. Nem látja, ki vagyok?

— Bocsánat uram — felelte Leblanc ur olyan udvarias-sággal, amelyben volt valami különös és hatalmas ebben a pillanatban, — látom, hogy ön bandita.

Ki nem vette még észre, hogy a sötét lényeknek megvan a maguk érzékenységük és hogy a szörnyetegék csiklandósak. A bandita szóra Thénardier-né kiugrott az ágyból, Thénardier széket ragadott, mintha össze akarná törni.

— Ne mozdulj! — kiáltott oda a feleségének és Leblanc urhoz fordulva, folytatta:

— Bandita, igen, tudom, így neveznek minket maguk gazdag urak. Igaz, tönkrementem, bujkálok, nincs kenyerem, nincs egy garasom, bandita vagyok. Három napja nem ettem, bandita vagyok. Oh, a magukfajta melegíti a lábát, maguk Sakoskitól való cipőben járnak, kivattázott kabátjuk van, mint a püspöknek, az első emeleten laknak olyan házban, ahol portás van, szarvasgombát esznek, negyvenfrankos spárgát, zöldborsót esznek januárban, tömik magukat és ha azt akarják tudni, hogy hideg van-e, megnézik az ujságban, mit jelez Chevalier mérnök hőmérője. Mi azonban, mi magunk vagyunk a hőmérő. Mi nem szorultunk rá, hogy a Tour de l'Horloge sarkára menjünk megnézni, hány fok a hideg. Mi érezzük, hogy a hideg megfagyasztja ereinkben a vért és a fagy a szívrünkbe ér és mondjuk magunkban: nincs Isten. És maguk eljönnek a barlangjainkba, igenis, a barlangjainkba, hogy banditáknak nevezzenek bennünket! De mi megesszük magukat, szegény kicsikék, igenis felfaljuk magukat. Milliomos uram! tudja meg: megállapodott ember voltam, adót fizettem, választó voltam, adófizető polgár vagyok, igenis. Maga pedig talán nem is az.

Thénardier itt a férfiak felé tett egy lépést, akik az ajtó mellett álltak és reszketve tette hozzá:

— Ha arra gondolok, hogy ide mer jönni és úgy beszélni velem, mint valami senkiházi!

Aztán Leblanc ur felé fordulva, dühében szinte magánkivül folytatta:

— És tudja meg még azt is, emberbarát ur, én nem vagyok holmi gyanus alak. Már mint én. Én nem amolyan ember vagyok, akinek nem tudják még a nevét sem és aki a házából elviszi a gyerekeket! Én öreg francia katona vagyok, akinek kitüntetés járt volna. Én Waterloonál voltam. Én megmentettem a csatában egy tábornokot, akit gróf nemtudom micsodának hívtak! Megmondta nekem a nevét, de a kutyának olyan gyenge volt a hangja, hogy nem hallottam. Csak azt hallottam, hogy *köszönöm*. Bár inkább a nevét hallottam volna és nem a köszönetét. Ugy legalább megtalálhattam volna. Ez a kép, amelyet itt lát és amelyet David festett Bruquvesellesben, tudja, kit ábrázol? Engem. David meg akarta örökíteni ezt a fegyvertényt. A hátamon tartom azt a tábornokot és kartácsützőn keresztül viszem. Ez a kép története. És semmit sem tett értem ez a tábornok. Az sem volt jobb, mint a többi. De akárhogy is van, mégis csak megmentettem az életét a saját életem veszélyeztetésével és a zsebem tele van ennek bizonyítékaival! Waterlooi katona vagyok, a mennydörgős mennykőbe! Most pedig, miután szives voltam mindezt magának elmondani, végezzünk, pénzre van szükségem, sok pénzre van szükségem, különben végzek magával, az istenit magának!

Marius valamelyest visszanyerte önuralmát és hallgatódzott. A kételkedésnek minden lehetősége megszűnt. Thénardier maga volt ez. Marius megremegett erre a vádra, amely atyját illette és már azon a ponton volt, hogy elítélje. Zavara még nagyobb lett. Különben is volt valami Thénardier beszédében, hangsúlyában, taglejtésében, a tekintetében, amely szavainak lángjától égett, volt valami e gonosz természet mindent eláruló kitörésében, a hencegésnek és kicsinyességnek e keverékében, a gögnek és alantasságnak, a dühnek és alávalóságnak, a való megbántottságnak és a hamis érzéseknek, az erőszakában kéjelgő gonosz embernek szégyentelenségében, egy csunya lélek ez arcátlan meztelenségében, a gyűlölettel

párosult szenvedésnek lobogó tüzében, mindebben volt valami förtelmes, mint a bűn és szivtépő, mint a valóság.

A mestermű, David festménye, amelyet Leblanc kínált megvételre, nem volt egyéb, amint ezt az olvasó bizonyára megsejtette, mint csapszékének cégére, amelyet, amint emlékeznek rá, ő maga festett, az egyetlen rom, amelyet a monfermeil-i hajótörésből megmentett.

Amint elment a helyéről és nem takarta el Marius előtt a képet, ez szemügyre vehette a holmit és kivehette, hogy a mázolvány valóban csatát ábrázol, füstös háttérrel, amelyben egy férfi visz egy másikat. Ez volt Thénardier és Pontmercy, az életmentő őrmester és a megmentett ezredes. Marius mintha részeg lett volna, elbódult, ez a kép bizonyos tekintetben életre keltette előtte atyját, az ő szemében ez már nem volt a monfermeil-i kocsma cégére, ez feltámadás volt, sir, amely feltáruul, szellem állt elébe, Marius érezte, mint lüktet a halántéka, hallotta a waterlooi ágyuszt, látta e képen vérző atyját, akinek alakja elmosódottan volt rajta a szerencsétlen cégtáblán és úgy tűnt fel neki, mintha ez az alaktalan árnykép merően nézné őt.

Mikor Thénardier megint lélegzethez jutott, Leblanc urra szegezte vérbeborult szemeit és halk, kurta hangon szólt hozzá:

— Mi mondani valód van, mielőtt darabokra szaggatunk?

Leblanc ur hallgatott. Ebben a csendben egy rekedt hang sötét gunnyal szólalt meg a folyosó felől:

— Ha fát kell hasogatni, itt vagyok én.

A taglós ember volt, aki így tréfálkozott.

Ugyanakkor egy borzas, földszinű fej jelent meg az ajtóban és rettenetes nevetéssel, amellyel nem fogakat, hanem agyarakat mutatott, nézett be. A taglós ember feje volt.

— Miért vetted le az álarcod? — kiáltott rá dühösen Thénardier.

— Hogy nevessek — felelte az ember.

Leblanc ur néhány pillanat óta szemelláthatóan követte kultan, eszeveszetten az olyan ember biztonságával járt kelt a hodályban, aki tudja, hogy az ajtóban fegyveres örök vanbiztonságával, aki tudja, hogy az ajtóban fegyveres örök vannak fegyvertelen emberrel szemben, hogy kilencen vannak egy ellen, feltételezve, hogy Thénardierné nem tesz ki egy embert.

Amikor a taglós emberhez beszélt, hátat fordított Leblanc urnak.

Leblanc ur felhasználta ezt a pillanatot. Lábával eltaszította magától a széket, öklével ellökte az asztalt és mielőtt Thénardiernek ideje lett volna megfordulni, egyetlen ugrással bámulatos gyorsasággal az ablaknál volt. Azt felszakítani, az asztaldeszakára felugrani, egyik lábát azon kitenni egy pillanat műve volt. Félig már kinn volt, amikor hat erős marok ragadta meg és erélyesen visszarántotta a padlásszobába. A három „kályhás“ volt, aki rávetette magát. Ugyanekkor Thénardierné kapaszkodott a hajába.

A zaj hallatára, amellyel ez járt, a többi bandita is beszaladt a folyosóról. Az öreg, aki az ágyon feküdt és részegnek látszott, leszállt a folyosóról és dülöngve ment oda kötőrő kalapáccsal a kezében.

Az egyik kályhás, akinek bemázolt arcát megvilágította a gyertya és akiben Marius a bemázolás ellenére is felismerte Panchaud-t, máskép Printaniert, máskép Bigraneillet, Leblanc feje fölött tartotta különös dorongját, amely mind a két végén ólomgolyóval ellátott vasrud volt.

Marius nem tudott ellentállni ennek a látványnak. — Atyám, — gondolta magában — bocssás meg nekem, — és ujjával megkereste a pisztoly ravaszát. A lövés már-már eldördült, amikor Thénardier hangja hallatszott:

— Ne bántsátok.

Áldozatának ez a kétségbeesett kísérlete távolról sem bősztette fel Thénardiert, hanem ellenkezően, lecsöndesítette. Két ember lakozott benne, a vadember és az okos ember. Eddig a pillanatig diadalérzetének féktelenségében, legyűrt és mozdulatlan áldozatának láttára a vad ember uralkodott benne. De amikor az áldozat védekezett és küzdeni akart, az okos ember jelentkezett és kerekedett fölül benne.

— Ne bántsátok — ismételte. Anélkül, hogy sejtette volna, nagy eredményt ért el vele, megakadályozta, hogy a felhuzott pisztoly elsüljön és megbénította Mariust, akinek számára elmult a beavatkozás kényszerűsége és aki az új fordulat láttára helyénvalónak tartotta, hogy még várakozzék. Arra gondolt, hogy ki tudja, milyen véletlen szabadíthatja meg attól a rettenetes választástól, hogy veszni hagyja-e Orsolya atyját, vagy elveszítse-e az ezredes megmentőjét.

Herkulesi küzdelem kezdődött. Leblanc ur öklének egy csapásával a szoba közepére röpitette az öreget, aztán két visszkézből adott csapásával két másik támadóját terítette le és egyet-egyét a két térdével szoritott le. A nyomorultak úgy hörögtek sulya alatt, mintha gránittömb nehezedett volna rájuk. De a többi négy a két karjánál, a nyakánál ragadták meg a félelmetes aggastyánt és úgy nyomták le, a két leterített „kályhás“-ra. Ilyen módon egyeseket legyűrve, másoktól legyüretve, az alatta lévőket lenyomva és a fölötté lévőktől lenyomatva, hiába igyekezett minden erejével megszabadulni azoktól, akik rajta voltak és Leblanc ur egészen eltűnt a banditák rettenetes csoportja alatt, mint ahogyan eltűnik a vadkan a kutyák és vizslák ugató falkája alatt.

Sikerült őt a legközelebbi ágyra hengeríteniök és ott tartották lefogva. Thénardierné nem eresztette el a haját.

— Te ne avatkozzál a dologba — mondta Thénardier. — Elszakítod a sálod.

Thénardierné engedelmeskedett, mint ahogy a nöstényfarkas engedelmeskedik a himfarkasnak: morogva.

— Ti — folytatta Thénardier — motozzátok meg.

Leblanc úgy látszik lemondott az ellenállásról. Megmotozták. Nem volt nála egyéb, mint egy bőrrerszény, benne hat frank és egy zsebkendő.

Thénardier zsebvágta a zsebkendőt.

— Micsoda? Pénztárca nincs? — kérdezte.

— Órája sincs — felelte az egyik „kályhás“.

— Akárhogy is van, — mormogta hasbeszélő hangon az egyik álarcos ember, aki nagy kulcsot tartott a kezében: — kemény legény az öreg.

Thénardier az ajtó mellett lévő sarokba ment, kötélcsomót kapott fel, amelyet odahajított nekik.

— Kötözzétek oda az ágy lábához, — mondta. És amikor észrevette az öreget, aki Leblanc ur ökölcsapásától végigterült a szobán és nem mozdult, így szólt:

— Vajjon meghalt volna Boulatruelle? — kérdezte.

— Nem a, — felelte Bigrenaille, — részeg.

— Guritsátok valamelyik sarokba, — mondta Thénardier.

Két „kályhás“ a lábával odahengerítette a részeget az ócskavas rakáshoz.

— Babet, minek hoztál ide olyan sok embert? — szólta Thénardier halk hangon a husángos emberhez. — Fölösleges volt.

— Mit akarsz — felelte a husángos, — valamennyi el akart jönni. Rossz idők járnak. Nem akad munka.

A vacok, amelyre Leblanc urat lenyomták, amolyan kórházi ágy féle volt, amely négy vastag, éppen csak nagyjában kifaragott falábon állt. Leblanc ur nem ellenkezett. A zsványok állóhelyzetben, lábát a földre téve, az ablaktól lehető legtávolabb és a kályhához a lehető legközelebb kötözték oda az ágy lábához.

Amikor már az utolsó csomót is megkötötték, Thénardier széket vett és Leblanc urral szemben leült. Thénardier nem hasonlított önmagához, arcából néhány pillanat alatt eltűnt a féktelen erőszak kifejezése, hogy helyet adjon a nyugodt és ravasz szelidségnek. Marius alig ismerte fel ebben az üzletszerűen mosolygó emberben azt, aki az imént még mint valami vadállat tájékozott; elámulva nézte ezt az elképzelhetetlen és ijesztő átváltozást és az olyan embernek az érzése járta át, aki maga előtt látja a tigrist, amint hirtelen ügyvéddé változik.

— Uram, — szólalt meg Thénardier.

És egy intéssel eltávolította a zsványok kezeit, amelyeket még Leblanc uron tartottak.

— Álljatok kissé távolabb, hadd beszélgessek az urral.

Valamennyien visszamentek az ajtóhoz. Aztán folytatta:

— Uram, helytelenül cselekedett, hogy ki akart ugrani az ablakon. Lábát törhette volna. Most pedig, ha megengedi, beszéljessünk nyugodtan. Mindenekelőtt közölnöm kell önnek egy megfigyelésemet. Ez az, hogy ön még a legkisebb kiáltást se hallatta eddig.

Thénardiernek igaza volt, ez valóban így is volt, noha kikerülte Marius figyelmét ebben a nagy zavarban. Leblanc ur alig ejtett ki néhány szót, azt is anélkül, hogy hangját felemelte volna és még az ablak mellett, a hat banditával lefolyt küzdelmében is megőrizte különös mélységes hallgatását. Thénardier folytatta:

— Istenem, ön tolvajt kiálthatott volna, amit én nem is találtam volna méltatlannak. Gyilkost mondanak ilyen alkalmakkor és ami engem illet, én ezt sem vettem volna rossz

néven. Nagyon egyszerű, hogy az ember kissé lármát csap, amikor olyan személyek társaságába kerül, akik nem keltenek benne eléggé bizalmat. Nem is zavartuk volna, ha ezt cselekedte volna. Nem tömtük volna be a száját. Meg is mondom, hogy miért. Azért nem, mert ez a szoba nagyon süket. Nincs is más előnye, mint ez. De ez aztán előny. Olyan, mint valami pince. Bombát lehetne benne elsütni és a legközelebbi őrség legfeljebb azt hinné, hogy az valami részeg ember hortyogása. Innen az ágyuszó csak úgy szólna, hogy bumm és a menydörgés úgy, hogy puff. Ez nagyon kényelmes lakás. De elvégre ön nem kiabált, antul jobb. Fogadja érte elismerésem kifejezését és megmondom önnek, hogy mire következtek ebből: kedves uram, amikor az ember kiabál, kicsoda az, aki jön? A rendőrség. És a rendőrség után? A bíróság. Nos hát uram, ön nem kiabált. Még pedig azért nem, mert ön nem kevésbé tart a bíróságtól és a rendőrségtől, mint jómagunk. Ez annyit tesz, amit már jó ideje sejtek, hogy önnek érdekében áll valamit rejtegetni. Nekünk a magunk részéről ugyanez az érdekünk. Ebben tehát megértjük egymást.

Miközben Thénardier így beszélt, szeméit Leblanc urra szegezte, mintha szemének éles tekintetével akarna foglyának lelkébe hatolni. Beszéde egyébként, amely telve volt bizonyos fékezett és alattomos szemtelenséggel, mérsékelt, szinte választékos volt és a nyomorultban, aki most csak zsvány volt, meglehetősen érezni „az embert, aki papnak készült“.

A hallgatás, amelyet a fogoly tanusított, óvatossága, amely még az életöszönt is uralta, az első természetes ösztönnek, egy kiáltásnak az elnyomása, mindez — meg kell mondanunk, attól a pillanattól, hogy említés történt róla, kellemtlenül érintette és kinosan meglepte Mariust. Thénardiernek ez a megokolt megfigyelése még titokzatosabbá tette Marius szemében ezt a komoly és különös alakot, akinek Courfeyrac tréfásan a *Leblanc uraság* gunynevét adta. Azonban akárki volt is, kötelekkel megkötözött, hóhérokka körülvéve, derékig beásva, hogy úgy mondjuk egy árokban, amely folyton mélyült alatta, egyformán szenttelen volt Thénardiernek dühöngésével és enyhességével szemben s Marius nem állhatta meg, hogy csodálattal ne nézze ezt a most büszkén mélabus arcot.

Nyilvánvalóan ama lelkek közé tartozott, amelyek nem ismerik a félelmet és nem tudják, mi az ijedelem. Ama férfiak közül való volt, akik a kétségbeesett helyzetek hatásán is uralkodni tudnak. Bármilyen sulyos is volt a válság, bármilyen kikerülhetetlen volt a katasztrófa, semmi sem látszott meg rajta a fuldoklónak a halálküzdelméből, amikor ez iszonyattal telt szemmel nézi a vizet.

Thénardier könnyedén felkelt, odament a kandallóhoz, félrehuzta az ellenzőt, amely a szomszédos fekvőhelynek támaszkodott és ilyen módon tette láthatóvá az izzó parázzsal teli tüzhelyet, amelyben a fogoly egészen jól láthatta a fehérre izzott és itt-ott kicsiny skarlátpiros csillagokkal megszórt vésőt.

Thénardier aztán visszaült Leblanc ur elé.

— Folytatom, — mondta. — Megérthetjük egymást. Rendezzük a dolgot barátságosan. Nem volt igazam az imént, amikor elragadtattam magam, nem tudom hová lett az eszem, nagyon messzire mentem, képtelenségeket beszéltem. Mert hiszen azért, mert ön milliomos, azt mondtam önnek, hogy pénzt követelek, sok pénzt, nagyon sok pénzt. Ez nem volna észszerű. Istenem, jóllehet, hogy ön gazdag, vannak kötelezettségei is, mert hiszen ki az, akinek ne volna? Nem akarom önt tönkretenni, nem vagyok én olyan, aki lenyuzza az ember bőrét. Nem vagyok azok közül való, akik csak azért, mert szerencsés helyzetbe kerültek, ezt arra használják fel, hogy nevetségessé váljanak. Nézze, én megteszem a magamét és áldozatot hozok a magam részéről. Nekem csak kétszáz-ezer frank kell.

Leblanc ur egy szót sem szólt. Thénardier folytatta:

— Amint látja, ugyancsak felhigitom a boromat. Nem tudom az ön vagyoni helyzetét, de tudom, hogy ön nem néz a pénzre. És az olyan jótékony ember, mint amilyen ön, könnyen adhat kétszáz-ezer frankot egy családapának, akinek nincs szerencséje. Ön bizonyára okos ember is, nem képzeli, hogy csak azért vettem magamnak ma ennyi fáradságot és rendeztem ezt a ma esti dolgot, amely ugyancsak jól végzett dolog, ahogy ezt az összes urak itt elismerik, hogy annyit kérjek öntől, ami éppen arra elég, hogy az ember tizenötért vörösbort és valami borjusültfélét ehessen belőle Desnoyrról. Kétszáz-ezer frank. Ezt megéri. Amint ezt a csekélységet ki-

adta a zsebéből, felelek érte, mindent elintézek és még egy fricskától se kell tartania. Ön most bizonyára mondani akarja: de hiszen nincs nálam kétszázezer frank. Óh, nem vagyok én mértéktelen ember. Ennyit nem kívánok. Csak egyet kérek öntől. Legyen olyan szives, írja, amit tollba mondok önnek.

Thénardier itt megszakitotta beszédjét, aztán minden szót megnyomva, mosolyogva vetett egy tekintetet a tűzhelyre és folytatta:

— Előre megmondom, nem tételezem fel önről, hogy nem tud írni.

Egy főinkvizitor megirigyelhette volna tőle ezt a mosolyt.

Thénardier Leblanc ur elé tolta az asztalt, tintatartót, tollat és papírlapot vett ki a fiókból, amelyet félig nyitva hagyott és amelyben látni lehetett egy kés hosszú nyelét.

A papírlapot odatette Leblanc ur elé.

— Irjon! — mondta.

A fogoly végre megszólalt:

— Hogyan kívánhatja tőlem, hogy irjak. Hiszen megvagyok kötözve.

— Bocsnát. Igaza van, — szölt Thénardier. — Önnek igaza van.

És Bigrenaille felé fordult:

— Oldjátok fel az ur jobbkezét.

Panchaud, azaz Printanier, azaz Bigrenaille végrehajtotta Thénardier parancsát. Amikor a fogoly jobbkeze szabad lett, Thénardier a tintába mártotta a tollat és odaadta neki:

— Jegyezze meg magának uram, hogy ön hatalmunkban van, hogy ön kényre-kedvre ki van szolgáltatva. Hogy semmi-féle emberi hatalom nem szabadithatja ki innen s hogy valóban kétségbe lennénk esve, ha arra kényszerülnénk, hogy kellemetlen végletekig menjünk el önnel szemben. Nem tudom önnek sem a nevét, sem a címét. Azonban megmondom önnek, megkötözve marad mindaddig, míg az illető, aki elviszi a levelet, amelyet ön megír, vissza nem jön. Most pedig sziveskedjék írni.

— Mit? — kérdezte a fogoly.

— Majd tollba mondom.

Thénardier belefogott:

— „Leányom . . .“

A fogoly megremegett és Thénardierre emelte szemét.

— Irja inkább „kedves leányom“, - mondta Thénardier. Leblanc ur engedelmeskedett. Thénardier folytatta:

— „Gyere azonnal a...“

Félbeszakította a tollbamondást.

— Ön tegezi, nemde?

— Kit? — kérdezte Leblanc.

— Az ördögbe is, a kicsikét, a Pacsirtát, — felelte Thénardier.

Leblanc ur a legkisebb izgalom nélkül felelte:

— Nem tudom, mit akar mondani.

— Folytassa, — mondta Thénardier és újra hozzáfogott:

— „Gyere azonnal. Nagyon nagy szükségem van rád. Ezt az embert, aki e levelemet hozza, biztam meg azzal, hogy téged hozzám elvezessen. Várlak. Nyugodtan jöhetsz.“

Leblanc ur mindent leirt. Thénardier folytatta:

— Ah, huzza ki azt, hogy nyugodtan jöhetsz. Ez gyanussá teheti a dolgot. Feltűnhetik neki, hogy mindez nem valami közönséges dolog és hogy bizalmatlanságra is lehet ok.

Leblanc ur kitörülte a két szót.

— Most pedig, — folytatta Thénardier — írja alá.

— Mi a neve?

A fogoly letette a tollat és kérdezte:

— Kinek szól ez a levél?

— Hiszen jól tudja, — felelte Thénardier. — A kicsikének. Most mondtam.

Nyilvánvaló volt, hogy Thénardier nem akarta megnevezni a fiatal leányt, akiről szó volt. Azt mondta „a pacsirta“, azt mondta, hogy „a kicsike“, azonban nem mondta meg a nevét. Észszerü előrelátása volt ez annak az embernek, aki büntársai előtt is meg akarja őrizni titkát. Ha nevét megmondaná, ez annyi lenne, mintha az „egész ügyet“ kiszolgáltatná nekik és többet közölné velük, mint amennyit éppen tudniok kell.

Megismételte:

— Irja alá. Mi a neve?

— Fabre Orbán — felelte a fogoly.

Thénardier a macska mozdulatával nyult be a zsebébe és kihuzta a zsebkendőt, amelyet Leblanc urtól vett el. És hogy megkeresse rajta a név betűjelét, a gyertyához lépett:

F. O., ez az. Fabre Orbán. Nos hát írja alá, F. O.

A fogoly aláírta.

— Minthogy két kéz kell ahhoz, hogy az ember a levelet összehajtsa, adja ide, majd én hajtom össze.

Ahogy ez megtörtént, Thénardier megszólalt.

— Irja rá a címet. *Fabre kisasszonynak* és az ön lakását. Tudom, ön nem lakik innen nagyon messze, a Saint-Jacques-du-Haut-Pas környékén, miután ön mindennap misére jár, csak éppen nem tudom, hogy melyik utcában van a lakása. Látom, hogy ön tudatában van a helyzetének. Minthogy ön nem tagadta le a nevét, a címét sem fogja letagadni. Irja oda saját maga.

A fogoly egy pillanatig gondolkozott, aztán kezébe vette a tollat és írta:

— Fabre kisasszonynak, Fabre Orbán ur címén, Saint-Dominique d'Enter-utca 17. szám.

Thénardier a lázas reszketés egy nemével ragadta meg a levelet.

— Feleség — kiáltotta.

Thénardierné odafutott.

— Itt a levél. Tudod, mit kell tenned. Odalent van a bérkocsi. Indulj azonnal, siess és gyorsan gyere vissza.

És a taglós emberhez fordulva így szólt:

— Te, miután már ugyis levetted az álarcodat, kísérd el az asszonyságot. Felkapaszkodol hátul a bérkocsira. Tudod, hol hagyta a csézát?

— Igen, — felelte ez.

Taglóját egy sarokba tette és követte Thénardiernét.

Amint elmentek, Thénardier félig kinyitotta az ajtót, kldugta rajta a fejét és kikiáltott a folyosóra:

— De vigyázz a levélre. El ne veszítsd, gondold meg, hogy kétszázezer frank van nálad.

Thénardierné rekedt hangja felelt rá:

— Légy nyugodt. A keblembe dugtam.

Nem telt bele egy perc, hallani lehetett az ostorcsattogást, amely egyre gyengült és gyorsan távozott.

— Jól van, — mormogta Thénardier. — Jól mennek. Ilyen vágatással háromnegyed óra alatt visszajön az asszonyság.

Egy széket vitt a kandallóhoz és kezét keresztbe fonva, lábát az elenzőre téve helyezkedett el.

— Fázik a lábam.

Thénardier-vel és a fogollyal már csak az öt bandita ma-

radt a rablóbarlangban. Ezek az emberek, álarcukon és fekete mázukon keresztül, amelytől aszerint, hogy mennyire ijed meg tőlük az ember, szénegetőknek, négereknek vagy démonoknak látszottak, szemmeláthatóan fásultak és mogorvák voltak és meglátszott rajtuk, hogy mint a kenyérkereső munkát, nyugodtan, harag nélkül és irgalom nélkül, az unalom bizonyos nemével végzik el büntényeiket. Egy sarokban ültek össze és hallgattak. Thénardier a lábát melegítette. A fogoly visszaesett hallgatásába. Komor csönd következett arra a vad lárámára, amely néhány perccel ezelőtt megtöltötte az odut.

A gyertya, amely köré széles fénykör keletkezett, alig világitotta meg valamennyire a nagy hodályt, a serpenyő parazsa hamvadozott és mindezek a félelmetes fejek alaktalan árnyékok vetettek a falra és a mennyezetre.

Nem hallatszott más nesz, mint a részeg aggastyán nyugodalmal lélekezete.

Marius mindinkább fokozódó szorongással várt. A rejtély mindinkább megoldhatatlan lett. Ki volt az a „kicsike“, akit Thénardier Pacsirtának is nevezett. „Orsolya“ neve volt ez? A fogoly nem látszott izgatottnak a Pacsirta név hallatára és a világ legtermészetesebb hangján felelte: Nem tudom, mit akar mondani. Másrészről a két betű, F. O. magyarázatot nyertek. Ez Fabre Orbán volt és Orsolyát nem nevezték már Orsolyának. Ez volt, amit Marius a legvilágosabban látott. Valami rettenetes bűvölet szögezte oda a helyére, ahonnan figyelt és nézte az egész jelenetet. Itt volt, képtelenül a gondolkodásra és a megmozdulásra, szinte megsemmisülten mindattól a szörnyűségtől, mely itt készült. Várt. Valamit várt, ami megzavarja mindezt, valamit, akármit. Nem tudta összeszedni gondolatait és nem tudta, kinek fogja a pártját.

— Ha ő a Pacsirta, mindenesetre meglátom majd, — mondta magában. — Thénardierné idehozza. Akkor azután mindent megteszek, életemet és véretem adom, ha kell, de kiszabadítom. Semmitől sem riadok vissza.

Szinte félóra telt el így. Thénardier komor elmélkedésbe merültnék látszott. A fogoly nem mozdult. Marius ezalatt valami csöndes neszt vélt hallani a fogoly irányából.

Thénardier hirtelen megszólította a foglyot.

— Fabre ur, már most megmondhatom önnek.

Ez a néhány szó úgy halaltszott, mintha valami felvilágo-

sítás kezdete lenne. Marius feszülten figyelt. Thénardier folytatta:

— A feleségem uton van visszafelé, me türelmetlenkedjék. Ugy vélem, hogy a Pacsirta valóban az ön leánya és nagyon természetesnek találom, hogy ön félti. Azonban hallgasson ide. A feleségem az ön levelével megfogja találni. Megmondtam a feleségemnek, hogy úgy öltözködjék, ahogy ön látta, tehát úgy, hogy a kisasszony minden nehézség nélkül kövesse. Mind a kétten felszállnak majd a bérkocsira, hátul a barátommal. Valahol kinn a sorompón tul áll egy cséza két igen jó lóval. Idehozzák majd a kisasszonyt. Leszáll a bérkocsiról. A barátom felszáll vele a csézára és a feleségem visszajön azzal, hogy megmondja: megtörtént. Ami a kisasszonyt illeti, nem esik semmi baja. A cséza elviszi őt egy helyre, ahol biztonságban lesz és ahonnan majd visszatér, amikor ön átadja nekem azt a csekély kétszázezer frankot. Ha ön elfogat engem, a barátom oldalba döfi a Pacsirtát. Ezt akartam mondani.

A fogoly egy árva szót sem szólt. Thénardier pedig szünet után folytatta:

— Amint látja, a dolog nagyon egyszerű. Nem lesz semmi baj, ha ön nem akarja, hogy baj legyen. Elmondtam a dolgot, Övtam önt, hogy mindenről tudjon.

Elhallgatott, a fogoly nem szakította meg a csöndet és Thénardier újra belefogott:

— Amint a feleségem visszajön és megmondja nekem: a Pacsirta uton van, elengedjük önt, ön szabad és hazamehet aludni. Amint látja, nincsenek rossz szándékaink.

Rettenetes képek merültek fel Marius elméjében. Hogyan, nem hozzák ide a fiatal leányt, akit elrabolnak? Elviszik, az egyik e szörnyetegek közül elviszi valahová a sötétségbe? Hová? És ha ő az! Márpedig világosan látta, hogy ő az. Marius úgy érezte, hogy eláll a szive verése. Mit tegyen? Elsüsse a pisztolyt, törvény kezére adja mindezeket a nyomorultakat? Azonban a rettenetes taglós ember nem lesz-e vajjon akkor is a fiatal leánnyal együtt elérhetetlen és Thénardier szavaira gondolt, amelyeknek véres jelentőségét megértette: *Ha ön elfogat engem, a barátom oldalba döfi a Pacsirtát.*

Most már nemcsak az ezredes végrendelete, hanem a saját szerelme, annak a veszedelme tartotta vissza, akit szeretett.

Ez a rettenetes helyzet, amely több, mint egy órája tar-

tott, minden pillanatban változtatta képét. Marius elég erős volt, hogy megfontolja valamennyi szivettépő eshetőséget, ami közben keresett egy reménysugarat, de nem talált ilyet. Gondolatainak háborgása éles ellentéte volt a rablóbarlang siri csöndjének.

A mély csöndben hallani lehetett a lépcsőzet ajtajának nyílását és becsukódását.

A fogoly megmozdult kötelékei alatt.

— Itt az asszonyosság, — mondta Thénardier.

Alig fejezte be szavait, máris megjelent a szobában Thénardierné, vörös volt, fulladozott, lihegett, szeme lángolt és nagy kezeivel csipőjére csapva kiáltotta:

— Hamis a cím.

A bandita, akit magával vitt, megjelent mögötte és újra magához vette a taglóját.

— Hamis a cím? — ismételte Thénardier.

Az asszony folytatta:

— Senki! A Saint-Dominique-utca 17. szám alatt nincs semmiféle Fabre Orbán ur! Nem is tudják, ki az?

Kifulva hallgatott el, aztán megint folytatta:

— Thénardier uram, ez az öreg lóvátett. Tulságosan jó vagy hozzá, látod. Én a te helyedben négyfelé törtem volna a pofáját. Csak kezdetnek. És ha ellenkezett volna, élve megsütöttem volna. Nekem ugyan megmondta volna, hogy hol a leány és hol a dohány. Így csináltam volna én. Bizony igaz, hogy a férfiak sokkal butábbak, mint az asszonyok. Senki a 17-es szám alatt. Nagy kapualja van! De semmiféle Fabre ur nincs a Saint-Dominique-utcában. És hogy a mennykő csapjon beléje, borraivalót kellett adni a kocsisnak és azonkívül még mi minden. Beszéltem a portással és a portásnővel, szép, erős asszony, nem ismeri.

Marius fellélekzett. Ó, Orsolya, vagy a Pacsirta, ő, akinek nem tudta a nevét, meg volt mentve.

Mialatt a felesége magából kikelten rikácsolt, Thénardier ott ült az asztalnál. Ott maradt egy darabig, anélkül, hogy szólt volna. Jobblábát lógázza és valami vad merengéssel nézte a tüzhelyet.

Végre valami lassu és különösen vad hanghordozással szól a fogolyhoz:

— Hamis a cím? Hát mit reméltél?

— Hogy időt nyerek — kiáltotta a fogoly felcsattanó hangon.

És ebben a pillanatban lerázta magáról a köteleket, valamennyi el volt vágva. Csupán egyik lába volt az ágyhoz kötözve.

Mielőtt a hét embernek ideje lett volna, hogy feleszméljen és rávesse magát, a fogoly lehajolt a kandallóhoz, kinyújtotta kezét a tüzhely felé, aztán kiegyenesedett. És most Thénardier, Thénardierné és a banditák visszahátráltak a rablóbarlang háttérébe és elámulva látták, hogy szinte egészen kiszabadulva, félelmetes testtartással emeli feje fölé az izzó vésőt, amelyről sötéten vörös fény világít.

A törvényszéki vizsgálat, amelyre a düledező Gorbeauházban felállított csapda alkalmat adott, megállapította, hogy egy nagy, különös módon kifent és kidolgozott garasost találtak a palácsszobában, amikor oda a rendőrség kiszállt. Ez a nagy garasos annak a csodálatos iparnak terméke volt, amelyet a fegyház türelme hoz létre a bűn sötétségében a sötétség számára, amely nem szolgál egyébre, mint arra, hogy a szökés eszköze legyen. Ezek a csunya és különös termékek olyan helyet foglalnak el az ékszerészetben, mint a tolvajnyelv kifejezései a költészetben. Vannak Benvenuto Cellinik a fegyházban, amint vannak Villonok a nyelvészetben. A szerencsétlen, aki sóvárog a szabadulás után, módot talál rá, hogy néha minden eszköz nélkül, pudlibicskával, öreg késsel két vékony lemezre fűrészeljen egy ilyen nagy garasost, anélkül, hogy a pénz veretét sértené. Aztán csavarmenetet vés a garasos külső szélére, amelynek a segítségével a lemezetket újra össze lehet illeszteni. Kedve szerint kinyithatja és becsukhatja, szelence lett belőle. Ebbe a szelencébe órarugófényt rejtenek és ez az órarugó jól kezelve, vastag rézkarikákat és vasrudakat képes átvágni. Azt hiszik, hogy ennek a szerencsétlennek nincs egyebe, csak egy garasosa, pedig a szabadsága van benne. A rendőrség utólagos kutatásai folyamán ilyen garasost talált a rablóbarlangban, az ablak mellett lévő fekhely alatt. Ugyancsak találtak ott egy kék acélból való kis fűrész, amelyet el lehetett rejteni a nagy garasos pénzdarabban. Valószínű, hogy abban a pillanatban, amikor a banditák megmotozták a foglyot, nála volt az a nagy garasos, amelyet el tudott rejteni a kezében és amelyet kiszabadított jobbival szétcsavart és a

fűrészrt használta fel köteleinek átmetszésére, ami megmagyarázza azt a könnyű neszt és alig észlelhető mozdulatot, amelyet Marius megfigyelt.

Minthogy félt attól, hogy elárulja magát, nem tudott meghajolni és így csak ballábát szabadithatta ki, míg jobb lába megkötözött maradt.

A banditák magukhoz tértek első meglepetésükből.

— Légy nyugodt, — szólt Bigrenaille Thénardierhez — az egyik lába még oda van kötve. Nem megy el onnan. Felelek érte. Én hurkoltam oda a patáját.

Azonban a fogoly felemelte a hangját.

— Hitványak vagytok, azonban az én életem nem éri meg, hogy valami nagyon védelmezem. De ha azt képzelitek, hogy rákényszerithettek arra, hogy beszéljek, hogy rákényszerithettek arra, hogy megírjam azt, amit nem akarok megírni, hogy rékényszerithettek arra, hogy megmondjam azt, amit nem akarok megmondani...

Visszahajtotta balkarjának ujját és hozzátette:

— Idenézzetek.

Ugyanakkor kinyújtotta a karját és bőrre tette az izzó vésőt, amelyet fanyelénél fogva jobbkezében tartott.

Hallani lehetett az égő hus sisterségét, a kinzókamarák különös szaga áradt széjjel a hodályban. Marius az iszonyattól megrendülve megtántorodott. Maguk a zsványok is megborzongtak. A különös aggastyán arca alig vonaglott meg és mialatt az izzó vas behatolt füstölgő husába, szenttelenül és szinte fölségesen állt ott és Thénardierre szegezte gyűlölet nélkül való bátor tekintetét, amelyben a szenvedés derüs fönséggé magasztosult.

A nagy és fenkölt embereknél a hus lázongása és a testi fájdalom érzése előhivja a lelküket és megjelenteti azt a homlokukon éppen úgy, mint ahogy a katonák zendülése kényszeríti a kapitányt, hogy mutatkozzék.

— Hitványak, — mondta — ne féljeteek tőlem jobban, mint ahogy én félek tőletek.

És kiragadva a vésőt a sebéből, kidobta a nyitva maradt ablakon, a rettenetes szerszám a levegőben megfordulva repült ki az éjszakába és a távolban leesve aludt ki a hóban.

A fogoly folytatta:

— Tegyetek velem, amit akartok.

Fegyvertelen volt.

— Fogjátok le, — mondta Thénardier.

Két zsvány rátette a kezét a vállára és a hasbeszélő hangu álarcos megállt vele szemben, készen arra, hogy a legkisebb mozdulatára kulcsának egyetlen ütésével széjjelzuzza a koponyáját.

Marius ugyanakkor a választófal tövében, de olyan közel, hogy nem láthatta, akik ott beszélnek, halk hangon folytatott párbeszédet hallott:

— Már csak egyet lehet tenni.

— Leszurni?

— Ez az.

A férj és feleség tanácskoztak ott.

Thénardier lassu léptekkel ment az asztalhoz, kinyitotta a fiókját és kivette belőle a kést.

Marius a pisztoly agyát szorongatta. Eszeveszett megzavarodottság lett urrá fölötte. Egy óra óta két hang szólt lelkiismeretéhez. Az egyik azt mondta, hogy tisztelje atyja végrendeletét, a másik, hogy menjen a fogoly segítségére. A két hang megszakitás nélkül folytatta harcát, amely tehetlenné tette. Mindeddig abban a bizonytalan reménységben élt, hogy talál majd módot, amellyel megoldhatja a két feladatot, azonban semmiféle lehetőség nem jutott eszébe. Ezalatt a veszedelem nőtön-nőtt. A vállalkozásnak utolsó határához ért, Thénardier a fogolytól néhány lépésnyire gondolkozva állt, kezében a késsel.

Marius téován tekintett maga körül, a kétségbeesés utolsó gépies tekintetével keresett segítséget.

Egyszerre megremegett.

A lába alatt, az asztalon, a holdvilág egy sugara megvilágította és megmutatni látszott neki egy papirlapot.

A papirlapon nagy betűkkel írott irás volt, amelyet aznap reggel az idősebb Thénardierleány írt:

„ITT VANNAK A HEKUSOK!”

Egy pillanat alatt világosság járta át Marius agyát. Ez volt az eszköz, amelyet keresett. A rettenetes probléma, amely gyötörte, megoldásra talált, megkiméli a gyilkost és megmenti az áldozatot. Letérdelt a szekrényre, kinyújtotta a karját, megragadta a papirost, lassan levakarta a vakolat egy

darabját, belegöngyölte a papirosba és az egyik hasadékon keresztül bedobta a rablóbarlang közepébe.

Ideje volt. Thénardier legyőzte utolsó aggodalmát, vagy utolsó habozását és a fogoly felé indult:

— Mi esett itt le? — kiáltotta Thénardier-né.

— Mi az? — kérdezte a férj.

Az asszony lehajolt és felvette a papirosba göngyölt vakolatot.

Odaadta a férjének.

— Honnan került ez ide? — kérdezte Thénardier.

— Hát honnan a fenéből? — felelte az asszony. — Honnan jöhetett volna, mint az ablakon keresztül.

— Láttam is, amint beröpült, — mondta Bigraneaille.

Thénardier gyorsan kibontotta a lapot és a gyertyához közeledett.

— Ez Éponine írása, az ördögbe.

Intett a feleségének, aki gyorsan odament és megmutatta neki a papírlapra irt sort, aztán sötét hangon tette hozzá:

— Gyorsan, a kötélhágcsót. Hagyjuk a szalonnát az egérfogóban és szedjük az irhánkat.

— Anélkül, hogy elvágnók ennek a nyakát? — kérdezte Thénardier-né.

— Nincs ráérő időnk.

— Merre? — szólalt meg Bigreneaille.

— Az ablakon át, — felelte Thénardier. — Minthogy Éponine az ablakon át dobta be a papirost, a házat ezen az oldalon vették körül.

A hasbeszélő hangu álarcos a földre tette nagy kulcsát, a levegőbe emelte két karját és háromszor gyorsan egymásután becsukta és kinyitotta a kezeit nélkül, hogy egy szót szőtt volna. Egészen úgy, ahogy a hajó legénységének jelzik, hogy eressze le a függőágyakat. A zsványok, akik a foglyot fogták, eleresztették azt. Egy szemhunyorítás alatt az ablakon kívül lógott a kötélhágcsó, amelyet két vaskampóval erősen odarögzítettek a párkányzathoz.

A fogoly nem figyelt mindarra, ami körülötte történt. Mintha álmodozott, vagy imádkozott volna.

Aimint a kötélhágcsó készen volt, Thénardier felkiáltott:

— Utánam, asszony!

És az ablakdeszkára lépett. De amint ki akart lépni, Bigrenaille durván galléron ragadta.

— Nem úgy, vén alamuszi, — mondta neki. — Majd csak utánunk.

— Majd utánunk! — ordították a banditák.

— Gyerekek vagytok, — mondta Thénardier — de időt veszünk. A zsaruk a sarkunkban vannak.

— Na jó, — mondta az egyik bandita. — Hát huzzunk sorsot, ki menjen elsőnek.

Thénardier felkiáltott:

— Megőrültetek! Elment az eszetek! Egyik hülyébb, mint a másik! Hogy időt veszítsünk, ugyan? Sorsot huzzunk, ugye? Nedves ujjal? A rövidebb szálal! Irjuk fel a nevünket! Tegyük be a sapkába...

— Talán jó lesz a kalapom? — kiáltotta egy hang az ajtóküszöbről.

Valamennyien visszafordultak. Javert volt.

Kezében tartotta a kalapját és mosolyogva nyujtotta feléjük.

XXI. Az embernek az áldozatok letartóztatásával kellene kezdenie

Ahogy sötét lett, Javert lesbe állította embereit és ő maga is elhelyezkedett a Barrière-des-Gobelins-utca fái mögött, amelyek az omladozó Gorbeau-házzal szemben, a boulevard másik oldalán vannak. Azzal kezdte, hogy készenlétbe helyezte a „zsákját“, hogy ide beledugja a két fiatal leányt, akiket kiküldtek, hogy álljanak őrt az odú bejáratánál. Azonban csak Azelmát „fülelhette le“. Ami Époninet illeti, az nem volt őrhelyén, eltűnt onnan és így nem foghatta el. Javert ezután visszahuzódott és feszülten figyelt a megbeszélte jeladásra. A bérkocsi ide-odajárása erősen izgatta. Végre elhagyta a türelme és mert *biztos volt benne, hogy fészekre talált, hogy jó fogásra tett szert*, miután többeket megismert azok közül a banditák közül, akik oda bementek, végül is elhatározta, hogy nem várja be a pisztolylövést és betoppan.

Emlékezhetnek rá, hogy nála volt Marius kulcsa.

Éppen a kellő pillanatban lépett be.

A meglepett banditák fegyvereikhez rohantak, amelyeket

a menekülés pillanatában szanaszét hagytak. Nem telt bele egy másodperc, a hét félelmetes külsejű ember védekező állásba helyezkedett; az egyik a taglójával, a másik a kulcsával, a harmadik a bunkójával, a többi vésővel, csipővassal és kalapáccsal, Thénardier pedig késével a kezében. Thénardier-né óriási kockakövet ragadott föl, amely az ablaksarokban állt és amelyet a leányai számolynak használtak.

Javert visszatette a kalapját a fejére, aztán kezét keresztbefonva, botját a hóna alá szorította és kardját a hüvelyében hagyva, két lépést tett előre a szobába.

— Megállj! — mondotta. — Nem az ablakon, hanem az ajtón át mentek ki. Az nem olyan egészségtelen. Ti heten vagytok, mi pedig tizenöten. Ne dulakodjunk, mint holmi falusi fajankók. Legyen eszünk.

Bigrenaille pisztolyt vett elő, amelyet mellénye alatt elrejtve tartott és Thénardier kezébe nyomta, amiközben oda-sugta neki:

— Ez Javert. Én nem merem rásütni. Te mered?

— Hogy a fenébe nem merném — felelte Thénardier.

— Hát süsd el.

Thénardier elvette a pisztolyt és Javert-re fogta.

Javert, aki három lépésnyire állt tőle, erősen a szemébe nézett és csak ennyit mondott:

— Ne süsd el, úgy is csütörtököt mond.

Thénardier megnyomta a ravaszt. A pisztoly csakugyan csütörtököt mondott.

— Nem megmondtam.

Bigrenaille odadobta ólmos fütykösét Javert lába elé.

— Maga a pokol sátánja vagy. Én megadom magam.

— És ti? — kérdezte Javert a többi banditát.

— Mi is.

Javert nyugodtan jegyezte meg:

— Így van rendjén. Hiszen megmondtam, legyen eszünk.

— Csak egyet kérek, — mondta Bigrenaille — ne tiltsanak el a dohánytól, amíg odabent leszek a börtönben.

— Megkapod a dohányt — felelte Javert.

Aztán visszafordult és kiszólt:

— Gyertek be.

Javert hívására egy szakasz rendőr rontott be kivont

karddal a kezében, utánuk meg botokkal és füttykösökkel fölfegyverzett detektivek nyomultak be. Megkötözték a banditákat. Az emberek tömege, amelyet alig világított meg az egy szál gyertya, sötét árnyékával megtöltötte a rablóbarlangot.

— Mindegyikre bilincset! — kiáltotta Javert.

— Ide gyertek — kiáltott egy hang, amely nem volt férfi hangja, de amelyre senki sem mondta volna, hogy női hang.

Thénardier-né behuzódott az ablaksarokba, ő hallatta ezt az ordítást .

A rendőrök és a detektivek visszahátráltak.

Az asszony ledobta a kendőjét és fején tartotta a kalapját; férje mögéje kuporodott, szinte eltűnt a leejtett kendő alatt. Az asszony két kezével feje fölé emelte a kockakövet és mint valami óriásasszony, aki szikladarabot készül lehajítani, lóbálta ezt a magasban.

— Vigyázz! — kiáltotta.

Mindannyian a folyosó felé tódultak. Nagy üres tér keletkezett a hodály közepén.

Thénardierné egy pillantást vetett a banditákra, akik meghagyták magukat kötözni és rekedt torokhangon morogta:

— A gyáva poltronok!

Javert mosolygott és belépett az üres térre, amelybe tágra nyitott szemekkel meredt Thénardierné.

— Ide ne gyere, — kiáltotta — eredj, vagy széjjelzuzom a fejed.

— De kardos asszony vagy, — szólalt meg Javert. — Anyó, olyan szakállad van, mint valami férfinak, de nekem meg körmeim vannak, mint az asszony népnek.

És tovább haladt feléje.

Thénardierné kibontott hajjal és félelmetes arccal széjjelvetette a lábát, hátrahajolt és eszeveszett dühvel Javert feje felé dobta a követ. Javert meghajolt. A kőköcka fölötte röppült el, odavágódott a hátsó falba, amelyről hatalmas darab vakolat tört le, aztán az egyik sarókból a másikba pattant vissza és így ment végig a szerencsére üresen maradt odun, hogy aztán mint döglött löveg Javert sarkánál megálljon.

Javert abban a pillanatban odaért a Thénardier házasa-

párhoz. Két széles tenyere közül az egyik az asszony vállára, a másik a férj fejére csapott le.

— A bilincseket, — kiáltotta.

A rendőrség emberei gomolyagban tódultak vissza és néhány pillanat alatt teljesült Javert parancsa.

Thénardierné megtörten nézte a maga és férje összekötött kezeit, aztán a földre vetette magát és sirva kiáltotta:

— A lányaim!

— Biztonságban vannak — mondta neki Javert.

Ez alatt a detektívek fölfedezték az ajtó mögött alvó rézseget és fölrázták. Ez fölébredt és dadogva szólalt meg:

— Készen van, Jondrette?

— Készen — felelte Javert.

A hat megkötözött bandita fölállt. Kisérteties külsejük még megvolt, hárman feketére voltak mázolva, hármon még még rajta volt az álarc.

— Tartsátok magatokon az álarcot — mondta Javert.

És olyan tekintettel, mint amilyen II. Frigyesé volt, amikor ez Potsdamban a katonai parádén szemlét tartott, szólította meg a három „kályhást“.

— Jónapot, Bigrenaille! Jónapot, Brujon! Jónapot, Deux-Milliards!

Aztán a három álarcos felé fordult és a taglós emberhez szólt:

— Jónapot, Gueulemer!

Aztán a husángoshoz:

— Jónapot, Babet!

És a karbanölköző:

— Üdvözöllek, Claquesous!

Ebben a pillanatban észrevette a banditák foglyát, aki azóta, hogy a detektívek beléptek, nem szólt egy szót sem és lehajtott fővel maradt a helyén.

— Oldozzátok föl ezt az urat, — mondta Javert. — És senki se távozzék.

Igy szólva, méltóságteljesen ült le az asztalhoz, amelyen rajta maradt a gyertya és az írószer, bélyeges papírt vett elő a zsebéből és hozzáfogott a jegyzőkönyvhöz.

Amiután megírta a bevezetősorokat, amelyek minden esetben azonos formaságok, fölvetette tekintetét.

— Hozzák ide azt az urat, akit ezek az urak itt megtámadtak.

A detektivek körülnéztek.

— Nos hát, hol van? — kérdezte Javert.

A banditák foglya, Leblanc ur, vagyis Fabre Orbán ur, Orsolya, vagy a Pacsirta apja eltűnt.

Az ajtó előtt őr állt, de az ablak őrízetlen maradt. Amint föloldották és mialatt Javert hozzáfogott a jegyzőkönyvezéshez, fölhasználta a zavart, a tolongást, a torlódást, a sötétséget, a pillanatot, amikor nem irányul rá a figyelem és az ablakon át ellépett.

Az egyik detektív odafutott az ablaknyíláshoz és kinézett. Senkit sem látott odakint.

A kötélhágcsó ekkor még mozgott.

— Az ördögbe is, — mormogta Javert a fogai közt, — alighanem az lett volna a legjobb fogás.

XXII. A kis fiu, aki a III. kötetben sirt*

Azokat az eseményeket követő napon, amelyek a boulevard de l'Hôpitalbeli házban zajlottak le, egy gyermek, aki nyilvánvalóan az Austerlitz-hid felől jött, a jobboldali mellékfasoron végig a fontainebleau-i vámsorompó felé tartott. Vaksötét éjszaka volt. A gyermek halovány, sovány, rongyokba öltözött volt, a februári hónapban vászonnadrágot hordott. És torkaszadtából énekelt.

A Petit-Banquier-utca sarkán az utcai lámpa világánál egy öregasszony gugolva turkált egy szemétrakásban. A gyermek arramenet beleütközött és kiáltva hátrált vissza:

— No lám, én meg valami óriási, óriási kutyának néztem!

Az „óriási“ szót másodszor már mókásan nagy hangsúllyal mondta, amit csak nagy betűvel ilyenformán lehet elég jól kifejezni: óriási, ÓRIÁSI kutya!

Az öregasszony dühösen fölemelkedett.

— Akasztófárávaló kölyök, — dörmögte. — Ha nem gugoltam volna, ugyancsak fölrugtalak volna.

* Az eredeti kiadásban a regény mindegyik része két kötetből áll; az 1862. évi III. kötet benne van e kiadás I. kötetében.

A gyermek már távol volt tőle.

— Ksz, ksz! — felelte. — Ugy látom, hogy talán nem is tévedtem.

Az öregasszony a méltatlankodástól elfulva egészen fölgyenyenedett. A lámpa vörös fénye teljesen megvilágította ólomszinű, rücskös, ráncokkal teli arcát és szarkalábakkal övezett száját, Teste beleveszett a homályba és csak a feje látszott. Azt hihette volna az ember, hogy az elvénhedség lárvája, amelyet egy fénysugár metszett ki az éjszakából. A gyermek megbámulta.

— Asszonyság, — mondta — maga sem az a fajta szépség, aki nekem kellene.

Folytatta utját és újra belefogott a nótázásba.

*Papucsos királyfi
Element vadászni.
Vadászni hollóra...*

A három verssor után félbehagyta az éneklést. Megérkezett az 50—52-es szám elé és minthogy a kapu zárva volt, rugásokkal, mégpedig ugyancsak hangos és vitéz rugásokkal kezdte döngetni, amely rugások jobban rávallottak a férficipőkre, mint a gyermeki lábakra, amelyek a cipőket hordták.

Ezalatt ugyanaz az öregasszony, akivel a Petit-Banquier-utca sarkán találkozott, futott utána kiáltozva és nagyban hadonászva:

— Mi az? Mi az? Szent Isten! Betörik a kaput! Bedöntik a házat!

De a rugások folytatódtak.

Az öregasszony szinte kikiabálta a tüdejét.

— Hát így bánnak manapság a házakkal?

Egyszerre megállt. Megismerte a fickót.

— Hogyan? Te vagy az, sátán-fajzat?

— Nini, a vénasszony, — mondta a gyermek. — Jó napot Burgonmuczné! Eljöttem az őseimet meglátogatni.

Az öregasszony különös arcfintorral felelt, amely elvénhedségéből és rutságából merített gyűlöletének csodálatos kifejezése volt és amely szerencsétlenségre eltűnt a sötétségben:

— Senki sincs otthon, mafla.

— Bah, — felelte a gyermek — hát hol az apám?

- A fegyházban.
- Ugy. Hát az anyám?
- Saint-Lazareban.
- Ugyan. Hát a nővérem?
- A Magdolna-apácáknál.

A gyermek megvakarta füle tövét, ránézett Burgon anyóra és csak annyit mondott:

— Ah!

Aztán sarkon fordult és a következő pillanatban az öreg-asszony, aki megállt a kapu küszöbén, már hallotta, amint tiszta, fiatal hangján énekelve eltűnt a téli hidegben reszkető fekete szilfák alatt.

*Papucsos királyfi
Elment vadászni,
Vadászni hollóra.
És fölállt egy falábra,
Aki elment alatta,
Garassal vámolta.*

NEGYESEDIK RÉSZ: A PLUMET- UTCAI IDILL ÉS A SAINT-DENIS- UTCAI HŐSKÖLTEMÉNY

ELSŐ KÖNYV

A történelem néhány lapja

I. Jó szabás

1831 és 1832, ez az a két esztendő, amely szorosan egybekapcsolódik a juliusi forradalommal, a történelem legkülönösebb és legmeglepőbb jelenségei közé tartozik. Ez a két év úgy fest az őket megelőző és utánuk következő évek között, mint két hegy. A forradalom nagysága van meg bennük. Szakadékok különböztethetők meg rajtuk. A társadalmi tömegek, magának a civilizációnak rétegződései, az egymás fölé rendelt és egymáshoz füződő érdekek szilárd csoportozatai, a régi francia képződmények évszázados alakjai pillanatonként hol megjelennek a rendszerek, szenvedélyek és elméletek viharfelhői mögül, hol pedig eltűnnek mögöttük. Megjelenésüket és eltűnésüket az ellentállás és a mozgalom elnevezéssel jelölték meg. Időközönként pedig látni lehetett, amint ki-ki ragyog az igazság, az emberi léleknek e nappala.

Ez a nevezetes korszak eléggé körülhatárolt és kezd már elég távol lenni tőlünk ahhoz, hogy megjelölhessük a főbb vonalait.

Kiséreljük hát meg.

A restauráció ama nehezen meghatározható időszakok közül való volt, amikor fáradtság, moraj, morgás, álmoság, zavar uralkodik és minden olyasmi, ami azt jelenti, hogy egy nagy, szép, új állomáshoz ért. Ezek az időszakok különösek és megcsalják azokat a politikusokat, akik ki akarják őket használni. Eleinte csak nyugalmat kíván a nemzet, ilyenkor nem szomjuhoznak az emberek másra, csak békére és nem kívánnak egyebet, mint hogy minél kisebbre összezsugorodjanak. Ami más szóval azt jelenti, hogy nyugton akarnak

lenni. A nagy eseményekből, a nagy kockázatokból, a nagy kalandokból, a nagy emberekből, hál' Istennek, éppen eleget láttak, sőt torkig vannak velük, Cesart elcserelnék Prusiasért és Napoleont az yvetoti királyért. „Milyen jó kis király volt az!“ Az emberek hajnalpirkadáskor indultak el és most, hosszú és kemény nap estéje van számunkra. Utjuk első részét Mirabeauval, a másodikat Robespierre-rel, a harmadikat Bonaparteval tették meg; most halálisan kimerültek. Mind-egyikük ágyba kívánkozik.

A kifáradt áldozatkészség, az előregedett hősiesség, a jólakott becsvágy, az elért vagyon keresnek, kívánnak, követelnek, sürgetnek, mit? Pihenőhelyet. Meg is kapják. Birtokukba veszik a békét, a nyugalmat, a tétlenséget; most aztán megelégedettek. Azonban ugyanekkor bizonyos tények jelentkeznek, megismertetik magukat és most ők kopogtatnak az ajtón. Ezek a tények a forradalmakból és háborukból születtek és most megvannak, élnek, megvan a joguk hozzá, hogy belehelyezkedjenek a társadalomba és bele is helyezkednek. És a tények a legtöbb esetben szálláscsinálói és szállásmesterei az elveknek.

És ime, most a következő kép tárul az állambölcsek tekintete elé.

Ugyanakkor, amikor fáradt emberek pihenni akarnak, a befejezett tények biztosítékokat követelnek. A biztosíték ugyanaz a tények számára, ami a pihenés az ember számára.

Ez az, amit Anglia a Stuartoktól várt a Protector után, ez az, amit Franciaország kívánt a Bourbonoktól a császárság után.

Ezek a biztosítékok a korok követelményei. Okvetlenül meg kell őket adni. A fejedelmek „oktrojálják“, adományozzák őket, pedig a valóságban a dolgok ereje az, ami adja őket. Mélységes igazság és hasznos tudnivaló, hogy amiben a Stuartok már 1660-ban nem kételekedtek, azt a Bourbonok még 1814-ben sem sejtették meg.

A sorstól kijelölt család, amely Napoleon összeomlása után visszajött Franciaországba, abban a végzetesen együgyű hitben volt, hogy amit ő adott, azt vissza is veheti, hogy a Bourbon-családnak isteni jogai vannak és hogy Franciaországnak semmi joga nincs, hogy az a politikai jog, amelyet XVIII. Lajos alkotmánya engedélyezett, nem volt egyéb,

mint annak az isteni jognak egyik ága, amelyet a Bourbon-ház leszakított és kegyesen átnyújtott a népnek ama napig való érvénnyel, amikor a királynak megint úgy tetszik, hogy azt visszavegye. Pedig az a bánat, amelyet ez az ajándék benne keltett, megérttethette volna a Bourbon-házzal, hogy ez a jog nem tőle való.

A Bourbon-ház duzzogott a XIX. századra. Rossz arcot vágott a nemzet minden föllendüléséhez. Hogy köznapi, azaz népies és igaz kifejezéssel éljünk, megorrolt. A nép ezt látta.

A Bourbon-ház azt hitte, hogy van ereje, mert a császárság úgy eltűnt, mint valami szinpadi diszlet. Nem vette észre, hogy őt magát ugyanolyan módon tologatják. Nem látta, hogy ugyanabban a kézben van, amely Napoleont félretette.

Azt hitte, hogy gyökerei vannak, mert — ugymond — ő a mult. Csalódott, ő csak egy része volt a multnak, maga az egész mult, az Franciaország volt. A francia társadalom gyökerei egyáltalában nem a Bourbonokban, hanem a nemzetben voltak. Ezek a rejtett és életerős gyökerek egyáltalában nem egy család jogait alkották, hanem egy nép történetét tették. Mindenhová elnyultak, csak a trón alá nem.

A Bourbon-ház Franciaország számára történetének csupán egy fényes és véres csokra volt, de nem volt sorsának főeleme és politikájának szükséges alapja. El lehetett lenni a Bourbonok nélkül, huszonnégy évig el is voltak nélkülük. A folytonosságban szakadás állt be és erről nekik sejtelmük sem volt. És miképen is sejthették volna ők, akik azt képzelték, hogy XVII. Lajos uralkodott thermidor 9-én és hogy XVIII. Lajos uralkodott Marengo napján? Soha, amióta történelem van, nem voltak fejedelmek ilyen vakok a tényekkel szemben és azzal az isteni joggal szemben, amelyet a tények jelentenek és hirdetnek. Soha földi bitorlás, amit királyi jognak neveznek, nem semmizte ki ennyire a jogot.

Főbenjáró tévedése volt ennek a családnak, hogy ismét rátette a kezét az 1814-ben „megadott“ biztosítékokra, ahogy ő mondta, az engedményekre. Szomorú dolog! Amit ez a család az ő engedményének mondott, az a mi vívmányunk volt; amit a mi tulkapásainknak nevezett, azok a mi jogaink voltak.

Amikor elérkezettnek vélte az időt, a restauráció, abban

a hiszemben, hogy ő győzedelmeskedett Bonaparte fölött és gyökeret eresztett az országba és hogy immár erős és megalapozott, hirtelen elhatározta magát és megkockáztatta a támadást. Egy reggel szembeszállt Franciaországgal, nagyfennem tagadásba vette a közjogot és az egyéni jogot, a nemzet felsőségét, a polgár szabadságát. Másszóval: megtagadta a nemzettől azt, ami nemzetté tette és a polgártól azt, ami polgárrá tette.

Ez a lényege azoknak a hirhedt írásoknak, amelyeket juliusi rendeleteknek neveznek.

A restauráció megbukott.

Bukása igazságos volt. Azonban meg kell mondanunk, a haladás nem minden alakjának volt az ellensége. Voltak nagy dolgok, amelyek az ő közreműködésével jöttek létre.

A restauráció alatt megszokta a nemzet a nyugodtan való tanácskozást, amiben a köztársaság alatt nem volt része és megszokta a béke nagyszerűségét, amiben meg a császárság alatt nem volt része. A szabad és erős Franciaország lelkesítő látvány volt Európa többi népei számára. A forradalomé volt a szó Robespierre alatt, az ágyué Bonaparte alatt, XVIII. Lajos és X. Károly alatt pedig az értelem jutott szóhoz. A szél elült, a láng ismét kigyult. A derűs csucson ismét látható lett a szellem tiszta ragyogása. Nagyszerű, üdvös és elragadó látvány. Tizenöt éven át teljes békességben, teljes nyilvánosság előtt hatottak azok az elvek, amelyek olyan régiiek voltak a gondolkozó és olyan újak az államférfi számára: a törvény előtt való egyenlőség, a lelkiismeret szabadsága, a vélemény szabadsága, a sajtószabadság, a minden hivatalra való képesítés megszerzésének joga. Így ment ez egészen 1830-ig. A Bourbonok a civilizáció egyik eszköze voltak, amely összefűrt a gondviselés kezében.

A Bourbonok bukása nagyszerűséggel teljes volt, de nem az ő részükről, hanem a nemzet részéről. Méltósággal ugyan, azonban tekintély nélkül hagyták el a trónt; az éjszakába való elmerülésük nem volt amaz ünnepélyes letűnés, amely komor megilletődést hagy maga után a történelemben, nem volt benne I. Károly kísérteties nyugalma, sem pedig Napoleon sasvijogása. Elmentek, ennyi volt az egész. Letették a koronát és nem maradt utána fejükön a dicsőség fényköre. Méltóságteljesek voltak, de nem voltak főnségesek. Bizonyos

tekintetben nem értek föl szerencsétlenségük fölségességéhez. X. Károly cherbourgi útján, amikor egy kerek asztalt négyszögletűre vágatott, szemlátomást többet törődött az etikettel, mint az összeomló monarchiával. Ez a törpeség elszomorította azokat az odaadó embereket, akik szerették személyüket és azokat a komoly embereket, akik tisztelték fajtájukat. A nép azonban, az csodálatos volt. A nemzet, amelyet egy reggel a királyi lázadás egy nemével, fegyveres kézzel támadtak meg, annyi erőt érzett magában, hogy nem is gyult haragra. Védekezett, megleégedett azzal, hogy a dolgokat vissza helyezte a helyükre, a kormányt a törvényes jogokba, a Bourbonokat a száműzetésbe és sajnos! aztán megállt. Fogta az öreg X. Károly királyt az alatt a mennyezet alatt, amely hajdan XIV. Lajos fölé borult és szépen csendesen letette a földre. Csak szomorúsággal és óvatossággal nyult a királyi személyekhez. Nem egy ember, nem is emberek, hanem Franciaország, egész Franciaország, a győzelmes és győzelemittas Franciaország volt az, aki szemlátomást visszaidézte emlékezetbe és valóra váltotta Guillaume du Vairnek a barrikádharcokat követő napon mondott szavait: „Könnyű azoknak, akik megszokták a nagyok kegyeiben való sütkérezést, hogy madárként ágról-ágra szökélő madár módjára más hajóra ugorjanak a balsors-tól sujtott hajóról, hogy keményeknek mutatkozzanak szerencsétlenségbe jutott fejedelmük iránt, az én szememben azonban mindig tiszteletreméltó marad királyaimnak, különösképen sorstól sujtott királyaimnak sorsa.“

A Bourbonok csak tiszteletet keltettek, de nem sajnálkozást. Mint az imént megmondottuk, szerencsétlenségük nagyobb volt, mint ők maguk. Eltűntek a látóhatáron.

A juliusi forradalomnak nyomban az egész világon voltak barátai és ellenségei. Egyesek lelkesedéssel és örömmel fordultak feléje, mások meg elfordultak tőle, kiki a természete szerint. Európa fejedelmei az első pillanatban, mint a hajnal baglyai, sértődötten és meglepetve hunyták le szemüket és csak azért nyitották ki, hogy fenyegető tekintetet vessenek maguk köré. Ijedelmük érthető, haragjuk menthető volt. Ez a különös forradalom alig járt valami zökkenővel, még csak annyira sem tisztelte meg a legyőzött királyságot, hogy ellenségként bánjék vele és vérét ontsa. A zsarnoki kormányok szemében, amely szem mindig érdeklődve lesi, hogy

miképen szennyezi be magát a szabadság, a juliusi forradalom bűnös volt, mert félelmetes volt és kiméletes maradt. Végül semmit sem tettek és semmit sem mesterkedtek ki ellene. A legelégedetlenebbek, a legharagosabbak és a legjobban remegők is üdvözölték. Bármilyen nagy is legyen az önzésünk és boszuvágyunk, rejtelmes tiszteletet ébreszt bennünk, ha valami emberfölöttinek közreműködését érezzük.

A juliusi forradalom az erőszak fölött győzedelmeskedő jog diadala. Ragyogó dicsőség volt ez.

Az erőszakot legyűrte a jog. Innen az 1830-iki forradalom dicsősége és innen enyhése is. A jognak, amely győzedelmeskedik, nincs szüksége arra, hogy kegyetlen legyen.

A jog az igazságosság és igazság.

A jog sajátossága, hogy mindig szép és tiszta marad. Az erőszak, ha a legszükségesebbnek is mutatkozik, ha a kortársak a legszívesebben is veszik, ha nincs benne egyéb, mint erőszak és ha csak nagyon kevés, vagy éppenséggel semmi jog sincs benne, arra az elháríthatatlan sorsra jut, hogy az idők mulásával eltorzul, beszennyeződik, sőt szörnyűséggé válik. Ha látni akarjuk, hogy a századok folyamán miként torzul el az erőszak, nézzük Macchiavellit. Macchiavelli egyáltalában nem gonosz szellem, nem is démon, nem is becstelen, nyomorult író, semmi, csak az erőszak hirdetője. Nem is az olasz, hanem az európai erőszaké, a tizenhatodik század erőszaké. Mégis visszataszítónak találjuk és a tizenkilencedik század szempontjából valóban az is.

A jognak és erőszaknak ez a küzdelme századok óta tart. Ennek a párbajnak a befejezése, a tiszta eszménynek emberi valósággal való egyesítése, a jognak az erőbe és az erőnek a jogba való átöntése, ime ez a bölcsök dolga.

II. Rossz varrás

Azonban más a bölcsök és más az ügyesek munkája.

Az 1830-ik évi forradalom hamar megállt.

Amint egy forradalom partba ütődik, az ügyesek menten hasznot huznak a hajótörésből.

Az ügyesek századunkban az államférfi minősítését öltötték magukra, olyannyira, hogy az államférfi elnevezés végül

is valamelyest a tolvajnyelv szavává vált. Nem szabad arról megfeledkezni, hogy ahol ügyesség van, ott szükségképen kiisszerűség is van. Úgyesnek lenni körülbelül annyit jelent, mint közepesnek lenni.

Azonképen, ha azt mondják, hogy államférfi, az néha annyit tesz, hogy áruló.

Ha az ügyeseknek akarunk hinni, a forradalmak, mint amilyen például a juliusi forradalom, nem egyebek, mint elvágott erek: azonnal érkötöt kell alkalmazni rájuk. A tulságosan sokat hirdetett jog megrázkódtatást idéz elő. Ugyiszintén amint a jog megerősödött, megint meg kell erősíteni az államot. Amint a szabadság biztosítva van, gondolni kell a hatalomra.

A bölcsek itt még nem válnak el az ügyesektől, de már gyanakodni kezdenek. A hatalom? Ám legyen. Azonban első sorban is, mi is az a hatalom? Másodszor: honnan ered?

Az ügyesek úgy tesznek, mintha nem hallanák a morgogva elmondott ellenvetést és folytatják ügyeskedésüket.

Ezek szerint a politikusok szerint, akik olyan találékonnyak abban, miként kell a hasznothajtó hazugságokat a szükségszerűség álarcába öltöztetni, a népnek a forradalom után való első feladata, hogy mint e monarchikus földrész egyik tagja, dinasztia után nézzen. Ilyen módon — mondják — elérheti a békét a forradalom után, azaz gondolhat a sebeire és kitakaríthatja a házát. A dinasztia eltakarja az állványozást és elrejtli a kórházat.

Igen ám, azonban nem mindig könnyü dinasztíát találni.

Szigoruan véve, az első nagytehetségü ember, sőt az első szerencsés ember, akivel szembetalálkozunk, alkalmas lehet királynak. Az elsőre jó példa Bonaparte, a másodikra Iturbide.

Azonban az első jött-ment család nem alkalmas dinasztíának. Minden fajtában szükségszerűen kifejlődik bizonyos ősiesség és a századok sorozatát nem lehet rögtönözni.

Az ember, természetesen teljes föntartással az „államférfiak“ álláspontjára helyezkedik a forradalom után és kérdezi, milyennek is kell lennie az ebből kikerült királynak? Lehet, sőt hasznos, hogy forradalmár legyen, azaz személyesen részes ebben a forradalomban, ha benne volt a keze akár úgy, hogy hirhedtté, akár úgy, hogy hiressé vált vele,

akár fejszével hadonászott, akár kardot forgatott benne. Melyek egy dinasztia kellékei? Nemzetinek kell lennie, azaz forradalmárnak, de csak kellő távolságból, nem is végrehajtott cselekedetekkel, hanem magáévá tett eszményekkel. Kell, hogy a múlté, azaz történelmi legyen és hogy a jövőé, azaz rokonszenves legyen.

Míndez érthetővé teszi, miért elégszenek meg az első forradalmak, ha egy férfit, mint például Cromwellt vagy Napoleont találnak és miért ragaszkodnak a második forradalmak föltétlenül egy családhoz, mint például a Brunswick-i, vagy Orlans-i házhoz.

A királyi házak hasonlítanak azokhoz az indiai fügefákhoz, amelyeknek mindegyik ága földre hajol, itt gyökeret ereszt és maga is fügefává lesz. Mindegyik ágból lehet dinasztia. Egyedüli föltétele ennek, hogy lehajoljon a népig.

Ez az ügyesek elmélete.

A nagy mesterség a következőkből áll: siker esetén kissé meghuzni a vészharangot, hogy akiknek hasznuk van belőle, meg is remegjenek érte, a cselekedet minden lépését félelemmel füszerezni, az átmenet görbójét egészen a haladás meglassításáig megnyujtani, meggyanusítani és lelohasztani a lelkesedést, a szögleteknek és körmöknek élet venni, lelohasztani a diadal érzését, bebugyellálni a jogot, flanelbe csavarni a népóriást és gyorsan lefektetni, kicsattanó egészségét diétára fogni, Herculessel lábadozó beteg módjára bánni, az eseményeket elsekélyesíteni, az idealista lelkesedőknek az eszmény nektárját hűsítővel föleresztve beadni, óvintézkedéseket tenni a tulságos siker ellen, ernyőt borítani a forradalomra.

1830 azt az elméletet követte, amelyet Anglia már 1688-ban alkalmazott.

1830 a feleuton megállított forradalom. Félhaladás, félig-meddig érvényesült jog. Igen ám, de a logika nem ismeri ezt a feleutat, mint ahogy a nap nem ismeri a gyertyavilágot.

Ki állítja meg a forradalmakat a feleuton? A polgárság. Miért?

Mert a polgárság a kielégüléshez jutott érdek. Ami tegnap étvágy volt, ma jóllakottság, holnap csömör lesz.

Az 1814-ben, Napoleon után bekövetkezett jelenség megismétlődött 1830-ban, X. Károly után.

A polgárságot, helytelenül osztálynak akarták megtenni

A polgárság egyszerűen a népnek megelégedett része. A polgár az az ember, aki ezidőszerint ráér arra, hogy leüljön. Azonban egy szék még nem kaszt.

De ha valaki tulkorán akar leülni, megakaszthatja az egész emberi nem előrejutását. És a polgárság gyakran beleesett ebbe a hibába.

Azzal, hogy a polgárok hibát követnek el, még nem válnak osztályá. Az önzés nem ismertető jele az osztályrétegződésnek.

Utóvégre is, legyünk igazságosak még magával az önzéssel szemben is. Az az állapot, amelyre az 1830-iki megrázkództatás után a nemzetnek, ez a polgárságnak, burzsoáziának nevezett része vágyott, nem volt tétlenség, amely közömbös-ségből és renyheségből adódik össze és amely kevés szegyenkezést is foglal magában, alvás sem volt, amely az álmodás pillanatnyi feledtségét föltételezi, hanem az a helyzet volt, amely a megállj, a „halte“ után következik.

A francia „halte“ olyan szó, amely két sajtáságos és szinte egymásnak ellentmondó gondolatot fejez ki: menetelő, azaz mozgásban levő csapatnak helyzetét és állomást, azaz pihenést.

A „halte“ az erő pótlása, a fölfegyverzett és éber nyugalom, a befejezett cselekmény, amely öröket állít és készenlében áll. A „halte“ föltételezi a tegnapi csatát és a holnapi csatát.

Ilyen az 1830 és 1848 közötti időköz.

Az, amit itt csatának mondunk, haladásnak is mondható.

A polgárságnak tehát, éppen úgy, mint az államférfiaknak, szükségük volt egy emberre, aki kifejezze ezt a szót: halte, állj! Amolyan Jóllehet-Mégis emberre. Olyan összetett egyéniségre, aki kifejezője a forradalomnak és kifejezője az állandóságnak, más szóval, aki a multnak és jövőnek nyilvánvaló összeegyeztetésével megszilárdítja a mát.

Ez az ember megvolt, Orleansi Lajos Fülöpnek hívták.

A kétszázhuszonegyek megtették királynak Lajos Fülöpöt. Lafayette kente föl. A *legjobb köztársaságnak* nevezte el. A párisi városháza helyettesítette a reimsi székesegyházat.

A trónnak ez a féltrónnal való helyettesítése volt „1830 müve“.

Amikor az ügyesek ezzel elkészültek, kiderült művüknek eredendő büne. Mindez a teljes jogszerűség területén kívül ment végbe. Ez a teljes jogszerűség fölkiáltott: Tiltakozom! Aztán, félelmetes jelenség következett: eltűnt a homályban.

III. Lajos Fülöp

A forradalmaknak rettenetes karjuk és szerencsés kezük van; nagyot ütnek és jól választanak. Még akkor is, ha befejezetlenek is, ha elkorcsosultak és elvetéltek is és ha a kezdetüknél megálltak, mint ahogy ezt az 1830-iki forradalom tette, — majdnem mindig marad bennük elég gondviselésszerű világoslátás, amely miatt nem bukhatnak el. Meggyöngülésük soha sem jelent lemondást.

Azonban ne kérkedjünk túl fennen, még a forradalmak is csalódhatnak és láttunk is tőlük súlyos hibákat.

Térjünk vissza 1830-ra. 1830-nak a kisiklásában is szerencséje volt. A berendezkedésben, amely a kurtára nyírt forradalom után rendnek nevezte magát, a király különb volt, mint a királyság. Lajos Fülöp ritka ember volt.

Olyan apának volt a fia, akinek a történelem bizonyára egyet-mást be tud a javára. Ez a fiu éppen olyan becsülésre méltó, mint amilyen érdemes az apa a gáncsra. Megvolt benne minden erénye a magánembernek és néhány erénye a közéleti embernek. Gondját viselte az egészségének, a vagyonának, a személyének és az ügyeinek. Ismerte a perc értékét, de nem ismerte mindig az év értékét. Józan, derült kedélyű, békés és türelmes természetű, jó ember és jó fejedelem volt. A feleségével hált és a palotájában lakájokat bizott meg, hogy mutogassák a polgároknak hitvesi ágát. A rendes hálószozával való tüntetés hasznos volt az idősebb ág törvénytelen viszonyainak fitogtatása után. Tudott Európa minden nyelvén és ami még ritkább, mindek érdek nyelvén is tudott beszélni és beszélt is rajta. Csodálatos képviselője volt „a középosztály”-nak, amelyet azonban fölülmult és amelynél mindenekfölött nagyobb volt. Kiváló szellem létére megbecsülte a vérséget, amelyből származott, de főképen sokat adott a saját belső értékére, sőt ami fájának kérdését illeti, különös módon Orleansnak és nem Bourbonnak mondta magát. Vérbeli királyi herceg volt, amig csak fenséges ur volt, de szabad

polgár lett azon a napon, amikor fölséges ur lett belőle. Terjengős volt a nyilvánosság előtt, tömör a magánéletben. Fősvénynek mondták, de nem tudták annak, tulajdonképen pedig ama takarékos emberek közül való volt, akik bőségesen költenek, ha azt kedvtelésük vagy kötelességük megkívánja. Művelt ember volt, de nem volt érzéke az irodalom iránt. Nemes ember volt, de nem volt lovag; egyszerű, nyugodt és bátor ember volt. A családja és házanépe imádta. Elragadó társalgó volt. Nyitott szemű, bensőleg hideg, a közvetlen érdektől vezérelt államférfi volt, aki mindig a szél irányában kormányzott. Bosszura és hálára képtelen volt, könyörtelenül helyezte a kiválókat a közepesek fölébe. Úgyes volt abban, hogy a trónok alján zugó rejtelmes elégedetlenséget a parlamenti többségekkel megcáfoltassa. Közlékeny volt, néha meg gondolatlan e közlékenységekben, de csodálatosan ügyes a meg gondolatlanságban. Termékeny volt a kivezető utak, arcok és álarcok kieszelésében. Franciaországot Európával és Európát Franciaországgal ijesztgette. Kétségbevonhatatlanul szerette országát, de annak fölébe helyezte a családját. Többre értékelte az uralkodást, mint a tekintélyt és a tekintélyt többre, mint a méltóságot, amely tulajdonságnak megvan az a hátránya, hogy mindenek fölé helyezve a sikert, megengedi a csel fogást és nem veti meg föltétlenül az alantosságot, de megvan az az előnye is, hogy megóvja a politikát az erőszakos megrázkodtatásoktól, az államot a fölfordulásoktól és a társadalmat a katasztrófáktól. Aprólékos, kifogástalan, éber, figyelmes, éleselméjű, fáradhatatlan volt. Olykor ellentmondásba keveredett és rácáfolt saját magára. Merész volt Auszriával szemben Anconánál, konokul állhatatos Angliával szemben Spanyolországban, bombázta Anverst és megfizette Pritchard-t. Meggyőződéssel énekelte a Marseillaise-t. Levertség, fáradtság, a szépnék és eszménynek szeretete, meg gondolatlan nagylelkűség, utopia, tévhit, harag, hiúság félelem nem tudott hozzáférközni. Megvolt benne a személyes rettenthetetlenségnek minden formája, tábornok volt Valmynál, katona Jemmapes-nál, nyolcszor nézett szemébe a királygyilkosságnak és mindannyiszor mosolyogott. Vitéz volt, mint valami gránátos és bátor, mint a gondolkodó, egyedül egy európai fölfordulás kockázata nyugtalanította, nagy politikai kalandokra alkalmatlan volt. Mindenkor kész volt életét kockáz-

tatni, de soha a művét. Akaratát a rábeszélés mezébe öltöztette, mert többre becsülte, ha mint eszes embernek és nem mint királynak engedelmeskednek neki. Megvolt benne a megfigyelés képessége, de nem a megsejtésé. Nem nagyon törődött a gondolatokkal, de ismerte az embereket, azaz ahhoz, hogy ítéletet tudjon mondani, szükségesnek tartotta, hogy lásson. Gyors és éles fölfogása, gyakorlati érzéke, szónoki képessége, csodálatos/ emlékező tehetsége volt. Szüntelenül merített emlékezete tárából és ebben az egyetlen tekintetben hasonlított Cézárhoz, Sándorhoz és Napoleonhoz. Ismerte a tényeket, a részleteket, a dátumokat, a neveket; nem ismerte a tömegek törekvéseit, szenvedélyeit és különböző képességeit, a lelkek benső vágyait, titkos és homályos lázadásait, szóval semmit sem ismert abból, amit az öntudat láthatatlan áramlatainak lehetne nevezni. A felső rétegeké volt, de kevés megértésre talált Franciaország alsó néprétegeinél. Furfanggal élt, tulságosan sokat kormányozott és tulságosan keveset uralkodott. Ő maga volt a saját miniszterelnöke, nagyon jól értett hozzá, hogy miként kell a valóságadta fogásokkal gátat emelni a nagyobb események útjába. Meg volt benne a civilizáció, a rend és a szervezés képessége, de ez bizonyos pörösködő, csűrő-csavaró szellemmel egyesült benne. Alapítója és ügyésze volt a dinasztíájának, volt benne valami Nagy Károlyból és valami a fiskálisból. Mindent összevéve kimagasló és eredeti alak volt, fejedelem, aki a Franciaországban uralkodó nyugtalanság ellenére hatáskört és Európa féltékenysége ellenére hatalmat tudott magának szerezni. Lajos Fülöpöt századának kiváló emberei közé fogják sorolni és a történelem legkiválóbb uralkodói közé sorolnák, ha kissé szerette volna a dicsőséget és ha olyan érzéke lett volna a nagyság iránt, mint amilyen érzéke volt a hasznosság iránt.

Lajos Fülöp szép ember volt és öregségére is kedves maradt, a nemzet nem mindig kedvelte, de a tömegnek mindig tetszett. Megvolt benne az elbájolás képessége. Hiányzott belőle a fölségesség: noha király volt, nem hordott koronát és noha aggastyán lett, nem hordott fehér haját. Modora a régi, szokásai az új korból valók voltak, a nemes és a polgár keveréke volt, ami megfelelt 1830-nak. Lajos Fülöp maga az átmenet volt, amely uralkodott. Megtartotta a régi kiejtést és helyesírást, de ezt a modern nézetek szolgálatába állította.

Szerette Lengyelországot és Magyarországot, de úgy irta, hogy *les polonais* és úgy ejtette ki, hogy *les hongrais*. A nemzet-
őrség egyenruháját hordta, mint X. Károly és a becsületrend
szalagját, mint Napoleon.

Templomba keveset járt, vadászatra nem, operába soha. Sekrestyések, falkamesterek és táncosnők számára hozzáférhetetlen volt és ez népszerűvé tette a polgárság szemében. Egyáltalában nem volt udvara. Esernyőjével a hóna alatt járt ki és ez az esernyő sokáig volt dicskoszorujának alkotó része. Kissé kőműves, kissé kertész és kissé orvos volt. Egy lóról leesett postakocsison eret vágott. Lajos Fülöp nem ment el hazulról a lancettája nélkül, mint ahogy III. Henrik nem ment el a tűre nélkül. A királypártiak mulattak ezen a nevetségés királyon, az elsőn, aki azért ontott vért, hogy győgyitson.

Azokból a vádakból, amelyeket a történelem Lajos Fülöp ellen emel, sokat le kell vonni. Ezek között a vádak között van olyan, amely a királyságot vádolja, olyan, amely a kormányt vádolja és olyan, amely a királyt vádolja. Három számoszlop, amelyek közül mindegyik más és más eredményt mutat. A demokratikus jogok elkobzása, a haladásnak másod-sorba való állítása, az utca tiltakozásának erőszakos elnyomása, a fölkelések katonai elintézése, a lázadásnak fegyverrel való elfojtása, a Transnonain-utca, a haditörvényszékek, a való ország helyettesítése a törvényszerű országgal, a kormányzásnak háromszázezer kiváltságossal való megosztása, mindez a királyság műve volt. Belgium visszautasítása, Algírnak tulságosan kemény csatákkal való megszerzése, amely-nél mint az angolok Indiában, több barbárságot, mint civilizációt alkalmaztak, az Abd-el-Kadernál elkövetett hitszegés, Blayé, Deutz megvásárlása, Pritchard megfizetése a kormány műve voltak. Az inkább családi, mint nemzeti politika pedig a király műve volt.

Amint látjuk, a szükséges levonások után összezsugorodik a király terhe.

Igazi nagy hibája ez: szerény volt Franciaország nevében.

Honnan eredt ez a hibája?

Megmondjuk.

Lajos Fülöp mint király tulságosan apa volt. Ez a csalá-

don való kotlás, amellyel dinasztiviá akarták azt növeszteni, mindentől fél és nem akarja, hogy megzavarják. Innen a tulságos félténkség, amely alkalmatlan az olyan népnek, amelynek polgári hagyományai között julius 14 és katonai hagyományai között Austerlitz szerepel.

Végül is, ha eltekintünk attól, hogy a közéleti kötelesség teljesítése mindennél előbbre való, azt a mély gyöngéd szeretetet, amellyel Lajos Fülöp családja iránt viseltetett, ez a család meg is érdemelte. Csodálatraméitő család volt. Az erény tehetséggel párosult benne. Lajos Fülöp egyik leánya, Marie d'Orleans családja nevét a művészek névsorába iktatta éppen úgy, ahogy Charles d'Orleans a költők névsorába írta be azt. Marie lelkét öntötte egy márványszobrába, amelyet Jeanne d'Arc-nak nevezett el. Lajos Fülöp két fia Metternichnek következő demagógnak hangzó dicséretét nyerte ki: *Olyan két fiatalember az, amilyent alig lehet látni és olyan két herceg, amilyent nem lehet látni.*

Ime, ez a minden szépités és torzítás nélkül való igazság Lajos Fülöpről.

Az, hogy Égalité herceg volt, hogy magában egyesítette a restauráció és forradalom ellenmondásait, hogy megvolt benne a forradalmár nyugtalanító tulajdonsága, amely megnyugtató jellemvonássá lett az uralkodóban, volt a szerencséje 1830-ban. Soha ember nem illett jobban eseménybe, valósággal egy lett vele. Lajos Fülöp maga 1830 emberi alakban. Sőt mi több, megvolt benne a trónjelöltség nagy jogcime, a számkivetettség. Proskribált, bujdosó, szegény volt. Munkájával tartotta fönn magát. Ez az ember, aki Franciaországban a leggazdagabb hercegi jövedelem élvezője volt, Svájcban egy öreg lovat adott el, hogy legyen mit ennie. Reichenauban számtani órát adott, mialatt Adelaide nővére himzett és varrt. Az, hogy egy királynak ilyen emlékei vannak, lelkesedéssel töltötte el a polgárságot. Sajat kezével rombolta szét a Mont-Saint-Michel vas-ketrecét, amelyet XI. Lajos épített és XV. Lajos használt. Dumourier társa, Lafayette barátja, a jakobinusok klubjának tagja volt, Mirabeau megveregette a vállát, Danton így szólt hozzá: „Fiatalember!” Huszonnégyéves korában, 1793-ban, amikor M. de Chartres volt, a konvent egy homályos kis páholyában végighallgatta XVI. Lajos pörét, akit olyan találóan neveztek el *szegény zsarnoknak*. Látta, amint a forradalom

elvakult éleslátása összezuzta a királyságot a királyban és a királyt a királysággal együtt szinte anélkül, hogy az eszme vad széjjelrombolása közben észrevette volna az embert; látta az ítélkező nemzetgyűlés nagy viharzását, amikor a népharag vont kérdőre és Capet nem tudott mit felelni, látta a királyi főnek félelmetes és megdöbbenet ingását ebben a komor viharban, látta e katasztrófa valamenyi szereplőjének viszonylagos ártatlanságát, úgy azokét, akik ítélkeztek, mint azét, akit elítéltek, látta mindezeket, szemlélte ezt a szédületet; látta az évszázadok megjelenését a konvent sorompója előtt; XVI. Lajos, a felelősségre vont szerencsétlen mögött meglátta a rettenetes vádlott, a monarchia alakját és megmaradt a lelkében a tiszteletteljes rémülete a nép rettenetes igazságszolgáltatásának, amely szinte olyan személytelen volt, mint Isten igazságszolgáltatása.

A forradalom kitörölhetetlen nyomokat hagyott benne. Emlékezete olyan volt, mint e nagy évek minden percének élő krónikája. Egy tanu, akinek szavahihetőségét nem vonhatjuk kétségbe, elmondta, hogy emlékezetből helyesbitette a törvényhozó testület betürendes névsorának egész A betűjét.

Lajos Fülöp felvilágosodott király volt. Amíg ő uralkodott, szabad volt a sajtó, szabad volt a szószék, szabad volt a lelkiismeret és a vélemény. A szeptemberi törvények a szabad szellem alkotásai. Noha jól tudta, hogy a világosság milyen roncsoló hatással van az előjogokra, trónját otthagya a napvilágban. A történelem javára írja majd ezt a becsületességét.

Lajos Fülöp, mint minden történelmi alak, aki a színről lekerült, várja az emberiség lelkiismeretes ítélkezését. Pöre még csak az elsőfoku bíróságig jutott el.

Nem ütött még számára az óra, amelyben a történelem tiszteletreméltó és szabad szava megszólal, még nem érkezett el a pillanat, amikor végleges ítéletet lehet mondani erről a királyról. Maga Louis Blanc, ez a szigorú és hírneves történelemíró is enyhítette róla szóló első ítéletét. Lajos Fülöpöt az a két felemunka választotta meg, amelyeket a kétszázhuszonegyek és 1830 név alatt ismerünk, azaz félparlament és félforradalom választotta. Mindenesetre magasabb szempontból, amelyre a filozófiának helyezkednie kell, a teljes demokrácia szempontjából, mint ahogy föntebb megirtuk, csak föntartás-

sal mondhatunk róla kedvező ítéletet. Azonban abszolút szempontból, két jog, elsősorban az emberi jog, aztán a népjog kivételével minden bitorlás. De ezekkel a föntartásokkal élve már most elmondhatjuk, hogy egészben véve és bármely oldalról nézve, Lajos Fülöp önmagában és emberi jószág szempontjából, hogy a régi történetírás ósdi nyelvén beszéljünk, a legjobb fejedelmek egyike volt, akik valaha trónra jutottak.

Mi szól ellene? A trón. Válasszátok el Lajos Fülöptől a királyt, megmarad az ember. És ez az ember jó. Olykor csodálatosan jó. Gyakran megtörtént, hogy a legsúlyosabb gondok közepette, az egész kontinens diplomáciájával folytatott csatározás napja után, fáradságtól kimerülten, álmosággal küzdve, mit tett? Elővett egy iratcsomót és éjszakáját azzal töltötte, hogy áttanulmányozott egy bünpört; úgy találta, hogy nagy dolog Európával szemben megállani a helyét, de még nagyobb dolog egy embert elragadni a hóhértól. Nyakasan ellentállt a pecsétörének, lépésről lépésre viaskodott a nyaktiló kérdésében főállamügyészeivel, ezekkel a *paragrafus-hadarókkal*, ahogy őket nevezte. Néha halomszámra feküdtek az iratcsomagok az asztalán, valamennyit átnézte, szorongás fogta el arra a gondolatra, hogy sorsukra hagyja ezeket a nyomorult elitélteket. Egyszer ugyanannak a tanunak, akit az imént idéztünk, azt mondta: *Ez éjszaka hetet mentettem meg.* Uralkodásának első éveiben szinte ugy volt, mintha eltörölték volna a halálbüntetést és a vérpad újra föllállítása valósággal a király ellen elkövetett erőszak volt. Miután a Grève-tér a királyi család idősebb ágával együtt eltűnt, Barrière Saint-Jacques néven új Grève-teret emeltek. A „gyakorlati emberek” szinte a legitimitás alapján érezték szükségét a guillotine-nak. Ez Casimir Periernek, a polgári szűkkeblűség képviselőjének győzelme volt Lajos Fülöp fölött, aki viszont a polgári szabadelvűséget képviselte. Lajos Fülöp sajátkezű megjegyzésekkel látta el Beccaria törvénykönyvét. Fieschi merénylete után fölkiáltott: *Milyen kár, hogy nem sebesültem meg, most kegyelmet adhatnék.* Máskor minisztereinek ellentállására célozva egy politikai elitéltre vonatkozóan, aki korunk egyik legnemesebb alakja, a következőket írta: *Elhatároztam, hogy kegyelmet kap, csak még ki kell azt eszközölnöm neki.* Lajos Fülöp szelid volt, mint IX. Lajos és jó volt, mint IV. Henrik.

Már pedig a mi szempontunkból, a történelemben, ahol

olyan ritka gyöngy a jóság, az, aki jó volt, szinte előbbre való annál, aki nagy volt.

Miután egyesek szigoruan, mások talán keményen itélik meg Lajos Fülöpöt, nagyon különös, hogy egy ember, immár maga is csak árnykép, aki ismerte ezt a királyt, tanúságot tesz mellette a történelem színe előtt. Ez a tanúság, akármiképpen hangozzék is, nyilvánvalóan és mindenekfölött érdekelen, az olyan sírfömlirat, amelyet olyan irt, aki maga is halott, csak őszinte lehet. Az egyik árny vigasztalhatja a másikat, az ugyanabban a sötétségben való részesedés megadja neki az elismerés jogát. Nem igen kell attól tartani, hogy valaha azt mondják a két számkivetett sírjáról: ez hízelt annak a másíknak.

IV. Repedések az alapépitményben

Abban a pillanatban, amelyben a dráma, amelyet elbeszélünk, belhatolt az egyikbe ama tragikus felhők közül, amelyek Lajos Fülöp uralkodásának kezdetére borulnak, nem volt már szabad kéltérlélnüségnek maradnia és szükség volt rá, hogy e könyv elmondja a magáét erről a királyról.

Lajos Fülöp a maga részéről minden erőszak, minden közvellen részvétel nélkül került a királyi méltóságba, hanem a forradalom egy fordulata révén, amely nyilvánvalóan erősen különbözött a forradalom való céljától, de amelyben neki, az orleansi hercegnek, semmiféle személyes kezdeményező szerepe nem volt. Született herceg volt és megválasztott királynak tudta magát. Nem ő adta magának az erre szóló megbízatást, nem nyult utána, ugy kínálták föl neki és ő elfogadta abban a mindenesetre helytelen meggyőződésben, amely azonban mégis meggyőződés volt, hogy ez a fölkinálás törvénytörő és ennek elfogadása kötelességszerű. Innen következik a jóhiszemősége. Jó lelkiismerettel mondjuk tehát, hogy Lajos Fülöp jóhiszemű volt a birtoklásban és a demokrácia jóhiszemű volt a támadásában. Ama sok rémség, amely a társadalmi harcban fölszabadul, nem terheli sem a királyt, sem a demokráciát. Az elvek összeütközése hasonlít az elemek összeütközéséhez. Az óceán védi a vizet, a vihar védi a levegőt: a király védi a királyságot, a demokrácia védi a népet, a viszonylagosság, mint amilyen a monarchia, ellenáll az általánosításnak, ami viszont a köztársaság. A társadalom vérzik ebben a küz-

delemben, de ami ma szenvedés számára, később üdve lesz neki. De mindenesetre, nem lehet gánccsal illetni azokat, akik küzdenek. Nyilvánvaló, hogy a két fél közül az egyik tévedésben van. Az igazság nem áll, mint a rhodusi kolosszus, egyszerre mind a két parton, egyik lábával a köztársaságban, a másikkal királyságban. Oszthatatlan és egészen az egyik oldalon van. De akik tévednek, jóhiszeműen tévednek, egy vak nem bűnös, mint ahogy egy vendée-i nem zsvány. Ezeket a szörnyű összeütközéseket a dolgok végzetszerűségének tudhatjuk be. Bármilyenek is ezek a viharok, velük jár, hogy az ember nem felelős értük.

Járjunk végére e fejtegetésnek.

Az 1830-iki kormányra azonnal viszontagságos élet következett. Tegnap született és ma már harcolnia kellett.

Alighogy beiktatták, máris érezte, miként rengetik a bizonytalan irányu rázkódtatások a juliusnak akkor még olyan ujonnan lerakott és olyan kevésbé szilárd építményét.

Másnap már megszületett, sőt lehet, még az este jött létre az ellenállás.

Hónapról hónapra nőtt az ellenséges indulat és csöndességéből dübörgés lett.

A juliusi forradalmat, amelyet mint mondtunk, Franciaországon kívül nemigen vettek tudomásul a királyok, Franciaországban különféle képen értelmezték.

Isten az eseményekben nyújtja az embereknek akarata megnyilvánulását, ennek az akaratnak szövege azonban titokzatos. Az emberek nyomban lefordítják, fordításuk azonban hevenyészett, hiányos, hibákkal, hézagokkal és ellenmondásokkal teli. Nagyon kevés szellem érti meg az isteni nyelvet. A legokosabbak, a legnagyobbak, a legmélyebben gondolkozók lassan fejtik meg és amire elkészülnek a szövegükkel, a főadat megoldása már régen kész, akkor már husz fordítás jelent meg a közélet terén. Mindegyik fordításból egy-egy világnézet születik, minden ellenmondásból egy-egy párt, mindegyik világnézet azt hiszi, hogy övé a hiteles szöveg és mindegyik párt, hogy az ő birtokában van a világosság.

Gyakran maga az államhatalom is csak egy párt.

A forradalomban vannak, akik az ár ellen usznak, ezek a régi világnézetek.

A régi világnézetek, amelyek az isteni kegyelemből való

hatalomhoz ragaszkodnak, úgy hiszik, hogy a forradalom lázadásból lett és így joguk van ellene föllázadni. Tévedés. Mert a forradalomban jelentkező lázadás nem a nép, hanem a király lázadása. A forradalom homlokegyenest ellenkezője a lázadásnak. Mindegyik forradalom, minthogy a fejlődés csúcspontja, önmagában hordja a törvényességét, amelyet az álforradalmárok néha megbecstelenítenek, de amely még vérezve is ellenáll. A forradalmak nem véletlen esetekből, hanem szükségből kerekednek. A forradalom a mesterségestől a természeteshez való visszatérés. A forradalom van, mert lennie kell.

A régi legitimista pártok a hamis okoskodásból fakadó hevességgel támadták az 1830-iki forradalmat. A tévedések nagyszerű lövegek. Nagybölcseken odasujtottak, ahol vértetezé-
tének fogyatékosága, logikájának hiányossága miatt a legkönnyebben sebezhető volt: a királyságában támadták ezt a forradalmat. Odakiáltották neki: Forradalom, mire való ez a király? A pártok olyan vakok, akik jól céloznak.

A köztársaságiak ugyanazt a kiáltást hallatták. Ez a kiáltás azonban az ő ajkukról logikus volt. Ami elvakultság volt a legitimisták részéről, éleslátás volt a demokratikusok részéről. 1830 csődöt mondott a nép szemében. Ezt vetette szemére a méltatlankodó demokrácia.

A mult és a jelen támadásai között vergődött a juliusi forradalom berendezkedése. A pillanat képviselője volt egyrészt a monarchikus századokkal, másrészt az örökkévaló igazsággal szemben.

Egyébként pedig 1830, minthogy megszűnt forradalom lenni és monarchia lett, kifelé kénytelen volt Európával lépést tartani. A béke megóvása annyit jelentett, mint a bonyolultság fokozása. Az érzéseink ellenére ránkényszerített harmónia sokszor terhesebb, mint a háboru. Ez a folyton lefékezett, de folyton nyugtalanzkodó titkos ellentét szülte a fegyveres békét, a civilizációnak ezt a saját szemében is gyanus, veszedelmet hozó megoldási módját. A juliusi királyság ágaszkodott az európai kormányok fogatában, amelybe akarata ellenére fogták be. Metternich szívesen gyeplőre fogta volna. Franciaország a haladás felé taszította, ő meg haladásra kényszerítette az európai monarchiákat, ezeket az örökké késedelmezőket. Tolták, tehát ő maga is tolt.

Ezalatt belülről az elszegényedés, az elproletarizálódás, a bér, az oktatás, a bűnözés, a prostitúció, a nő sorsa, a gazdagság, a nyomor, a termelés, a fogyasztás, az elosztás, az árucseré, a pénz, a hitel, a tőke joga, a munka joga és minden egyéb kérdések halmozódtak a társadalomban; félelmetes tulterhelés volt ez.

A szoroson vett politikai pártokon kívül egy más mozgalom is jelentkezett. A demokratikus forrongás mellett filozófiai forrongás is jelentkezett. A kiválasztottak megzavarodtak, akárcsak a tömeg, más formában, de szintén megzavarodtak.

A gondolkodók elmélkedtek, mialatt a föld, azaz a nép, áthatva a forradalmi áramlatoktól, nem tudom, milyen kiszámíthatatlan vonaglással rengett alattuk. Ezek a gondolkodók, egyesek elszigetelten, mások családokat alkotva és szinte közösségekbe verődve a társadalmi kérdéseket boncolgatták békekészen, de mélységesen. Ezek a szenttelen vájárok nyugodtan furták alagutjaikat a tűzhányó bensejében, alig törődve a komor dübörgéssel és a kicsapó lángnyelvekkel.

Ez a nyugalom egyik szép látványa volt e mozgalmas korszaknak.

Ezek a férfiak a politikai pártokra bízta a jog kérdését, ők a boldogság kérdésével foglalkoztak.

Az ember jóléte volt az, amit ki akartak hozni a társadalomból.

Szinte a vallás méltóságára emelték az anyagi kérdéseket, a földművelés, az ipar, a kereskedelem kérdéseit. A civilizációban, amint kissé Isten akaratából, nagymértékben az ember munkájából kifejlődött, összefonódnak, tömörülnek és egybeolvadnak az érdekek úgy, hogy valóságos kemény sziklát alkotnak, aminek törvényeit türelmesen tanulmányozzák a nemzetgazdászok, a politika és geológusai.

Ezek a férfiak, akik különböző elnevezések alatt csoportosulnak, de akik közül valamennyit a szocialista gyűjtő elnevezéssel lehet megjelölni, igyekeznek megfurni ezt a sziklát, hogy az emberi nem boldogsága vizét fakasszák belőle.

A vérpad kérdésén kezdve a háború kérdéséig minden kérdéssel foglalkoztak, munkásságuk mindent felölelt. Az emberi joghoz, amelyet a francia forradalom proklamált, hozzáfűzték a nő jogait és a gyermek jogát.

Nem kelthet meglepetést, hogy különböző okoknál fogva nem foglalkozunk ehelyütt a szocializmus részéről fölvetett elméleti kérdésekkel. Csupán a fölsorolásukra szorítokozunk.

A szocialistáktól fölvetett kérdések, eltekintve a kozmogénikus látomásoktól, az álmodozástól és miszticizmustól, a következő két főprobléma köré csoportosítható:

Első probléma:

Gazdagságot teremteni.

Második probléma:

Azt fölosztani.

Az első probléma magában foglalja a munka kérdését.

A második magában foglalja a bér kérdését.

Az első kérdésben az erők fölhasználásáról van szó.

A másodikban a javak elosztásáról.

Az erők jó alkalmazása eredményezi a közjólétet.

A javak jó elosztásának eredménye az egyéni boldogság.

A jó elosztás alatt nem az egyenlő, de a méltányos elosztást kell érteni. A legfőbb egyenlőség a méltányosság.

Ez a két egybevetett dolog, kifelé a közjólét, befelé az egyéni jólét eredményezik a társadalmi előrehaladást.

Társadalmi előrehaladás jelenti a boldog embert, a szabad polgárt, a nagy nemzetet.

Anglia e két probléma közül az elsőt megoldotta. Csodálatosan termeli a gazdagságot, de rosszul osztja el azt. Ez a tökéletlen megoldás végzettszerűen két szélsőséget teremt: óriási bőséget és óriási nyomort. Az élet minden java nélkül, minden szükség a többségé, azaz a népé. Kiváltság, kivétel, monopólium, feudalizmus, mind a munkából erednek. Ferde és veszedelmes az olyan helyzet, amely a közjólétet az egyedek nyomorára építi és amely az állam nagyságát az egyén szenvedéseiben gyökerezteti. Rosszul megalapozott nagyság az, amelynek minden eleme anyagiakból adódik össze és amelyben nincsen semmi erkölcsi elem.

A kommunizmus és a földtörvény azt hiszik, megoldják a második kérdést. Csalódnak. Az ő fölosztásuk megöli a termelést. Az egyenlő részesedés kiküszöböli a vetélkedést. És ennek folyományaképpen a munkát. Ez olyan megosztás, mint a mézáróság, aki megöli azt, amit föloszt. Lehetetlen tehát e vélt megoldásnál megmaradni. A gazdagság megőlése nem jelenti ennek megosztását.

A két probléma együttes megoldásra vár, hogy jól megoldódjék. Ez a két megoldás egyesítésre vár és a kettőt egygyé kell tenni.

Ha a kettő közül csak az egyiket oldjátok meg, Velence lesztek, Anglia lesztek. Mesterséges hatalom lesztek, mint Velence, vagy anyagi hatalom, mint Anglia és szegény gazdagok lesztek. Elvesztek az erőszak útján, mint elveszett Velence, vagy csőd által, mint elvesz majd Anglia. És a világ hagyja majd, hogy elbukjatok és elveszettek, mert a világ bukni és veszni hagyja mindazt, ami nem egyéb, mint önzés, mindazt, ami az emberi nem számára nem jelent erényt vagy eszményt.

Jól értsük: Velence és Anglia elnevezés alatt nem a népet értjük, hanem a társadalmi berendezkedéseket, a nemzetek fölé helyezett oligarchiákat és nem magukat a nemzeteket. Tiszteletünk és rokonszenyünk mindig megmarad a nemzetek iránt. Velence, a nép ujjászületik, Anglia, az arisztokrácia elbukik, de Anglia, a nemzet, az halhatatlan. Ezek után folytassuk.

Oldjátok meg a két problémát, bátorítsátok a gazdagot és védjétek a szegényt, küszöböljétek ki a nyomort, vessetek gátat a gyöngének az erős részéről való kizsákmányolása elé, fékezzétek meg annak igazságtalan irigységét, aki utban van és irigykedik arra, aki megérkezett, matematikai és testvéri módon, a munkához viszonyítva szabjátok meg a hért, részítsétek ingyenes és kötelező oktatásban a serdülő gyermeket és a tudást tegyétek meg a férfiaság alapjának, fejlesszétek az értelmet, amiközben foglalkoztatjátok a karokat, legyetek egyszerre hatalmas nép és boldog emberek családja, demokratizáljátok a tulajdont, de nem úgy, hogy eltörlitek, hanem úgy, hogy általánossá teszitek olyan módon, hogy a nemzet minden tagja kivétel nélkül váljék tulajdonossá, ami sokkal könnyebb dolog, mint ahogy az ember hinné. Két szó az egész: tanuljatok meg gazdagságot termelni és tanuljátok meg azt elosztani; és egyszerre meglesz az anyagi nagyságtok és az erkölcsi nagyságtok és méltók lesztek arra, hogy Franciaországnak nevezzétek magatokat.

Ime ez az, amit néhány eltévelyedett szektától eltekintve, a szocializmus hirdetett, ez az, amit a tényekben kerestek, ez az, amit az elmékben elhintett.

Csodálatraméltó erőfeszítés, megszentelt kísérletezés.

Lajos Fülöpöt pedig szinte fájdalmasan nyugtalanították ezek a tanok, ezek az elméletek, ezek az ellenállások, az a váratlan szükségesség, hogy az államférfiúnak számolnia kellett a filozófussal, a zavarosan meglátott nyilvánvalóságok, az új politika kezdeményezéseinek szüksége, hogy az összhangban legyen a régi világgal anélkül, hogy tulságosan éles ellentétbe kerüljön a forradalmi eszménnyel, a helyzet olyan alakulása, hogy Lafayette-et kellett Polignac védelmére fölhasználni, a forrongás mögül kitetsző haladás megértése, a kamarák és az utca, a körülötte ható erők egyensúlyozása, a forradalomban való hite, talán valami, nem tudni milyen alkalommal született önmegadása egy végső és felső törvény előtt, a származásához való ragaszkodás, családi érzése, a nép komoly tisztelete és saját tisztességérzete. Voltak pillanatok, amikor bármilyen erős és bármilyen bátor is volt, megrogyott királyi mivoltának terhe alatt.

Lába alatt valami félelmetes bomlást érzett, amely még sem volt porrá válás, mert Franciaország sohasem volt inkább Franciaország, mint akkor.

Tornyosuló felhők takarták a láthatárt. Valami különös, lépésről lépésre közeledő árnyék borult lassankint az emberekre, a dolgokra, az eszményekre, árnyék, amely a harag és a rendszer folyománya volt. Mindazt, amit sebtiben elfojtattak, most megmozdult és forrongott. Néha tisztességes emberi öntudatának vissza kellett tartania léleketét, olyan rosszullét fogta el ebben a levegőben, amelyben a szofizmák egybekeveredtek az igazságokkal. A lelkek remegtek a társadalmi nyugtalanságban, ahogy a falevelek remegnek vihar közeledtére. Olyan nagy volt a villamos feszültség, hogy a legelső, ismeretlen szembejövő közeledtére szikrát vetett. Aztán megint alkonyati szürkület lett. Időközönként mély, komor dübörgés jelezte a villámok sokaságát, amely ott rejlett a felhőkben.

Nem telt el husz hónap a juliusi forradalom után, az 1832. év közvetlen nagy veszedelem jelentkezésével kezdődött. A nép nyomorgott, a munkás kenyértelen volt, az utolsó Condé herceg eltűnt a homályban, Bruxelles elkergette a Nassaukat, mint Páris a Bourbonokat, Belgium egy francia hercegnek kínálta föl magát és egy angol hercegnek jutott, előttünk Miklós cár gyűlölete, mögöttünk pedig két déli démon, Ferdinánd Spanyolországban, Miguel Portugáliában, Olaszországban rengett a

föld, Metternich Bologna után nyújtotta kezét, Franciaország kihívta Ausztriát Anconában, északon nem tudni, micsoda vészjósló kalapácsütés szögezte vissza a koporsót Lengyelországra, egész Európa izgatott tekintettel leste Franciaországot. Anglia, a gyanus szövetséges kész volt fellökni azt, aki meginog és rávetni magát arra, aki elesik, a páirek háza a Beccaria mögé bujva megtagadott négy fejet a törvénytől, a király kocsijáról levakarták a lilomot, a Notre-Dame-ról letörték a keresztet. Lafayette-et lekicsinylették, Laffitte alólkerült, Benjamin Constant nélkülözésben halt meg, Casimir Périer hatalma végére érve halt meg. A politikai betegség és a társadalmi betegség egyszerre jelentkeztek a királyság két fővárosában, az egyik a gondolat városában, a másik a munka városában: Párisban a polgárháboru, Lyonban a rabszolgaháboru, a két városban ugyanaz a kohóizzás, a krátertüz bibora a nép homlokán, a dél fanatizálva, Berry hercegnő a Vendéeban, cselszövények, összeesküvések, fölkelések, kolera, az események komor sorozatával tetézik az eszmék komor forrongását.

V. Tények, amelyekből a történelem kiindul és amelyekről a történelem nem tud

Április vége felé minden aggasztóvá vált. Az erjedés forrongásba ment át. 1830 óta itt is, ott is kisebb, részleges zendülések törtek ki, amelyeket gyorsan elnyomtak ugyan, de amelyek újra kilobbantak, ami a föld alatt lappangó nagy tüzveszedelmet jelezte. Valami szörnyűség lappangott a háttérben. A lehető forradalom még kevésbé megkülönböztethető és még csak homályos körvonalai bontakoztak ki. Franciaország Párist figyelte, Páris meg a Saint-Antoine külvárost figyelte.

A Saint-Antoine külváros, amelyet alattomban fütöttek, forrongani kezdett.

A Charonne-utcabeli csapszékek, bármilyen különösen hangzik ez csapszékekre vonatkoztatva, komorak és viharosak voltak.

Itt már nem esett másról szó, mint a kormányról. Nyilvánosan vitatták a kérdést, hogy *következzék-e már a verekedés, vagy maradjanak nyugton*. Voltak itt hátsó söntések, ahol megeskették a munkásokat, hogy „az első riadójelre az utcán teremnek és tekintet nélkül az ellenség számára, verekedni fog-

nak“. Amint valaki letette az esküt, egy férfi, aki a csapszék sarkában ült, „érces hangon szólalt meg“ és így szólt: *Most már aztán tartsd eszedben, hogy megesküdtél.* Néha fölmentek az első emeletre, ahol egy bezárt szobában szinte szabadkőművesi szertartás folyt le. Eskü szentségével fogadtatták meg a tagokkal, hogy *mint családapának, szolgálatára lesznek az ügynök.* Ez volt az esküforma.

Az alsó helyiségben „fölforgató“ röpiratokat olvastak: *Támadták a kormányt*, mondja egy ebből a korból való titkos jelentés.

Ilyenforma beszédet lehetett hallani: — *Nem tudom a vezérek neveit. Mi csak két órával előbb tudjuk meg a napot.* — Az egyik munkás mondta: — *Háromszázan vagyunk, mind-egyiknek tiz sous, azaz százötven frank kell golyóra és puska-porra.* — A másik így szólt: — *Nem adok neki hat hónapot, nem adok neki két hónapot. Két héten belül egyforma erősek leszünk a kormánnyal. Huszonötezer emberrel jól lehet vele venni a harcot.* — Egy másik meg mondta: — *Nem fekszem le az éjjel, mert töltényeket készítek.* Időközönként „polgári megjelenésű és jóruhájú“ emberek jöttek, „föltűnést keltettek“, olyanok voltak, mint „akik parancsolni szoktak“, lekezelték a legbefolyásosabbakkal, *aztán elmentek.* Sohasem maradtak líz percnél tovább. Halk hangon jelentős szavakat váltottak: — *Az összeesküvés megérett, a dolog készen.* — „Ezt sugdosta mindenki, aki ott volt“, hogy egy jelenvolt szavaival éljünk. A lelkesedés olyan nagy fokra hágott, hogy egy munkás egy napon a teli kocsmában hangosan kiáltotta: — *Nincs fegyverünk.* — Egyik társa pedig így felelt: — *Van a katonáknak!* — Így parodizálta tudtán kívül Bonapartenak az olaszországi hadsereghez intézett kiáltványát. — „Ha valami titkolnivalójuk volt, — teszi hozzá egy jelentés — nem mondták el itt.“ Az ember egyáltalában nem tudja megérteni, mi rejtegetni valójuk lehetett, még azok után, amiket elmondtak.

Az összejövetelek néhol időszakosak voltak. Volt olyan, amelyiken nem jelent meg nyolc-tíz embernél több és ezek is mindig ugyanazok voltak. Más összejövetelekre meg bárki elme-hetett, aki akart és a helyiség olyan tele volt, hogy nem lehetett leülni. Némelyiket a lelkesedés és szenvedély hozta ide, mások meg azért jöttek be, *mert munkábamenet erre vezetett az utjuk.* Mint a forradalom alatt, voltak lelkes honleányok

ezekben a csapszékekben, akik megölelték az ujonnan érkezőket.

Más sokat jelentő dolgok is történtek ezekben a napokban.

Egy ember lépett be a csapszékbe, ivott és amikor elment, odaszólt: *Kocsmáros, majd a forradalom megfizeti a tartozásom.*

Az egyik csapszékben, szemben a Charonne-utcával, forradalmi ügynököket választottak. Sapkából huzzák a szavazólapokat.

Munkások gyülekeztek egy vivómesternél, aki vivóleckéket adott a Cotte-utcában. Volt itt egy fakardokból, pálcákból, botokból és törökkel összeállított trofeum. Egy napon valaki levette a gombot a törőről. Egy munkás így szólt: *Huszonöten vagyunk, de engem semmibe sem vesznek, mert gépnek néznek.* — Ez a gép a későbbi Quénisset volt.

Némely dolgok, amelyeket tervbe vettek, lassankint, nem tudni miképpen, köztudomásúvá lettek. Egy asszony ajtaja előtt söprögetve mondta a másik asszonynak: — *Már régóta tömegével készítik a töltényeket.* — Nyílt utcán olvasták a département-ok nemzetőreihez intézett kiáltványokat. Az egyik kiáltványon ez volt az aláírás: *Burtot borkereskedő.*

Egy napon a Levoir-piacon levő egyik likőrösbolt ajtaja előtt egy körszakállas, olaszos kiejtésű férfi egy sarokkőre állt és fenhangozva olvasott egy különös írást, amely nyilvánvalóan valami titokzatos hatalomtól származott. Csoportok keletkeztek körülötte és tapsoltak neki. Azokat a részeket, amelyek a legjobban hatottak a tömegre, összegyűjtötték és följegyezték. — „... Tanainkat elnyomják, kiáltványainkat letépi, plakát-ragasztóinkat szemmel kísérik és börtönre vetik...“ „A szövőiparban bekövetkezett összeomlás a középut sok hivat terítette hozzánk.“ „... A nép jövője a mi titkos sorainkban alakul ki.“ — „... Előttünk a kiszabott célok: akció vagy reakció, forradalom vagy ellenforradalom. Mert a mi korunkban senki sem hisz sem a tétlenségben, sem a mozdulatlanságban. A népért vagy nép ellen, ez a kérdés. Más választás nincs.“ — „Azon a napon, amelyen nem kellünk nektek, semmisítetek meg bennünket, de addig segítetek az előrejutásban.“ Mindez pedig fényes nappal ment végbe.

Más, ennél is merészebb dolgok éppen a merészségüknél fogva fölkeltek a nép gyanuját. 1832 április 4-én egy járó-

kelő fölállt a sarokköre, amely a Sainte-Marguerite-utca szögletében volt és így kiáltott: *Babouvista vagyok!* Azonban a nép Babeuf mögött Gisquet-t érezte.

Ez a járókelő többek között a következőket mondta:

— „Le a tulajdonnal! A baloldali ellenzék gyáva és áruló. Amikor fölül akar kerekedni, a forradalmat prédikálja. Demokratikus, mert nem akarja, hogy megverjék és királypárti, mert nem akar harcolni. A köztársaságiak báránybőrbe bujt farkasok. Óvakodjatok a köztársaságiaktól, munkás polgártársak.“

— Csöndesen, spicli polgártárs! — kiáltotta egy munkás.

Ez a közbekiáltás végét vetette a szónoklatnak.

Napnyugtakor egy munkás egy „jól öltözött férfival“ találkozott, aki így szólt hozzá: — Hová méssz, polgártárs? — Uram — felelte a munkás — nincs szerencsém önt ismerni. — De én jól ismerlek. — És hozzátette: Ne félj. Bizottsági tag vagyok. Gyanakodnak rád, hogy nem vagy eléggé megbízható. Tudod, ha valamit tovább adsz, szemmel tartanak. — Aztán kezét adott a munkásnak és távoztában így szólt: Nemsokára viszontlátjuk egymást.

A lesben álló rendőrség különös párbeszédet gyűjtött össze nemcsak a csapszékekben, hanem az utcán is: — Vétesd föl magad hamarosan — mondta egy takács egy műasztalosnak.

— Miért?

— Nemsokára el kell sütnünk a puskánk.

Két rongyos járókelő a következő, a parasztlázadásra emlékeztető párbeszédet folytatta:

— Ki uralkodik rajtunk?

— A Fülöp ur.

— Nem, a burzsoázia.

Téved, aki azt hiszi, hogy rossz értelemben használjuk a *parasztlázadás* szót. A parasztok voltak akkor a szegények. Aki éhes, annak igaza van.

Máskor meg hallották, amint két járókelő közül az egyik így szólt a másikhoz: — Jó haditervünk van.

Négy ember bizalmas beszélgetéséből, amelyet a trône-i körbástya árkában guggolva folytattak, csak ennyit lehetett kivenni:

— Minden lehetőet megtesznek majd, hogy ne sétáljon többet Párisban.

Kicsoda? Rosszat sejtető titokzatosság.

„A fővezérek“, ahogy a külvárosban nevezték őket, a háttérben maradtak. Azt hitték, hogy a Saint-Eustach-torony közelében, egy kocsmában jönnek össze tanácskozni. Egy Aug.-nevű ember a Mondétour-utcából, a szabók segítőegyesületének elnöke volt állítólag az összekötő a vezérek és a Saint-Antoine-külváros között. Mindazonáltal mindig homály fedte ezeket a vezéreket és semmi sem tudja alászállítani abban a különös válaszbán megnyilatkozó büszkeséget, amelyet egy vádlott a pair-kamara ítélőszéke előtt adott.

— Ki volt az ön vezére?

— *Nem ismertem és nem ismerném föl.*

Ezek még csak szavak voltak, átlátszó, de bizonytalan szavak, néha csak légből kapott mende-mondák, rémmesék, kőszá hírek. De voltak más, óvatosságra intő jelek is.

Egy ács, amint a Reuilly-utcában deszkakerítést szögezett össze egy telek körül, amelyen egy épülőfélben levő ház állt, széttépett levélmaradékot talált, amelyen még olvashatók voltak a következő sorok:

„ . . . A bizottságnak intézkedéseket kell foganatosítania annak a megakadályozására, hogy a szakosztályokban különböző társaságok számára tagokat toborozzanak . . . “

Utána egy utóirat:

„Arról értesültünk, hogy a Faubourg-Poissonière-utca 5/b szám alatt egy fegyverkovácsnál, az egyik udvarban öt-hat-száz puská van. A szakosztálynak nincsenek fegyverei.“

De ami az ácsot fölizgatta és amit a szomszédainak is megmutatott, az volt, hogy hasonlóképpen összetépett és még jelentősebb papirdarabot is fölszedett, amelynek rajzát a különös történelmi okmányok érdekessége kedvéért itt közöljük:

Q	C	D	E	<p>Tanuljátok meg kívülről a listát. Aztán tépjétek el. Az emberek, akiket beavattok, cselekedjenek hasonlóképen, miután közöltétek velük a parancsokat.</p> <p style="text-align: right;">Üdv és testvériség</p> <p style="text-align: center;">*1 L.</p> <p>u og a fe</p>
---	---	---	---	---

Azok a személyek, akik e titok birtokába jutottak, csak később tudták meg a négy betű jelentését: quinturions (ötödösök), centurions (századosok), décurions (tizedesek), éclaireurs (csatárok) és ezek az u og a¹ fe betűk dátumot, 1832 április 15-ét jelentették. Minden betű rovatában nagyon jellemző úszrevételekkel ellátott nevek voltak olvashatók. Így: *Q. Bannerel*. 8 puska, 83 töltény. Megbízható ember. — *C. Boubière*. 1 pisztoly, 40 töltény. — *D. Rollet*. 1 tör, 1 pisztoly, 1 font puskapor. — *E. Teissier*. 1 kard, 1 tölténytáska. Pontos. — *Terreur*. 8 puska. Bátor. stb.

Végül ugyanez az ács ugyanezen a bekerített telepen egy harmadik papiroost is talált, amelyen ugyan ceruzával írott, de azért nagyon jól olvashatóan a következő rejtélyes lista-féle állt:

Egység. Blanchard, Arbre-sec. 6.

Barra, Soize. Salle-au-Comte.

Kosciusko. Aubry, a mészáros?

J. J. R.

Caius Gracchus.

Ujrafölvételi jog. Dufond. Four.

A girondisták bukása. Derbac. Maubueée.

Marseillaise.

Népföls. Michel. Quincampoix. Kard.

Hoche.

Moreau. Plátó. Arbre-sec.

Varsó. Tilly, a *Populaire* rikkancsa.

Az a tiszteletreméltó polgár, akinek kezében megmaradt ez a lista, tudta ennek értelmét. Ugy látszik, ez a lista az Emberi Jogok Társulata negyedik körzete szakosztályának teljes névsora volt a szakosztályok főnökei nevével és lakásával. Most, hogy mindez akkor homályban maradt és immár csak a történelemé, közölhető is. Hozzá kell még tennünk, hogy az Emberi Jogok Társulatának alapítása később következett be, mint amikor ezt a papiroost találták. Lehet, hogy ez csak fogalmazás volt.

Azonban a mende-mondák, kósza hírek és írásos jelek után kézzelfogható tények is jelentkeztek.

A Popincourt-utcában, egy zsibárusnál, egy szekrény

fiókjában hét, egyformán hosszukásan, négyrét összehajtogatott szürke papirlapot foglaltak le. Ezekbe a papirosokba csomagolva találtak ugyanolyan szürke papirosból való, huszonhat darab töltényformára négyrét összehajtogatott papirszeletet és egy kártyát, amelyen ez volt olvasható:

Salétrom	12 uncia
Kén	2 uncia
Szén	2 és fél uncia
Viz	2 uncia

A lefoglalásról szóló jegyzőkönyv megállapította, hogy a fiókból erős puskaporszag áradt.

Egy kőműves napi munkája után hazatérve, az Austerlitz-híd közelében egy csomagot felejtett a padon. A csomagot az őrségre vitték. Itt kibontották és találtak benne két nyomatott párbeszédet, amely alatt *Lahautière* szerepelt, mint szerző, egy „*Munkások, egyesüljetek*“ című dalt és egy tölténnyel teli bádogdobozt.

Egy munkás, amiközben társával ivott, megmutatta ennek, hogy milyen melege van. A társa, mikor megtapogatta, megérezte, hogy a kabátja alatt pisztoly van.

Gyerekek, amiközben játszottak, egy árokban, a boulevard tájékán, a Père-Lachaise és a trône-i sorompó között a legelhagyatottabb helyen, egy rakás zöldség hulladék és forgács alján egy zsákot találtak, amelyben volt: egy golyóöntő, egy fából való tölténygép, egy kis facsésze, amelyben még benne voltak a vadászpuskapor szemcséi és egy kis öntöttvasból való lábas belső alján öntött ólom kétségbevonhatatlan nyomaival.

Detektívek, akik hajnali öt órakor váratlanul betoppantak egy Pardon nevű emberhez, aki később a Barricade-Merry nevű szekciónak főnöke lett és aki az 1834 áprilisi fölkelésnél elesett, ott találták ágya előtt, kezében a töltényekkel, amelyeket éppen akkor készített.

Abban az időben, amikor a munkások már pihenőre tértek, két ember találkozását figyelték meg a Picpus és a Charrenton sorompók között, a két fal között levő kerek uton, egy korcsma mellett, amelynek ajtaja előtt sziámi játék van. Az egyik pisztolyt vett elő kabátja alól és átnyújtotta a másiknak. Ebben a pillanatban észrevette, hogy mellének izzadása valamelyest megnedvesítette a puskaport. Fölhuzta a

pisztoly ravaszát és uj puskaport öntött a serpenyőben lévő-
höz. A két ember ezután elvált egymástól.

Egy Gallais nevű ember, akit később a Beaubourg-utcá-
ban, az áprilisi események alkalmával megöltek, azzal dicse-
kedett, hogy hétszáz töltény és huszonnégy kovapuska van a
lakásán.

A kormány egy napon jelentést kapott, hogy a külváros-
ban fegyvereket és kétszázezer töltényt osztottak szét. A rá-
következő héten harmincezer töltény került szétesztásra. Jel-
lemző, hogy a rendőrség egyetlen egyet sem tudott lefoglalni.
Egy elfogott levélben a következő volt olvasható: — „Nincs
már messze a nap, amikor négy óra alatt nyolcvanezer honfi
áll majd fegyverben“.

Mindez a forrongás köztudott volt, mondhatni, szinte
egészen háborítatlanul folyt le. A fenyegető fölkelés egészen
nyugodtan, a kormány szemeláttára készítette elő viharát. Ez
a földalatti, de már észrevehető válság páratlan volt a maga
nemében. A polgárok békekességben beszélték meg a munká-
sokkal, ami készülődésben volt. Így szóltak: hogyan áll a zen-
dülés? Éppen olyan hangon, mint amikor az ember azt kér-
dezi: hogy van a felesége?

Egy Moreau-utcabeli butorkereskedő kérdezte:

— No, mi lesz, mikor támadtok?

Egy másik kereskedő pedig így szólt:

— Nemsokára megindul a támadás. Biztosan tudom,
egy hónap sem telik bele, ötvenezer lesztek, most huszonöt-
ezren vagytok. — Eladásra kínálta a puskáját, egy szomszédja
pedig egy pisztolyt akart hét frankért eladni.

A forradalmi láz egyébként is folyton terjedt. Nem tett
ez alól kivételt sem Párisnak, sem Franciaországnak egyetlen
pontja sem. Az ütőér mindenütt lüktetett. Mint azok a hár-
tyák, amelyek bizonyos gyulladásoktól keletkeznek és kép-
ződnek az emberi testben, úgy terjedt az országban szana-
széjjel a titkos társulatok hálózata. A Nép barátai félig titkos,
félig nyilvános szövetsége szülte az Emberi Jogok Társaságát,
amely így keltezte napiparancsait: *Pluvidse, a köztársaság
uralmának negyvenedik esztendejében*, amely társaság még
azután is megmaradt, hogy bírósági ítélet oszlatta föl és nem
habozott olyan jellemző neveket adni szakosztályainak, mint
például a következők:

*Dzsidák
Vészharang,
Ágyujelzés,
Frigiai sapka,
Január 21,
Koldusok,
Csavargók,
Előrehaladás,
Robespierre,
Niveau,
Ca ira.*

Az Emberi Jogok Társaságából származott a Cselekvés Társulata. Ez azokat a türelmetleneket foglalta magában, akik kiváltak és előresiettek. Más egyesületek a nagy anyatársulatokból igyekeztek tagjaikat verbuválni. A szakosztályok tagjai panaszkodtak, hogy folyton ráncigálják őket. Így a *Gallus-társaság* és a *Helyi hatóságok szervező bizottsága*. Ugyanígy a *sajtószabadságért, az egyéni szabadságért, a népoktatásért, a közvetett adók ellen alakult társaságok*. Továbbá az *Egyenlőség munkásainak társasága*, amely három frakcióra oszlott, az *Egyenlősítőkre, a Kommunistákra, a Reformistákra*. Aztán a *Bastille-hadsereg*, egy csoport, amely katonailag volt szervezve és amelyben négy embert egy káplár, tízet egy őrmester, huszat egy alhadnagy, negyvenet egy hadnagy vezényelt. Öt embernél több nem ismerte egymást. Ebben a szervezetben az óvatosság merészséggel párosult és Velence szelleméből mutatott egyet-mást. A központi bizottság, amely az élén állt, két karral dolgozott, a Cselekvés Társulattal és a Bastille-hadsereggel. Egy legitimista társaság a *Hűség lovagjai* cím alatt működött a köztársasági egyesületek között. De ezt leleplezték és megtagadták.

A párisi társulatok a főbb városokban fiókokat alakítottak. Lyonnak, Nantesnek, Lillenek és Marseillenek megvoltak az ő Emberi jogok, a Szénéégetők, Szabademberek társulataik. Aix-nek volt egy forradalmi társulata, amelyet Cougourde-nak neveztek. Már említettük ezt a Cougourde nevet.

Párisban a Saint-Marceau külváros nem kevésbé forrongott, mint a Saint-Antoine külváros és az iskolák nem kevésbé voltak forrongásban, mint a külvárosok. A Saint-Hyacinthe-

utcában volt egy kávéház, ez és a Hét Billiárd dohányzókávéház, amely a Mathurins-Saint-Jacques-utcában volt, gyülekezőhelyül szolgáltak a diákok számára. Az ABC barátok társasága, amely szoros kapcsolatban volt az Angersi Szövetséggel és az aixi Cougourde társasággal, a Musain-kávéházban gyülekezett. Ugyanezek a fiatal emberek, mint ahogy már elmondtuk, a Mondétour-utca közelében lévő Corrinthe-venedéglőben is találkoztak. Ezek a találkozások titkosak voltak. Mások a lehető legnyilvánosabbak voltak és meg lehet ítélni a vamerőségüket abból a jegyzőkönyvből, amelyet később az egyik pörben vettek föl és amelyben a következő töredék olvasható: — Hol tartották ezeket az összejöveteleket? — A Paix-utcában. — Kinél? — Az utcán. — Milyen szekciók vettek abban részt? — Egyetlenegy. — Melyik? — A Manuel-szekció. — Ki volt a főnökük? — Én. — Ön tulságosan fiatal ahhoz, hogy egyedül vállalkozott volna arra a nehéz feladatra, hogy megtámadja a kormányt. Honnan kapta utasításait? — A központi bizottságtól.

A hadsereg ugyanugy alá volt aknázva, mint a lakosság, minél czl később a belforti, a lunnéville-i és épinale-i mozgalmak igazolták. A forradalmárok számítottak az ötvenhetedik, az ötödik, a nyolcadik, a harminchetedik ezredekre és a huszadik könnyű lovasezredre. Burgogne-ban és a déli városokban szabadságfákat ültettek, azaz egy árböcot állítottak fel, amelyre vörös sapkát helyeztek.

Ez volt akkor a helyzet.

Ezt a helyzetet, mint már a fejezet kezdetén elmondtuk, a Saint-Antoine külváros jellegzetesebben és nyomatékosabban fejezte ki, mint a lakosságnak bármelyik más része. Itt volt a mozgalom gyujtópontja.

Ez a régi külváros, amely olyan népes, mint valami hangyaboly, dolgos, bátor és haragos, mint valami méhkas, reszketett a várakozás és a megrázkódtatás után való vágy izgalmától. Csupa forrongás volt az egész, anélkül, hogy a munka azért felbeszakadt volna. Semmi sem adhat fogalmat erről az élénk és komor képről. Ebben a külvárosban sok szívszorogató nyomoruság rejtőzik a padlószobák tetőzete alatt, azonban sok lángoló és a maga nemében ritka értelem is lakozik benne. Már pediglen a nyomor és értelem az, ami

különösen veszedelmessé válik, ha szélsőségek találkoznak benne.

A Saint-Antoine külvárosnak más okai is voltak a forrongásra. Ez érzi ugyanis a legjobban a nagy politikai rázkódtatások nyomán bekövetkező kereskedelmi válságokat, bukásokat, sztrájkokat, munkabeszüntetéseket. Forradalmi időkben a nyomor ok is, okozat is. A csapás, amellyel sujt, visszapattan reá. Ez a lakosság, amely dacos erővel teljes, minden pillanatban kész a fegyverfogásra, mindig a robbanás küszöbén áll, ingerlékeny, mélyen aláaknázott nép, amely szemelláthatóan csupán a gyujtószikrát várta, hogy lángba boruljon. Valahányszor szikrák pattantak a látóhatáron, amelyeket az események szele sodort maga előtt, elkerülhetetlen volt, hogy ne gondoljanak a Saint-Antoine külvárosra és arra a félelmetes kockázatra, amely Páris kapuja elé helyezte a szenvedés és eszmény e puszkaporoshordóját.

Az *Antoine külváros* csapszékei, amelyeket nem egyszer rajzoltunk meg az itt nyújtott vázlatban, történelmi hirhedségre tettek szert. Zavaros időkben az emberek jobban meg-részednek a szavaktól, mint a bortól. Valami próféta i szellem és a jövendő sejtelve kering bennük és borítja lángba a sziveket és meglobogtatja a lelkeket. Az Antoine külváros csapszékei hasonlítanak az Aventinus-hegy tabernáihoz, amelyek a Sybilla barlangja fölé épültek és amelyekben a mélységből fölnyomuló szent fuvallat lengedezett, tabernák, amelyeknek asztalai szinte triposok voltak és ahol az Enniostól elnevezett *Sybilla-bort* itták.

A Saint-Antoine külváros gyujtómedencéje a népnek. A forradalmi megrázkódtatás repedéseket okoz rajta, amelyeken át népfölség ömlik ki. Ez a népfölség rosszra is képes; csalódik, mint mindenki más, de csalódásában is nagy marad. El lehet róla mondani, olyan, mint a vak kiklops *Ingens*.

1793-ban aszerint, amint jó, vagy rossz eszme volt a levegőben, aszerint, amint a fanatizmus vagy a lelkese-dés napja következett be, hol vad légiók, hol pedig hősi bandák vonultak ki a Saint-Antoine külvárosból.

Vadak. Hadd magyarázzuk meg e szót. Mit akartak ezek a borzas emberek, akik a forradalmi káosz világteremtő napjaiban rongyosan, ordítózva, szilajon, furkósbottokkal hadonászva, dzsidát előreszegezve vetették magukat a földül

őreg Párisra? Az elnyomatás végét, a zsarnokság végét, az eröszak uralmának végét, a férfiak számára munkát, a gyermekek számára oktatást, a nő számára a társadalom kimélettét, mindenki számára szabadságot, egyenlőséget, testvériséget, kenyeret, mindenki számára eszményt, a földnek Édenkertté való változtatását, haladást akartak; és ez a szent, jó és emberséges ügy, a haladás volt az, amit a végletekig menve, magukon kívül, félelmetesen, félmeztelenül, doronggal a kezükben, orditással a szájukon követeltek. Igen, vadak voltak, azonban a civilizáció vadjai.

Dühöngve kiáltották ki a jog uralmát. Bár fölforgatással és iszonyatot keltve, mégis csak az Édenkertbe akarták kényszeríteni az emberi nemet. Barbárokhoz hasonlítottak és megváltók voltak. Arcukon a sötétség lárvájával követelték a világosságot.

Ezek az emberek — megengedjük — vadak és félelmetesek voltak, azonban a jóért voltak vadak és félelmetesek, mert vannak más, mosolygó, aranyos, csipkés, szalagos, csilagos, selyemharisnyás, fehértollas, sárgakesztyűs, lakkcipős emberek, akik márványkandalló sarkában, bársonyterítős asztalra könyökölve, finoman ragaszkodnak a mult, a középkor, a fanatizmus, a tudatlanság, a rabszolgaság, a háboru föntartásához és folytatásához, akik halk és előkelő hangon magasztalják a kardot, a máglyát és a vérpadot. Ami bennünket illet, ha választanunk kellene a civilizáció barbárjai és a barbarizmus civilizáltjai között, mi a barbárokat választanók.

Azonban hála az égnek, más választás is lehetséges. Semmiféle meredekre nincs szükség, sem előre, sem hátrafelé. Sem kényuralomra, sem rémuralomra. Mi a szelidlejtésü haladást akarjuk.

Isten így akarja. A lejtők enyhe hajlása, ebben fejeződik ki Isten politikája.

VI. Enjolras és hadnagyai.

Ebben az időtájban történt, hogy Enjolras, tekintettel a várható eseményekre, amolyan titkos szemlefélet tartott.

Mindnyájan titkos tanácskozásra jöttek össze a Musainkávéházban.

Enjolras beszédébe félig-meddig homályos, de sokat jelentő metaforákat keverve így szólt:

— Helyénvaló tudni, hányadán vagyunk és kire számíthatunk. Ha harcosokat akarunk, teremtenünk kell ilyeneket. Kell hogy legyen valamijük, amivel sujtani tudnak. Ez nem árthat. A járókelőknek több lehetőségük van arra, hogy felökkeljék őket, ha ökrök vannak az uton, mintha nincsenek. Vessünk számot tehát a gulyáról. Hányan is vagyunk? Nem szabad a dolgot másnapra halasztani. A forradalmárok dolga mindig sürgős: a haladásnak nincs vesztenivaló ideje. Készüljünk el a váratlanra. Ne engedjük magunkat meglepni. Vizsgálgatnunk kell minden egyes öltést, amelyet csináltunk és nézzük meg alaposan, jól tartanak-e még. Ma kell elvégeznünk a munkát. Courfeyrac, nézz el a politechnikusokhoz. Ma van a kimenőjük. Szerda van. Feuilly, nemde, ön elmegy a Glaciere-ba? Combeferre ígéretéhez képest elmegy a Picpus környékére. Remek nyüzsgés van ott. Bahorel az Estrapadehoz megy. Prouvaire, a kőművesek lanyhulnak. Te a Grenelle-Saint-Honoré-utcai páholyból hozol nekünk ujságot! Joly elmegy Dupuytren klinikájára és megtapogatja az orvosi iskola ütőerét. Bossuet egyet fordul a törvénytörvényész palotájában és elbeszélget az ügyvédbojtárokkal. Én magamra vállalom a Cougourde-ot.

— Minden rendben van tehát, — szólt Courfeyrac.

— Még nincsen.

— Hát mi hiányzik még?

— Még nagyon fontos dolog.

— Mi az? — kérdezte Combeferre.

— A maine-i sorompó, — felelte Enjolras.

Enjolras néhány pillanatig elmerült gondolataiba, majd folytatta:

— A maine-i sorompónál márványmunkások, mázólok és szobrászsegédek vannak. Lelkes gyerekek, de gyorsan lehiggadnak. Egy idő óta, nem tudom, mi bajuk van. Másutt jár az eszük. Ellanyhulnak. Dominójátékkal töltik idejüket. Szükséges volna, hogy valaki minden köntörfalazás nélkül, kurtán és határozottan beszéljen a fejükkal. Richefeunél gyűlnek össze. Délben tizenkét óra és egy óra között található ott. Szítsuk fel a tüzet ebben a hamvadó parázsban. Arra a Mariusra akartam bízni ezt a dolgot, aki alapjában véve jó

fiu, de nem jár már közénk. El kellene menni valakinek a maine-i sorompóhoz. De nincs erre való emberem.

— Hát én? — kérdezte Grantaire. — Én is itt vagyok.

— Te?

— Én.

— Te oktatnál köztársaságiakat? Te lobbantanád lángra a kihült szivekben az elvek paraszát?

— Miért ne?

— Hát téged is lehet használni valamire?

— De hiszen égek a vágtyól, hogy dolgozzam — szólt Grantaire.

— Hiszen te nem hiszesz semmiben.

— De hiszek benned.

— A kedvemért megtennél valamit?

— Mindent. Még a csizmádat is kipucolnám.

— Hát akkor ne törődj a mi dolgainkkal! Aludd ki az abszint mámorát!

— Hálátlan vagy, Enjolras!

— Te volnál tehát, aki elmegy a maine-i sorompóhoz? Képes volnál erre?

— Képes vagyok rá, hogy végighaladjak a Gres-utcán, átvágjak a Saint-Michel-léren, átmenjek a Monsieur le Prince-utcán, áthaladjak a Vaugirard-utcán, elmenjek a Karmeliták háza mellett, beforduljak az Assas-utcába, onnan a Cherche-Midi-utcába érjek, elhagyjam a haditörvényszék palotáját, végigmenjek a Vielles-Tuileries-utcán, átfussak a boulevardon, a maine-i töltés mentén folytassam utamat, átvágjak a sorompón s bemenjek Richefeu-höz. Ennyire csak képes vagyok. Meg aztán a cipőm is birja.

— Ismered valamelyest a bajtársakat Richefeu-nél?

— Nem nagyon. Csak éppen tegeződöm velük.

— Mit mondasz majd nekik?

— Teringettét, hát Robespierre-ről beszélek majd. Dantonról. Az elvekről.

— Te?

— Persze, hogy én! Nem vagytok hajlandók érdemeimet méltányolni. Ha nekirugaszkodom, rettenetes vagyok. Olvastam Prud'homme-t, ismerem a Contrat social-t, könyv nélkül tudom a második évi alkotmányt. „A polgár szabadsága ott végződik, ahol a másik polgár szabadsága kezdődik“. Hát

marhának tartasz engem? A fiókomban van egy régi assig-nata is. No meg az Ember jogai, a nép fölsége, a teremburá-ját! Hébertista is vagyok valamelyest. Nézheted az órát, akár hat órahosszat is elpapolok, még pedig csupa értelmes do-logról.

— Viselkedj komolyan — szólt Enjolras.

— Dühös vagyok — felelte Grantaire.

Enjolras gondolkozott még egy ideig, majd egy kézmoz-dulattal jelezte, hogy határozott.

— Grantaire, — szólt komolyan — hát jól van, megpró-bálkozom veled. Elmégy a maine-i sorompóhoz.

Grantaire éppen a Musain-kávéház szomszédságában la-kott. Eltávozott és öt perc mulva már vissza is tért. Azért ment haza, hogy Robespierre-mellényt öltön.

— Vörös — szólt, amikor belépett és mereven Enjolrasra nézett. Majd tenyerének széles mozdulatával melléhez szorította a mellény biborvörös csücskeit.

És közeleppve Enjolrashoz, fülébe sugta:

— Légy nyugodt!

Elszántan fejébe vágta kalapját és eltávozott.

Negyedóra mulva a Musain-kávéház hátsó helyisége üres volt. Az ABC barátai valamennyien eltávoztak, mindenki más irányban, a maga dolgára ment. Enjolras távozott utol-jára; a maga számára tartotta meg a Cougourde-ot.

Az aix-i Cougourde Párisban időző tagjai az issy-i mezőn gyülekeztek egy elhagyott kőbányában, amelyből olyan sok van Páris e vidékén.

Miközben Enjolras a találkozás helye felé haladt, a helyze-tet latolgatta magában. Az események nyilvánvalóan komolyak voltak. Midőn a lappangó társadalmi betegségek egy fajtájá-nak előfutárai, az események, lassan mozognak előre, a leg-kisebb bonyodalom is megállíthatja és összegubancolhatja őket. Ebből azután összeomlások és ujjászületések támadnak. Enjolras a jövő sűrű leple alatt remek felkelést sejtett. Ki tudhatja? Talán már itt is van a pillanat? A nép magához ragadja jogait. Remek látvány! A forradalom a maga fölséges módján újra birtokba veszi Franciaországot és így kiált a vi-lág felé: „Holnap folytatjuk!“ Enjolras elégedett volt. Izzott a kohó. Most is, barátai puskaporként szóródtak el Páris külön-böző vidékeinek talaján. Lelki szemeivel maga elé idézte Com-

beferre mélybölcességü és nagyhatásu páthosját, Feuilly világpolgári lelkeségét. Courfeyrac lendületét, Bahorel kacaját, Jean Prouvaire melankóliáját, Joly tudását, Bossuet maró gunyját. Micsoda villamosszikrák lesznek ezek, melyek egy és ugyanabban az időben mindenütt kiszülnek! Mindenki dolgozik. Az eredmény késégkívül meghozza a jutalmat az erőfeszítésért. Minden jól haladt. Most Grantaire jutott eszébe: „Lám, a maine-i sorompó csaknem utamba esik, — gondolta magában — mi volna, ha benéznék Richefeu-höz? Nézzük meg, mit mivel Grantaire, mennyire haladt?

Amikor Enjolras a Richefeu-dohányzóhoz ér, a Vaugirard-utcai toronyóra egyet ütött. Bevágta az ajtót, összefont karokkal állt meg a küszöbön, úgyhogy a visszacsapódó ajtó hátbavágta és végignézett a helyiségen, mely asztalokkal, emberekkel és füsttel volt tele.

Egy hang hatolt át ezen a ködön, s egy másik hang élénken válaszolt rá. Grantaire vitatkozott egyik ellenfelével.

Grantaire szemben ült egy másik alakkal egy saint-anne-i márványból készült asztalnál, melyet korpaszemekkel hintettek fel és dominókövekkel raktak ki. Öklével ütötte a márványt. Közben Enjolras a következő párbeszédet hallgatta végig:

- Dupla hat.
- Négy.
- Disznó! Nincs nálam.
- Kész vagy! Kettő.
- Hat.
- Három.
- Egy.
- Rajtam a sor.
- Négy pont.
- Az nagy baj!
- Te következel.
- Szörnyü mód hibáztam.
- Jól állsz.
- Tizenöt.
- Héttel több.
- Összesen huszonkettő. (Ábrándosan.) Huszonkettő!
- Nem vártad, hogy dupla hatos jön. Ha így kezdem, egész máskép alakul a játék.

- Mégis kettes.
- Egyes.
- Egyes! Akkor ötös.
- Nincs.
- Azt hiszem, már tettél.
- Igen.
- Űres.
- Hallatlan szerencséje van! Disznó szerencséd van!
(Hosszu töprengés.) Kettes.
- Egyes.
- Se ötösöd, se egyesed. Benne vagy a szószban.
- Dominó!
- Teringettét!

MÁSODIK KÖNYV

Éponine

I. A Pacsirtamező

Marius végignézte, milyen váratlan fordulattal ért véget az a gaztett, amelynek ő vezette nyomára Javert-t, mikor azonban Javert három bérkocsiba ültetett foglyaival elhagyta a házat, ő maga is elosont onnan. Még csak esti kilenc óra volt. Marius Coufreyrachoz ment, aki már nem volt rendíthetetlen lakója a Quartier Latin-nek: „politikai okokból“ a Verrerie-utcába költözött át. Ez egyike volt azoknak a városrészeknek, amelyekben akkortájt szívesen tartózkodtak a fölkelők. Marius így szólt Coufreyrachoz: „Nálad alszom“. Coufreyrac erre az ágyban lévő két derékaljból kihuzott egyet és így szólt: „Parancsolj!“

Marius másnap reggel már hét óraker visszatért a roskadozó házba, átadta a házbért, amivel Bougon anyónak tartozott, targoncára rakatta könyveit, ágyát, asztalát, fiókos szekrényét és két székét anélkül, hogy címét hátrahagyta volna, eltávozott, úgyhogy mikor Javert délelőtt újból visszatért, hogy Mariust kihallgassa az előző nap eseményeiről, már csak Bougon anyót találta, aki kérdésére azt felelte, hogy „elköltözött“.

Bougon anyó biztos volt benne, hogy bizonyos mérték-

ben társa volt a tegnap lefülelt tolvajoknak. „Ki hitte volna, ilyen lányosképi fiatalemberről!” — sipította a szomszédos kapusnék felé.

Marius két okból cserélt ilyen sürgősen lakást. Először irtózott ettől a háztól, amelyben olyan közelről látta legelriasztóbb és legdurvább alakjában a társadalom egyik szörnyetegét, a gonosz szegényt, aki talán még a gonosz gazdagnál is rettenetesebb. Másodszor nem akart a nemsokára bekövetkező pörben szerepelni és Thénardier ellen tanuvallo mást tenni.

Javert úgy sejtette, hogy a fiatalember, akinek nem jegyezte fel a nevét, időközben megijedt és megfutamodott, vagy talán nem is ment haza a cselvetés idejében. Megpróbálkozott még egy ideig, hogy nyomára jusson, de sehogy sem boldogult.

Elmult egy hónap, aztán még egy. Marius még mindig Coufreyracnál lakott. Megtudta egy ügyvédtől, aki mindig a törvényszék előszobájában tartózkodott, hogy Thénardiert külön zárkában helyezték el. Marius minden hétfőn öt frankot adott át a fogházirodában Thénardier részére.

Mikor elfogyott Marius pénze, Coufreyractól kérte kölcsön az öt frankot. Életében most vett igénybe először kölcsönt. Az állandóan ismétlődő ötfrankosok éppolyan rejtélyesek voltak Coufreyrac számára, aki adta őket, mint Thénardier előtt, aki kapta. „Mire kellhet?” — gondolta Coufreyrac. — „Honnan jöhet?” — kérdezte Thénardier.

Mariust mélységes szomorúság fogta el. Ujból beborult minden. Semmit se látott; benne volt abban a titokban, amelyben csak találomra tapogatódzhathott. Egy másodpercre közelről látta a fiatal leányt, akit szeretett, az aggot, akiről úgy hitte, hogy atyja, ezeket az ismeretleneket, akik egyedül érdekelték és akikben egyedül reménykedhetett a világon. És midőn már azt hitte, hogy ezeket az árnyakat megragadhatja, egy szellő ujból elsodorta őket. A biztonságnak és a valóságnak egyetlen szikrája se pattant ki ebből a rettenetes összeütközésből. Semmit se sejtetett. Marius még a nevét se tudta, azt a nevet, amelyről már azt hitte, hogy tudja. Késéget kizáróan nem volt „Orsolya”. „Pacsirta”, ez csak becézőnév lehetett. És mit gondoljon vajjon az aggastyánról? Valóban a rendőrség elől bujdosik?

Eszébe jutott az az ősz munkás, akivel a Rokkantak háza táján találkozott. Most úgy rémlett neki, hogy Leblanc ur és ez a munkás egy és ugyanaz az ember. Álruhát vett magára? Hősi és gyanút keltő vonások voltak ebben az emberben. Miért nem hívott segítséget? Miért menekült? Atyja volt a fiatal lánynak, vagy nem? És végül: valóban az az ember volt, akit Thénardier felismerni vélt? Tévedett-e Thénardier? Csupa megoldhatatlan rejtély. Természetesen mindez nem csökkenthette a Luxembourg-beli lány angyali báját. Rettentő helyzet volt. Marius szívében égett a szenvedély lángja, de szemére sötétség borult. Egyszerre húzta és taszította valami és nem tudott megmozdulni. Minden köddé foszlott — csak szörlöme maradt meg. De a szerelem ösztönét és hirtelen feltámadt tisztalátását elvesztette. Ez a láng, mely éget bennünket, megvilágítja bennünket és kifelé is áraszt némi fényt. A szenvedély néma tanácsait Marius azonban nem hallotta többé. Nem mondta már magában: Talán oda mennék? Talán így próbálnám? Az a lény, akit már nem nevezhetek Orsolyának, bizonyára volt valahol, de már nem sugta meg semmi Mariusnak, hol találhatná meg. Élete tartalma most már így volt kifejezhető: áthatolhatatlan ködben teljes bizonytalanság. Csak arra vágyakozott, hogy szerelmesét viszontláthassa, amire azonban nem volt semmi reménye.

S mindezekhez hozzájárult újból bekövetkezett nyomora is. Egész közelről érezte fagyos lehelletét. Gyötrelmei következtében már régen abbahagyta munkáját, pedig misem veszedelmesebb, mint megszakítani a munkát. A munka megszokás. Könnyű leszokni róla, de nehéz újból hozzászokni.

Egy kis ábrándozás éppen úgy használ, mint egy kis adag narkotikum. A dolgozó értelem gyakran heves lázait elzsongítja és könnyű, piros párát teremt a lélekben, amely a gondolat tulságosan merev körvonalait enyhíti, kitölti a réseket és közöket, egyesíti, ami összeillik és az eszmék szögleteit letompítja. De a tulságos ábrándozás megfullasztja és elmeríti a lelket. Jaj annak a szellemi munkásnak, aki abbahagyja a gondolkozást és elmerül ábrándjaiban. Ugy gondolja, könnyen kiemelkedik belőle s így szól magában: végre is egyre megy. Ez azonban tévedés!

A gondolat az értelemnek fáradságos munkája, az ábrándozás pedig gyönyörűsége. A gondolatnak ábrándozással való

helyettesítése annyi, mintha a táplálékot méreggel cseréljük föl.

Marius, mint emlékezetes, ezzel kezdte. Aztán következett a szenvedély és ez végleg beledöntötte a valóság és alap nélkül való ábrándokba. Az ember csak azért megy el hazulról, hogy odakint ábrándozzék. Gyermekes henyeség. Sodró és álló örvény. És abban a mértékben, amint a munka csökkent, növekedtek a szükségletek. Ez törvény. Az ember az ábrándozás állapotában természetesen bőkezű és ernyedt. Az elbágyadt szellem nem tudja korlátok között tartani az élet rendjét. Az ilyen életmódban pedig összekeveredik a jó a rosszal, mert ha az elpuhulás veszedelmes is, a bőkezűség üdvös és jó. Azonban a szegény ember, aki bőkezű és nemeslelkű és nem dolgozik, elveszett. A segélyforrások kiapadnak, a szükség fokozódik.

Végzetes lejtő ez, amelyre a legbecsületesebbek és a legszilárdabbak épügy rákerülnek, mint a leghitványabbak és a legbűnösebbek. És amelynek vége az, hogy az ember a két verem, az öngyilkosság vagy a bűn vermei közül az egyikbe esik.

Aki csak azért jár el hazulról, hogy álmodozzék, egy napon azzal távozik otthonról, hogy a vízbe vesse magát.

A tulságos ábrándozás szüli az Escousse-okat és a Lebras-kat.

Marius lassu léptekkel haladt lefelé ezen a lejtőn, szemét szerelmesére szegezve, akit azóta nem látott. Az, amit az imént leirtunk, különösnek tetszhetik, azonban igaz. A távollévő személy emléke kigyul a sziv homályában; minél távolabb kerül ez a személy, annál inkább ragyog az alakja; a kétségbeesett és elhomályosuló lélek láthatárán látja a fényességet, benseje éjszakájának ezt a csillagát. Marius minden gondolata csak ő volt. Más semmire nem gondolt. Homályosan derengett benne, hogy ócska ruhája képtelenné vált, hogy uj ruhája is ócska ruha lett, hogy ingeit elnyütte, hogy cipője vánnyadt, hogy kalapja kopott, vagyis hogy egész élete elnyütt s így szólta magában: Csak viszontláthatnám, mielőtt meghalok.

Egyetlen kedves gondolata, ami megmaradt, az volt, hogy ő szerette, tekintete elárulta, hogy ha nem is ismeri a nevét, de ismeri a lelkét, hogy még ott is szereti, ahol most van, akárhol is lehet ez a titokzatos hely. Vajjon a leány is ugy gondol-e rá, mint ő a leányra? Némely megfoghatatlan pillanatban, amilyeneket mindenki átél, aki szeret, olyan pillana-

tokban, amikor minden oka meg lett volna a fájdalomra s mégis az öröm titokzatos remegése járta át, így szólt magában: Az ő gondolatai elérnek hozzám. — Majd hozzáfűzte: Talán az én gondolataim is elérnek hozzá.

Ez az illúzió, bár a következő pillanatban már a fejét csóválta, mégis használt neki annyit, hogy felcsillantak szívében a reménység sugarai. Időnként, az alkonyi órákban, amikor az álmodozók a legszomorubbak, egy tiszta füzetbe írta leg-tisztább, legelvontabb, legeszményibb ábrándozásait, melyekkel szerelme eltöltötte agyát. Erről azt mondta, hogy „neki ír“.

Ne higgyük, hogy agya elborult. Ellenkezőleg. Elvesztette azt a képességet, hogy dolgozzék és hogy szilárdan haladjon kitűzött célja felé, de tisztábban és szabatosabban gondolkozott, mint valaha. Marius tiszta és a valóságnak megfelelő, bár kissé különös megvilágításban látta azt, ami szeme előtt volt, még a legközönyösebb körülményeket és embereket is; a tisztességes levertség és az őszinte érdektelenség egy fajával helyes véleményt mondott mindenről. Itélőképessége, annak ellenére, hogy csaknem minden reményét elvesztette, a magasban röpiült és ott lebegett fölötte.

Ilyen lelkiállapotában nem hagyott figyelmen kívül semmit, nem tévedett semmiben és szinte percenként felfedezte az életnek, az emberiségnek és a végzetnek alapját. Még szerencsétlenségében is boldog az az ember, akinek Isten szerelemre s szenvedésre méltó lelket adott! Aki e kettős megvilágításban nem látta az emberek szívét és a világ dolgait, az semmit se látott igazán, az semmit se tud igazán.

A szeretők és szenvedők lelke a megdicsőülés állapotában van.

De a napok teltek-multak és semmi sem történt. Neki azonban úgy tűnt, hogy a nehéz ut, amelyet meg kell tennie, napról napra rövidebb lesz. Azt hitte, világosan látja már a feneketlen örvény száját.

— Hogyan? — kérdezte magától — hát nem láthatom viszont előbb?

Midőn az ember végighalad a Saint-Jacques-utcán, elhagyja oldalt a sorompót és egy darabig a régi boulevard baloldala mellett halad, a Santé-utcába, majd a Glacière-hez jut s mielőtt a kis Gobelin-patakot elérné, mezőszerü térség bukkan fel előtte, olyan hely, amely az egyedüli Páris egyhangu boule-

vard-övében, ahol Ruysdaël kísértésbe jönne, hogy leüljön. Valami megfoghatatlan báj tölt el itt mindent: zöldelő rét ez, telve össze-vissza huzódó kötelekkel, amelyeken rongyok száradnak a szélben; régi, XIII. Lajos korában épült majorság zöldségkerttel, padlásszobákkal, bizarrul átlukgatott nagy tetővel; omladozó kerítéssel; nyárfák közt egy kis patak; női kacagás, hangos beszéd; a láthatáron a Panthéon, a Süket-némák házának fája, a fekete, összelapított, fantasztikusan mulatságos, nagyszerű Val-de-Grace és a háttérben a Notre-Dame monumentális, négyszögletes tornyainak komoly képe.

Mivel ez a hely méltó arra, hogy meglátogassák, senki sem keresi fel. Legföljebb negyedóránként megy el mellette egy-egy talyiga vagy szekér.

Marius egyik magános sétáján a patak mentén haladva erre a helyre tévedt. Ezen a napon megesett a ritkaság, hogy arra ment egy járókelő. Marius, megfogva e hely csaknem vad szépségétől, megkérdezte a járókelőt: — Mi a neve ennek a helynek?

— Pacsirtamező — felelte — majd hozzátette: — Itt gyilkolta meg Ulbach az ivry-i parasztlányt.

De Marius a „pacsirta“ szó után már semmit sem hallott többé. Az álmodozók lelkiállapotában vannak hirtelen révületek, amelyek egyetlen szó is előidézhet. Egész gondolkozásuk erőszakosan és hirtelen egy eszme köré fonódik és képtelen minden mást észrevenni. Marius buskomor elmélyedésében a „Pacsirta“ név lépett Orsolya helyébe. — Lám — szólt valami meg nem okolható megdöbbenéssel, amely e különös lelkiállapot sajátja — ez a mező az övé. Itt tudom meg, hol lakik ő.

Lehetetlen ötlet volt, de hiába küzdött volna ellene.

És mindennap eljött a Pacsirtamezőre.

II. Bűnök csiráinak keletkezése a fogház büntenyésztő telepein

Ugy látszott, mintha Javert Gorbeau-házbeli diadala teljes volna, pedig nem volt az.

Javert-t az bántotta legjobban, hogy nem fogta el a haramiák foglyát. Az, aki megszökik, mikor ellene követik el a merényletet, gyanusabb a merénylezőknél. Az a személy, aki

olyan becses zsákmány volt a banditák kezében, valószínűleg ép olyan jó fogás lett volna a hatóság részére is.

És ráadásul Montparnasse is megzökött Javert karmai közül.

Most várni kellett az új alkalomra, amikor ezt az ördögi fickót elcsíphetik. Montparnasse valóban találkozott a boulevard fái alatt őrt álló Éponine-nal és elvitte magával, mert inkább kívánt Némorin lenni a lánnyal, mint Schinderhannes az apával. Jól járt. Nem fogták el. Époninet Javert újból elfogatta. Ez azonban sovány vigasz volt. Éponine a Magdolna-apácáknál találkozott Azelmával.

És végül mialatt a Gorbeau-házból a börtönbe szállították a foglyokat, eltűnt a legismertebb csinkefogók egyike: Claquesous. Senki sem értette, mint történhetett: a detektívek és a rendőrök fel nem foghatták a dolgot. Claquesous elpárolgott, kisiklott a bilincsekből, kifolyt a kocsisínekbe, a bérkocsi ugylátszik lyukas volt és így menekült meg. Senki se tudott felvilágosítást adni, illetve csak annyit, hogy mikor a fogházhoz értek, Claquesous már sehol sem volt. Tündérek szöktették meg vagy talán a rendőrség? Beleolvadt Claquesous a sötétségbe, mint a hópehely a vízbe? Vagy titkos megállapodása volt a rendőrökkel? A rendetlenség és a rend kétkulacos talányához tartozott? Egyformán volt köze a törvényszegéshez és a megtorláshoz? Szfinks volt, amely első lábának körmeit a bűnbe, a hátsókat a hatóságba vájta? Javert az ilyen feltevéseket nem fogadta el s visszaborzadt volna ilyen megalkuvástól. De szakaszában voltak még felügyelők, akik bár alantasabb állásban voltak nála, de jobban be voltak avatva a rendőrség titkaiba s Claquesous olyan jó gazember volt, hogy kitűnő nyomozó is lehetett. Ilyen meghiit, bizalmas viszonyban állni az alvilággal nagy hasznára van a zsványnak és megfizethetetlen a rendőrség számára. Vannak ilyen kétkulacos gazfickók. Akármint állott is a dolog. Claquesous nem került elő. Javert egyre inkább mérgelődött, mint csodálkozott ezen.

Marius pedig „ez a nyámnyám ügyvéd, valószínűleg begyulladt“ és Javert elfelejtette a nevét? De nem sokat törődött vele. Egy ügyvédet egyébként mindig meg lehet találni. De csakugyan ügyvéd-e?

Megkezdődött a törvényszéki vizsgálat.

A vizsgálóbíró a Patron-Minette banda egyik tagját nem

záratta külön zárkába, mert abban reménykedett, hogy esetleg eljár egyikük szája. Ez az ember Brujon volt, a hosszuhaju a Petit-Banquier-utcából. Szabadjára engedték a Charlemagne-udvarban, de az örök folyton figyeltek rá.

A fogház egyik nevezetes emléke a Brujon név. Az Ujépület nevű rettenetes udvarban, melyet a hatóság Saint-Bernard-udvarnak, a rablók Oroszlánveremnek neveztek, azon az omló vakulatu és piszkos falsáncon, amely baloldalt egészen a tetőig emelkedett, közel az egyik rozsdás, régi ajtóhoz, amely a hercegi palotából zsványok hálótermévé átalakított épület régi kápolnájához vezetett, tizenkét év előtt még egy erőd rajzát láthattuk, szöggel elnagyoltan a kőbe vésvé, mely alatt ez a felírás volt olvasható:

BRUJON, 1811.

Az 1811-iki Brujon apja volt az 1832-iki Brujonnak.

Az utóbbi, akit a Borbeau-utcai betörésnél csak félszemmel láthattunk, körmönfont csirkefogó volt, igen ügyes fiatal fickó, úgy tett, mintha mindig meg volna ijedve és szomorzkodnék. A vizsgálóbíró éppen ezért megkönnyítette a fogását, abban a reményben, a Charlemagne-udvarban többet ér el vele, mint a magánzárkában.

A tolvajok az igazságszolgáltatás kezei közt sem szünnék meg dolgozni. Olyan csekélység, mint a börtön, egyáltalán nem zavarja őket. Az a tény, hogy valami gazságért elfogták őket, egyáltalán nem gátolja őket abban, hogy újabb gazságokon törjék a fejüket. Olyanok, mint a festők, akik kiállítják a tárlaton képeiket, de egyidejűleg már új műveiken dolgoznak.

Brujon csak úgy tett, mintha a fogság kihozta volna sodrából. Néha hosszú órákat azzal töltött a Charlemagne-udvarban, hogy a kantinos ablaka előtt álldogált és mulya arkifejézésel nézte a kantinos mocskos árjegyzékét, amely így kezdődött: *fokhagymás hus 62 centimes* és így végződött: *szivar 5 centimes*. Máskor meg fogvacogva üldögélt az udvaron, azt mondotta, hogy láza van és kérdezősködött, nem ürült-e meg a betegszobában álló huszonnyolc ágyból az egyik.

1832 február második felének vége felé azután megtudták, hogy az alamuszi Brujon három cimborájának neve alatt, három különböző üzenetet juttatott ki a börtönből a fogház szolgálói útján és hogy minden egyes üzenetért ötven soust fizetett.

Ez a szokatlanul nagy összeg felkeltette a fogház felügyelőjének figyelmét.

Nyomozni kezdtek az ügyben és a foglyok társalgójában lévő küldöncdijszabás alapján rájöttek, hogy az ötven sou így oszlott meg: egy üzenet a Panthéonhoz tíz sou, másik a Val-de-Grâce-hoz tizenöt sou, harmadik a grenelle-i sorompóhoz huszonöt sou. Ennél magasabb díj az árszabályban nem volt. Mármost éppen a Panthéonnál, a Val-de-Grâce-nál és a grenelle-i sorompónál három igen veszedelmes külvárosi csavargó lakott: Kruideniers vagy Bizarro, Glorieux, egy elszabadult gályarab és Barrecarosse, akire ez az eset újból felhívta a rendőrség figyelmét. Ugy hitték, hogy ezek az emberek összekötetésben állnak a Patron-Minette-tel, amelynek két vezérét, Babet-t és Gueulemer-t már lefűlelték. Ugy gondolták, hogy Brujon üzeneteiben, amelyek nem ház címekre szóltak, hanem bizonyos uccán várakozó embereknek kellett átadni őket, valami gaztettekre vonatkozó értesítés rejtőzik. Mivel más jelek is erre vallottak, a három csavargót elfogták és azt hitték, hogy ezzel elejét vették a Brujon által esetleg kifőzött gaztettnek.

Az intézkedés végrehajtása után körülbelül egy héttel, az egyik éjjeli őr, aki az Újépület alsó hálótermében végezte körutját, midőn az órajegyszekrénybe akarta dobni órajegyét — így ellenőrizték, hogy az őrök pontosan teljesítik-e kötelességüket: minden órában egy órajegyvet kellett bedobni a hálószobákban lévő szekrénybe — ez az őr a hálóterem kémleablakán át észrevette, hogy Brujon az ágyban ülve az éjjeli lámpa fényénél valamit ír. Az őr benyitott: Brujont egy hónapra magánzárkába csukták, de az írása nem került elő. A rendőrség mit sem tudott kideríteni.

Tény azonban, hogy másnap „postát“ dobtak át a Charlemagne udvarból az oroszlánverembe a két udvart elválasztó ötemeletes épületen át.

„Postá“-nak a rabok ügyesen összegyűrt kenyérgombócot neveztek, melyet *Irországba*, vagyis a börtön tetején egyik udvarból a másikba hajítanak. Ez a kenyérgombóc az udvarba esik, aki megtalálja, szétmorzsolja és közepében egy papírdarabot talál, amely valamelyik az udvarhoz tartozó fogolyhoz van címezve. Ha a „postát“ rab találja meg, akkor átadja a címzettnek, ha pedig valamelyik őr, vagy pedig egy titokban

megfizetett fogoly, akit a fogházakban „ürüknek“, a bagnokban „rókának“ neveznek, akkor a cédula az irodába, innen pedig a rendőrséghez kerül.

A „posta“ most a címzetthez jutott, bár ez éppen akkor „külön páholyban“ ült. A címzett maga Babet volt, a Patron-Minette négy vezérének egyike.

A „posta“ egy összegyűrt papirdarabot tartalmazott és ez a két sor állott rajta:

— Babet. A Plumet-utcában volna valami dolog számodra. Rácsozat egy kerten.

Ezt írta Brujon azon az éjszakán.

Babet a férfi és női kémeik ellenére szerét ejtette, hogy a cédulát elküldje a fogházból a Salpêtrière-be, egy „jóbarátnőhöz“, aki ott volt elzárva. Ez a leány viszont átküldte egy Magnon nevű leány ismerősének, akit a rendőrség erősen megfigyelt, de akit még nem tartóztattak le. Ez a Magnon, akinek nevével az olvasó már találkozott, összeköttetésben állt Thénardierékkal, amiről majd később körülményesebben beszélünk és azon a réven, hogy meg szokta látogatni Éponine-t, hídként szerepelhetett a Salpêtrière és a Magdolna-apácák között.

Éppen abban az időben történt ez, amikor a Thénardier ellen megindult vizsgálat folyamán ennek két leányát, Éponine-t és Azelmát bizonyítékok hiányában szabadonbocsátottak.

Amikor Éponine kijött, Magnon, aki a Magdolna-apácák kapujában megleste és átadta neki Brujonnak Babet-hoz irt céduláját azzal, hogy járjon utána a dolognak.

Éponine elment a Plumet-utacába, fölismerte a rácskerítést és a kertet, megfigyelte a házat, kémkedett, leselkedett és néhány nap múlva egy darab kétszersültet vitt Magnonhoz, aki a Clocheperie-utcában lakott, amely kétszersültet Babet bevitte a szeretőjének a Salpêtrière-be. A kétszersült pedig a fogházak rejtelmes nyelvén azt jelentette, hogy *semmi tenni való*.

Egy hét sem telt bele, Babet és Brujon a fogházi öröktől kisérve találkoztak, amint az egyik kihallgatásra ment, a másik pedig onnan jött. — Noshát — kérdezte Brujon — a P. utca? — Kétszersült — felelte Babet.

Igy vetéldődött el egy bűnmagzat, amelyet Brujon nemzett a fogházban.

Ennek az elvetelésnek azonban voltak következményei, egészen mások ugyan, mint amilyenek Brujon programjában álltak. Erről később.

Az ember gyakran azt hiszi, hogy összeköt egy szálát és ugyanakkor kibogoz egy másikat.

III. Mabeuf apónál kísértet jár

Marius senkihez sem járt el, azonban néha véletlenül találkozott Mabeuf apóval.

Mialatt Marius lassan jött lefelé azokon a nyomoruságos lépcsőkön, amelyeket barlanglépcsőknek lehetne nevezni és amelyek világosság nélküli földalatti helyekre vezetnek, ahol az ember a feje fölött haladó boldogoknak lépéseit hallja, Mabeuf ur színtén egyre lejjebb került.

A „*Cauferetz flórája*“ egyáltalában nem fogyott. Az indigóval folytatott kísérletek sem jártak semmi sikerrel a kis Austerlitz-kertben, amelynek rossz volt a fekvése. Mabeuf ur csak néhány olyan növényvel tudott boldogulni, amelyek a nedvességet és árnyékot szeretik. Azonban ennek ellenére nem csüggedt. A Jardin des Plantes-ban egy jófekvésű sarkot kapott, hogy „a saját költségén“ folytassa indigókísérleteit. Ezért aztán zálogba csapta a *Flórájának* rézmetszeteit. Reggelijét két tojásra csökkentette, egyet öreg cselédjének hagyott, akinek már tizenöt hónapja nem fizetett bért. Pedig gyakran a reggeli volt egyetlen napi étkezése. Már nem nevetett az ő gyermeki nevetésével, mogorva lett és nem fogadott már látogatókat sem. Marius jól tette, hogy nem is gondolt a látogatására. Néhanapján abban az órában, amikor Mabeuf ur a Jardin des Plantes-ba ment, az aggastyán és a fiatalember a boulevard de l'Hopital-on találkoztak. Nem szóltak egymáshoz és csak szomoruan biccentettek egymás felé. Szivettépő dolog, hogy vannak pillanatok, amikor a nyomor eltépi a kapcsolatokat. Ez a két ember valaha jóbarát volt és most két járókelő. Royor könyvekereskedő már meghalt. Mabeuf ur már csak a könyveivel, a kertjével és az indigójával törődött, ebben a háromban látta a boldogságot, az örömet és a reményt. Ennyi elég volt számára az élethez. Így szólt magában: — Ha megcsináltam kék golyóimat, gazdag leszek. Visszahozom rézmetszeteimet a zálogházból és szélhámos fogásokkal, nagy lár-

mával és ujságokban való hirdetéssel áruba bocsátom megint a *Flórá*t és veszek magamnak, — tudom hogy hol kapható — Pierre de Médine *Art de Naviguer*-jének egy fametszetű példányát, amely 1559-es kiadásu. Addig is egész nap indigó-táblájával foglalkozott és este, ahogy hazament, megöntözte a kertjét és olvasta könyveit. Mabeuf apó akkoriban közel 80 éves volt. Egyszer este különös látomása volt.

Amikor hazajött, még világos nappal volt. Plutarque anyó egészsége megromlott, beteg volt és feküdt. Mabeuf apó ebédje egy csontból állott, amelyen még rajta maradt egy kevés hus, és egy darab kenyérből, amelyet a könyhaasztalon talált, aztán leült egy ledöntött sarokkőre, amelyet pad helyet tartott a kertjében.

A pad mellett, mint a régi gyümölcsöskertekben szokás, nagy, gerendákból és deszkákból összetákolt fészker állott, amely alul nyulketrec, fölül pedig gyümölcsaszaló volt. A nyulketrecben nem voltak nyulak, de az aszalóban volt néhány alma, maradéka a téli készletnek.

Mabeuf ur lapozni kezdett két könyvben, szemüveg segítségével olvasgatott bennük. Ami az ő korában ugyancsak súlyos dolog, a két könyv nagyon erősen foglalkoztatta. Vele született féltékenysége bizonyos mértékben babonássá tette. Az egyik könyv Delancre elnök híres értekezése volt a *Démonok halhatatlanságáról*, a másik Mutor de la Rubaudière negyedről alaku műve volt *A vauverti ördögökről és a bievrei koboldokról*. Ez az ócska könyv annyival is inkább érdekelte, mert a kertje azok közül a helyek közül való volt, amelyeken a koboldok kísértettek valaha.

A világosság már homályosodni kezdett és a szürkület már elhalványította azt, ami fönt van és sötétségbe borította a lent lévő dolgokat. Mabeuf apó olvasás közben kezében tartva a könyvet, a növényeit nézte és többek között egy pompás Rododendrumot, amely egyik vigasztalója volt; négy nap mult el, négy száraz, szeles, forró nap egyetlen esőcsepp nélkül: a növények szárai fonnyadtak, a bimbók lekonyultak, a levelek lehullottak, minden vízre szomjazott, a rododendron különösképpen szomorú volt. Mabeuf apó azok közül való volt, akik úgy vélték, hogy a növényeknek lelkük van. Az aggastyán egész nap indigóágyán dolgozott, kimerült és fáradt volt, mégis felállt, könyveit a padra tette és görnyedten, ingadozó léptekkel

ment a kúthoz, amikor azonban megfogta a láncot, annyira sem tudta fölhozni, hogy kiakaszthatta volna. Megfordult tehát és szorongó tekintettel nézte a csillagokkal teli eget.

Az este csupa derüs nyugalom volt, amely lecsillapítja az ember fájdalmát és valami szomorú és örökkévaló örömmel tölti el. Az éjszaka éppen olyan száraznak ígérkezett, mint amilyen a nappal volt.

— Mindenütt csillagok. Sehol egy kis felhő, egyetlen csöpp víz sem — gondolta az öreg.

És a feje, amely egy pillanatra fölemelkedett, visszahanyalott a mellére.

Aztán újra fölemelte és az eget nézte, miközben mormogva sutogta magában:

— Egyetlen csöpp harmatot! Oh, irgalom!

Még egyszer megkísérelte, hogy leakassza a kút láncát, azonban nem bírta.

Ebben a pillanatban hangot hallott, amely így szólt:

— Mabeuf apó, akarja, hogy megöntözzem a kentjét?

Ugyanekkor olyan nesz hallatszott a sövényben, mintha vadállat menne át rajta és meglátta, amint egy magas, sovány leány jön ki a bozótból és előtte fölegyenesedve bátran a szeme közé néz. Nem is emberi lénynek látszott, hanem inkább árnyéknak, amely az alkonyati homályból vált ki.

Mielőtt Mabeuf apó, aki mint mondtuk, könnyen ijedős volt, egy szót is felelhetett volna, ez a lény, aki különös vadsággal mozgott a homályban, kiakasztotta a láncot, megmerítette és fölhozta a vödört, megtöltötte az öntözőkannát és a jó ember látta, amint ez a mezítelen lábú és rongyos szoknyájú jelenség végigfutkos virágágyai között és életet oszt maga körül. Az öntözőkanna vizének csobogása a növényekre gyönyörűséggel töltötte el Mabeuf apó szívét. Ugy tetszett neki, hogy most a rododendron boldog.

Mikor az első vödör kiürült, a leány egy másodikat huzott föl, aztán egy harmadikat. Az egész kertet megöntözte. Amint Mabeuf apó látta a fasorban járnivalót, a leány árnyképe egészen feketének látszott, és amint hosszú, szögletes karjait egészen kirottosodott kendője alatt mozgatta, volt benne valami a denevérből.

Amikor készen lett, Mabeuf apó könnyekkel a szemében lépett hozzá és kezét vállára tette:

— Isten áldja meg érte — mondta. — Ön angyal, mert gondoskodik a virágokról.

— Nem, — felelte a leány. — Én ördög vagyok, de ez mindegy.

Az öreg felkiáltott és anélkül, hogy bevárta és megértette volna válaszáat, így szólt:

— Milyen kár, hogy olyan szerencsétlen és szegény vagyok és nem tudok önért semmit sem tenni.

— Valamit tehet értem — mondta a lány.

— Mit?

— Hogy megmondja nekem, hol lakik Marius ur.

Az aggastyán nem értette.

— Micsoda Marius ur?

Fölvetette üveges tekintetét, mintha valami eltűnt holmit keresett volna.

— Egy fiatalember, aki valaha ide járt.

Mabeuf ur emlékezetében kutatott.

— Ah, igen . . . — kiáltotta. — Tudom mit akar mondani. Várjon csak! Marius ur . . . Marius Pontmercy báró. Az ördögbe is! Lakik . . . illetőleg már nem lakik . . . ejnye, nem tudom.

Amiközben ezt mondta, lehajolt, hogy helyére emelje a rododendron egy ágát és folytatta:

— Várjon csak, most már emlékszem. Gyakran jár a köruton és a Glacière felé megy. Croulebarbe-utca. A Pacsirtamező. Menjen arra. Ott nem nehéz vele találkozni.

Mire Mabeuf ur úsmét főlegyenesedett, már nem volt ott senki, a leány eltűnt.

Határozottan, kissé félelem vett rajta erőt.

— Valóban — gondolta magában — ha a kertem nem volna megöntözve, azt hinném, hogy kísértet volt.

Egy órával később, amikor lefeküdt, eszébejutott a dolog és elszenderedés közben, abban a zavaros pillanatban, amikor a gondolat ahhoz a mesebeli madárhoz hasonlóan, amely hallá változik, hogy átussza a tengert, lassacskán az álomkép alakját veszi magára, hogy átjusson az alvás állapotába, zavartan így szólt magában:

— Csakugyan, mindez nagyon hasonlít ahhoz, amit la Rubaudière a koboldokról beszél. Kobold lett volna?

IV. Marius jelenést lát

Néhány nappal ezután, hogy Mabeuf apónál egy „szellem“ tett látogatást, egy hétfő reggel, amikor annak a száz sous-pénzdarabnak a napja volt, amelyet Marius Courfeyrac-tól, Thénardier számára kölcsönkért, — Marius a zsebébe tette a száz sous-t és mielőtt a fogház irodájába vitte volna, elment „kissé sétálni“ abban a reményben, hogy hazatérés után menni fog a munka. Különben is így volt ez mindig. Mihelyt fölkel, leült egy könyv és egy lap papiros elé, hogy összetákoljon valami fordítást; ebben az időben azon fáradozott, hogy franciára fordítson egy híres német veszekedést, Gans és Savigny vitáját; fogta Savignyt, fogta Gansot, elolvasott négy sort, megpróbált leírni egyet, azonban nem tudott, egy csillagot látott papirosa és sajátmaga között, fölkel a székből és így szólt:

— Megyek sétálni. Ez majd rendbehoz.

És kiment a Pacsirtamezőre.

Ott még inkább látta a csillagot, mint valaha és kevésbé látta Savignyt és Gansot, mint valaha.

Hazatért, megpróbálta munkáját folytatni, de nem sikerült neki. Nem talált rá módot, hogy összekötözze agyában a szétszakadt fonalat; ekkor így szólt: — Holnap nem megyek el hazulról. Így nem tudok dolgozni. — És másnap megint elment.

Többet tartózkodott a Pacsirtamezőn, mint Courfeyrac lakásán. Igazi lakáscíme ez volt: Boulevard de la Santé hetedik fa a Croulebarbe-utcától számítva.

E reggel tulment a hetedik fán és leült a Gobelin-patakot szegélyező mellvédre. Vidám napsugár hatolt át az üde leveleken és teljes ragyogásában bontakozott ki.

„Ő“ rá gondolt. És ábrándozása önvád formájában hullott vissza reá. Fájdalmasan gondolt a lustaságára, lelke megbénulására, amely erőt vett rajta és arra a sötétségre, amely pillanatról pillanatra mind sűrűbb lett körülötte, úgy, hogy már a napot se látta többé.

Azokban annak ellenére, hogy egészen belemerült gyötrelmes, de határozatlan gondolataiba, amelyek még magánbeszéd formájában sem jutottak kifejezésre, annyira legyöngült akaratereje, hogy még a kétségbeesés ereje sem maradt meg benne, e mélabus önfeladtság ellenére is tudomása volt arról, ami körülötte végbement. Hallotta, amint mögötte, alatta a Gobelin-

patak két partján mosónők sulykolják fehérenemüiket, feje fölött pedig madarak csicseregnek és énekelnek a szilfákon. Egyik oldalon a szabadság, a boldog gondatlanság, a szárnyas téletlenség, a másik oldalon a munka zaja. A kétféle vidám zaj hallatára Marius mély álmodozásba, sőt csaknem elmélkedésbe merült.

Egyszerre nyomasztó elmélyedése közben ismerős hangot hallott, amely így szólt:

— Lám, itt van.

Fölemelte tekintetét és fölismerte azt a szerencsétlen gyermeket, aki egyszer reggel eljött hozzá, fölismerte Thénardier idősebb lányát, Éponine-t. Most már tudta, mi a neve. Különös, lerongyolódott és megszépült. Olyan két lépést tett meg, amelyre képtelennek látszott. Kétféle haladást tett meg: a világosság és a nyomor felé. Mezitláb volt és rongyokban, mint azon a napon, amikor olyan csüggedten lépett a szobájába. Csupán a rongyai voltak két hónappal öregebbek, a lyukai nagyobbak és a szenny rajta maszatosabb. Ugyanaz a rekedt hang volt, ugyanaz a ráncos, és napégetett homlok, ugyanaz a szabad, tévelygő és zavart tekintet. De volt valami az arcában, valami rémült és siralmas kifejezés, amelyet az átélt fogság ad hozzá a nyomorhoz.

Hajában széna- és szalmaszálak voltak, nem úgy, mint Oféliának, aki örült lett Hamlet örületétől, hanem mert egy istálló padlásán aludt.

És mindezek ellenére szép volt. Milyen ragyogó csillag vagy, ó, fiatalság!

Mialatt megállott Marius előtt, egy kis örömmel fakó arcán és olyan kifejezéssel, amely mosolyhoz hasonlított.

Néhány pillanatig úgy állt előtte, mintha nem tudna beszélni.

— Megtaláltam tehát! — szólalt meg végre. — Mabeuf apónak igaza volt, ezen a boulevardon történt! Mennyire kerestem, ha tudná! Értesült róla? Hüvösön voltam. Két hétig. Aztán eleresztettek, mert semmi sem volt a rovásomon, és mert különben sem vagyok még abban a korban, amikor törvény elé állíthatnak. Még két hónap hiányzik. Ó, mennyire kerestem! Hat hét óta. Már nem lakik odalent?

— Nem, — felelte Marius.

— Ó értem. Kellemetlen az a nagyképüsködés. Elhurcol-

kodott. De ni, miért hord ilyen öreg kalapot? Az olyan fiatal-embernek, mint ön, szép ruhában kellene járnia. Tudja, Marius ur, Mabeuf apó báró Marius nem tudom miféle névvel nevezte. Ugy-e nem igaz, hogy ön báró? A bárók öreg emberek, a Luxembourgba járnak, a palota elé, ahol legtöbbet süt a nap, a Quotidiennet olvassák egy souért. Egyszer levelet vittem egy bárónak, aki ilyen volt. Öregebb lehetett száz évnél. Mondja, hol lakik most?

Marius nem felelt.

— Ah — folytatta a leány. — Lyukas az inge. Meg kellene varnom.

Lassankint elboruló arckifejezéssel szólalt meg ujra.
— Nem is örül neki, hogy lát engem?

Marius hallgatott, a leány is elnémult egy időre, aztán fölkiáltott:

— Pedig, ha akamám, kényszeríthetném arra, hogy örüljön nekem.

— Mi az? — kérdezte Marius. — Mit akar mondani?

— Ah, azelőtt tegezett engem, — szólt a leány.

— Nos, mit akarsz mondani?

A lány ajkát harapdálta, látszott rajta, hogy habozik, hogy belső küzdelmen megy keresztül, végre, ugylátszott elhatározta magát.

— Annál rosszabb. Ugyis mindegy. Ön szomorú, akarom, hogy jókedve legyen. Igérje meg csupán, hogy aztán nevetni fog. Látni akarom nevetni és hallani akarom, amint mondja: no jól van, ez nagyszerű. Szegény Marius ur! Hiszen tudja, megígérte nekem, hogy mindent megtesz, amit akarok . . .

— Igen. Beszélj hát.

A leány mereven nézett Marius szemébe és így szólt:

— Megvan a cím.

Marius elsápadt. Minden vére a szívére tödült.

— Micsoda cím?

— A cím, amelyet tőlem kérdezett.

Aztán, mintha erőszakot tenne magán, tette hozzá:

— A cím, . . . hiszen tudja.

— Igen — dadogta Marius.

— A kisasszonyé.

Amikor e szót kimondta, mélyen sóhajtott a leány.

Marius felugrott a mellvédről, amelyen ült és hevesen megragadta a kezét.

— Ó, nagyszerű, vezess oda, mondd meg, aztán kérhetsz tőlem, amit akarsz. Hol van?

— Jöjjön velem — felelte a leány. — Nem tudom az utcát és a házszámot, az ellenkező irányban van innen, de megismerem a házat, majd odavezetem.

Kihuzta kezét s olyan hangon, mely a hideg megfigyelőt elszomorította volna, amelyet azonban a boldog és elragadtatott Marius tudomásul sem vett, felkiáltott:

— Ó, milyen boldog!

Marius homloka elborult. Megragadta Éponine karját.

— Esküdj meg valamire.

— Esküdjem meg? — kérdezte a leány. — Mit tegyek? Azt akarja, hogy esküdjem meg?

És elnevette magát.

— Az apád! Igérd meg Éponine, esküdj meg, hogy nem árułod el apádnak a címet.

A leány elképedve pillantott az arcába.

— Éponine? Honnan tudja, hogy Éponine a nevem?

— Igérd meg, amire kértelek.

A leány mintha meg sem hallotta volna.

— Milyen kedves, hogy Éponine-nak szólított.

Marius megragadta mind a két karját.

— Felelj már, az Isten szerelmére! Figyelj arra, amit beszélek! Esküdj meg, hogy nem árułod el apádnak a címet!

— Apámnak? — kérdezte a lány. — Afelől nyugodt lehet. A dutyiban ül. Azt hiszi, törődöm az apámmal?

— Még mindig nem ígérted meg! — kiáltott fel Marius.

— Engedje el már a karomat! — szólt a leány és nevetett. — Nézzék csak, hogy rázza az embert! Hát jól van, megígérem! Esküszöm. Sokat törődöm vele. Hát jó, nem mondom meg a címet apámnak. Most meg van elégedve, most boldog?

— Senkinek sem mondod meg — hangsúlyozta Marius.

— Senkinek.

— Most pedig kísérj oda.

— Most mingyárt?

— Most mingyárt.

— Jöjjön. Ó milyen boldog — mondta.

A leány pár lépés múlva megállt.

— Nagyon is közel jön hozzám, Marius ur. Hadd menjek előre s maga jöjjön messziről utánam, feltűnés nélkül. Nem való, hogy egy olyan jólnevelt fiatalembert, mint ön, afféle nővel lássanak, mint amilyen én vagyok.

Nincs az a nyelv, amelyen le lehetne írni, milyen hangsúllyal ejtette ki a gyermek ezt a szót: nő.

Vagy tiz lépést haladt tova, majd újból megállt. Marius utólérte. A leány anélkül, hogy megfordult volna, hátraszólt:

— Igaz is, tudja-e, hogy ígért valamit?

Marius a zsebébe nyult. Nem volt csak a Thénardier apó-nak szánt öt frankja. Kivette és Éponine markába nyomta.

A leány széttártá az ujjait, leejtette a pénzt a földre és komoran nézett maga elé.

— Nem kell a pénze, — mondta.

HARMADIK KÖNYV

A Plumet-utcai ház

I. A titokzatos ház

A mult század közepe táján a párisi parlament egy elnöke, aki szeretőt tartott, de el akarta rejtteni a világ szeme elől, mert ebben a korban csak a nagyurak kérkedtek a kedveseikkel, a polgárok titkolták őket, egy kis házat építtetett a Faubourg Saint-Germaine-en, a félreeső Blomet-utcában, amelynek ma Plumet-utca a neve, nem messze attól a helytől, amelyet akkoriban *Combat des Animaux*-nak hívtak.

Ez a ház csak egyemeletes épület volt. Két terem volt a földszinten, két szoba az emeleten, lent a konyha, fent egy bu-doár, az eresz alatt a csür, a ház előtt pedig kert széles ráccsal az utca felé. A kert körülbelül egy hold terjedelmű volt. Ennyit láthattak a házból a járókelők. A ház mögött azonban volt egy keskeny udvar s az udvar mélyén egy alapincézett kétszobás alacsony hajlék, afféle félszer, mely arra a célra szolgált, hogy szükség esetén elrejtessen a világ szeme elől egy gyermeket a dajkájával. Ez a hajlék a hátsó oldalon egy rejtett s titkos zárta járó ajtóra nyílt s egy hosszú, keskeny, kövezett, kanyargós, nyitott folyosóra, amelyet két magas fal szegett be. Ez a remek művészettel elrejtett folyosó, amely szinte elveszett a gyümölcs- és veteményes kertek palánkjai között, amelyeknek minden kanyarulatát és kiszögellését hiven követte, egy másik titkos ajtó-

hoz vezetett, mely mintegy negyedmérföldnyire nyílt innen, szinte már egy másik negyedben, a Babylone-utca elhagyott végébe.

Itt lopózkodott be a házba az elnök ur, mégpedig oly ügyesen, hogy ha követték és figyelték, sőt megállapították volna róla, hogy az elnök ur esténként nagytitokban eljár valahova, akkor sem sejtették volna, hogy mikor a Babylone-utcába megy, a Plumet-utcába készül. Úgyes telekvásárlása folytán a leleményes közhivatalnok a saját földjén, tehát ellenőrzés nélkül építtethette meg ezt a titkos közlekedési utat. Később kis parcellákra osztva kiadta gyümölcsös és veteményes kertnek a folyosóval szomszédos telkeket s e telkek tulajdonosai azt hitték, hogy kétoldalt közfal választja el őket a szomszédjuktól, és még csak nem is sejtették, hogy a két köfal között kövezett ut kanyarog virágágyaik és gyümölcsöseik alatt. Csak a madarak láttak bele a titokba s feltehető, hogy a múlt század verebei és cinegái sokat csiripelhettek az elnök ur titkairól.

A Mansard izlésében épült kőpavillon Watteau izlésében kárpitozva és butorozva, belül kagylómű, kívül girland diszítéssel, háromszoros virágsövényével diszkrét, kecses és ünnepélyes lak volt, mint ahogy egy közhivatalnok szerelmi szeszélye megköveteli.

Ma már eltűnt ez a ház és a folyosó, de még tizenöt évvel ezelőtt megvolt. 93-ban egy rézműves vette meg a házat, hogy lebontassa, de mivel nem tudta kifizetni az árát, a nemzet csödbe juttatta, úgy hogy a ház bontotta le a rézművest. Azóta a ház lakatlan maradt és omladozni kezdett, mint minden ház, amelyet nem éltetnek emberek a jelenlétükkel. Benne maradtak a régi butorok is, eladó és kibérelhető volt, legalább is ezt olvashatta le az a tiz-tizenkét személy, aki egy évben megfordult a Plumet-utcában, arról a sárga, olvashatatlan betűkkel írt céduláról, amely 1810 óta lógott a kert rácsán.

A restauráció végefelé ugyanazok a járókelők megállapították, hogy a cédula eltűnt s hogy a felsőemeleti ablakok nyitva vannak. Valóban lakók költöztek a házba. Az ablakokon függönyök voltak, ami nő jelenlétére vallott.

1829 október havában egy éltesebb férfiú jelent meg a házban és úgy ahogy volt, kibérelte azt, természetesen a hátsó épülettel és a Babylone-utcára nyíló folyosóval együtt. A folyosó két titkos ajtaját rendbehozatta. A ház, mint mondot-

tuk, az elnök régi butoraival volt nagyjából bebutorozva s az új tulajdonos némi javításokat rendelt el, kipótolta itt-ott, ami hiányzott, rendbehozatta az udvar kövezetét, a padozat tégláit, a lépcsőket, a parkettet és az ablakokat, majd hangtalanul, nem úgy, mint aki költözködik, hanem mint aki belopózik, megjelent egy fiatal leánnyal és egy idősebb szolgálóval. A szomszédok nem pletykáztak a dologról, mégpedig azért nem, mert nem voltak szomszédok.

E szürke lakó Valjean János volt, a fiatal leány Cosette. A szolgáló egy Toussaint nevű hajadon volt, akit Valjean János kórházból vett ki s mivel vén volt, vidéki és dadogott, e három tulajdonsága miatt magához vette Valjean János. A házat Fauchelevent tőkepezés név alatt bérelte. Mindabból, amit fentebb mondtunk, az olvasó bizonyára Thénardier-nél is hamarabb ismert rá Valjean Jánosra.

Mért hagyta el Valjean János a Kis Picpus-zárdát? Mí történt?

Semmi sem történt.

Emlékeznek, hogy Valjean János boldog volt a kolostorban, oly boldog, hogy lelkiismerete nyugtalanzkodni kezdett. Naponta látta Cosette-et, érezte, hogy egyre nő és fejlődik benne az apai érzés, szívéen melengette ezt a gyermeket, azt mondta, hogy az övé, hogy senki sem veheti el tőle, hogy örökké így lesz, hogy Cosette bizonyára apácának megy, hiszen szeliden folyton ebbe az irányba tuszkolják s ennek következtében örökké a zárda lesz kettőjük világa, ő itt fog megvénni, Cosette itt fog felnőni, Cosette itt fog megvénni, ő itt fog meghalni, szóval, hogy — elbűvölő remény — semmiképpen sem válhatnak el egymástól. S míg ezeken tűnődött, egyszerre csak zavarba jött. Felelősségre vonta magát. Megkérdezte magától, vajjon rendelkezhetik-e kizárólagos joggal a boldogság felett? Hogy nem más boldogságát, a gyermek boldogságát sajátítja-e ki, rabolja-e el, ő, az aggastyán? Hogy nem lopás-e ez? Megvallotta, hogy a gyermeknek joga van megismerni az életet, mielőtt lemondana róla s ha eleve megkérdezése nélkül megvon tőle minden örömet azzal az ürüggyel, hogy megkíméli a megpróbáltatásoktól, nem él-e vissza tudatlanságával és magányával, hogy mesterségesen kergesse egy hivatásba, ami által erőszakot tesz egy emberi teremtés természetén s hazugságra kény-

szeriti Istennel szemben. Ki tudja, ha Cosette egy napon mindenre rájön és megbánja, hogy apáca lett, nem gyűlöli-e meg őt, Valjeant. Ez az utolsó, majdnem önző s a többinél jóval kevésbé férfias gondolat elviselhetetlennek tünt fel előtte. Elhatározta, hogy megváltik a kolostortól.

Elhatározta. Kétségbeesve látta, hogy nem tehet egyebet. Ellenvetésnek nem volt helye. Őt esztendőit töltött a kolostor falai között és ez a félrevonulás szükségszerűen eloszlatta, megszüntette félelmét. Nyugodtan mehetett az emberek közé. Megöregedett, minden megváltozott. Ki ismerhetné fel. S a legrosszabb esetben is csak a saját személye forogna veszedelemben, nem volt joga ahhoz, hogy zárdára ítélje Cosette-et csak azért, mert őt gályarabságra ítélték. S mit számított a veszély, ha kötelességről van szó? Különben pedig csak rajta állt, hogy óvatos legyen s tegye a szükséges elővigyázatossági intézkedéseket.

Ami Cosette neveltetését illeti, az körülbelül befejezett és tökéletes volt.

Elhatározta magát és már csak az alkalomra várt. Az alkalom nem késett. Az öreg Fauchelevant meghalt.

Valjean János kihallgatást kért a tisztelendő főnöknőnél s közölte vele, hogy fivére halálával kis örökséghez jutott, amelyből gond nélkül megélhet, ezért hát elhagyja a zárdát és magával viszi a leányát; minthogy azonban nem volna igazságos, hogy Cosette, aki nem tett fogadalmat, ingyen részesült legyen a nevelésben, alázatosan kéri a tisztelendő főnöknőt, ne vegye zokon, ha felajánl a zárdának Cosette ott töltött öt esztendeje fejében ötezer frankot.

Igy távozott Valjean János az Örökimádás kolostorából. Mikor elhagyta a zárdát, hóna alá vette a kis táskát, amelyet a viláért sem bizott volna a hordárra, s amelynek kulcsát állandóan magánál hordta. Cosette-et nagyon érdekelte ez a táská a balzsamos illat miatt, amely belőle áradt.

Mondjuk meg itt mindjárt, hogy többé nem vált meg a podgyászatól. Mindig a szobájában tartotta. Ez volt az első s néha egyetlen dolog, amelyet magával vitt költözködéseikor. Cosette kinevette s elválaszthatatlan utitársának nevezte a bőrröndöt s azt mondogatta: „félétekeny vagyok rá.“

Valjean János egyébként ugyancsak aggódva mutatkozott újra szabad ég alatt.

Fölfedezte a Plumet-utcai házat s megbujt benne. Ezentul Fauchelevant Ultime-nek nevével élt.

Ugyanakkor még két lakást bérelt Párizsban, hogy kevésbé vonja magára a figyelmet, mintha mindig egy-egy kerületben mozogna s hogy szükség esetén a legkisebb nyugtalanító jelre elköltözködhessék, végül pedig, hogy ne kerülhessen olyan váratlan helyzetbe, mint az éjszaka, amikor olyan csodálatosképpen menekült meg Javerttől. A másik két lakás két rendkívül igénytelen, szegényes külsejű szoba volt, két egymástól igen távoleső negyedben, egyik a Rue de l'Ouest-ban, a másik a Rue de l'Homme Armé-ban.

Időnként egy-egy hónapot vagy hat hetet hol a Rue de l'Homme Armé-ban, hol a Rue de l'Ouest-ben töltött Cosette-el, de Toussaint nélkül. A házmesternével takarított és környékbeli tőkepénzesnek adta ki magát, aki szállást tart a városban. E rendkívül erényes férfiúnak három lakásra volt szüksége Párizsban, hogy tudja járjon a rendőrség eszén.

II. Valjean János nemzetőr lesz

Tulajdonképpen azonban a Plumet-utcában élt és életét a következőképpen rendezte be:

Cosette a szolgálóval az épületben lakott. Cosette-é volt a nagy hálószoba a festett trümökkel, a budoár az aranyozott lécekkel, a szőnyegekkel és nagy karosszékekkel berendezett elnöki szalon. Övé volt a kert is. Valjean János egy háromszinű, régi damasztmennyezetű ágyat tétetett Cosette szobájába. Gaucher anyónál a Rue de Figuiers Saint-Paul-ban vásárolt egy szép, régi perzsaszőnyeget s hogy a régi pompa ridegségét enyhítse, megtoldotta a lim-lomot fiatal leányokhoz illő vidám és bájos kis butorokkal, polcokkal, könyvszekrényvel, aranyozott kötésű könyvekkel, írófelszereléssel, ítatóssal, gyöngyházberakású dolgozóasztalkával, ezüst neszesszerrel, japán porcellán mosdókészlettel. Hosszu damaszt függönyök csüngtek az elsőemeleti ablakokról vörös szövetből, háromszinű himzéssel, mint az ágyfüggönyök. A földszinten szőnyegfüggönyök voltak. Cosette kis házikójának télen minden szobája fűtve volt. Valjean az udvar mélyén lévő portásfülkében lakott, kemény matrác volt a táborigyágyán, volt egy fehér fából készült asztala, két nádfonatu széke, egy fayence vizeskorsója, néhány könyve a pol-

con, kedves bőrröndje a sarokban állt. A szobáját sohasem fűtötte. Cosette-el étkezett, de a saját számára fekete kenyér volt az asztalon. Mikor beköltöztek, kijelentette Toussaintnek: a kisasszony parancsol a házban. — Hát ön mi, uram? — felelte Toussaint elképedve. — Én több vagyok, mint az ur, én apa vagyok.

Cosette-et a zárdában háziasságra nevelették s ő intézte a szerény házi kiadásokat. Valjean János naponként karonfogta Cosette-et és sétálni vitte. A Luxembourg-kertbe vezette, a legkevésbé népes sétányra, vasárnaponként pedig misére jártak, mindig a Saint-Jacques-du-Haut-Pas templomba, mert az messze volt. Minthogy szegény volt a negyed, sok alamizsnát osztogattott s a koldusok körülvették a templomban. Ennek köszönhette Thénardier levelének címzését: „*a Saint-Jacques du Haut-Pas templom nemesszívű jótévedőjének*“. Gyakran elvitte Cosette-et szegényeket és betegeket látogatni. Idegen sohasem fordult meg a Plumet-utcai házban. Toussaint hazahozta a bevásárolt holmit, Valjean János maga járt vizért a kuthoz, amely közelben volt a köruton. A fát és a bort egy pincészerű gipszfigurákkal díszített üregbe helyezték, amely a Babylon-utcai kapu közelében volt s valaha az elnök ur kőbarlangja lehetett, mivel a bolondságok és a kis kéjlakok világában nem volt szerelem barlang nélkül.

A Babylon-utcai mellékkapun volt egy szekrényke, amely a levelek és ujságok befogadására szolgált, csakhogy a Plumet-utcai pavillon három lakója nem kapott sem ujságokat, sem leveleket, a szekrény, amely valamikor bizalmas szerelmi üzenetek közvetítője és finom uriember bizalmasa volt, most csak arra szolgált, hogy az adószedő intéseit és a nemzetőrség parancsait fogadja magába. Mert Fauchelevent ur, a tőkepénzes tagja volt a nemzetőrségnek. Nem tudott kúmenekülni az 1831-iki összeírás sűrű hálójából. A hatósági tudakozódások ez alkalommal a kis Picpus-kolostorig vezettek, amelynek áthatolhatatlan és szent felhőjéből Valjean János tiszteletreméltó alakként jelent meg a polgármesteri hivatal előtt és ennek folytán méltó volt a nemzetőr tisztségére.

Valjean János évenként háromszor fölvette egyenruháját és végezte kötelességét. Igen szívesen tette. Ez éppen neki való álruha volt, amelyben az emberek között járhatott úgy, hogy mégis egyedül maradt. Valjean János már betöltötte a hatva-

nadik évét, amely korban a katonai szolgálat kötelezettsége megszűnik. Azonban nem látszott többnek ötven évesnél és különben sem volt semmi kedve hozzá, hogy kihuzza magát őrmestere keze alól és fölbosszantsa Lobault grófot. Semmi helye nem volt a polgári életben, nevét eltitkolta, személyazonosságát eltitkolta, korát eltitkolta, mindent eltitkolt. És amint az imént mondtuk, szívesen volt nemzetőr. Minden vágya az volt, hogy bármelyik adófizető polgárhoz hasonlítson. Ennek az embernek az volt az eszménye, hogy belül angyal, kívülről pedig nyárspolgár legyen.

Mégis jegyezzünk fel egy részletet. Valjean János, amikor Cosette-el ment el hazulról, amint leírtuk, ugy öltözködött, mint valami öreg tiszt és eléggé is hasonlított ilyenhez. Amikor egyedül ment el hazulról, ami rendszerint este történt meg, mindig munkászubbony és nadrág volt rajta, fején sapkát hordott, amely arcát eltakarta. Vajjon óvatosság, vagy alázatosság volt ez? Mind a kettő egyszerre. Cosette már megszokta sorsának talányos mivoltát és alig vette észre atyja különégeit. Ami Toussaint-t illeti, ez imádta Valjean Jánost és mindent jónak talált, amit ez tett. Egy napon a mézszárosa Valjean Jánost látva így szólt: „Fura egy alak.“ Mire ő így válaszolt: Ez, ez sze-szent ember.

Valjean János, Cosette és Toussaint csakis a Babylon-utcai kapun jártak be és ki. Ha a kert rácsozatán át nem látta meg őket valaki, ugyancsak bajos lett volna megsejteni, hogy a Plumet-utcában laknak. Ez a rács mindig zárva volt, Valjean János parlagon hagyta a kertet, nehogy magára irányítsa a figyelmet.

Lehet azonban, hogy e tekintetben tévedett.

III. „Follis ac frondibus“

Ez a kert, miután több mint egy fél évszázadon keresztül volt elhagyatva, egészen különös és elragadó lett. A járókelők negyven év óta megálltak az utcán, hogy megbámulják, anélkül, hogy sejtették volna a titkokat, amelyek friss, zöld sűrűje mögött rejtőztek. Nem egy álmodozónak a tekintete és gondolata hatolt be ez időtájt tapintatlanul a lelakatolt, csavarodó és ingadozó rács rudjain keresztül, amelyek két zöld és moh-

lepte pillérbe ereszkedtek és bizarr módon kibetűzhetetlen arabeszkekkel ellátott orometővel voltak koronázva.

A sarokban volt egy kőpad, egy-két mohos szobor, néhány roskadozó lugas, amelynek léceiből az idő kirágta a szögeket. Fasor és pázsit sehol sem volt, mindenütt csak gyom. A kertész elment és a természet visszatért. A dudva burjánzott, ami csodálatos szerencséje volt e szegény földdarabnak. A sárga ibolyák fényes ünnepet ültek, ebben a kertben semmi sem akadályozta meg az életretörékvő szent erőfeszítést. A hódolatot keltő gyarapodás uralkodott itt. A fák lehajoltak a szederindákhoz, a szederindák fölkapaszkodtak a fákra, a folyondár fölcsavarodott, az ág lehajolt, ami a földön kuszik, találkozott azzal, ami a levegőben terpeszkedik, ami a szélben lebeg, lehajolt arra, ami a mohában nyulik el; törzsek, ágak, levelek, rostok, fűrtök, kacsok, indák, tüskék, mind megannyian összekeveredtek, összefonódtak, összeházasodtak és összekuszálódtak; a tenyészet szoros és mélységes összeölekezésben ünnepelte és valósította meg a teremtés szemeláttára ebben a háromszáz láb négyszögben a testvériség szent misztériumát, az emberi testvériség e szimbólumát. Ez a kert már nem is volt kert. Óriási bozót volt, azaz olyasvalami, ami áthatolhatatlan, mint egy rengeteg, népes, mint egy város, borzongó, mint egy fészek, komor, mint egy székesegyház, illatos, mint egy virágcsokor, magános, mint egy sir, eleven, mint egy tömeg.

Virágfakadás havában ez az óriási bozót rácsozata és négy fala között magárahagyatva hévvel nekilátott a csirázás néma munkájának. Remegve várta a fölkelő napot, szinte mint az állat, amely magábaszivja a mindenséget betöltő szerelmet és ereiben érzi az április nedűjének megmozdulását és forrását és dus zöld hajzatát megrázva szórta a nyirkos földre, az érdes szobrokra, a kertiház omladozó tornácára, egészen az elhagyott utca kövezetéig a csillagvirágokat, a gyöngyharmatot, a termékenységet, a szépséget, az életet, az örömet, az illatot. Délben ezernyi fehér pillangó menekült ide és isteni látvány volt, amint pelyhekben keringett az árnyékban a nyárnak ez az élő havazása. Itt a zöldelésnek e homályában, az ártatlan hangok sokasága beszélt halkan a lélekhez és amit a csicsérgés elfelejtett elmondani, azt kiegészítette a dongás. Este az álmatagság köde emelkedett föl a

kertben és borult rá erre. Párából való szemfödél, égi és nyugalmas szomorúság szállott le rá. A kecskefűből és folyondárból részegítő illat, finom és erős méregként szállt mindenfelé. Az ágak között a harkályok és barázdabillegetők szava hallatszott, megéreződött itt a madár és a fa szent bizalmasága; nappal a szárnyak élénkítették a leveleket, éjszaka a levelek védték a szárnyakat.

Télen fekete, nyirkos, borzas, didergő volt a bozót és látni engedett valamit a házból. Az ágak virágai és a virágok harmata helyett most a hazátlan csigák hosszu szalagjai jelentkeztek a sárga levelek hideg és vastag szőnyegén, de minden alakban, minden helyzetben, minden évszakban, tavasszal, télen, nyáron, ősszel bus komolyságot, szemlélődést, magányosságot, szabadságot, névtelenséget és Isten jelenlétét lehelte magából. És a rozsdás, öreg rácsozat olyan volt, mintha mondaná: ez a kert az enyém.

Hiába volt mindenütt körülötte Páris kövezete. Két lépé nyire tőle a Varrenne-utca klasszikus és ragyogó palotái. A Dôme des Invalides egészen közel és nem messze a képviselőház. Hiába robotgatt büszkén a szomszédságban a Bourgogne-utca és a Saint Dominique-utca hintói, hiába keresztek egymást a közeli keresztuton a sárga, barna, fehér, vörös omnibuszok, a Plumet-utca elhagyatott maradt. És a régi tulajdonosok halála, egy forradalom vihara, régi vagyonok összeomlása, a távollét, a feledés, az elhagyatottság és özvegy-ség negyven esztendeje elegendők voltak ahhoz, hogy e kiváltságos helyen újra megjelenjenek a harasztok, a királygyertyák, a bürkők, a cickafarkok, a gyüszüvirágok, a magas füvek és a halványzöld levelű nagy növények, a gyíkok, a skarabeusok, a nyugtalan és fürge rovarok. Elég volt hozzá, hogy a föld mélységéből kikeljen és e négy fal közé fészkelje bele magát valami, vad és szilaj nagyszerűség. És hogy a természet, amely lerombolja az ember gyarló tákalmányait és amely mindenütt, ahol megjelenik, történnék ez akár a hangyában, akár a sasban, a maga egész mivoltában jelentkezik épp olyan nyersen és fönséggel egy nyomorúságos kis párisi kertben, mint az Ujvilág valamelyik őserdejében.

A valóságban semmi sem kicsi, mindenki, aki megérti a természet mélységes bölcsességét, tudja ezt. Ha nem is jutott ki a bölcséletnek a föltétlen képesség arra, hogy körülírja az

okokat és meghatározza az okozatokat, a szemlélődő mély-séges elragadtatásba esik mikor látja, hogy az erők sokféle-sége végső egységben egyesül. Minden mindenben dolgozik.

Az algebra alkalmazható a felhőkre, a csillag ragyogása hasznára van a rózsának. És nincs gondolkodó, ki állítani merné, hogy a galagonya illata nincs hasznára a csillagzatok-nak. Ki tudja tehát kiszámítani egy molekula utját? Mit tud-juk mi, hogy világok keletkezése nem függ-e homokszemek hullásától? Ki ismeri vajjon a végtelen nagynak és a végtelen kicsinek egymásra való hatását, az okok visszhangját a lét mélységeiben és a teremtés lavináit? Egy sajtukukac sem jelentéktelen. A kicsiny nagy, a nagy kicsiny. Minden egyen-súlyban van a szükségszerűséggel. Szörnyü látomás a szellem számára. A lényeg és a dolgok csodás összefüggésben vannak, ebben a mérhetetlen együttességben a naptól a levéltetiüg semmi sem veti meg egymást, mindegyikre szüksége van mindegyiknek. A fény nem úgy viszi a légürbe a földi illato-kat, hogy tudomása van róla, mit cselekszik. Az ég csillag-sugárt szór széjjel az elszunnyadt virágok között. Valameny-nyi madárnak, mikor röpül, a végtelenség fonala tekerődzik a lábára. A csirázás és a meteor szétpattanása és a tojás héj-ját feltörő fecske csőrének vágása kölcsönösen hatnak egy-másra és egyszerre hozzák létre a földi gilisztát és Szokratest. Ahol a teleszkóp végződik, kezdődik a mikroszkóp. A kettő közül melyikkel látunk többet? Döntsétek el. A penész nem egyéb, mint világokból álló tejfolt, a ködfolt pedig csillagok hangyabolya. Ugyanílyen, sőt még hallatlanabb kölcsönhatás-ban vannak egymással az értelem dolgai és az anyag tényei. Az elemek és az elvek összekeverednek. Összefonódnak, ösz-szeházasodnak, egyik a másik által megsokasodik, úgy hogy végül ugyanabban a világitásban jelentetik meg előttünk az anyagi világot és az erkölcsi világot. A jelenség örökös kör-forgás saját maga körül. Az egyetemes élet ismeretlen meny-nységben tűnik el és mulik el a roppant kozmikus változá-sokban. Az egyetemlegesség élete ismeretlen mennyiségben jön és megy, mindent maga előtt hömpölygetve folyamának láthatatlan misztériumában, fölhasznál mindent, egyetlen álomnak egyetlen képét sem vesztegeti el, itt egy piciny állat-sejtet teremt, ott egy csillagzatot morzsol széjjel, ide-odaleng és kigyózdik, a világosságból erőt és a gondolatból elemet,

szanaszétzört és oszthatatlan, fölbont mindent, egyetlen geometriai pont kivételével, amit ennek nevezünk. Mindent a lélek atomjába gyűjt és mindent kiterjeszt az Istenben. Minden tevékenységet kapcsolatba hoz örvénylő gépezetének homályában a legmagasabbtól a legalsóbbik, egy rovar repülését a föld mozgásához ffüzi és ki tudja, nem ugyanazon törvény szerint-e — az égbolton rohanó üstökös pályafutását alárendeli a vizesöppben mozgó ázalék forgásának. Szellemből készült gépezet, végtelen, óriási kerékmű, amelynek első motorja a szunyog és utolsó kereke a Állatöv.

IV. Zárka kicserélése

Ugy látszott, mintha ez a kert, amelyet hajdan szabados misztériumok rejtegetésére alkottak, átalakult volna és szüziés misztériumok elleplezését szolgálta volna. Nem voltak már benne sem lugasok, sem gyeppadok, sem alagutak, sem buvóhelyek. De volt benne nagyszerű félhomály, amely mint valami fátyol borult rá mindenre. Paphosból ismét Éden lett. Nem tudni a vezeklésnek milyen neme tisztította meg ezt a buvóhelyet. Ez a virágáruslány most a léleknek kínálta fel virágait. Ez a kacér, hajdan ugyancsak rosszhirű kert visszatért a szüziességhez és szemérmetséghez. Egy elnök, akinek egy kertész segített, egy jó ember, aki azt hitte, hogy folytathatja Lamoiignon-t és egy másik jó ember, aki azt hitte, hogy folytathatja Le Notret, a galantéria számára tervezték, nyesegeték, nyomorgatták, ékesítették és idomitották. A természet azonban újra hatalmába vette, megtöltötte árnyékával és berendezte a szerelem számára.

Volt itt ebben a magányosságban egy szív, amely készen várta. A szerelemnek csak mutatkoznia kellett, már várt reá a lombokból, mohából, madárdalból, lágy homályból, ingó ágakból való templom és egy csupa lélek, amely csupa szelídség, hit, tisztaság, remény, vágy és ábránd volt.

Cosette még szinte gyermek volt, amikor elhagyta a zárdát. Csak kevéssel volt idősebb tizennégy évesnél és benne volt a csitri korban. Mint mondották, szemétől eltekintve, inkább csunyaának, mint szépnak látszott. Azonban semmi sem volt rajta, amiben nem lett volna báj, habár félszeg volt, sovány, félénk és merész egyszerre, szóval egy nagy kislány.

Neveltetése befejezést nyert, azaz megtanították vallásra, mindenekelőtt az ájtatoskodásra, aztán történelemre, azaz valamire, amit így hívnak a zárdában, a földrajzra, nyelvtanra, a participiumokra, a francia királyokra, kevés zenére, hogy éppen fogalma legyen róla és így tovább, de végül nem tudott semmit, ami éppen úgy elbájoló, mint amilyen veszedelmes. Egy fiatal leány lelkét nem szabad homályban hagyni, mert különben tulságosan hirtelen és eleven káprázatok keletkeznek benne éppen úgy, mint a sötét szobában. Óvatosan és tapintatosan kell felvilágosítani, inkább a valóság visszfényével, mint a közvetlen és ríktó világossággal. A gyengéden komoly homály hasznos, eloszlatja a gyermeki félelmet és megakadályozza a bukást. Csak az anyai ösztön, ez a csodálatos megsejtés az, melyben a szüz emlékei az asszony tapasztalataival egyesülnek, tudja, hogy miképpen és miből adódik ez a homály. Semmi sem pótolhatja ezt az ösztönt. Amikor egy fiatal leány lelkét kell alakítani, a világ minden apácája nem ér föl egy anyával.

Cosette-nek nem volt anyja. Neki sok anyja volt.

Ami Valjean Jánost illeti, megvolt benne minden gyöngédség és minden gondosság. Azonban mégis csak öregember volt, aki egyáltalában semmit sem tudott.

Már pedig milyen sok tudásra van szükség a nevelés munkájában, abban a komoly munkában, hogy miként kell egy nőt előkészíteni az életre, ha le akarjuk birni azt a nagy tudatlanságot, amelyet az emberek ártatlanságnak neveznek.

Semmi sem készíti elő a fiatal leányt jobban a szenvedélyekre, mint a zárda. A zárda a gondolatot az ismeretlen irányába téríti. A szív, amely befelé fordul, minthogy nem tud kiömleni, önamagát vájja és mivel nem tud föltárunni, önmagába mélyed. Innen a látomások, a föltevéses, a tobzódó regények, az óhajtott kalandok, a fantasztikus elképzelések, épületek, amelyek a szellemek benső homályában épültek, sötét és titkos otthonok, amelyekben hamarosan hajlékot találnak a szenvedélyek, mihelyt kinyílik a rács és ők bevonulhatnak. A zárda olyan erőszak, amelynek az egész életen keresztül kell tartania, hogy diadalmaskodjék az emberi szíven.

Cosette, amikor elhagyta a kolostort, nem találhatott volna kellemesebb és veszedelmesebb hajlékot, mint a Plumet-utcai

házat. Ez a magányosság folytatása és a szabadság kezdete volt. Egy zárt kert, de szabad, gazdag gyönyörteljes és illatos természet volt benne. Ugyanazok az álmok voltak itt, mint a zárdában, azonban fiatal emberek is jelentkeztek bennök, rács volt itt is, de az utcára.

Azokban ismétljük, amikor idekerült, még csak gyermek volt. Valjean János átengedte neki ezt a gondozatlan kertet. — Azt tehetsz benne, amit akarsz, — mondta neki. Ez tetszett Cosette-nak. Ő megbolygatott benne minden bokrot és minden követ. Állatot keresett benne, játszott, várva, amiről álmodott. Szerette ezt a kertet a rovarokért, melyeket a kövek alatt, a fűben talált, amíg be nem következett az idő, amikor a csillagok kedvéért szerette, amelyeket feje fölött az ágak között látott.

Aztán szerette atyját, azaz Valjean Jánost, egész szívvel, azzal a lányos szenvedéllyel, amely a jó embert óhajtott és kedves jópajtásává tette. Amint emlékszünk rá, Madeleine ur sokat olvasott, Valjean János folytatta ezt. Ezen a réven megtanult beszélgetni. Meg volt benne a saját magától tanult ember alázatos és igaz elméjének rejtett gazdagsága és ékesszólása. Maradt benne elég frissesség arra, hogy jóságát fűszerezze. Nyers szellem és elbájoló szív volt. A Luxembourg-kertben bizalmas beszélgetésük közben mindent részletesen magyarázott neki, felhasználta azt, amit olvasott és felhasználta mindazt, amit szenvedett. Cosette tekintete bizonytalanul elmerengett, amiközben hallgatta.

Ez a nagyszerű ember kielégítette Cosette gondolatvilágát ép annyira, mint ahogy az elvadult kert kielégítette játékkedvét. Miután eleget kergette a pillangókat, lihegve futott hozzá és mondta: Ó, mennyit futottam! Ő pedig megcsókolta a homlokát.

Cosette imádta ezt a jó embert. Mindig a sarkában volt. Ott volt számára a jólét, ahol Valjean János volt. Minthogy Valjean János sem a pavillonban, sem a kertben nem tartózkodott, szivesebben időzött a hátsó kövezett udvarban, mint a virákokkal teli kertben s a szalmaszékkel butorozott kis házikóban, mint a szényegekkel beterített nagy szalonban, ahol párnás karosszékek terpeszkedtek. Valjean János néha boldogan mosolygott azon, hogy háborgatják. Néha pedig így szólt hozzá:

— Menj hát haza, hagyj kicsit magamra.

Bájosan és gyengéden korholta, mint ahogy leányzó szokta az apját.

— Olyan hideg van magánál, apa. Mért nem tart szobájában szőnyeget és kályhát?

— Drága gyermekem, annyi nálamnál jobb embert ismerek, akiknek még tető sincs a fejük fölött.

— Hát nálam miért van meleg és miért van meg mindenem?

— Mert te nő vagy, gyermek vagy.

— Ej, hát a férfiaknak fázniok kell? Kényelmetlenségben kell élniök?

— Bizonyos embereknek.

— Jó. Oly gyakran eljövök magához, hogy kénytelen lesz befűteni.

Vagy így szólt:

— Apa, miért eszik ilyen fekete kenyeret?

— Csak, leányom.

— Hát ha maga ilyet eszik én is ilyet fogok enni.

Hogy tehát Cosette ne egyék fekete kenyeret, Valjean János is fehérét evett.

Cosette csak zavarosan emlékezett vissza gyermekkorára. Minden este és reggel imádkozott anyjáért, akit nem ismert. A Thénardier-házaspár álomszerűen elmosódó undok jelenség volt. Emlékezett arra, hogy „egyszer éjjel“ vizért küldték az erdőbe. Azt hitte, hogy ez nagyon messze lehetett Páristól. Ugy tűnt neki, hogy valami feneketlen mélységben kezdte életét, ahonnan Valjean János huzta ki. Gyermekkorában olyan idők hatását tette rá, amelyben csupa százlábu pók, meg kigyó nyüzsgött körülötte. Ha este elalvás előtt elmerengett, nem lévén tiszta képe afelől, vajjon Valjean János lánya-e, azt képzelte, hogy anyjának lelke átköltözött ebbe a derék emberbe, hogy vele maradhasson.

Ha Valjean János üldögélt, Cosette ősz fűrtjeihez dörzsölte arcát, szeméből kicsordult a könny s azt gondolta magában, talán ez az ember az anyám!

Bármily furcsán hangzik, Cosette a zárdában nevelkedett leányok mély tudatlanságával — a szüz egyébként semmi körülmények közt sem értheti meg, mi az anyaság — azt kép-

zelte, hogy szinte nem is volt anyja. Hiszen anyjának még a nevét sem ismerte. Ahányszor megkérdezte Valjean Jánostól, Valjean hallgatott. Ha megismételte kérdését, mosollyal felelt. Egyszer makacszkodott, a mosolyba könnyesepp vegyült.

Valjean János hallgatása éjszakába burkolta Fantinet.

Óvatosság volt ez, vagy tisztelet? Vagy attól félt, hogy más emlékezetnek szolgáltatja ki e nevet, amely megbizhatatlanabb, mint az övé?

Amig Cosette kicsi volt, Valjean János szívesen beszélt az anyjáról. Mire hajdon lett, nem tehetette többé. Ugy érezte, hogy nem szabad. Akár Cosette, akár Fantine miatt, de vallásos borzadályt érzett, hogy a halott árnyéka beköltözhet Cosette tudatába, hogy a halottat, a harmadik sorsukba belekapcsolja. Minél jobban tisztelte az árnyéket, annál jobban félt tőle. Ha Fantinera gondolt, ránehezedett a hallgatás. Látott a homályban valami bizonytalan dolgot, mely mintha ajkára tenné ujját. Fantine szemérme, amelynek életében olyan heves jeleit adta, talán halála után újra felelelt és felháborodva virraszt a halott békéje felett s bőszen elhárít mindenkit, aki nyugalmit zavarni merészelné? Annak az erejét éri-e tudtán kívül Valjean János? Mí, akik hiszünk a halálban, vetjük el legkevésbé e misztikus magyarázatot. Ezért nem tudta kimondani még Cosette előtt sem ezt a nevet: Fantine.

Egy napon Cosette így fordult hozzá:

— Apám, ma éjjel láttam álmaimban anyámat. Két nagy szárnya volt. Anyám szent lehetett életében.

— Mártiriuma révén, — felelte Valjean János.

Valjean János egyébként boldog volt.

Ha Cosette kísétált vele, a leány boldogan, büszkén, odaadón nehezedett karjára. Valjean János e kizárólagos gyöngéd-ség jeleire, amely boldogan érte be vele, érezte, hogy egész lénye gyönyörűségben olvad fel. A szegény ember beleremegett abba az angyali örömbé, amely átjárta. Elragadtatva hangoztatta magának, hogy ez örökké így marad. Azt mondotta, hogy nem is szenvedett olyan sokat, hogy e sugárzó boldogságot kiérdemelte légyen és szíve mélyéből köszönte Istennek, amiért megengedte, hogy őt, a nyomorultat, ez az ártatlan lény ennyire szeresse.

V. A rózsza észreveszi, hogy háborus gépezetté vált

Cosette egy szép napon véletlenül a tükörbe nézett és ezt gondolta:

— No lám! — Szinte úgy érezte, hogy csinos. Ez sajátos aggodalmat keltett benne. Eddig még sohasem gondolt az alakjára. Látta, de nem nézte magát a tükrében. Azonkívül, gyakran mondták neki, hogy csunya. Csak Jean Valjean mondta nagyon kedvesen: „Nem, oh, dehogy!“ Akárhogyan volt is, de Cosette mindig azt hitte magáról, hogy csunya és ebben a gondolatban növekedett a gyermekség könnyü lemondásával. Ime, most a tükre is azt mondja Jean Valjeannal: „Nem, oh, dehogy!“ Ezen az éjszakán nem aludt.

— Ha mégis csinos lennék? — gondolta. — Milyen furcsa volna, hogyha szép lennék! — És eszébe jutottak társai, akiknek a szépsége hatást keltett a zárdában és ezt gondolta:

— Hogyan? Olyan lennék, mint ez és ez a kisasszony?

Másnap megnézte magát, még pedig nem véletlenül és kétség fogta el:

— Hol volt az eszem? — mondta. — Nem. Csunya vagyok.

Egyszerűen csak rosszul aludt, a szeme beesett és az arca sápadt volt. Nem volt tulságosan boldog, amikor hitt a szépségében, de szomorú volt, hogy nem hihet többé benne. Nem nézte meg magát többet és több mint két hétig a tükörnek hátatfordítva fésülködött.

Este, vacsora után elég rendszeresen szőnyeget szőtt a szalomban, vagy valami zárdabeli kézimunkát csinált és Jean Valjean mellette ülve olvasott. Egyszer a leány föltekintett a munkájáról és egészen aggodalmas meglepődéssel vette észre apjának a tekintetét.

Más alkalommal az utcán ment és úgy hallotta, mintha valaki azt mondaná mögötte:

— Szép nő, de rosszul öltözik.

— Ej! — gondolta. — Nem nekem szól. Én jól öltözöm és csunya vagyok.

Plüsskalap és merino gyapjuruha volt rajta.

Végre egy napon, amikor a kertben volt, hallotta, amint a szegény öreg Toussaint így szólt az apjához:

— Észreveszi, uram, mennyire szépül a kisasszony?

Cosette nem hallotta, mit felelt az apja, Toussaint szavai szinte megrázkódtatták. Elmenekült a kertből, fölment a szobájába, a tükrőhöz szaladt. Három hónapja nem nézett bele. Fölsikoltott. Szinte káprázott a szeme önmagától.

Szép volt és csinos: kénytelen volt elfogadni Toussaint és a tükre véleményét. A termete kifejlődött, a bőre megfehéredett, a szeme csillogott, ismeretlen ragyogás gyulladt ki kék szemében. Teljesen meggyőződött a szépségéről, hirtelen, mint ahogyan megvirradt. Különben mások is észrevették, Toussaint megmondta és az utcán mellette elhaladó férfi nyilvánvalóan róla beszélt; ebben nem kételkedhetik többé. Visszament a kertbe, királynőnek képzelte magát, hallotta a madarak énekét, pedig tél volt, látta az aranyos eget, a napsugarat a fák között, a virágokat a bozótokban, eszeveszetten, örülten, kimondhatatlan elragadtatásban.

Jean Valjean pedig meghatározhatatlan és mélységes szorongást érzett a szívében.

Valóban úgy áll a dolog, hogy egy idő óta rémülten figyelte a Cosette arcán napról-napra ragyogóbban megjelenő szépséget. Mindenki számára kacagó hajnal volt ez, csak neki volt riasztóan szomorú.

Cosette elég sokáig volt már szép, mielőtt észrevette volna. De az első naptól kezdve, ez a váratlan ragyogás, amely lassanként növekedett és fokozatosan elárasztotta a fiatal leány egész természetét, bántotta Jean Valjean szomorú tekintetét. Úgy érezte, hogy változás állt be boldog életükben, amely olyan boldog volt, hogy nem merete érinteni, attól való féltelmében, hogy valamit megzavar benne. Ez az ember, aki átesett minden nyomoruságon, akit még most is egészen bevéztek végzetének a marásai, aki majdnem gonosz volt és csaknem szentté vált, aki miután hurcolta a börtön láncait, most a láthatatlan, sulyos, meghatározhatatlanul gyalázatos láncot cipelte, ez az ember, akit a törvény még nem engedett ki a karmaiból és akit minden pillanatban újra megragadhatnak és erényességének a homályából visszavezethetik a nyilvános gyalázat napfényére, ez az ember, aki mindenbe belenyugodott, aki mindent menteni tudott, mindent megbocsátott, mindent megáldott, mindenkinek jót akart, nem kívánt egyebet a gondviseléstől, az emberektől, a törvényektől, a

társadalomtól, a természettől, a világtól, minthogy Cosette szeresse őt!

Hogy Cosette továbbra is szeressel! Hogy isten ne akadályozza meg ennek a gyermeknek a szívét, hogy hozzá jöjjön, hogy az övé legyen.

Ha Cosette szereti, meggyógyul, pihen, megnyugszik, teljessé válik, kárpótolva lesz, megkoronázva. Ha Cosette szerette, jól érezte magát. Ha azt kérdezték volna tőle, hogy még jobbat kívánna-e, azt felelte volna, hogy nem kíván jobbat. Ha isten azt kérdezte volna, tőle, akarja-e a menyországot, azt felelte volna:

— Veszitenék rajta.

Ami csak megzavarhatta ezt a helyzetet, ha mindjárt csak a fölületén, megremegettette, mintha valami másnak a kezdete lett volna. Nem igen tudta sohasem, hogy mi a női szépség: de ösztönösen megértette, hogy ez valami szörnyű dolog.

Ez a szépség, amely egyre diadalmasabban és pompásabban nyílt meg mellette, a szeme előtt, a gyermek félelmetes és nyílt őszinteségű homlokán, csunyaságának a mélyéből, ő pedig öregségéből, nyomoruságából, megpróbáltatásából, elítéltetéséből, levertségéből rémülten nézett rá.

— Milyen szép! — gondolta. — De mi lesz velem?

Egyébként ebben rejlett gyöngédsége és az anya gyöngédsége között való különbség. Az anya gyönyörködve látta volna azt, amit ő aggodalommal szemlélt.

Az első jelek nemsokára megnyilatkoztak. Attól a naptól kezdve, hogy a leány azt gondolta: „Határozottan, szép vagyok!” Cosette gondosabban öltözködött. Eszébe jutott a mellette elhaladó férfi szava: „Csinos, de rosszul öltözködik”. Isteni sugallat, amely elsuhan mellette és eltűnt, miután szívébe csupeggettette annak a két csirának az egyikét, amelyeknek a földadata, hogy később betöltsék a nő egész életét: a kacérságot. A szerelem a másik.

Szépségében való hitével az egész női lélek kibontakozott benne. Megborzadt a merino gyapjuszövetűtől és szégyelte a plüsst. Az apja soha semmit sem tagadott meg tőle. Nyomban mindent megértett a kalap, a ruha, a köpeny, a cipellő, a kézelő, a jólálló szövet, a megfelelő színárnyalatok tudományából, abból a tudományból, amely a párisi nőt annyira bá-

jossá, annyira mélységessé és annyira veszedelmessé teszi. Ezt a szót, fejedelmi nő, a párisi nőkre találták ki.

Egy hónapnál rövidebb idő alatt a kis Cosette a Babylon utcának ebben a nagy elhagyatottságában nemcsak a legcsinosabb nők egyike lett, ami már valami, hanem egyike a „legjobbban öltözötteknek“ Párisban, ami sokkal több. Szeretett volna találkozni a mellette elhaladó férfival, hogy hallja, mit szólna és hogy „megtanítsa!“ Az a valóság, hogy minden tekintetben elragadó volt és csodásan meg tudott különböztetni egy Gérardtól származó kalapot egy Herbauttól származó kalaptól.

Jean Valjean aggodalommal szemlélte ezeket a rombolásokat. Ő maga, aki érezte, hogy mindig csak csuszni-mászni, legjobb esetben járni tud, látta hogy Cosettenek szárnyai nőnek.

De különben egy asszony, Cosette ruhájának az egyszerű megtekintéséből megállapíthatta, hogy nincsen anyja. Cosette egyáltalán nem vett figyelembe bizonyos apró szabályokat, bizonyos különleges megszokottságokat. Az anyja például megmondta volna neki, hogy egy fiatal leány egyáltalában nem öltözik damasztba.

Az első nap, amikor Cosette fekete damaszt-ruhájában és gallérjában sétálni ment, vidáman, ragyogó arccal, rózsásan, büszkén, csattanóan fogta karon Jean Valjeant.

— Apám, hogyan tetszem így neked? — kérdezte. Valjean olyan hangon, mintha irigykedő keserűség szólalna meg benne, felelte:

— Bájos vagy!

A sétánál minden úgy ment, mint rendesen. Hazaérve az apja azt kérdezte:

— Nem veszed föl többet azt a ruhádat és kalapodat, tudod?

Ez Cosette szobájában történt. Cosette odafordult a ruhaszekrény fogasához, amelyen zárdabeli ruhája lógott.

— Ezt a maskarát? — mondta. — Mit akar apám. tőlem? Oh, azt már nem teszem. Soha többé nem öltözöm ezekbe a szörnyűségekbe. Ezzel a csufúsággal a fejemen bolond Sárinak látszanék.

Jean Valjean mélységesen sóhajtott.

Ettől kezdve észrevette, hogy Cosette, aki azelőtt mindig

otthon akart maradni és azt mondta, hogy sokkal jobban érzi magát az apjával odahaza, most mindig sétálni kívánczolt. Hát tulajdonképpen minek is van valakinek csinos alakja és pompás ruhája, ha nem mutogatja?

Jean Valjean azt is észrevette, hogy Cosette már nem kívánczok annyira a hátsó udvarba. Most szivesebben tartózkodott a kertben és a rácsos kerítés mellett sétált jókedvűen. Jean Valjean, dühösen, a lábát se tette a kertbe. A hátsó udvarban maradt, mint a kutya.

Cosette, szépségének tudatában, elveszítette az öntudatlanságból fakadó pompás kedvességet, mert a naivitással fokozott kedvesség kifejezhetetlen és mi sem imádatraméltóbb, mint a káprázatos öntudatlanság, amely nélkül, hogy sejtene, a kezében tartva valamely Paradicsom kulcsát, jár-kel. De, amit Cosette elveszített ártatlan kedvességéből, visszanyerte gondolkodó, komoly bájosságával. Fiatalságának örömeivel, ártatlanságával és szépségével áthatott egész lényre pompás buskomorságot lehelt magából.

Ezidőtájt látta viszont Mariust hat hónap múltán a Luxembourgban.

VI. Megkezdődik a csata

Cosette a maga elborulásában, épügy mint Marius a magában, teljesen készen állt arra, hogy lángralobbanjon. A sors titokzatos és végzetszerű türelmében lassanként közelebb hozta egymáshoz ezt a szenvedélyesség vágyakozó és viharos villanyosságával telt két lényt, ezt a két lelket, aki úgy hordta magában a szerelmet, mint két felhő a villámot, akiknek egyetlen pillantásukban össze kellett ütközniök, egybevegyülniök, mint felhők a villámlásban.

Annyira visszaéltek már szerelmi regényekben a pillanással, hogy ez végre megszűnt számítani. Ma már alig meri az ember azt mondani, hogy két lény megszerette egymást, mert megnézte egymást. Pedig így lesz szerelmes az ember és csupán csak így. A többi csak a többi és azután jön. Mi sem valószínűbb, mint az a rázkódás, amely két léleknek ebből a szikraváltásából származik.

Ebben a bizonyos órában Cosettenek tudtán kívül ez volt a tekintetében, amellyel megzavarta Mariust és Marius nem sejtette, hogy az ő tekintete meg Cosette-et zavarta meg.

Mariusnak ugyanez rosszul és jól is esett.

Cosette már régóta látta Mariust és figyelte, mint ahogyan leányok figyelnek és látnak, miközben másfelé néznek. Marius még csunyának találta Cosette-et, amikor Cosette már szépek találta őt. De mivel egyáltalán nem vette észre, ez a fiatalember egészen közömbös maradt a számára.

Pedig nem tehetett róla, de úgy gondolta, hogy szép haja, szép szeme van, szépek a fogai és hangjának kellemes csendjét hallotta, amikor a pajtásaival beszélgetett. Látta, hogy rossz volt a testtartása, ha éppen úgy vesszük, de sajátos gráciával, hogy nem látszott ostobának, hogy egész lénye nemes volt, kedves, egyszerű és büszke és hogy végül szegénynek látszott, de jó megjelenése volt.

Amikor a szemük találkozott és a pillantásuk végre nyersen elmondta azokat a homályos és kimondhatatlan érzéseket, amelyeket a tekintet eldadog, Cosette eleinte nem értette. Gondolatokba mélyedve tért vissza az Ouest-utcai házba, ahova Jean Valjean szokása szerint hatheti tartózkodásra beköltözött. Másnap fölébredve, erre az ismeretlen fiatalemberre gondolt, aki annyi idő óta közönyös, hideg volt és most mintha szemügyre venné és egyáltalán nem veszi észre, hogy a leányt kellemesen éri ez a figyelem. Cosette inkább kissé haragudott erre a szép közönyös fiatalemberre. A harc lelke megmozdult benne. Ugy érezte és ennek egész gyerekesen örült, hogy végre megbosszulja magát.

Mivel tudta, hogy szép, érezte, bár csak ösztönösen, hogy föl van fegyverezve. A nők úgy játszanak a szépségükkel, mint gyerekek a késükkel. Megsebzik magukat vele.

Emlékszünk Marius habozására, remegésére és rettegésére. Ott maradt a padján és nem közeledett. Ami fájdalomosan bosszantotta Cosette-et. Egyszer azt mondta Jean Valjeannak:

— Apám, sétáljunk már egyszer a másik oldalon is.

Látva, hogy Marius nem jön hozzá, ő megy Mariushoz. Hasonló esetben a nők többnyire hasonlók Mahomethoz. És, azonkívül, elég furcsa, hogy a fiatalembernél az igazi szerelem első megnyilatkozása a féltékenység, a fiatal leánynál pedig a vakmerőség. Ez meglepő, pedig mi sem természetesebb. A két nem közeledésre törekszik és egyik a másikának a tulajdonságait veszi magára.

Ezen a napon Cosette tekintete megőrijtette Mariust, Marius tekintete megremegtette Cosette-et. Marius bizakodva távozott, Cosette nyugtalankodva. Ettől a naptól kezdve imádták egymást.

Cosette legelőször is zavart és mélységes szomorúságot érzett. Ugy érezte, mintha a lelke egyik napról a másikra elsötétült volna. Nem ismert rá többé. A fiatal leányok hidegségből és vidámságból alkotott lelkének a fehérsége olyan, mint a hó. Elolvad a szerelemben, ami a napsugara.

Cosette nem tudta mi a szerelem. Sohasem hallotta ezt a szót földi értelemben. A zárdába bejutott világi zenekönyvekben a „szerelem“ szót „kenyerem“ vagy „kegyelem“ szavakkal helyettesítették. Ez a *nagyok* képzeletét izgató ilyen talányokat szült: „Oh, milyen szép is a fegyelem!“ vagy: „A számalom még nem kegyelem“. De Cosette tulságosan fiatalon került ki a zárdából, semhogy sokat törődött volna a kegyelemmel. Nem tudta tehát, micsoda nevet adjon annak, amit most átértzett. De hát kevésbé beteg az ember azért, hogy nem tudja a betegsége nevét?

Annál szenvedélyesebben szeretett, mert öntudatlanul szeretett. Nem tudta, jó-e vagy rossz, hasznos-e vagy veszedelmes, szükséges-e vagy halálos, örökkévaló-e vagy mulandó, megengedett-e vagy tilos: szeretett. Nagyon meglepődött volna, ha azt mondták volna neki: Nem alszik? De hiszen ez tilos! Nem eszik? De hiszen ez nagyon rossz! A szive szorong és dobog? De hát ezt nem szabad! Elpirul és elsápad, amikor egy feketébe öltözött bizonyos valaki megjelenik egy bizonyos zöld sétány végén? De hiszen ez türetetlen! Nem értette és azt felelte volna:

— Hogyan lehetne az én hibám olyasvalami, amiről nem tehetek és amiről semmit sem tudok?

Ugy történt, hogy a jelentkező szerelem pontosan az volt, amely a legjobban megfelelt a lélekállapotának. Olyan távolból való imádás volt ez, néma merengés, egy ismeretlennek az istenítése. A serdülőkor jelent meg a serdülőkor előtt, az éjszakának regénnyé vált és álomnak maradt álma, az óhajtott árnykép végre megvalósult és testet öltött, de még nem volt előitélete, sem fogyatkozása, sem követelése, sem hibája: szóval, a távoli szerelmes megmaradt eszményinek, alakot öltött ábrándnak. Ebben az első korszakban

minden kézzelfoghatóbb és közelebbi találkozás felbőszítette volna a még félig a zárda sulyos ködébe merült Cosette-et. Megmaradt még benne a gyermek és az apáca minden félelmének a vegyülete. A zárda szelleme, amely öt éven keresztül áthatotta, még csak lassan párologott el egész egyéniségéből és mindent megremegtetett körülötte. Ebben az állapotban nem szerető kellett neki, még csak szerelmes sem, hanem valami látomány. Ugy imádta Mariust, mint valami elbűvölőt, valami ragyogót és lehetetlent.

Mivel a szélső naivitás együtt jár a szélső kacérsággal, Cosette egész őszintén rámosolygott Mariusra.

Mindennap türelmetlenül várta a séta idejét. Ha ott találta Mariust, kimondhatatlanul boldog volt és azt hitte, hogy őszintén kifejezi minden gondolatát, amikor azt mondja Jean Valjeannak:

— Milyen gyönyörűséges is ez a Luxembourg-kert!

Marius és Cosette éjszakánként egymásé voltak. Nem beszéltek egymással, nem köszöntötték, nem ismerték, csak látták egymást és mint az égen a csillagok, amelyeket a mérföldek milliói választanak el egymástól, egymás tekintetéből éltek.

És Cosette így fejlődött lassanként nővé, széppé, szerelmessé, szépségének tudatában, öntudatlan szerelmében. Rádásul kacerrá; ártatlanságból.

VII. Szomorúság, másfél szomorúság

Minden állapotnak megvan a maga ösztöne. Az öreg és örökkévaló anyatermészet némán figyelmeztette Jean Valjeant Marius jelenlétére. Jean Valjean gondolatainak a leghomályosabb mélyén megremegett. Jean Valjean nem látott semmit, nem tudott semmit, pedig csökönyös figyelemmel szemlélte a sötétséget, amelyben, úgy érezte, mintha az egyik oldalon épülne valami, a másik oldalon pedig összeomlana valami. Mariust is figyelmeztette, az, ami a jó Isten mélyesége törvénye, ugyanez az anyatermészet. Marius is minden tőle telhetőt elkövetett, hogy megszabaduljon az „apától“. Közben azért megtörtént, hogy Jean Valjean észrevette őt. Marius viselkedése most már egyáltalán nem volt természetes. Gyáván bölcs volt és félénken ügyetlen. Nem jött többé

egészen közel, mint azelőtt. Távolabb ült le és extázisban maradt. Könyv volt a kezében és úgy tett, mintha olvasna. De kiért volt ez a színlelés? Azelőtt régi ruhájában jött, most mindennap az új ruháját vette magára. Nem volt benne bizonyos, hogy nem sütteti-e a haját. A tekintete egészen különös volt, kesztyűt húzott a kezére. Röviden: Jean Valjean szívből megvetette ezt a fiatalembert.

Cosette semmit sem árult el. Anélkül, hogy alapjában véve tudta volna, mi van vele, érezte, hogy olyasmi ez, amit el kell titkolnia.

Jean Valjean valami kellemetlen párhuzamot talált Cosettenek a ruházkodásra való izlésének a változása és ennek az ismeretlenek új ruhában való megjelenése között. Véletlenség volt talán, kétségtelenül, bizonyosan, de fenyegető véletlen.

Soha meg nem említette ezt az ismeretlent Cosette előtt. Egy napon még sem tudta türtőztetni magát és azzal a határozatlan reménykedéssel, amellyel az ember a szerencsétlenségét tapogatja, azt mondta Cosettenek:

— Micsoda pedáns fiatalembert!

Cosette tavaly, közömbös kislánykorában azt felelte volna:

— Dehogya, nagyon kedves.

Tíz évvel később, Marius iránt való szerelmével a szívében ezt felelte volna:

— Pedáns és kiálhatatlan! Tökéletesen igaza van!

De életének és szívének ebben a pillanatában megelégedt azzal, hogy a fensőbbeséges nyugodtság hangján felelje:

— Az a fiatalembert!

Mintha csak először nézne rá életében.

— Milyen ostoba is vagyok! — gondolta Jean Valjean. Még nem vette észre. Én mutatom meg neki.

A szenvedések és az aggodalmak üde éveinek, az első szerelem heves harcaiban az első akadályok ellen az is törvény, hogy a fiatal leány nem esik semmiféle csapdába, a fiatalembert pedig mindegyikbe befogatja magát. Jean Valjean néma háborút kezdett Marius ellen, amelyet Marius szenvedélyének és ifjuságának fönséges ostobaságában észre sem vett. Jean Valjean egész sereg tört vetett neki: megváltoztatta a sétája idejét, padot cserélt, otffelejtette a zsebkendőjét,

egyedül ment a Luxembourgba: Marius lehajtott fővel minden csapdába belement. Ártatlanul igennel felelt minden kérdésre, amelyet Jean Valjean az uton elhelyezett. Ezalatt Cosette belemerült látszólagos közönyösségébe és megzavarhatatlan nyugodtságába, úgy hogy Jean Valjean erre a következtetésre jutott:

— Ez a fickó eszeveszetten szerelmes Cosettebe, de Cosette még csak azt sem tudja, hogy a világon van.

Mindamellett fájdalmas remegés gyötörte a szívét. Bármely pillanatban bekövetkezhetik az, hogy Cosette szeretni fog. Hát nem közömbösséggel kezdődik minden?

Cosette csak egyszer követett el hibát és már ettől is megrémült. Az öreg háromórai üldögélés után fölkel a padról és a leány így szól:

— Már!

Jean Valjean nem szüntette be ezeket a sétákat a Luxembourgban, mert nem akart feltűnő dolgot elkövetni és azonkívül attól tartott, hogy fölébreszti Cosette figyelmét. De ezekben a szerelmesek számára annyira édes órákban, mialatt Cosette rámosolygott a megittasult Mariusra, aki csak ezt vette észre és csak ezt az imádott, ragyogó arcocskát látta a világon, Jean Valjean szörnyű, szikrázó szemeket meresztett Mariusra. Jean Valjeannak, aki azt hitte, hogy már semmiféle rosszindulatra nem képes, voltak pillanatai, mikor Marius ott volt, azt hitte, hogy megint felbőszül és megvadul és úgy érezte, hogy ezzel a fiatalemberrel szemben újra megnyílnak lelke mélységei, amelyekben azelőtt annyi düh halmozódott. Majdnem azt érezte, hogy a lelkében ismeretlen kráterek alakulnak.

Micsoda! Hát itt van ez a lény! Mit akar? Eljött csavargogni, szimatolni, vizsgáldni, próbáldozni! Azt gondolja: És aztán? Miért ne? Eljött, hogy ott ólálkodjék Jean Valjean élete körül. Ott ólálkodjék a boldogsága körül, hogy megragadja és elvigye tőle? Jean Valjean még hozzáfűzte:

— Igen. Ez az! Mit keres? Kalandot? Mit akar? Szerelmeskedni? Szerelmeskedést? És én? Mi! Előbb az emberek legnyomorultabbja voltam, azután a legszerencsétlenebb, amikor hatvan éven keresztül térden csusztam, elszenvettem mindazt, amit szenvedni lehet, megvénültem, anélkül, hogy fiatal lettem volna, család nélkül, szülők nélkül, barátok

nélkül, asszony nélkül, gyermekek nélkül vergődtem, ott hagytam a véremet minden kövön, minden bozóton, minden sarokkövön, minden fal mentén, szelid voltam akkor is, amikor keményen bántak velem, jó voltam, bár gonoszak voltak, mindenek ellenére megint becsületes emberré váltam, megbántam minden rosszat, amit elkövettem, megbocsátottam minden rosszat, amit ellenem elkövettek és abban a pillanatban, amikor kárpótolva érzem magamat, abban a pillanatban, amikor minden elmúlt, abban a pillanatban, amikor elértem a célomat, abban a pillanatban, amikor megvan minden, amit akarok, jó, rendben van, megfizettem érte, megszolgáltam, minden eltűnik, elpárolog és elveszitem Cosette-et és elveszitem az életemet, az örömet, a lelkemet, mert egy nagy senkinek úgy tetszett, hogy idejőjjön kószálni a Luxembourgba!

Rendkívüli és komor ragyogás gyulladt ki ilyenkor a szemében. Többé nem az ember volt, aki a másakra néz. Nem ellenség volt, aki a másik ellenségre néz: Komondor volt, amely tolvajt lát.

A többit tudjuk. Marius továbbra is bolondságokat követett el. Egy nap az Ouest-uccáig követte Cosette-et. Máskor megszólította a házmestert. Ez is megszólalt és azt mondta Jean Valjeannak:

— Ki az a kíváncsi fiatalember vajjon, aki ön felől tudakozódott?

Másnap Jean Valjean olyan tekintetet vetett Mariusra, hogy a fiatalember végre észrevette. Egy hét múlva Jean Valjean máshová költözött. Megfogadta, hogy a lábát sem teszi többé a Luxembourgba, sem az Ouest-uccába. Visszament lakni a Plumet-uccába.

Cosette nem panaszkodott, nem szólt semmit, nem kérdezősködött, nem igyekezett semmiféle miértet kipuhatolni. Már abban az állapotban volt, amelyben az ember attól fél, hogy behatolnak a lelkébe és elárulja magát. Jean Valjeannak nem voltak tapasztalatai ezekben a fájdalokban, ezekben, amelyek egyedül bájosak és az egyedüliek, amelyeket nem ismert. Így azután nem értette meg Cosette hallgatásának a súlyos jelentőségét. Csak azt vette észre, hogy a leány szomorú és ez őt is komorrá tette. Mindakettőjük a tapasztalatlanság áldozata volt.

Egyszer Jean Valjean kísérletet tett:

— Nem jönnél el a Luxembourgba? — kérdezte Cosette-et.

— De igen! — mondta Cosette és halvány arcán fény-sugár villant meg.

Odamentek. Három hónap mult el azóta. Marius nem járt oda többé. Marius nem volt ott.

Másnap Jean Valjean megint megkérdezte Cosette-et.

— Eljössz a Luxembourgba?

Cosette halkán és szomorúan felelte:

— Nem.

Jean Valjean megremegett és a szive elfacsarodott ennek a halk szomorúságnak a láttára.

Mi megy végbe vajjon ebben az annyira fiatal és máris kifürkészhetetlen lélekben? Mi van benne készülöben? Mi történt Cosette lelkével? Néha, ahelyett, hogy aludni tért volna, Jean Valjean szegényes fekhelye mellett ülve maradt, fejét tenyerébe hajtva egész éjszakán át azon töprengett, vajjon mi rejtezik Cosette gondolataiban? Azon gondolkodott, miről gondolkozhatik Cosette?

Oh, ezekben a pillanatokban micsoda fájdalmas tekintetet vetett a kolostorra, erre a tiszta magaslatra, az angyaloknak erre a lakóhelyére, az erénynek erre a megközelíthetetlen jéghegyére. Micsoda kétségbeesett elragadtatással szemlélte a zárdának ezt azt ismeretlen virágokkal bezárt szüzekkel telt kertjét, amelyből minden illat és minden lélek egyenesen az égbe száll! Mennyire imádta ezt az örökre bezárult Paradicsomot, amelyből önként kijött és esztelenül leszállt! Mennyire bánta önmegtagadását és esztelenségét, hogy visszahozta Cosette-et a világba, az áldozatnak ez a hőse, akit maga a vonzódása ragadott meg és sujtott le! Hogyan mondogatta:

— Mit tettem?

Egyébként Cosette mindebből semmit sem vehetett észre. Sem kedvetlenséget, sem nyersséget. Mindig ugyanaz a vidám és jó ember maradt. Jean Valjean viselkedése gyöngédebb és atyaiabb volt, mint valaha. Ha valami elárulhatta volna, hogy kevesebb az öröme, ez csak a fokozott szelid sége lehetett volna.

A maga részéről Cosette epekedett. Annyira szenvedett Marius távolléte miatt, mint amennyire a jelenléte boldoggá tette, de sajtóságon módon, anélkül, hogy maga is tudta volna. Amikor Jean Valjean nem hívta szokott sétáira, női ösztöne szíve mélyén zavartan azt sugta neki, hogy nem szabad elárulnia, hogy vonzódik a Luxembourg felé, azt kell mutatnia, hogy közömbös ránézve és akkor majd az apja magával viszi. De a napok, hetek és hónapok multak. Jean Valjean hallgatólag elfogadta Cosette hallgatólagos beleegyezését. Cosette megbánta. De késő volt. Amikor visszatért a Luxembourgba, Marius nem volt ott. Tehát Marius eltűnt: mindennek vége, mit tegyen? Vajjon rátalál-e valaha? Napról-napra növekvő és soha sem enyhülő szívszorongást érzett. Nem tudta már, tél van-e vagy nyár, nap süt-e, vagy eső esik, énekelnek-e a madarak, dáhliák virulnak-e vagy a százszorszép, hogy a Luxembourg bájosabb-e, mint a Tuileriák, hogy a mosónő tulságosan vagy hiányosan keményítette-e ki a fehérneműt, amit hazahozott, jól vásárolt-e be Toussaint. Levert maradt, magába mélyedt, egyetlen gondolat foglalkoztatta, határozatlan és merev tekintettel, mint amikor az ember az éjszaka sötétjében azt a fekete és mélységes pontot nézi, ahol egy jelenség eltűnt.

Egyébként ő is csak a sápadtságával árulta el magát Jean Valjean előtt. Továbbra is kedves arcot mutatott felé.

De ez a sápadtság is tulságosan elég volt Jean Valjeannak, hogy a figyelmet fölkeltsse. Néha azt kérdezte tőle:

— Mi bajod?

— Semmi! — felelte a leány.

És, némi hallgatás után, mivel maga is észrevette apja szomorúságát, ő kezdte a faggatást:

— Ész neked, apa, neked van valami bajod?

— Nekem? Nincsen semmi bajom! — felelte Jean Vajeau.

Ez a két lény, aki annyira kizáróan egymást szerette olyan megható szeretettel és aki olyan régóta él egymásnak, most egymás mellett szenvedett, egyik a másika miatt, anélkül, hogy megmondta volna, haragvás nélkül, mosolyogva.

VIII. A rablánc

Kettőjük közül Jean Valjean volt a boldogtalanabb. A fiatalság még szomorúságában is mindig megtalálja a maga vigasztalását.

Bizonyos pillanatokban Jean Valjean annyira szenvedett, hogy gyerekesé vált. A fájdalom tulajdonsága, hogy visszavarázsolja az ember gyermeki tulajdonságait. Legyőzhetetlen érzése volt, hogy elvesziti Cosette-et. Harcolni szeretett volna, hogy megtarthassa, hogy valami kápráztató külsőséggel fölkeltesse. Esméi, mondtuk már, gyerekesek voltak és egyuttal elaggottak, amelyek éppen gyerekeségüknél fogva elég helyes fogalmat adtak neki arról a hatásról, amit a diszes zsinórzat gyakorol a fiatal leányok képzeletére. Egyszer diszes uniformisba öltözött tábornokot látott az utcán lóháton, Cou-tard grófot, Páris parancsnokát. Irigyelte ezt az aranysujtásos embert. Azt gondolta, hogy micsoda boldogság lenne, ha magára vehetné ezt az ellenállhatatlan ruhát és ha Cosette így látná, elkápráztatná és amikor karon fogná és elhaladnának a Tuileriák kerítése mellett, az őrség tisztelegne neki, ez elég lenne Cosettenek és távortartaná attól a gondolattól, hogy fiatal emberek iránt érdeklődjék.

Váratlan rázkódás vegyült ezekbe a szomorú gondolatokba.

Abban az elszigetelt életmódban, amelyet folytattak és amióta a Plumet-utcába jöttek lakni, új szokást vettek fel. Kedvük telt néha abban, hogy kísétáljanak megnézni a napfölkeltét, olyan kedves örömeikben legyen részük, amelyek megfelel azoknak, akik az életbe lépnek és azoknak, akik távoznak belőle.

Aki szereti a magányt, annak a hajnali séta, ráadásul a természet vidámságával, fölér az éjszakai sétéval. Az utcák elhagyatottak, a madarak énekelnek. Cosette, maga is madárka, szívesen kelt korán. Ezeket a reggeli kirándulásokat már este előkészítették. Az apja indítványozta, a leány elfogadta. Olyan volt, akár az összeesküvés. Hajnalpirkadás előtt indultak és mindmegannyi apró örömet okozott Cosettenek. Az ifjuság szereti az ilyen ártatlan kiruccanásokat.

Amint tudjuk, Jean Valjean szeretett elhagyatott helyeken járni, magános szögletekben, a feledés zugjaiban. Akkori-

ban Páris sorompói környékén szegényes szántóföldek terültek el, csaknem egybenőve a várossal, ahol nyáron sovány buza termett és ősszel, aratás után, nem tarlós földeket, de nyuzott-mezőket látak. Jean Valjean szívesen járt ezekre a helyekre. Cosette sem unatkozott. Apjának a magányt, neki a szabadságot jelentették. Itt megint kisleánnyá vált, futkoshatott és szinte eljátszogatott, letette a kalapját, Jean Valjean térdére fektette és virágot gyűjtött csokorba. Nézte a pillangókat a virágokon, de nem fogta meg őket. A szelidség és a meghatottság a szerelemmel együtt születik és a fiatal leány, aki reszkető és törékeny eszményt hord magában, meg sajnálja a pillangó szárnyát. Koszorut font pipacsból és a fejére tette, amelyet a napsugár majdnem lángoló biborszínűvé változtatott, és amely mint izzó korona fogta körül ezt az üde, rózsás arcot.

Ez a szokásuk, a hajnali séta, megmaradt azután is, amikor életük szomoruvá vált.

Igy azután egy októberi reggelen, az 1831. esztendő őszének tökéletes fenségétől csábítva elindultak és napkelte előtt már a mainei sorompó közelében voltak. Még nem volt hajnal, csak szürkület: vad és elragadó pillanat. Itt-ott még látszott némely csillagkép a sápadt és mélységes azurban, a föld egészen sötét volt, az ég egészen fehér, a fűszálak reszkettek, mindent a szürkület titokzatos borzongása ragadott meg. Egy pacsirta, mintha a csillagokkal vegyült volna, énekelte csodás magasságban és az ember azt hihette volna, hogy a parányinak a végtelenségről zengő himnusza megnyugtatta a mérhetetlenséget. Keletről, a Val-de-Grâce emelkedett ki sötét tömegével az acélfényes, tiszta láthatárból. A káprázatos Vénusz e mögé a kupola mögé emelkedett és ugylátszott, mintha sötét épületből ragyogó lélek menekülne.

Mindenütt csend és nyugalom uralkodott. Senki sem járt az országuton, az alacsony dombokon néhol egy-egy dolgára induló munkás alig kivehető körvonala látszott.

Jean Valjean egy ácsstelep kapujában lerakott deszkahalmazra ült. Arcát az országut, hátát a nap felé fordította. Elfelejtkezett a fölkelő napról. Abba a mélységes megfélekezésbe merült, amelyben az egész lélek központosul, amely még a tekintetet is börtönbe zárja és négy fallal fölért. Vannak tünődések, amelyeket függőlegesnek lehet nevezni. Amikor az

ember a mélyére ér, időbe telik, mire visszajut a földre. Jean Valjean az ilyen álmódzásnak a mélyébe szállt le. Cosettere gondolt, arra a boldogságra, amelyben része lehet, ha semmi sem áll közé és a leánya közé, erre a sugárra, amelyel a leány megtölti az életét, amelynek a ragyogása lelkének a lehelete. Csaknem boldog volt ebben az álmódzásban. Cosette, mellette állva, a rózsaszínűvé váló felhőket nézegette.

Cosette egyszerre csak fölkiáltot:

— Apa, mintha lentről emberek jönnének.

Jean Vajejan föltekintett. Cosettenek igaza volt.

Amint tudjuk, a régi mainei sorompóhoz vezető országot folytatása a Sévres-utca és derékszögben a belső körut szeli át. Az országot és a körut kereszteződésénél, ahol szétágazik, olyan zajt hallottak, amit nehezen lehetett megérteni az ilyen korai órákban és valami akadály tűnt föl. Nem tudták, mi lehetett az az alakatlan tömeg, amely a körutról jövet befordult az országútra.

A tömeg megnövekedett, ugylátszott, mintha rendben mozogna előre, bár nehézkesen és ingadozva. Kocsinak látszott, bár nem lehetett kivenni a rakományt. Lovakat, kerekeket láttak, kiabálást, ostorpattogást hallottak. A körvonalak lassanként kivehetőbbé váltak, bár még mindig a homályba merültek. Csakugyan kocsi volt, a körutról fordult be az országútra és a sorompó felé haladt, amelynek közelében Jean Valjean ült. Egy második, hasonló alaku követte, majd harmadik, negyedik. Hét szekér bukkant elő egymásután, olyan szorosán, hogy a lovak feje a kocsik hátulját érte. Árnyak mozogtak a szekereken, csillogás látszott a pirkadásban, mintha kivont kardok lettek volna. Mintha megrázott láncok csörgését hallották volna. Mindez közeledett, a kiabálás hangosabb lett. Mindez olyan félelemetes volt, mintha az álmok barlangjából törne elő.

Miközben közeledett, alakot öltött és kisértetiesen fakó körvonalakban tűnt föl a fák mögül. A tömeg megfehéredett. A fölkelő nap lassanként sápadt fényel borította ezt a siri és egyuttal eleven nyüzsgést, az árnyak feje hullaarccá vált és ime, mi volt ez:

Hét szekér haladt sorban az országuton. Az első hatnak sajtáságos szerkezete volt. Azokhoz a keskeny kocsikhoz hasonlítottak, amelyeken hordókat szállítanak. Hosszu létrafélé-

ket raktak két kerékre, amelyek elől szétágazó rudban végződtek. Minden kocsi, vagy inkább létra elé egymásután négy lovat fogtak. Ezeken a létrákon különös embercsoportokat vonszoltak. A gyöngé napfényénél még nem látták, csak sejtették, hogy emberek. Huszonnégyen ültek minden kocsin, tizenkettő minden oldalán, háttal egymásnak támaszkodva, arccal a járókelők felé, lábukat lelógatva. Így utaztak ezek az emberek. És mögöttük valami csörgött: lánc volt és a nyakukon valami, ami fénylett: nyakvas. Mindegyiknek külön nyakvasa volt, de a lánc közös volt: olyanformán, hogy ha a huszonnégy embernek le kellett szállnia és tovább gyalogolnia, olyan irgalmatlan egységgé nőttek, hogy körülbelül úgy kellett ki-gyóznia az uton, mint a százlábunak, amelynek a lánc a gerince. Minden kocsi előtt és mögött puskával fölfegyverzett két-két ember állt lábával a lánc végén. A nyakvasak négy-szögletesek voltak. A hetedik kocsi, hatalmas, oldalakkal ellátott szekér, ernyő nélkül, négykerékű volt és hat ló húzta. Egész halom zörgő vasüst, olvasztótégely, serpenyő és lánc volt rajta, közöttük megkötözött és elnyújtózva fekvő, betegnek látszó emberekkel. Ez a szekér, közelebről látva, régi kinzóeszközökre emlékeztető ócska szijakkal volt felszerelve.

A kocsik az ut közepén haladtak. Két oldalt gyalogolt az őnök gyalázatos külsejű kettős sora, háromszögletű kalapban, mint a direktórium katonái, foltosan, rongyosan, visszariasztóan, sűrű és kék, csaknem cafatos ruhákban, rokkantak és halottvivők uniformisába bujtatva, vörös vállszalaggal, sárga kardszijakkal, káposztavágókkal, puskákkal és botokkal fölfegyverkezve. Szekerészkatonaféle emberek. Ezeket a porkolábokat mintha a koldus züllöttségéből és a hóhér gögjéből alkották volna. Aki a főnöküknek látszott, ostort tartott a kezében. Mindezek a homályba vegyülő részletek egyre jobban kibontakoztak a növekvő napfényben. Előli és a szállítmány után, lovascsendőrök haladtak, kivont karddal, komoran.

A menet olyan hosszú volt, hogy amikor az első szekér a sorompóhoz ért, az utolsó alighogy előbukkant a körutról.

A tömeg, amely nem tudni honnét, egy szempillantás alatt összeverődött, ami Párisban gyakori, az országut két szélén szorongott és bámészkodott.

A szomszédos utcákból odahangzott, amint az emberek

egymásnak kiabáltak és a konyhakertészek facipőinek a kopogása, akik odarohantak, hogy báméskodjanak.

A kocsikra halmozott emberek hallgatagon dültek egymásra. A hajnali levegő ólomszinűre hűtötte az arcukat. Vászonnadrág volt rajtuk és a lábukon facipő. A ruházatuk többi része a nyomor képzeletének a szülötte volt. Öltözékük undorítóan elütött egymástól. Nincsen gyászosabb alak a rongyokba bujtatott bohócnál. Belyukadt nemezkalapok, kátrányos sapkák, szörnyű vászonsapkák és a munkászubhony mellett könnyökén kilyukadt fekete öltönyök; többen női kalapot hordtak, mások kosarat tettek a fejükre. Szőrös melleket lehetett látni és a ruhák hasadékein keresztül tetoválások kandikáltak ki, szerelemtemplomok, égő szivek, Cupidók. Sömör és beteg gyulladás is látszott. Kettő, vagy három szalmakötelet akasztott a kocsin keresztül, lelógva, amibe mint kengyelvasba akasztották a lábukat. Egyiküknek valami volt a kezében, amit a szájához emelt. Olyannak látszott, mint fekete kő és beleharapott. Kenyeret evett. Csak fénytelen, kialudt szemet lehetett látni, vagy olyanokat, amelyek gonoszán villámlottak. A kísérők csapata káromkodott. A megláncolt emberek nem is mukkantak. Néha hallani lehetett a vállakra vagy a fejekre zuhanó botütés koppanását. Némelyek ásitottak. A rongyos ruhák rettenetesek voltak. A lábak lelógtak, a vállak ingadoztak, a fejek egymáshoz ütődtek, a vas csörgött, a szemek vadul villogtak, az öklök összeszorultak, vagy mint halott kezek szétnyultak. A menet mögött gyerekek csoportja kacagásban tört ki.

A kocsiknak ez a sora, akármi volt is, nagyon gyászosan hatott. Nyilvánvaló volt, hogy holnap vagy egy óra múlva zápor zuhog rájuk, amit másik követ és még ujjabb és hogy ezek a rongyos ruhák átáznak és ha átnedvesedtek, ezek az emberek többé meg sem száradnak, hogy ha egyszer megdermedtek, többé fel sem melegszenek, hogy vászonnadrágjuk a csontjukhoz tapad, facipőjük megtelik vízzel és az ostorcsapások nem akadályozhatják meg a fogak vacogását, hogy a lánc tovább is a nyakuknál fogja őket, hogy a lábuk továbbra is lógni fog. Az ember kénytelen volt megremegni, amikor ezeket az így összekötözött emberi lényeket látta tétlenül az őszi párázat hidegében, kiszolgáltatva az esőnek, a dérnek, a levegő minden furiájának, mint a fák és a kövek.

A botütések nem kimélték még a betegeket sem, akik összekötözve feküdtek mozdulatlanul a hetedik szekéren és akiket, mint nyomorusággal telt zsákokat dobáltak oda.

A nap hirtelen elöbukkant. A mérhetetlen keleti sugár mindent előzőnlött és azt hitte volna az ember, hogy lángalobbantja ezeket a félelmetes fejeket. A nyelvek megoldódtak, a röhögés tüzáradata, a káromkodás és a dalolás áradata tört ki. A vízszintes fényözön kettévágta a sort, beragyogta a fejeket és a törzseket, sötétben hagyva a lábakat és a kerekeket. Gondolatok jelentek meg az arcokon. Ijesztő pillanat volt ez. Lehullott az álarc és előtűntek az ördögök, az egészen méztelen dühödt lelkek. Ez a tömeg megvilágítva is sötét maradt. Némelyek, jókedvüen tollszárazakat vettek a szájukba és főként a nőket célbavéve, férgeket fujtak a tömegre. A hajnal az árnyék homályával még jobban fokozta ezeknek a siralmas arcoknak a sötétségét. Egyetlenegy sem akadt ezek között a lények között, akit a nyomoruság el ne torzított volna. Olyan szörnyüség volt ez a látvány, hogy az ember azt képzelte volna, hogy mindez villámfénnyé változtatta a napusgarat. A menet elején haladó szekéren lévő k torkukszakadtából és vad vidámsággal kezdtek énekelni Désaugiersnek, akkoriban híres egyvelegét, a „Vestale“-t. A fák sötéten rezgették lombjaikat, az ut mentén nyárspolgárok hallgatták hülye bámulattal a kísérteteknek ezt a tréfás énekét.

A menetnek mindez a nyomorusága kaoszba vegyült. Volt ott mindenfajta állatnak az arcvonása, vének, kamaszok, kopasz koponyák, ősz szakállak, kiabáló lemondásban, cinikus szörnyüségek, vad mozdulatok, esztelen magatartás, sapkába bujtatott torzfejek, fiatal leányfejek, dugóhuzóval a halántékukon, gyermeki és ezért borzalmas arcok, sovány, csontvázarcok, amelyeknek már csak meg kell halniok. Az első szekéren egy néger ült, aki talán rabszolga volt és így össze tudta hasonlítani a láncokat. A szörnyü alacsony nivó és a gyalázat a homlokukra ült ki: a lealjasodottságnak eddig a fokáig, az utolsó átalakulásig elszenvedte mindegyikük az utolsó mélységeket: a bárgyusággá változott tudatlanság egyenlő volt a kétségbeeséssé vált intelligenciával. Nem lehetett válogatni ezek között az emberek között, akik úgy tűntek föl, mint a sár elitje. Világos volt, hogy nem osztályozta őket az a valaki, aki ezt a szörnyü menetet elrendelte. Ezeket a lényeket

össze-vissza kötözték, valószínűen alfabétikus rendtelenségben és taláalomra rakták föl ezekre a szekerekre. Mindamellett a csoportosított szörnyüségek végre is mindig egyetlen eredménnyel járnak; minden hozzáadás végösszeget ad: minden láncról közös lélek származik és minden szekérnek megvolt a maga jellege. Az éneklő kocsi után olyan kocsi következett, amely üvöltött, a harmadik koldult, volt olyan, amelyik a fogát csikorgatta, másik a járókelőket fenyegette, megint másik az Istent káromolta; az utolsó hallgatott, mint a sir. Dante azt hihette volna, hogy a pokol hét köre menetel-előtte.

Az elítélteknek menetelése volt ez a kinszenvedés felé, amit nem az Apokalipszis félelmesen lángoló szekerén tesznek meg, hanem ami még komorabb, a vesztőhely szekerén.

Az örök egyike, akinek horgos végű botja volt, időnként olyan mozdulatot tett, mintha fölkotorná ezt az emberi trágyadombot. A tömeg közül egy öreg asszony ujjával mutatta őket egy ötesztendősi flucskának és ezt mondta neki:

— Gazfickó, ez majd megtanít!

Mivel az éneklés és a káromkodás egyre növekedett, az, aki a kíséret kapitányának látszott, megpattogtatta az ostorát és erre a jeladásra szó nélkül és vakon szörnyű módon kezdték botozni a leláncolt embereket. A botütés jégesőként kopogott a hét kocsin: sokan ordítottak, a szájuk tajtékzott, ami még fokozta az odacsődült gyerekek örömét, akik úgy rajzoltak ott, mint legyek a nyitott seben.

Jean Valjean szeme rettenetessé vált. Nem is szem volt már: az a mélységes ablak volt, amely bizonyos szerencsétlenségnek a tekintetet pótolja, amely szinte nem is tud a valóságokról és amelyben ott lángol a borzalmaknak és a katasztrófáknak a visszaverődése. Nem látványt nézett, hanem látományt szenvedett el. Föl akart állni, elfutni, menekülni, de a lábát sem tudta megmozdítani. Néha megragadják és lenyűgözik az embert a látott dolgok. Ott maradt leszögezve, megkövülten, ostobán és kimondhatatlanul zavaros szorongással kérdezve magát, hogy mit jelent ez a siri üldözés és honnét jött ki ez a pokol az ő üldözésére. Hirtelen homlokához emelte a kezét. Megszokott kézmozdulat ez azoknál, akiknek hirtelen visszatér az emlékezőtehetsége: eszébe jutott, hogy csakugyan ez a rendes utvonat, ez a megszokott kerülő, hogy elhárítsák azt a lehetőséget, hogy a fontainebleaui országuton

találkozzanak királyi fogatokkal és hogy harmincöt évvel ezelőtt ötet is ezen a sorompón keresztül vitték.

Cosette más módon ugyan, de nem kevésbé borzadt meg. Nem értette a dolgot, elállt a lélekzete, lehetetlennek képzelte azt, amit látott. Végre is fölkiáltott.

— Apám! Hát mi is van tulajdonképpen ezeken a kosikon?

— Gályarabok, — felelte Jean Valjean.

— Hát hová mennek?

— A gályákra.

Ebben a pillanatban a botozás száz kéztől megsokszorozva buzgólkodott, kardlapozás vegyült bele. Mintha az ostorok és a korbácsok megvadultak volna. A gályarabok összekuporodtak, iszonyatos engedelmesség származott a kínzásból és valamennyien a megláncolt farkasok tekintetével hallgattak el. Cosette minden ízében remegett, majd újra megszólalt:

— Mondd apám, emberek még ezek?

— Néha — mondta a nyomorult.

Valóban a gályarabszállitmány volt, amely napfölkelte előtt Bicêtre-ből indult, Mans felé vette az útját, hogy elkerülje Fontainebleaut, ahol akkor a király tartózkodott. E miatt a kerülő miatt a szörnyű utazás három vagy négy nappal tovább tartott: de, hogy a királyi személyt megkíméljék az ilyesminek a látásától, inkább meghosszabbítják a kínzást.

Jean Valjean lesujtva tért haza. Az ilyen találkozások rázkódást okoznak és a rájuk való emlékezés hasonló a föld-rengéshez.

Mindamellett Jean Valjean, miközben Cosette-tel a Baby-lone-utca felé tartott, egyáltalán nem vette észre, hogy a leány több kérdést intézett hozzá az előbb látott dolgokról: talán tulságosan elmélyedt maga is a levetségében, semhogy észrevette vagy felelhetett volna a leány szavaira. Csak este, amikor Cosette elvált tőle, hallotta, hogy félhangon mondja, mintha magában beszélne:

— Azt hiszem, hogy ha ezeknek az embereknek az egyikevel találkoznék az uton, oh istenem, már attól meghalnék, hogy a közelemben látom!

Szerencsére ennek a tragikus esetnek a másnapján nem tudom milyen hivatalos alkalomból, ünnepélyeket rendeztek

Párisban, katonai szemlét a Champ de Marson, versenyeket a Szajnáán, színielőadásokat a Champs-Elysé-en, tüzijátékokat az Étoileon, kivilágítást mindenütt. Jean Valjean szokása ellenére elvitte Cosette-et ezekre a multságokra, hogy eloszlassa a tegnapi emlékeket és Páris kacagó tolongásában kitörülje azt a gyalázatos dolgot, ami a szeme előtt lejátszódott. A katonai szemle, ami az ünnepély magva, természetesen magával hozta, hogy sok egyenruha járt-kelt a városban: Jean Valjean magára vette nemzetőri ruháját abban a homályos, belső érzésben, amelyet a menekülő ember érez. Egyébként úgy látta, hogy elérte ennek a sétának a célját. Cosette, aki kötelességnek tartotta, hogy az apjának kedvében járjon és egyébként is mindenféle látványosság új volt neki, a serdülőkor könnyű és könnyed elismerésével fogadta a szórakoztatást és nemigen nézte le ezt a szegényes örömet, amit népünnepélynek neveznek, annyira, hogy Jean Valjean azt hihette, hogy sikerült a szándéka és most már nyoma sem marad a szörnyű látománynak.

Néhány nappal később, egy szép napos reggelen, amikor mind a ketten a kert lépcsőzetén voltak, ami újabb áthágása volt azoknak a szabályoknak, amelyeket Jean Valjean önmagára kényszerített és annak a szokásának is, hogy a szobájában maradjon, amit Cosette szomorúsága kényszerített rá. Cosette fésülködőkabátban állt ott, a reggeli óráknak ebben a pongyolájában, amely pompásan borítja a fiatal lányokat és olyan, mint a felhő a csillagon: és fejével a napfényben, a jó alvástól rózsás arccal, az elérékenyedett jőmber szelid tekintete alatt, egy százszorszép leveleit tépdeste. Cosette nem ismerte a „szeretlek“, „kicsit“, „szenvédélyesen“ játék elbájoszó legendáját. De hát ki is tanította volna meg rá? Ösztönösen, ártatlanul játszott a virággal, nem is sejtette, hogy a százszorszéplevelet tépdesni annyi, mint egy szívet tépdesni. Ha lenne még egy negyedik grácia, amelyet Buskomorságnak neveznek és mosolyogna, Cosette olyan lett volna, mint ez a grácia. Jean Valjean el volt bűvölve, miközben ezeket a virággal játszadozó ujjacskákat figyelte, egészen elfeledkezett mindenről ennek a gyermeknek a boldogságában. A mellettük lévő bokorban egy vörösbegy suttogott. Fehér felhők usztak az égen, olyan vidáman, mintha most szabadultak volna föl. Cosette figyelmesen tépte tovább a virágját. Ugy látszott,

mintha valamire gondolna, de ennek valami bájos dolognak kellett lennie, mert egyszerre csak a gölya gyöngéd lassúságával fordította a fejét Jean Valjean felé és kérdezte tőle:

— Apa, ugyan mi az hát, az a gálya?

NEGYEDIK KÖNYV

Az alulról jövő segítség felülről jött segítség is lehet

I. Külső sérülés, belső gyógyulás

Életük így vált apránként borusabbá. Már csak egy szó-rakozásuk maradt, ami azelőtt a boldogságuk volt, hogy kenyeret vigyenek azoknak, akik éheztek és ruhát azoknak, akik fáztak. A szegényeknél tett ezekben a látogatásokban Cosette gyakran elkísérte Jean Valjeant és itt újra megtalálták régi gyönyörűségeik némi maradványát és néha, amikor jó napjuk volt, amikor sok nyomorúságot enyhítettek, sok gyermeket vidítottak és melegítettek föl, Cosette esténként kissé fölvidult. Ilyenkor látogattak el Jondrette odujába.

Ugyanennek a látogatásnak a másnapján Jean Valjean rendes nyugodtságában jelent meg reggel a kerti házban, de égett sebhez hasonló gyulladással, igen mérges, nagy sérüléssel a karján, amit valamiképen kimagyarázott. Ez a sérülés okozta, hogy egy hónapnál is tovább maradt a szobájában, anélkül, hogy egyszer is kiment volna. Nem akart orvost hívni. Amikor Cosette sürgette, azt mondta neki, hogy hívassa hát a kutyadoktort.

Cosette reggelenként olyan isteni arckifejezéssel és angyali boldogsággal ápolta, amiért hasznára lehet, hogy Jean Valjean úgy érezte, hogy egész régi vidámsága visszatér, félelme és aggodalma szertefoszlik és Cosette-et figyelve mondta:

— Oh, drága jó sérülés, drága jó baj!

Cosette, amikor látta, hogy apja beteg, hűtlen lett a kerti házhoz és megint a hátsó udvari kis szobácskába húzódott. Csaknem egész napját Jean Valjean mellett töltötte és fölolvastatott neki azokból a könyvekből, amelyeket szeretett, általában utleírásokat. Jean Valjean ujjászületett: boldogsága

ragyogó fényességében éledt föl. Luxembourg, az ismeretlen fiatal kószáló, Cosette elhidegülése, lelkének mindezek a felhői eltűntek. Azt gondolta magában: mindezt csak képzeltem. Vén bolond vagyok .

Annyira boldog volt, hogy a Thénardier-ékkal Jondrette odujában való szörnyű és váratlan találkozás benyomása eltűnt. Sikerült megmenekülnie, a nyomát elveszítették. Törődött is a többivel! Már csak szánakozva gondolt ezekre a nyomorultakra. Börtönben ülnek, gondolta és nincsen módjukban, hogy ártsanak neki. De mégis milyen siralmas helyzetbe került ez a család!

Cosette pedig nem beszélt többet a mainei sorompónál látott borzalmas jelenésről.

A zárdában Saint-Mechtilde nővér zenére tanította Cosette-et. Cosettenek olyan hangja volt, mint egy lélekkel bíró pacsirtának és néha esténként a sérült szerény hajlékában, szomorú dalok éneklésével vidította föl Jean Valjeant.

Megjött a tavasz, a kert olyan csodás volt ebben az évszakban, hogy Jean Valjean azt mondta Cosettenek:

— Sohasem mégysz a kertbe. Azt akarom, hogy ott sétálj.

— Ahogy kívánod, apa, — felelte Cosette.

És, hogy apjának engedelmeskedjék, megint ott sétálgatott a kertben, a legtöbbször egyedül, mert amint már megjegyztük, Jean Valjean, valószínűen attól való félelmében, hogy a rácson keresztül meglátják, jóformán sohasem ment oda.

Jean Valjean sebe szórakozást jelentett.

Amikor Cosette látta, hogy az apja kevésbé szenved, hogy meggyógyul és boldognak látszik, megelégedést érzett, amelyet észre sem vett, olyan halkán és természetesen fogta el őt. Azonkívül március volt, a nappalok meghosszabbodtak, a tél elmúlt. A tél mindig elvisz valamit a szomorúságunkból, azután megérkezik az április, a nyárnak ez a hajnala, üdén, mint minden napfölkelte, vidám, mint minden gyermekség, néha siránkozó, mint afféle ujszülött. A természetnek ebben a hónapban elbájoló ragyogása van, ami az égből, a felhőkből, a fákból jön és az ember szívébe hatol.

Cosette még tulságosan fiatal volt ahhoz, semhogy az áprilisnak ez a hozzá hasonló vidámsága át ne hatotta volna. Észrevétlenül, anélkül, hogy gyanította volna, eltávozott lelké-

ből a sötétség. Tavasszal olyan világos van a szomoru lelkekben, mint délben a pincékben. Cosette különben sem volt már nagyon szomoru. Így volt ez, ha mindjárt nem is vette észre. Reggel, tíz óra tájban, amikor sikerült negyedórára a kertbe csalogatni az apját, ahol beteg karját támogatva sétáltatta, Cosette maga sem vette észre, hogy minden pillanatban föl-kacag és hogy boldog.

Jean Valjean megittasulva látta, hogy Cosette megint rózsás és üde lett.

— Oh, drága jó sérülés, — mondogatta egészen halkán.

Hálás volt Thénardierék iránt.

Amikor a sebe begyógyult, megint folytatta magányos, alkonyati sétáit.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ilyen módon sétálhat az ember egyedül Páris lakatlan területein, anélkül, hogy valami kalandba keveredjék.

II. Plutarque anyó nem jön zavarba, amikor egy tüneményt kell megmagyaráznia

Egy este a kis Gavroche még egyáltalán nem evett. Emlékezett rá, hogy előző nap sem ebédelt. Ez már unalmas volt. Elhatározta, hogy kísérletet tesz arra, hogy vacsorához jusson. Kószálni indult a Salpêtriéren túl, néptelen területen. Itt akadnak még gazdátlan dolgok. Ahol senki sincsen, ott lehet találni valamit. Egy kis helységig jutott, amelyet Austerlitz falúnak gondolt.

Egyik előző csavargása folyamán egy régi kertet vett észre, amelyben egy öreg férfit és egy öreg asszonyt látott, azonkívül egy megfelelő almafát. Az almafa mellett valami rosszul elzárt gyümölcsöspajta volt, amelyből egy almát elhódíthatott. Egy alma; vacsora. Egy alma; az élet. Az, ami elveszejtette Ádámot, megmentheti Gavrochet. A kert egy bozótokkal szegélyezett, házakra váró kövezetlen utcácska mentén húzódott el. Sövénykerítés választotta el tőle.

Gavroche a kert felé indult. Megtalálta az utcácskát, megismerte az almafát, megállapította, hogy a gyümölcsöspajta is ott van és megvizsgálta a sövénykerítést. A sövény egy ugrás. Alkonyodott, egy macska sem volt az utcácskában, az idő alkalmas volt. Gavroche benézett a sövény egy nyílásán. Két

lépésnyire tőle, a sөvény tövében, a tulsó oldalon, pontosan azon a helyen, ahová a nyilás vezetett, amelyen át akart bujni, padnak szolgáló kőköcca feküdt. Ezen a padon ült a kert öreg embere, előtte egy öreg asszony állt. Az öregasszony motyogott. Gavroche nemigen tapintatosan, hallgatódzott.

— Mabeuf ur! — mondta az öregasszony.

— Mabeuf? — gondolta Gavroche — furcsa egy név.

A megszólított öreg nem mozdult. Az öregasszony megismételte:

— Mabeuf ur!

Az aggastyán anélkül, hogy a szemét fölemelte volna a földről, rászánta magát, hogy feleljen:

— Mi az, Plutarque anyó?

— Plutarque anyó! — gondolta Gavroche — egy másik furcsa név.

Plutarque anyó újra kezdte és beszélgetésre kényszerítette az öreget.

— A háziur elégedetlen.

— Miért?

— Három negyeddel tartozunk neki.

— Három hónap mulva négyvel tartozunk majd neki.

— Azt mondja, hogy kidobja önt.

— Elmegyek.

— A kofa azt kívánja, hogy kifizesse. Nem akar több rőzsét adni. Minél melegszik majd ezen a télen? Nem lesz tüzifánk.

— Majd süt a nap.

— A mészáros nem ad hitelt, nem akar több hust adni.

— Ez nagyon jól van így. Rosszul emészttem a hust. Nagyon nehéz étel.

— Hát mi lesz akkor ebédre?

— Kenyér.

— A pék törlesztést követel és azt mondja, hogy ha nincsen pénz, nincsen kenyér.

— Így is jó.

— Mit fog enni?

— Van már alma az almafán.

— De uram hát így mégsem lehet élni, pénz nélkül.

— Nincsen pénzem.

Az öregasszony elment, az aggastyán egyedül maradt.

Gondolkodni kezdett. Gavroche a maga részéről gondolkozott. Már majdnem beállt az éjszaka.

Gavroche álmodozásának első eredménye az volt, hogy a sövény alá guggolt, ahelyett, hogy átmászott volna rajta. A sövény ágai alul kissé szétnyíltak.

— No nézd csak, — kiáltotta gondolatban Gavroche — alköv! — és belebujt. Majdnem háttal támaszkodott Mabeuf apó padjához. Hallotta a nyolcvan esztendő s aggastyán lélekzését.

Azután vacsora helyett aludni próbált.

Ugy aludt, mint a macska, félszemre. De azért szunyókálva is leskelődött.

Az alkonyodó ég fehérsége befehéритette a földet és az utcácska ólomszinü vonalnak látszott a két sor sötét bozót között.

Egyszerre csak két árnyék jelent meg ezen a fehéres síkon. Az egyik elöl haladt, a másik, bizonyos távolságból, utána. — Né, két ember, — motyogta Gavroche.

Az első alak hajlotthátu, gondolatokba mélyedt, egyszerűnél is szegényesebben öltözött nyárspolgárnak látszott. Koránál fogva lassan mendegélt és sétált a csillagos estén.

A másik egyenes, erős, karcsu alak volt. Lépteit az előtte haladó lépéseihez irányította. De járásának önkéntes lassúságában meg lehetett érezni a hajlékonyságát és a mozgékonyágát. Ennek az árnyéknak a megjelenésében volt valami vad és nyugtalanító, bár egész külseje megfelelt annak, amit akkoriban eleganciának neveztek. Kalapja jó formájú volt, fekete redingotjának a szabása jó volt és valószínűen szép szövetből készült, szorosan testhez állt. A feje bizonyos izmos előkelőséget mutatott és kalapja alól a kamasz sápadt arcéle látszott a szürkületben. Ez az arcél rózsát tartott a szájában. Ezt a másik árnyat Gavroche jól ismerte: Montparnasse volt.

A másik alakot illetően csak annyit tudott volna mondani, hogy valami öreg bácsi.

Gavroche nyomban megfigyelő állásba helyezkedett.

Az előtte elhaladók egyikének nyilvánvalóan valami szándéka volt a másikat illetően. Gavroche elég jó helyen volt, hogy lássa a bekövetkezendőket. Az alköv éppen idejében rejtekhelyé vált.

Montparnasse vadászaton, ilyenkor, ilyen helyen; ez fenyegető volt. Gavroche érezte, hogy kölyök szive megindul az öreg iránt való szánalomtól.

Mit tegyen? Avatkozzon bele? Az egyik gyöngeséget vigye a másiknak a segítségére? Montparnasse csak nevethegett volna rajta. Gavroche tisztában volt vele, hogy ennek a tizennyolc éves félelmetes banditának előbb az öreg, majd a fiu csak egy falat lett volna.

Mialatt Gavroche a dolgokat mérlegelte, a támadás meg is történt, hirtelen, borzalmasan. A tigrisnek a vadszamárra, a póknak a légyre való támadása. Montparnasse, a rózsáját hirtelen eldobva, az öregre vetette magát, megragadta a torokát, összeszorítva belekapaszkodott. Gavroche alig tudta magát türtőztetni, hogy föl ne kiáltson. Egy pillanat múlva az egyik ember a másik alatt feküdt, legyürve, hörögve, kapálódzva, márványkeménységű térdel a mellén. Csakhogy egyáltalán nem az történt, amire Gavroche várt. Montparnasse feküdt a földön és az öreg bácsi térdelt rajta.

Mindez Gavrochetől néhány lépésnyire történt.

Az öreg fölfogta az ütést és visszaadta. Még pedig olyan szörnyű módon, hogy egy szempillantás alatt a támadó és a megtámadott szerepet cserélt.

— Ez aztán egy bátor rokkant! — gondolta Gavroche.

És nem állhatta meg, hogy ne tapsoljon. De ez kárba veszett taps volt. Nem jutott el a két viaskodóhoz, akik belemerültek és belesüketültek az egymással való küzdelembe, úgy hogy még a lélekzetük is egybevegyült.

Csönd állt be. Montparnasse nem védekezett tovább. Gavroche ezt gondolta magában:

— Csak nem halt meg talán?

Az öreg egy szót sem szólt, se nem kiáltott. Fölkelt és Gavroche hallotta, amint Parnassenak mondta:

— Állj föl.

Montparnasse fölállt, de az öreg tovább is tartotta. Montparnasse dühösnek és megalázottnak látszott, mint a farkas, amelyet egy birka legyőzött.

Gavroche nézelődött és hallgatódzott, fülével igyekezett növelni szemének a fölfogóképességét. Mérhetetlenül mulatságosnak találta a dolgot.

Megkapta jutalmát lelkiismeretes aggodalmáért. Röpté-

ben hallhatta ezt a párbeszédet, amely valami tragikus hangsúlyt kapott a sötétségben. Az öreg kérdezett, Montparnasse felelt.

— Hány éves vagy?

— Tizenkilenc.

— Erős vagy és egészséges. Miért nem dolgozol?

— Unom a munkát.

— Mi a mesterséged?

— Naplopó.

— Beszélj komolyan. Lehetne valamit tenni az érdekedben? Mi akarsz lenni?

— Tolvaj.

Egy pillanatig csend volt. Az öreg mélységes gondolkozásba merült. Mozdulatlanul állt és nem engedte el Montparnasset.

Az erős és fürgé fiatal bandita időnként a törbefogott vadállat módjára rántott egyet magán. Rángatódzott, gáncsot vetni próbált, kétségbeesetten csavargatta a tagjait, kiszabadulni igyekezett. Az öreg mintha észre sem vette volna, félkézzel tartotta mindkét karját a biztos erő fölényes köznyösségével.

Az öreg néhány pillanatig álmodozott, majd, tekintetét mereven Montparnassera irányítva, csendesen megszólalt és ebben az őket körülfogó árnyékban mintegy ünnepélyes szónoklatot intézett hozzá, amelynek Gavroche minden szavát megértette:

— Gyermekem, lustaságból a legnehezebb foglalkozást választottad. Óh, azt mondog, naplopó vagy! Készülj hát a munkára. Láttál már rettenetes gépet? Ugy hívják, hogy préselő gép. Vigyázni kell rá, mert alattomos és vad dolog. Ha elkapja a kabátod szegélyét, egészen magához ragad. Ez a gép a henyelés. Állj meg, amíg nem késő és menekülj! Más különben mindennek vége. Hamarosan belekerülsz a kerekei közé. Ha egyszer elfogott, soha semmit se remélj többé. Fáradságodra, lusta, nincsen többé pihenés. A kérlelhetetlen munka vaskeze ragadott meg. Nem akarod megkeresni a kenyeredet, föladatot vállalni, kötelességet teljesíteni? Unod azt, hogy másokhoz hasonló légy? Nos. más leszel! A munka törvény. Aki eltaszítja magától, mert unja, büntetésből kapja. Nem akarsz munkás lenni, hát rabszolga leszel. A munka

csak azért enged el az egyik oldalon, hogy megragadjon másfelől. Nem akarsz a barátja lenni, hát a robotosa leszel, Óh, nem akartad az emberek becsületes fáradságát, az átkozottak verejtékét fogod izzadni. Hörögni fogsz, ahol mások énekelnek. Messziről látni fogod odalent a többi embereket dolgozni. Azt hiszed majd, pihennek. A napszámos, az arató, a matróz, a kovács a fényességben a paradicsom üdvözlője lesz a szemedben. Milyen csillogást áraszt az üllő! Szántani, kévét kötni, boldogság. Micsoda ünnep a szélben szabadon uszó bárka! Kapálj, huzz, forogj, menj, te lusta! Huzd a kötelet, te, aki immár a pokol igavonó állata vagy! Óh, a semmittevés a célod. Nos. Egyetlen heted, egyetlen napod, egyetlen órad nem lesz a megnyugvásra. Aggodalom nélkül semmihez sem nyulhatsz. Minden muló perc megpattoztatja az izmaidat. Ami pehelykönnyű másoknak, az neked szikla lesz. A legnagyobb dolgok sulyosak lesznek. Az élet szörnyűség lesz körülötted. A menés-jövés, lélekzés mind borzalmas munka lesz. A tüdőd olyan lesz, mintha mázsás sulyokat cipelnél. Inkább idemenni, mint amoda, megoldandó probléma lesz. Akárki ki akar menni az ajtón, kinyitja és máris kilépett. Ha te ki akarsz menni, előbb ki kell ásnod a faladat. Ha az utcára akar menni, mit tesz mindenki? Mindenki lemegy a lépcsőn. Te elhasogatod majd az ágyneműdet, kötelet fonsz a foszlányokból, hozzákötöd az ablakhoz és azután ezen a fonálon lógsz a szakadék fölött és éjszaka lesz, a viharban, esőben, az orkánban és ha a kötél rövid, csak egyetlen mód van a leszállásra: Leesni. Leesni taláalomra, a mélységbe, valamilyen magasságból, mire? Arra, ami lent van, az ismeretlenre. Vagy kályhakürtöbe fogsz kapaszkodni, megkockáztatod, hogy megégessen, vagy az árnyékszék csövén kuszol a megfulladás veszedelmének kitéve. Nem is beszélék a lyukakról, amelyeket leplezni kell, kövekről, amelyeket naponta husszor ki kell emelni és visszahelyezni, a törmelékről, amelyet a szalmazsákodban kell rejtegetned. Zárát kell fölnyitni? A nyárspolgárnak a zsebében a kulcsa, amit a lakatossal csináltatott. Neked, ha kívül akarsz jutni, arra vagy ítélve, hogy borzalmas mesterművet alkoss. Fogsz egy nagy sout, két lemezzé vágod. Micsoda szerszámmal? Neked kell föláltalnod. Ez a te dolgod. Azután kimélyited ennek a két lemeznek a belsejét, gondosan ügyelsz a külse-

jére, azután az élére csavarmenetet vágsz, hogy a két lemez szorosán egymásra illeszkedjen, mint a doboz és a födele. Az alja és a födele így összecsavarva semmit sem árul el. A felügyelők, mert lesni fognak rád, nagy sounak nézik. Neked doboz lesz. Mit teszel ebbe a dobozba? Darabka acélt. Órarugót, amelyre fogat metszel és fűrész lesz belőle. Ezzel a gombostünyi hosszú és a dobozodba rejtett fűrészszel kell majd elvágnod a zár tolóvasát, a zár nyelvét, a láncodat, az ablakodon levő rácsot és a lábszáradon levő bilincset. Amikor megcsináltad ezt a műremeket, befejezted a művészetnek, a rátermettségnek, a türelemnek mindezt a csodáját és rájönnek, hogy te vagy a szerzője, mi lesz a jutalmad? A magánzárka. Ime, ez a jövőd. A lustaság, az élvezetek. Óh, micsoda örvények! A semmittevést választani szörnyőség, tudod-e ezt? Tétlenül élni a társadalom vagyónából! Haszon- talannak lenni, vagyis ártalmasnak? Ez egyenesen a nyomorúság mélyére visz. Szerencsétlen az, aki élődsi akar lenni. Féreg lesz belőle. Óh, neked nem tetszik a munka! Óh, csak egyre gondolsz: jól enni, inni, aludni. Vízet fogsz inni, fekete kenyeret fogsz rágcsálni, deszkán fogsz aludni, vasabroncs lesz a testedre pántolva, amelynek hidegét érzed majd a husodon! Összetöröd ezt a vasat, meg fogsz szökni. Jó. Hason csuszkálsz majd a bozótok között és füvet legelsz, mint az erdő barmai. És megint elcsipnek. És akkor esztendőket fogsz tölteni egy mély veremben falhoz láncolva, tapogatózva keresed a korsódat, hogy igyál belőle, a sötétség borzalmas kenyerébe harapsz, amelyik a kutyáknak sem kellene, lóbabot eszel, amelyet előbb a féreg rágott össze. Pincebogár leszel magad is. Óh, szánd meg magad, nyomorult gyermek, aki egészen fiatal vagy még, akit a dadád még nem is husz év előtt szoptatott, aki még bizonyára ma is az anyád! Kérve-kérlek, hallgass rám! Finom fekete szövetet akarsz, lakkcipőt, süttetni a hajadat, illatos olajjal kenni a fürteidet, tet-szeni akarsz, szép akarsz lenni. Kopaszra nyírnak majd, vörös bluzt és facipőt kapsz. Gyűrűt akarsz az ujjadra, vaskarikát kapsz a nyakadra. És botot, ha nőre mersz nézni. Husz éves korodban kerülsz oda és ötvenéves korodban kerülsz ki on-nét! Fiatalon, rózsásan, üdén ragyogó szemmel, valamennyi fehér fogaddal és kamasz szép hajzatoddal jutsz oda és kijössz megtörtén, görnyedten, ráncosan, fogatlanul, borzal-

mas állapotban, megöszülten! Óh, szegény gyermekem, rossz utat választottál, a semmittevés rosszat tanácsol: a legkeményebb munka a tolvajlás. Higj nekem és ne vállalkozz a naplopás kínos mesterségére. Nem kényelmes dolog gazemberré lenni. Kevésbé nehéz becsületes embernek lenni. Most menj és gondolkozz azon, amit mondtam. De egyébként mit is akartál? Az erszényemet. Nesze.

És az aggastyán, elbocsátva Montparnasset, kezébe adta az erszényét, amelyet Montparnasse egy pillanatig a kezében mérlegelt és azután, mintha lopta volna, ugyanazzal a gépies óvatossággal csuszattatta redingotjának hátsó zsebébe.

Miután ezt mondta és tette, az öreg hátatfordított neki és nyugodtan folytatta sétáját.

— Gyügel! — mormogta Montparnasse.

Ki volt ez az öreg? Az olvasó kétségtelenül kitalálta.

Montparnasse kábultan nézett utána, amint eltűnt az alkonyatban. Ez a szemlélődés végzetessé vált a számára.

Mialatt az öreg eltávolodott, Gavroche közeledett.

Gavroche odapillantva, megbizonyosodott róla, hogy Mabeuf apó talán szunyókálva, még mindig ott ül a padon. A kölyök ezután kibujt a sövény közül és az árnyékban Montparnasse mögé lopódzott. Anélkül, hogy ez hallotta, vagy látta volna, egészen Montparnasseig jutott, lassan a finom fekete szövetre dingot hátsó zsebébe nyult, megragadta az erszényt és megint kigyó módjára csuszva eltűnt a sötétségben. Montparnasse, akinek semmi oka nem volt az óvatosságra és először kezdett az életéről gondolkodni, semmit sem velt észre. Gavroche, amikor visszatért oda, ahol Mabeuf apó üldögélt, az erszényt átadta a sövényen és sietve elszaladt.

Az erszény Mabeuf apó lábára esett. Ez a mozdulat fölébresztette. Lehajolt és fölvette az erszényt. Nem értett semmit az egészből és kinyitotta. Két rekeszből állt. Az egyikben némi aprópénz volt, a másikban hat Napoleon-arany.

Mabeuf apó megdöbbenve a gazdasszonyához vitte.

— Az égből esett le, — mondta Plutarque anyó.

(Vége az ötödik kötetnek.)

HUGO VICTOR

A
NYOMORULTAK
(LES MISÉRABLES)

VI.

FRANCIA EREDETIBŐL FORDITOTTAK
CSILLAY KÁLMÁN ÉS ÉBER LÁSZLÓ

ILLUSZTRÁLTA
CONRÁD GYULA

CHRISTENSEN ÉS TÁRSA
GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

НОВОУТВОР

A

ИЗОМОРФИКА

ИЗМЕНЕНИЯ

ОСЗК

ИЗМЕНЕНИЯ

ТАЛАНТОВ

Globus Budapest

ÖTÖDIK KÖNYV

Amelynek a vége nem hasonlít az elejéhez

I. A magány és a kaszárnya együtt

Cosette fájdalma, amely még négy-öt hónappal ezelőtt anyyira kinzó és eleven volt, gyógyulásnak indult, egészen magától. A természet, a tavasz, az ifjuság, apja iránt való szeretete, a madarak és a virágok vidámsága lassanként, napról-napra, csöppenként szivárogtatott ebbe az anyyira szüz és fiatal lélekbe valamit, ami csaknem a feledéshez hasonlított. A tűz egészen kialudt, vagy csak hamuréteget vont maga fölé? Annyi bizonyos, hogy Cosette már csaknem semmi fájdalmas és égető pontot nem érzett.

Egy napon hirtelen Mariusra gondolt.

— No nézd, — mondta — már nem is gondolok rá!

Ugyanezen a héten észrevette, hogy a kert rácsozata előtt egy nagyon csinos dzsidástiszt halad el. Karcsu dereka, csodás egyenruhája, leányos arca volt, kardját a hóna alatt tartotta, a bajusza ki volt pödörve, lakkos csákója volt. Egyébként a haja szőke, kékszemű, gömbölyű alakja, hiu, elbizakodott és csinos volt. Egészen az ellentéte Mariusnak. Szivar volt a szájában, Cosette arra gondolt, hogy kétségtelenül a Babylon-utcában elszállásolt ezred tisztje.

Msánap megint látta arra haladni. Megjegyezte magának, hány órakor.

Ettől kezdve, vajjon véletlenség volt-e, csaknem minden nap látta arra menni.

A tiszt bajtársai észrevették, hogy ebben a „rosszul gondozott“ kertben, e mögött a rozoga, rokokó rácsozat mögött egy elég csinos teremtmény tartózkodik csaknem mindig, amikor

arra megy ez a szép hadnagy, aki egyáltalában nem ismeretlen az olvasó előtt és akit Théodule Gillenormandnak hívnak.

— No nézd csak! — mondták neki. — Egy kicsike vetett rád szemet.

— Hát győzőm is én megnézni mindazokat a leányokat, akik engem néznek? — felelte a dzsidás.

Ez pontosan abban a pillanatban történt, amikor Marius komolyan merült a haláltusájába és így szólt:

— Ha legalább csak viszontláthatnám, mielőtt meghalok!

Ha az óhajta teljesült volna, ha ebben a pillanatban látta volna, hogy Cosette a dzsidást nézi, egy szót sem tudott volna szólni és meghalt volna fájdalomában.

Ki volt az oka? Senki.

Marius azok közül való volt, akik belemerülnek a fájdalomba és ott maradnak. Cosette azok közül, akik belemerülnek és kijönnek belőle.

Cosette egyébként most ment át azon a veszedelmes pillanaton, a magára hagyott női léleknek azon a végzetes szakaszán, amelyben az elszigetelt fiatal leány szíve hasonló a szőlővenyigéhez, amely találomra kuszik egy márványoszlopra, vagy a kocsmá kapufélfájára. E gyors és döntő pillanat válságos minden árvaleányra, legyen szegény vagy gazdag, mert a gazdagság nem óv meg a rossz választástól. Magas körökben is házasodnak rangon alul. De az igazi mésalliance a lelkek rangon aluli házassága. És épúgy, mint ahogyan egy ismeretlen, névtelen, szerény származású, vagyontalan fiatalember márványoszlopfő lehet, amely nagy érzések és magasabbrendű eszmények templomának a hordozója, ugyanígy lehet egy világfi, aki megelégedett és gazdag, aki fényes cipőt hord és mázos szavakban beszél, ha megnézzük, nem a külsejét, hanem belül, vagyis azt, amit a nőnek tartogat az ember, nem egyéb ostoba fatörzsnél, amelyen vad, tisztátalan és részeg szenvedélyek rágódnak a homályban: a kocsmá kapufélfája.

Mi volt Cosette lelkében? A megnyugtató, vagy elaltató szenvedély? Vagy tárgyaltalan szerelem, valami, ami átlátszóan ragyogó, bizonyos mélységig zavaros, legalul sötét. A szép tiszt képe vetődött a felszínre. Volt valami emlék a fenéken, legalul? Talán. Cosette nem tudta.

Sajátságos eset jött közbe.

II. Cosette félelmei

Április első felében Jean Valjean elutazott. Amint tudjuk, ez néha-néha, igen nagy időközökben megesett. Néhány napig, legtovább három napig maradt távol. Hová ment? Senki sem tudta, még Cosette sem. Csak egyetlen egy ilyen elutazás alkalmával kíserte el bérkocsiban egy kis zsákutca sarkáig, amelynek a szögletén ezt olvasta: Planchette-köz. Itt leszállt, Cosette-et pedig a bérkocsi hazavitte a Babylon-utcába. Többnyire olyankor tette meg Jean Valjean ezeket a kis utakat, amikor elfogyott a pénz a háznál.

Tehát Jean Valjean távol volt. Azt mondta:

— Három nap mulva visszajövök.

Este Cosette egyedül volt a szalonban. Hogy unalmát elűzze, fölnyitotta orgona-pianóját és magát kísérve énekelte Euryanthenak az „Eltévedt vadászok az erdőben“ című karnadálát, ami talán a legszebb zene a világon. Amikor befejezte, gondolatokba mélyedt.

Egyszerre csak úgy rémlett neki, mintha léptek zaját hallaná a kertből.

Ez nem lehet az apja, hiszen távol van, nem lehet Tous-saint, mert már lefeküdt. Este tíz óra volt.

Cosette a szalon bezárt zsalujához ment és hallgatódzott.

Ugy tűnt fel neki, mintha férfinak a nagyon óvatos lépteit hallaná.

Sietve az emeletre ment, a szobájába, a zsaluba vágott ablakocskát nyitott ki és a kertbe nézett. Éppen holdtölte volt. Olyan világos volt, mintha nappal lett volna.

A kertben senki sem volt.

Cosette kinyitotta az ablakot. A kert a legteljesebb nyugalomba merült és amit az utcából látni lehetett, éppolyan elhagyatott volt, mint mindig.

Cosette azt gondolta, hogy csalódott. Csak hitte ezt a zajt. Webernek ez a csodás, komor kardala érzéki csalódást keltett benne, amely félelmetes mélységeket nyit meg a lélek számára, sötét rengetegként rezdül meg a szem előtt, amelyben korhadt ágak recsegését hallja a fül az alkonyatban látott vadászoknak ingadozó léptei alatt.

Cosette nem gondolt rá többet.

Cosette különben sem volt ijedős természet. Volt valami az

ereiben a cigányasszony és a mezitlábjáró kalandornő véréből. Emlékszünk rá, hogy inkább pacsirta volt, mint galamb. Vad és bátor alaptermészete volt.

Másnap, korábban, az éjszaka leszálltával a kertben sétált. Az öt foglalkoztató zavaros gondolatok közben azt képzelte, hogy megint észreveszi a tegnapesti hangokat, mintha valaki nem messze tőle, a fák alatt járna a sötétben, de azt gondolta, hogy mi sem hasonlít jobban a fűvönjárkálás zajához, mint az ágaknak egymáshoz ütődése és nem törődött többé a dologgal. Különben sem látott semmit.

Kijött a „bozótok“ közül. Zöld pázsitrészen kellett keresztülmennie, hogy a lépcsőzethez jusson. A hold éppen mögötte kelt föl és amikor Cosette kijött a sűrűségből, az árnyékát erre a pázsitra vetette.

Cosette rémülten állt meg.

A saját árnyéka mellett a hold egész világosan egy másik különösen ijesztő és borzalmas árnyat vetett a fűre. Az árnyéknak kerek kalapja volt.

Mintha a cserjés szélén, Cosettetől néhány lépésnyire álló férfi árnyéka lett volna.

Cosette egy pillanatig sem szólni, sem kiáltani, sem sirni, sem moccani nem tudott, sem a fejét hátrafordítani.

Végre minden bátorságát összeszedve, elszántan tekintett hátra.

Senki sem volt ott.

A földre nézett. Az árnyék eltűnt.

Visszament a sűrűségbe, vakmerően átkutatott minden zugot, egészen a rácsig ment, de semmit sem talált.

Szinte megdermedt. Hát már megint érzéki csalódása volt! Hogyan? Két nap egymásután? Egy hallucináció még csak megjárja, de kettő? Az nyugtalanította, hogy ez az árnyék bizonyosan nem volt képzelet. A fantomok aligha hordanak kerek kalapot.

Másnap Jean Valjean hazajött. Cosette elmondta neki, hogy mit képzelt, mit látott és hallott. Arra várt, hogy az apja megnyugtassa és vállatvonva ezt mondja neki:

— Bolond kislány vagy.

Jean Valjean nyugtalanodni kezdett.

— Nem lehet ez semmi, — mondta neki.

Otthagyta Cosette-et valami ürüggyel és a kertbe ment.

Cosette látta, amint nagyon figyelmesen megvizsgálja a rácskerítést.

Éjszaka Cosette fölébredt. Ezuttal bizonyos volt benne, tisztán kivehette az ablaka alatt elhangzó léptek zaját. A kisablakhoz futott és kinyitotta. A kertben csakugyan egy ember volt, vastag bottal a kezében. Abban a pillanatban, amikor kiáltani akart, a hold az ember arcára vetítette a fényét. Az apja volt. Lefeküdt megint és ezt gondolta:

— Hát mégis csak nyugtalankodik!

Jean Valjean a kertben töltötte ezt és a két következő éjszakát. Cosette látta a zsalu nyílásán keresztül.

A harmadik éjszaka a hold már fogyóban volt és későbbben kelt, egy óra lehetett, amikor Cosette kacagást hallott és apjának hangja szólította:

— Cosette!

Cosette leugrott az ágyról, magára kapta a hálókabátját, és kinyitotta az ablakot.

Az apja lent volt a pázsiton.

— Azért ébresztettelek föl, hogy megnyugtassalak — mondta. — Nézd. Itt van a kerek kalapos árnyékod.

És a gyepen elnyúló árnyékra mutatott, amelyet a hold vetített és csakugyan azt a hitet keltette, hogy egy kerek kalapos ember alakja. Egy szomszédos ház tetejéről emelkedő kerekfejű bádognakürtő árnyéka volt.

Cosette is elnevette magát, minden sötét föltevése szertefoszlott és másnap, amikor apjával együtt reggelizett, maga is mulatott azon a félelmetes kerten, amelyben kályhacsövek árnyai kísértének.

Jean Valjean megint egészen megnyugodott. Ami pedig Cosette-et illeti, hát ő bizony nem igen jegyezte meg magának, hogy a kályhakürtő csakugyan abban az irányban volt-e, amelyikben látta, vagy képzelte és hogy vajjon a hold az égnek ugyanazon a pontján világított-e. Egyáltalán nem vizsgálgatta, hogy micsoda furcsa kürtő lehet az, amelyik attól fél, hogy tettenérik és visszahúzódik, amikor az árnyékát nézik. Mert hiszen az árnyék eltűnt, amikor Cosette hátrafordult és Cosette meg volt róla győződve, hogy látta. Cosette egészen megnyugodott. A bizonyítást teljesnek fogadta és egész megfélekedezett arról, hogy lehet valaki, aki este vagy éjszaka a kertben járkal.

Néhány nap mulva mégis újabb eset fordult elő.

III. Toussaint magyarázata kibővítí Cosette ismereteit

A kertben, az utcára néző kerítés mellett a kíváncsiak tekintetétől gyertyánfabozóttól eltakart köpad volt, melyet azonban valamely járó-kelő a rácsozaton és a bozóton keresztül elérhetett a karjával.

Ugyanennek az áprilisnak egyik estéjén Jean Valjean elment hazulról és Cosette. naplemente után ezen a padon ült. Hűvös szellő lengedezett az ágak között. Cosette álmodozott. Lassanként tárgyitalan szomorúság vett erőt rajta. A legyőzhetetlen szomorúság, amelyet az est ébreszt és amely talán, ki tudja, az ebben az órában megnyiló sir titokzatosságából fakad.

Talán Fantine volt ebben az árnyékban.

Cosette fölkel, lassan körüljárta a kertet, a harmatos fűvön lépkedett és azon a buskomor, holdkóros álmodozáson keresztül, amelybe merült, mondta magában:

— Igazán facipőben kellene járni ilyenkor a kertben. Még meghül az ember.

Visszament a padhoz.

Abban a pillanatban, amikor le akart ülni, azon a helyen, ahonnét fölkel, egy elég nagy kődarabot vett észre, amelyik nyilvánvalóan nem volt ott az előbb.

Cosette a követ vizsgálgatta és azt kérdezte, vajjon mit jelenthet. Nyomban az a gondolata támadt, hogy ez a kő nem jöhetett magától padra, hogy valaki odatette, hogy egy kar átnyult a rácson. Ez a gondolat megrémítette. Ezuttal igazi félelem vett erőt rajta. Semmi kétség sem lehet: a kő ott volt. Nem nyult hozzá, elfutott, anélkül, hogy vissza mert volna tekinteni, a házba menekült, nyomban bezárta a zsallut, becsukta és eltorlaszolta a lépcsőház üvegajtáját. Toussaint-től kérdezte:

— Hazajött az apám?

— Még nem, kisasszony.

(Egyszer már elmondtuk, egyszersmindenkorra, hogy Toussaint hebegett. Engedjék meg, hogy ezt ne élezzük ki többé. Visszariadunk attól, hogy valakinek a testi hibáját lekotázzuk.)

Jean Valjean, a gondolataiba mélyedő és éjszaka sétáló ember, gyakran elég késő éjszaka tért haza.

— Toussaint, — kezdte megint Cosette, — ugy-e gondosan

eltorlaszolja este legalább a kertre néző zsalukat és bedugja a kis vasakat az elzáró kis gyűrűkbe?

— Oh, legyen nyugodt a kisasszony!

Toussaint nem mulasztotta ezt el és Cosette jól tudta, de akaratlanul is hozzátette:

— Mert hogy olyan elhagyatott ez a környék!

— Hát ez bizony igaz, — mondta Toussaint. — Meggyilkolhatnák az embert, mielőtt azt mondaná, hogy bikkmack! Hozzá még az ur se alszik a házban. De ne féljen, kisasszony, én úgy bezárom az ablakokat, mint a börtönt. Asszonyok egyedül! Azt hiszem ettől reszketni lehet. Képzelve csak, hogy bejönne a szobába és azt mondanák, hogy fogjátok be a szátokat és elvágják a nyakunkat. Hiszen nem is annyira a haláltól fél az ember, mert hiszen tudjuk, hogy meg kell halni. De utálatos arra gondolni, hogy ezek az emberek hozzánk nyuljanak. És a késeik! Hogyan nyiszálhatnak! Oh, Istenem!

— Hallgasson! — szólt rá Cosette. — És zárjon be jól mindent.

Cosette megrémülve attól a melodrámától, amelyet Toussaint rögtönzött a képzeletében és talán a mult héten látottak emlékeitől, azt sem merte neki mondani, hogy nézze meg a követ, amit a padra tettek, mert hátha bejönnek az „emberek“, ha a kertre nyiló ajtót kinyitják. Mindenütt gondosan bezáratta az ajtókat és az ablakokat, Toussaint-tal végigvizsgáltatta a házat a pincétől a padlásig, bezárkózott a szobájába, az ágya alá nézett, lefeküdt és rosszul aludt. Egész éjszaka a követ látta, amely akkorára nőtt, mint egy hegy és tele volt barlangokkal.

Napfelkeltekor a felkelő napnak az a tulajdonsága, hogy kinevetteti velünk minden éjszakai félelmünket és a nevetésünk mindig arányban áll az átszenvedett félelemmel. Napkeltekor Cosette fölébredve, rémületét lidércnyomásnak tartotta és ezt gondolta:

— Mire gondoltam? Olyesmi volt az, mint a léptek zaja, amelyet éjszaka hallani véltem a kertből a mult héten! Olyasmi volt ez, mint a kályhakürtő árnyéka! Hát már ennyire gyáva lettem?

A zsaluk léceinek nyílásán keresztülhatolt napsugár borszinüre festette a damasztfüggönyöket és annyira megnyugtatta Cosette-et, hogy minden elmosódott az emlékezetében, még a kő is kiment az eszéből.

— Éppogy nem volt kő a padon, mint ahogyan nem volt kerekkalapos ember a kertben. A követ is úgy álmodtam, mint a többit.

Felöltözött, lement a kertbe, a padhoz futott és hideg veríték verte ki. A kő ott volt.

De ijedtsége csak egy pillanatig tartott. Ami éjszaka rémület, az nappal érdekesség.

— Ugyan! — mondta. — Lássuk hát!

Főlemelte a jókora darab követ. Valami levélhez hasonló volt alatta.

Fehér papirboríték volt. Cosette megragadta. Nem volt címzés az egyik oldalán, nem volt pecsét a másikon. Bár a boríték nem volt leragasztva, mégsem volt üres. Papirlapokat látott benne.

Cosette kiszedte a lapokat. Nem rémület, de kíváncsiság sem volt ez már. Az aggodásnak a kezdete volt.

Cosette kiszedte a boríték tartalmát, kis irkafüzetet, amelynek minden oldala meg volt számozva és néhány sor volt ráírva meglehetősen szép és nagyon finom írással.

Cosette nevet keresett rajta, nem volt, aláírást, de nem talált. Kinek szól vajjon? Valószínűen neki, mivel egy kéz az ő padjára helyezte. De kitől származik? Ellenállhatatlan kísértés fogta el. El akarta fordítani a tekintetét ezekről a kezében reszkető lapokról, az égre nézett, az utcára, a napfényben fürdő akácfákra, a szomszéd háztetön röpködő galambokra, majd a tekintete hirtelen a kéziratra vetődött és azt gondolta, hogy tudnia kell, mi van bennük.

És ime, ezt olvasta:

IV. Szlv egy kő alatt

A világegyetemet egyetlen lényre redukáljuk, az egyetlen lényt istenné tesszük: ez a szerelem.

★

A szerelem az angyaloknak a csillagokhoz intézett üdvözlete.

★

Milyen szomorú a lélek, ha a szerelem teszi szomoruvá!

Milyen ürességet okoz annak a lénynek a távolléte, aki egymaga betölti a világot! Oh, milyen igaz az, hogy a szeretett lény istenné válik. Megérténé az ember, hogy isten féltékeny lenne, ha a mindenek atyja nem valósította volna meg a teremtést nyilvánvalóan a lélek számára, a lelket pedig a szerelem számára.

★

A lilaszalagos fehér crép-kalap alatt meglátott mosoly elég arra, hogy a lélek az álmok palotájába lépjen.

★

Isten mindenek mögött van, de minden elrejti istent. Az élettelen dolgok fehérek, az élő lények áthatolhatatlanok. Egy lényt szeretni annyi, mint áttetszővé tenni.

★

Némely gondolatok imádságok. Vannak pillanatok, amelyekben bármi legyen is a test tartása, a lélek térden áll.

★

Az elválasztott szerelmesek ezer elképzelt dologgal hidalják át a távollétet, amelyeknek mégis megvan a maguk valóságuk. Megakadályozzák őket, hogy egymást lássák, nem írhatnak egymásnak, azért egész sereg titokzatos módot találhatnak a levelezésre. Elküldik egymásnak a madarak énekét, a virágok illatát, a gyermekek kacagását, a nap sugarát, a szél sóhajtságát, a csillagok fényét, az egész teremtést. És miért ne? Isten minden művét a szerelem szolgálatára teremtette. A szerelem elég hatalmas arra, hogy üzeneteivel megváltoztassa az egész természetet.

Oh, tavasz, levél vagy, amelyet neki irtam.

★

A jövő még bizonyosabban a szíveké, mint a szellemé. Szeretni, ime ez az egyetlen, ami elfoglalhatja és betöltheti az örökkévalóságot. A végtelennek a kimeríthetetlenre van szüksége.

★

A szerelem része magának a léleknek. Ugyanolyan természetű, mint a lélek. Hozzá hasonlón isteni szikra, mert elpusztíthatatlan, oszthatatlan és elmulthatatlan. A szerelem bennünk lakozó tüzpont, amely halhatatlan és végtelen, amelyet semmi sem korlátozhat és semmi sem olthat ki. Csontjaink velejéig érezzük az égését és a mennyboltig látjuk sugározni.

★

Óh, szerelem, óh, imádás! Két szellemnek a gyönyörűsége, amelyek megértik egymást, két szívé, amelyek egymásnak adják magukat, két pillantásnak, amelyek áthatják egymást! Visszatértek hozzám ugy-e, boldog pillanatok! Séták kettesében a magányban! Áldott és ragyogó napok! Néha azt álmodtam, hogy időnként az órák elszakadnak az anyagok életéből és ide lejönnek, hogy keresztezzék az emberek sorsát.

★

Isten nem tehet hozzá egyebet azoknak a boldogságához, akik szeretik egymást, mint a végnélküli tartalmat. A szerelemmel telt élet után a szerelemmel telt örökkévalóságot. Ez valóban gyarapodás, de még isten sem képes arra, hogy megnövesse annak a kimondhatatlan boldogságnak a gyönyöreit, amelyeket a szerelem már ezen a világon is a léleknek nyújt. Isten az egek teljessége: a szerelem az ember teljessége.

★

Két okból néztek egy csillagot. Azért, mert ragyogó és azért, mert kifürkészhetetlen. Körülöttetek azonban még sokkal édesebb sugárzás és még nagyobb titokzatosság van: a nő.

★

Mindnyájan, bárkik vagyunk is, megvannak azok a lényeink, akiket be kell lélegzenünk. Ha hiányoznak, akkor nélkülözzük a levegőt, megfulladunk. Azután meghalunk. Szörnyűség meghalni szerelem hijján. Ez a lélek megfulladása!

★

Amikor a szerelem anygali és szent egységbe olvasztott és vegyített két lényt, ezek megtalálják az élet titkát: nem egyebek, mint ugyanannak a sorsnak a két kifejezése: nem többek, mint ugyanannak a szellemnek a két szárnya. Szeresetek, repüljétek!

★

Mihelyt egy nő halad el előttetek, aki világosságot áraszt jártában, elvesztetek, szerettek. Csak egyet tehetek, olyan mereven gondoljatok rá, hogy ő is kénytelen legyen rátok gondolni.

★

Amit a szerelem elkezd, azt csak az isten végezheti be.

★

Az igazi szerelem kétségbeesik vagy ujjong egy elvesztett kesztyű, vagy egy megtalált zsebkendő miatt és szüksége van az örökkévalóságra odaadása és reménységei számára. Alkotóelemei a végtelen nagy és a végtelen kicsi.

★

Ha kő vagytok, legyetek szeretők, ha növény vagytok, legyetek érzékenyek, ha emberek vagytok, legyetek szerelem.

★

A szerelemnek semmi sem elég. Megvan a boldogsága, a paradicsomot akarja. Ha megvan a paradicsoma, az eget akarja.

Óh, ti, akik szerettek, mindez benne van a szerelemben. Tudjátok megtalálni. A szerelemben megvan az, ami az égben: az elmélyedő szemlélődés és megvan benne az is, ami az égben nincsen: a gyönyör.

★

— El szokott még jönni a Luxembourgba? — Nem, uram. — Ebben a templomban hallgat misét, ugy-e? — Már nem jön ide. — Még mindig ebben a házban lakik? — Elköltözött innét. — Hová ment lakni? — Nem mondta meg.

Milyen szomorú dolog, ha az ember nem tudja a lelkének a lakcímét!

★

A szerelem gyerekes lehet, a többi szenvedély kicsinyes. Gyalázat azokra a szenvedélyekre, amelyek kicsinyessé teszik az embert! Tisztelet annak, amely gyermekké teszi!

★

Furcsa dolog, tudjátok? Az éjszakában élek. Egy lény távoztában magával vitte az eget.

★

Óh, egymás mellett, ugyanabban a sirban kéz a kézben és időről-időre a sötétségben megcirógatni egymás ujját, ez elég lenne nekem az örökkévalóságra.

★

Ti, akik azért szenvedtek, mert szerettek, szeresettek jobban. Szerelemből meghalni, annyi, mint benne élni.

★

Óh, a madarak öröme! Mert fészük van és daluk van.

★

A szerelem a paradicsom levegőjének a mennyei belégzése.

★

Érző szívek, bölcs szellemek, vegyétek az életet olyanak, amilyenek az isten teremtette. Nagy megpróbáltatás az, az ismeretlen rendeltetés érthetetlen előkészítése. Ez a rendeltetés, az igazi, akkor kezdődik, amikor az ember az első lépést megteszi a sir öle felé. És ekkor látja meg a valamit és kezdi megkülönböztetni a meghatározottat. A véglegeset. Jegyezzétek meg ezt a szót. Az élők a végtelent látják. A végleges csak a halottaknak mutatkozik. Addig szenvedjétek, reméljétek és szemlélődjétek. De jaj annak, akik a testet, a formákat, a látszatokat szerette! A halál mindent elvesz tőle. Igyekeztek a lelkeket szeretni! Ezeket újra megtaláljátok!

★

Egy nagyon szegény fiatalemberrel találkoztam az utcán, aki szeretett. A kalapja ócska volt, a ruhája viseltes. A könyöke lyukas volt, a víz keresztülhatolt a cipőjén és a csillagok a lelkén.

★

Milyen nagy dolog szeretve lenni! De még mennyivel nagyobb dolog szeretni! A szív hősiessé válik a szenvedély hatása alatt. Már csak tiszta alkotó elemei vannak. Csak a fenköltre és a nagyra támaszkodik. Nemtelen gondolat épp-ugy nem csirázhatik ki benne, mint csalán egy jéghegyen. Az a lélek, amely fenkölt és vidám, nem férhetnek hozzá a közönséges szenvedélyek és indulatok, fölötte állnak a világ felhőinek és árnyainak, bolondságainak, hazugságainak, gyűlöleteinek, hiuságainak, nyomoruságainak; az egék kékségében lakozik, már csak a sors mélységes és földalatti rázkódásait érzi, mint ahogyan a hegyek orma érzi a földrengést.

Ha senki sem volna, akit szeret, a nap kialudna.

V. Cosette a levél olvasása után

Mialatt Cosette ezeket a sorokat olvasta, lassanként álmódzásba merült. Abban a pillanatban, amikor a füzet utolsó soráról fölpillantott, a szép tiszt, akinek most volt az ideje, diadalmasan haladt el a rácsozat előtt. Cosette utálatosnak tartotta.

Megint a füzetet nézegette. Gyönyörű írással volt írva, gondolta Cosette: ugyanaz a kéz írta, de különböző tintával, egyszer nagyon feketével, másszor szürkével, mint amikor vizet öntünk a tintatartóba és így következésként más és más napokon írta. Egy gondolat terjeszkedett tehát benne, sóhaj-tás, szabálytalanul, rendetlenül, válogatás nélkül, véletlenül. Cosette soha még nem olvasott ilyesmit. Ez a kézirat, amelyben még több világosságot látott, mint sötétséget, olyan hatást tett reá, mint félig nyitott szentély. A titokzatos sorok mindegyike ragyogott a szemében és különös világosságot árasztott a szívébe. Az a nevelés, amelyben részesült, mindig csak a lélekről beszélt neki, sohasem a szerelemről, ami majdnem olyan, mintha valaki a tüzvészről beszélne és sohasem a lángról. Ez a tizenötoldalas kézirat hirtelen és gyön-géden megmutatta neki az egész szerelmet, a fájdalmat, a véget, a sorsot, az életet, az örökkévalóságot, a kezdetet és a véget. Olyan volt, mint egy kéz, amely hirtelen fölnyulik és maroknyi sugarat dob felé. Ezekből a sorokból kiérezte a

szenvedélyes, lángoló, nagylelkű, becsületes, természetes, szent akaratot, mérhetetlen fájdalmat és mérhetetlen reménységet és szorongó szívet, szárnyaló elragadtatást. Mi volt ez a kézirat? Levél. Levél cím nélkül, név nélkül, keltezés nélkül, aláírás nélkül, sürgető és érdektelen levél, igazságokból álló talány, a szerelem üzenete arra, hogy egy angyal továbbítsa és egy szüz olvassa, földöntuli találka, fantomnak egy árnyékhoz intézett szerelmes levele. Egy nyugodt és lesujtott távollévő volt ez, aki ugylátszott, kész arra, hogy a halálba meneküljön és a távollevő nőnek elküldte a sors titkát, az élet kulcsát, a szerelmet. Ugy írta ezt, hogy a lába a sirban volt, az ujja az égben. Ezek az egymásután a papírra hullott sorok voltak, amiket a lélek csöppeinek nevezhetnénk.

Már most, kitől jöhettek ezek a lapok, ki írhatta azokat?

Cosette egy pillanatig sem habozott. Csak egyetlen ember írhatta.

Ő!

Nappali világosság támadt a lelkében. Minden fölujult az emlékezetében. Kimondhatatlan örömet és mélységes aggodalmat érzett. Ő volt! Ő írta a levelet! Ő volt itt! Az ő karja nyult át ezeken a rácsokon keresztül! Mialatt Cosette elfelejtette, ő megtalálta! De csakugyan elfelejtette-e Cosette! Nem, soha! Bolond volt, hogy egy pillanatig is ezt hihette. Mindig szerette, mindig imádta őt. A tüzet letakarták és egyideig lappangott, de Cosette jól látta, hogy csak még jobban elharapódzott és most újra föllángolt és őt is egészen lángbaborította. Ez a füzet olyan volt, mint egy tüzesóva, amely annak a másiknak a lelkéből az övébe hullott és érezte, hogy a tüzvész újra kezdődik. A kézirat minden szavát át meg átvizsgálta:

— Óh, igen! — mondta. — Mennyire ráismerek mindenre! Ez mindaz, amit már olvastam a szemében.

Amikor már harmadszor olvasta el a levelet, Théodule hadnagy megint a rács előtt haladt el és megpengette sarkantyuját a kövezeten. Cosette kénytelen volt fölpillantani. Izetlennek, ostobának, együgyűnek, haszontalannak, nyeglének, kellemetlennek, szemtelennek és nagyon csúnyának találta. A tiszt kötelességének tartotta, hogy rámosolyogjon. Cosette szégyenkezve és méltatlankodva fordult el. Szívesen a fejéhez vágott volna valamit.

Elfutott, bement a házba és a szobájába zárkózott, hogy újra elolvassa a kéziratot, hogy kívülről megtanulja, hogy róla álmodozzék. Amikor jól elolvasta, megcsókolta és a füzőjébe tette.

Megtörtént. Cosette visszaesett a mélységes anyagi szerelembe. Az éden mélységei megnyitlak előtte.

Cosette egész nap kábult volt. Alig gondolkozott, gondolatai összezavarodtak az agyában, semmit sem tudott kiokoskodni, csak remegve reménykedett. Miben? Határozatlan dolgokban. Semmit sem mert magának megígérni és semmit sem akart magától megtagadni. Sápadtás ült az arcára, a teste megremegett. Néha úgy érezte, mintha a képtelenségek világába lépne és azt kérdezte magától, vajjon valóság-e ez? És ekkor megtapogatta ruhája alatt a szeretett papirost, a szívére szoritotta, megérezte a széleit a husán és ha Jean Valjean látta volna őt ebben a pillanatban, megrémült volna ettől a ragyogó és ismeretlen örömtől, ami a szeméből áradt.

— Óh, igen! — gondolta Cosette — bizonyosan ő az! Tőle jött a számomra.

Azt gondolta, hogy mennyei véletlenség, az angyalok közbélépése adta őt vissza neki.

Óh, mindeneket átalakító szerelem! Óh álmok! Ez a mennyei véletlen, ez az anyagi közbenjárás volt a kenyérgalacsin, amelyet egyik tolvaj hajított át a másiknak Charlemagne udvarából az oroszlánok vermébe, a fegyház tetején át.

VI. Az öregek arra valók, hogy a kellő időben menjenek el hazulról

Amikor az est beállt, Jean Valjean elment hazulról. Cosette felöltözött. A haját úgy rendezte el, ahogyan a legjobban állt neki, olyan ruhát vett föl, amelynek a nyakánál az olló valamivel többet vágott le és ennek a kivágásnak a következtében megmutatta a keble növekedését és így ez a ruha „kissé illetlen“ volt, mint ahogy a fiatal lányok szokták mondani. Pedig egyáltalán nem volt illetlen, hanem csinosabb volt, mint másként lett volna. Cosette maga sem tudta, hogy miért öltözködik így ki.

El akart menni hazulról? Nem.

Látogatást várt? Nem.

Alkonyatkor lement a kertbe. Toussaint el volt foglalva a hátsó udvarra néző konyhában.

Cosette járkálni kezdett a fák ágai alatt, időnként kezével elhárította azokat, mert némelyek igen alacsonyan lógtak.

Igy érkezett el a padhoz.

A kő ott maradt.

Cosette leült, puha, fehér kezét erre a kőre tette, mintha cirógatni akarná és köszönetet mondana neki.

Hirtelen az a meghatározhatatlan érzése támadt, amelyet olyankor érez az ember, amikor anélkül, hogy látná, valaki áll mögötte.

Cosette hátratekintett és fölállt.

Ő volt.

Födetlen fővel állt ott. Sápadtak és lesoványodottnak látszott. Alig lehetett kivenni fekete ruháját. Az alkonyat sápadttá tette szép homlokát és homályba borította a szemét. Kimondhatatlan gyöngédség leple alatt a halálra és az éjre emlékeztetett. Arcát a halódó nap fénye és a halálba induló lélek gondolata ragyogta be.

Ugy látszott, hogy még nem fantom, de már nem ember. Kalapját néhány lépésnyire a bokrok közé dobta.

Cosette az ájuláshoz közel, nem kiáltott. Lassan visszahúzódott, mert úgy érezte, hogy előre vonzza valami. A férfi nem mozdult. A titokzatosság és a szomorúság borította el és Cosette érezte szemének a tekintetét, amelyet nem látott.

Cosette hátrálás közben egy fához ért és hozzá támaszkodott. A fa nélkül elesett volna.

És ekkor hallotta a szavát, ezt a hangot, amelyet tulajdonképpen még sohasem hallott és amely alig emelkedett a levelek susogása fölé és ezt mormogta:

— Bocsásson meg. Itt vagyok. A szívem megtelt, nem birtam tovább úgy élni, ahogy voltam és eljöttem. Elolvasta azt, amit idetettem, erre a padra? Rám ismert egy kissé? Ne féljen tőlem. Már elég régen volt, de emlékszik-e arra a napra, amikor rámnézett? A Luxembourgban volt, a gladiátor mellett. És arra a napra, amikor elhaladt előttem? Junius 16-ika és július 2-ika volt. Innen-onnan egy éve lesz. Már régóta nem láttam. Kérdezősködtem annál az asszonynál, aki

a székeket bérbe adja, és azt mondta, hogy nem látja Önt többé. Ott lakott a Ouest-utcában, egy új utcai részén, a harmadik emeleten. Látja, hogy tudom? Követtem. Mit tehettem egyebet? Azután Ön eltűnt. Azt hittem, hogy egyszer láttam, amikor az Odéon árkádjai alatt újságot olvastam. Utánafutottam. De csalódtam. Valaki volt, akinek olyan kalapja volt, mint az Öné. Éjszaka ide jövök. Ne féljen, senki sem lát meg. Eljövök, hogy közletről nézzem az ablakjait. Igen halkán járok, hogy ne hallja meg, mert talán félne. A múlt este mögötte álltam, megfordult és én elfutottam. Egyszer énekelni hallottam. Boldog voltam. Bántja az Önt, ha a zsalun keresztül hallgatom az énekét? Ez nem árthat Önnek. Ugy-e nem? Látja, Ön az én angyalom, engedje meg, hogy kissé idejőjjek. Azt hiszem, hogy meg fogok halni. Ha tudná, mennyire imádom! Bocssásson meg, beszélek Önhöz, pedig azt se tudom, mit mondok, talán meg is haragítom: megharagítom?

— Óh anyám! — mondta Cosette.

És roskadozott; mintha halódna.

A fiu megfogta, Cosette elesett, a másik a karjaiba emelte, öntudatlanul, erősen magához szoritotta.

Ingadozva támogatta. Mintha köd telítette volna az agyát, villámok cikáztak a szeme előtt, gondolkodása cserbenhagyta. Ugy érezte, hogy ájtatosságot végez és ugyanakkor szentségtörést követ el. Egyébként a legkisebb vágy sem támadt benne. Oda volt szerelmében.

A leány megfogta egyik kezét és a szívére tette. A fiu érezte az odarejtett papírost.

— Tehát szeret? — hebegte.

Cosette olyan halkán, hogy ez már alig hallható lehellet volt, felelte:

— Hallgass! Hiszen tudod!

Kipirult arcát a pompás és megittasult fiatalember keblére rejtette.

A fiatalember a padra rogyott, Cosette melléje. Több szavuk nem volt. A csillagok ragyogni kezdtek. Hogyan történik, hogy álmaik találkoztak? Hogyan történik az, hogy a madár énekel, a hó elolvad, a rózsa kinyílik, a május kibontakozik, a hajnal szürkülni kezd a dombok susogó, sötét fáin mögött?

Egy csók. Ez volt minden.

Mind a ketten reszkettek és ragyogó szemmel néztek egymásra az árnyékban.

Nem érezték az éjszaka hűvösségét, sem a hideg követ, sem a nyirkos földet, sem a harmatos zöld fűvet. Egymásra néztek és a szívük telve volt gondolatokkal. Öntudatlanul fogták egymás kezét.

A leány nem kérdezte tőle, sőt nem is gondolt reá, honnét jött be és hogyan jutott a kertbe. Olyan egyszerűnek találta, hogy itt van mellette!

Marius térde időnként Cosette térdét érintette és mind a ketten megremegetek.

Néha-néha Cosette egy szót hebegett. Lelke az ajkán reszkedett, mint harmatcsepp a virágon.

Lassanként beszélgetni kezdtek. A hallgatás után, ami maga a teljesség, következett a szavak árja. Az éjszaka derüs volt és ragyogott a fejük fölött. Ez a két lény tiszta, mint a szellem, mindent elmondott egymásnak, álmukat, mámorukat, elragadtatásukat, agyrémeiket, tévedéseiket, hogyan imádták egymást a távolból, hogyan vágytak egymásra, mennyire kétségbeestek, amikor nem láthatták többé egymást. Eszményi meghittségben, amelyet már semmi meg nem növelhetett, bizalmasan közölték egymással a legrejtettebb, a legtitokzatosabb érzéseiket. Illúzióikban őszinte hittel elmondtak mindent egymásnak, amit a szerelem, az ifjuság és a még bennük lapangó gyermekség maradványa sugott nekik. Ez a két szív egymásba ömlött, úgyhogy egy óra múlva a fiatal leány lelke volt a fiatalemberben és a fiatal leányban a fiatalember lelke. Áthatották, elbűvölték, elkábitották egymást.

Amikor befejezték, amikor mindent elmondtak egymásnak, a leány a fiatalember vállára hajtotta a fejét és azt kérdezte tőle:

— Hogy hívják?

— Mariusnak hívnak, — mondta — és magát?

— Engem Cosette-nek hívnak.

HATODIK KÖNYV

A kis Gavroche

I. A szél gonosz huncutkodása

1823 óta, mialatt a montfermeili lacikonyha zátonyra jutott és lassanként elmerült, nem a csőd örvényébe, hanem az apró adósságok kloakájába, a Thénardier-házaspárnak még két gyermeke volt, mind a kettő fiu. Ez anyyi, mint öt: két leány és három fiu. Ez sok volt. Thénardierné különös szerencsével rázta le magáról a két utolsó fiut, még egészen kicsiny, fiatal korukban.

Lerázta magáról: ez a megfelelő kifejezés. Ebben a nőben csak a természetnek egy töredéke volt meg. Ez olyan tünemény, amire különben nem egy példa van. Mint La-Mothe-Houdancourt marsallné, ugy Thénardierné is csak a leányaiig volt anya. Az anyasága itt véget ért. Az emberi faj iránt való gyűlölete a fiainál kezdődött. Fiaival szemben kicsucsosodott a gonoszsága és a szivét sötét kéreg fogta be. Amint láttuk, a legidősebbet szivből gyűlölte, a másik kettőt utálta. Miért? Azért. A legborzalmasabb indokolás és a leghatározottabb felelet ez: Azért.

— Nincs szükségem egy fészekalja gyerekre, — mondta ez az anya.

Magyarázzuk meg, hogyan sikerült a Thénardier-házaspárnak megszabadulni a két utolsó gyerekétől, még hozzá hazzonnal.

Az a Magnon-leány, akiről már néhány lappal följebb szóltunk, ugyanaz volt, akinek sikerült két gyermekét a jó Gillenormand urral eltartatnia. A Celestines-rakparton lakott, annak a régi Petit Musc-utcának a sarkán, amely mindent megtett, hogy rossz hírnevét jóillattal cserélje be. Még emlékezhetünk arra a torokgyik járványra, amely harmincöt esztendő előtt elpusztította Párisnak a Szajna-partján fekvő városrészeit és amelyet a tudomány arra használt föl, hogy nagymértékben próbálja ki a timsós belélegzés hatékonyságát, amit ma már olyan eredményesen külsőleg alkalmazott jódtinkturával pótolnak. Ebben a járványban Magnon egy és ugyanaz napon veszítette el a két fiát, az egyiket reggel, a

másikat este. A gyerekek még egészen kicsinyek voltak. Ez nagy csapás volt. Az anyjuk nagyra értékelte ezeket a gyerekeket: havonta 80 frank jövedelmet képviseltek. Ezt a 80 frank összeget Barge ur, nyugalomba vonult adóvégrehajtó a Roi-de-Sicile-utcában, Gillenormand ur nevében, akinek a vagyonkezelője volt, igen pontosan kifizette. Amikor a gyermekek meghaltak, a járadékot is eltemették volna velök. Magnon kivezető utat keresett. A gonoszszágnak abban a szabadkőművességében, amelyhez ő tartozott, mindent tudnak, titoktartók és segítik egymást. Magnonnak két gyermekre volt szüksége: Thénardiernének volt két gyermeke. Ugyanolyan nemű, ugyanolyan koru. Pompás megoldás az egyiknek, jó elhelyezés a másiknak. A kis Thénardierek kis Magnonokká váltak. Magnon elköltözött a Celestines-rakpartról és a Clocheperce-utcába ment lakni. Párisban a személyazonosság, amely az egyént önmagához köti, elszakad egyik utcától a másikig.

A polgári hatóság, mivel semmiről sem értesítették, nem avatkozott semmibe és a helyettesítés a lehető legegyszerűbb módon történt meg. Csakhogy Thénardier a gyermekkölcönzés fejében havi 10 frankot követelt, amelyet Magnon megígért, sőt meg is fizetett. Magától értetődik, hogy Gillenormand ur tovább fizette a tartásdíjat. Minden hónapban eljött meglátogatni a kicsinyeket. Nem vette észre a változást.

— Nézze uram, mennyire hasonlítanak rá! — mondta Magnon.

Thénardier, aki könnyen változtatta az alakját, megragadta ezt az alkalmat és Jondrette alakját vette föl. Két leányának és Gavrochenak alig volt idejük észrevenni, hogy két kis öccsük van. A nyomoruságnak bizonyos fokán az emberen szinte kisérteties közömbösség vesz erőt és szellemnek nézi az élőlényeket. Legközelebbi hozzátartozói gyakran csak határozatlan körvonalu árnyak, akik alig válnak ki az élet ködös háttéréből és könnyen visszavegyülnek a láthatatlanba.

Annak a napnak az estéjén, amikor Magnonhoz szállította két kicsinyjét, azzal a határozott kijelentéssel, hogy mindenkorra lemond róluk, Thénardiernének lelkiismereti furdalása volt, vagy legalább is úgy tett, mintha aggodalmat érezne. Azt mondta a férjének:

— De hiszen ez annyi, mintha elhagynánk a gyerekeket, ugy-e?

Thénardier fölényesen és közönyösen ütötte agyon ezt az aggodalmat:

— Jean Jacques Rousseau még jobban csinálta!

Thénardierné a lelkiismeretfurdalásról a nyugtalanokdásra tért át:

— De hátha a rendőrség zaklat majd bennünket? Mondd csak Thénardier ur, hát szabad azt megtenni, amit megtettünk?

— Mindent szabad, — felelte Thénardier. — Senki sem látja, csak az ég. Különben is a kutya se törődik azokkal a gyerekekkel, akiknek egy fillérjük sincs.

Magnon olyan előkelő-féle volt a bűnök világában. Gondosan öltözködött. Cicomázottan és nyomoruságosan butorozott lakását megosztotta egy angol származású, francia polgárjogot nyert, kitanult angol tolvajnövel. Ez a párisivá alakult angol nő, akinek igen gazdag emberekkel volt összekötetése, intim kapcsolatban volt a könyvtár érmeivel és Mars kisasszony gyémántjaival. Később nagy hirre tett szert a törvénytörési jegyzőkönyvekben. Miss kisasszonynak hívták.

A Magnonhoz került szegény kis gyerekek nem panaszkodhattak, a 80 frank ajánlólevelével gondosan bántak velük, mint mindennel, amit kihasználnak: nem öltöztették őket rosszul, nem táplálták őket rosszul, majdnem úgy bántak velük, mint „urfiakkal“ és így sokkal jobb dolguk volt az álanyjuknál, mint az igazinál. Magnon a hölgyet adta és nem beszélt előttük tolvajnyelven.

Igy telt el néhány esztendő. Thénardier ebből vérmes eredményeket kezdett táplálni. Egyszer megtörtént, hogy amikor Magnon átadta neki a havi 10 frankját, így szólt hozzá:

— Kellene, hogy „az apa“ taníttassa őket.

A két szegény gyermek, akiket éppen a balsorsuk elég jól megvédett eddig, kisodródott az életbe és kénytelen volt megkezdeni az életet.

A gonosztevőknek olyan tömeges letartóztatása, amelyen Jondrette barlangjában végbement, szükségképen későbbi vizsgálatokkal és elfogatásokkal járt és valóságos katasztrófát jelentett arra a szörnyűséges, titkos ellentársadalomra, amely a nyilvános társadalom alatt él. Ilyenfajta kaland mindenfajta

összeomlást okoz ebben a sötét világban. Thénardier katasztrófája Magnonra is katasztrófát hozott.

Egy napon, nemsokára azután, hogy Magnon Éponine-nek átadta a Plumet-utcára vonatkozó cédulát, a rendőrség hirtelen lecsapott a Clocheperce-utcára. Magnont elfogták, ugyszintén Miss kisasszonyt is és az egész háznépe, amely gyanus volt, belekerült a hálóba. Ezalatt a két kis fiu egy hátsó udvarban játszott és semmit sem látott a razziából. Amikor haza akartak menni, az ajtót zárva és a házat üresen találták. Egy foltozó varga, aki a szemközti bódében lakott, magához hívta őket és egy papirlapot adott át nekik, amit „az anyjuk“ hagyott a számukra. A papírra egy cím volt írva: Barge ur vagyonkezelő, Roi-de-Sicile-utca 8. A bódés ember azt mondta nekik:

— Már nem laktok itt többé. Menjetek oda. Egészen közel van. Balról az első utca. Ezzel a papírossal keressétek meg az utat.

A két fiu elment, az öregebb vezette az öcsét és a kezében tartotta a papírost, amelynek az volt a föladata, hogy irányítsa őket. Hideg volt, megdermedt ujjacskái nem tudták jól megfogni. A Clocheperce-utca fordulójánál a szél kikapta a papírost és mivel már besötétedett, a fiu nem tudta megtalálni.

Vaktában bolyongani kezdtek az utcán.

II. Amikor a kis Gavroche hasznót huz a nagy Napoleon ötletéből

Párisban a tavaszt elég gyakran metsző és kemény északi szelek hütik le, amelyek hatása alatt az ember nem fagy meg éppen, de didereg: ezek az északi szelek, amelyek a legszebb napokat is szomorúvá teszik, éppen olyanok, mint azok a hideg légáramlatok, amelyek az ablak hasadékán vagy rosszul záródó ajtón keresztül hatolnak be a fűtött szobába. Mintha a télnék komor kapuja kitérve maradt volna és a szél innen fujna. 1832 tavaszán, abban az időben, amikor Európában ennek a századnak az első nagy járványa kitört, ezek az északi szelek még élesebbek és csipősebbek voltak, mint valaha. Még fagyosabb kapu volt ez, mint a télnék nyitva maradt kapuja. A sir kapuja. Ezekben a szelekben a kolera lehelletét érezték. Meteorológiai szempontból ezeknek a hideg szeleknek az

volt a sajátságuk, hogy erős, villanyos feszültséggel jártak. Ebben az időtáiban gyakran törtek ki viharok, villámlás és mennydörgés kíséretében.

Egy este, amikor ezek a szelek durván fújtak, annyira, hogy úgy látszott, mintha a január visszatért volna és a polgárok újra elővették a köpönyegüket, a kis Gavroche mindig vigan dideregve a rongyaiban, az Orme-Saint-Gervais környékén álldogált, látszóan magánkívül az elragadtatástól egy fodrász boltja előtt. Gyapju női sállal volt ékesítve, amelyet nem tudni, hol szerzett és amelyet nyakkendőnek használt. Ugy látszott, mintha Gavroche elmerülve bámulna egy viaszból való menyasszonyt, aki kivágott ruhában, narancsvirágkoszorúval a fején, forgolódott a kirakat üvegtáblája mögött, két lámpa között a járókelőkre mosolyogva. A valóságban azonban azért bámulta a boltot, hogy meglássa, vajjon „meg tudna-e csapni“ egy darab szappant a kirakattól, hogy ezt aztán egy külvárosi „fodrász“-nak mingyárt eladja egy souért. Gyakran megesett, hogy ilyen szappandarabból ebédelt. A munkának ezt a fajtáját, amelyre tehetsége volt, úgy hívta, hogy „megborotválja a borbélyokat“.

Miközben a menyasszonyt bámulta és a szappandarabra pislogott, halkan motyogta:

— Kedd. — Nem kedd. — Mégis csak kedd? — Lehet, hogy kedd. — Igen, mégis csak kedd.

Sohasem tudták meg, mire vonatkozott ez a magánbeszéd.

Ha véletlenül ez a monológ arra vonatkozott volna, hogy mikor ebédelt utoljára, akkor ennek három napja, mert most péntek volt.

A borbély jó kályhával fűtött boltjában vendéget borotvált és időnként egy-egy oldalpillantást vetett erre az ellenségre, erre a didergő és arcátlan kölyökre, aki két kezét zsebre dugta, de a gondolata nyilvánvalóan a tilosban járt.

Miközben Gavroche a menyasszonyt, a kirakatot és a Windsor-szappanokat vizsgálta, két nem egyforma növésű, elég rendszeren öltözött és még nála is kisebb fiucska, az egyik hétévesnek, a másik ötévesnek látszott, félénken nyomta meg a kilincset és belépett a boltba. Nem tudni mit kértek, talán alamizsnát, panaszos mormogással, ami inkább nyöszörgésnek hallatszott, semmint kérésnek. Mind a ketten egyszerre beszéltek, szavukat nem lehetett megérteni, mert zokogás szakította

meg a kisebbiknek a hangját, az öregebbnek pedig a foga vacogott a hidegtől. A borbély dühösen fordult meg és anélkül, hogy letette volna a borotváját, az idősebbet balkézzel, a kisebbet pedig a térdével meglökte, az utcára taszította őket és az ajtót betéve így szólt:

— Csakugy hiába bejönni és hideget ereszteni az emberre!

A két fiu sirva megint elindult. Közben felhők jöttek és esni kezdett az eső.

A kis Gavroche utánuk futott és megszólította őket:

— Mi van veletek, kölykök?

— Nem tudjuk, hova feküdjünk, — felelte a nagyobbik.

— Ennyi az egész? — mondta Gavroche. — Ez is nagy dolog. Ezért már sirni kell? Micsoda ostobák!

Kissé gunyos fölényességének a hangján keresztül jóindulatu tekintély és a kedves pártfogás hangjával enyhítve, szólt rájuk:

— Fickók, jöjjetek velem.

— Igen, uram — mondta az idősebbik.

És a két gyermek úgy ment utána, mintha érseket kísért volna. Fölhagytak a sirással.

Gavroche a Saint-Antoine-utcán át a Bastille irányába vezette őket.

Gavroche menetközben méltatlankodó visszapillantást vetett a borbélyüzletre.

— Nincs lelke ennek a csukának — motyogta. — Szőrös-szivű!

Egy leány, amikor a fiuk fölvonulását látta, Gavrochesal az élükön, kacagásba tört ki. Ez a kacagás egyáltalán nem fejezett ki tiszteletet a csoport iránt.

— Jónapot Omnibusz leányasszony! — mondta neki Gavroche.

Egy pillanat mulva megint eszébe jutott a borbély és hozzátette:

— Nem találtam el, hogy mi az az állat: nem csuka, hanem kígyó. Parókacsináló, megyek a lakatoshoz és csöngetyűt csináltatok a farkadra.

Ez a borbély támadóvá tette. Miközben egy csatornán lépett át, egy szakállas házmesternét pillantott meg, aki méltó lett volna arra, hogy a Brocken tetején Fausttal találkozzék. Seprőjét a kezében tartotta és Gavroche így szólította meg:

— Asszonyom, hát ön a lovával együtt jön ki?

Erre sárt fröccsentett egy arra haladónak a fényes csizmájára.

— Ostoba! — kiáltotta ez dühösen.

Gavroche kidugta az orrát a sáljából:

— Az urnak valami panasza van?

— Igen, reád! — felelte a járókelő.

— Az irodát már bezártam — mondta Gavroche — több panaszt nem fogadok el.

Közben, mialatt tovább folytatta utját az utcán, egy kapubejárat alatt egy egészen meggémberedett 13—14 éves koldusleányt pillantott meg, akinek olyan rövid szoknyája volt, hogy a térde kilátszott. A kicsike már kezdett tulságosan nagylány lenni ahhoz, hogy így járjon. A növekvés megtréfálja az embert. A szoknya röviddé válik abban a pillanatban, amikor a meztelenség illetlenné lesz.

Szegény leány! — mondta Gavroche — még nadrágja sincs. Nesze, fogd legalább ezt!

Ezzel leoldotta a nyakára csavart jó gyapjukendőt és a koldusleány sovány és megkékkült vállára vetette, ahol a nyakravaló kendő megint sállá változott.

A leány meglepődve nézett rá és némán fogadta a sált. A nyomoruság bizonyos fokán a szegény fásultságában nem sóhajtozik a bajok miatt és a jóért sem mond köszönetet.

Miután ez megtörtént, Gavroche még jobban dideregve, mint Szent Márton, aki legalább köpönyegének a felét magának tartotta, csak ennyit mondott:

— Brrr!

Erre a brrr-re a zápor megkettőzve a didergést, zuhogni kezdett. Ezek a gonosz egek megbüntetik a jó cselekedeteket.

— Ejha! — kiáltott föl Gavroche — hát ez aztán mit jelent? Megint esik az eső! Jó isten, ha ez így tart tovább, beszűntetem az előfizetést.

És ezzel utnak eredt.

— Mindegy — folytatta tekintetét a koldusleányra vetve, aki sálja alatt összehuzta magát — ennek is pompás burkolata van.

És a felhőre pillantva, elkiáltotta magát:

— Előre!

A két gyermek utánacammogott.

Amikor egy sűrű rácsozat elé értek, ami többnyire pékboltot jelent, mert a kenyeret is, mint az aranyat vasrács mögé zárják, Gavroche hátrafordult:

— Na, kölykök, ebédeltünk már?

— Reggel óta nem ettünk, uram — felelte az öregebb.

— Hát nincsen se apátok, se anyátok? — kérdezte megint Gavroche méltóságteljesen.

— Bocsánat uram, van papánk is, mamánk is, de nem tudjuk, hogy most hol vannak.

— Néha jobb is, hogy nem tudjuk, — mondta Gavroche, aki gondolkozó ember volt.

— Most már kétórája járkalunk — folytatta a nagyobbik — már keresgélünk a sarokkövek körül, de nem találtunk semmit.

— Tudom — mondta Gavroche — a kutyák esznek meg mindent.

Néma hallgatás után folytatta:

— Ugy! Elveszítettük a szerzőinket. Nem tudjuk mit csináltak velünk. De ez nem lehet így, kölykök. Bolondság, hogy az ilyenkorú emberek eltévedjenek. Dehát kajálni mégis csak kell.

Nem kérdezősködött tovább. Nincsen hajlékuk. Hát van ennél egyszerűbb valami?

Az egyik csöppség, aki majdnem egészen visszanyerte a gyermekség fürge gondtalanságát, fölkiáltott:

— Mégis csak furcsa. Mama megígérte, hogy virágvasárnapján elvisz bennünket szentelt barkát keresni.

— Nem ér az semmit! — felelte Gavroche.

— A mama urhölgy, aki Miss kisasszonnyal együtt lakik, folytatta a nagyobbik.

— Annyi baj legyen — válaszolta Gavroche.

Közben megállt és néhány perc óta rongyainak minden rejtett zugában tapogatódzott és kutatott.

Végre fölemelte a fejét, olyan magatartással, amely csak megalégedett akart lenni, de valóban diadalmas volt.

— Nyugodjunk csak meg, apróságok. Van itt, amiből hárman megvacsorázhatunk.

Ezzel egyik zsebéből egy sout vett elő.

Anélkül, hogy a kicsiknek időt engedett volna arra, hogy

a szájukat eltátsák, mind a kettőt maga előtt taszigálta a pékboltba, souját a pultra dobva, kiáltotta:

— Legény! Öt centimeért kenyeret!

A pék, aki egyszemélyben a gazda is volt, egy kenyeret és kést vett elő.

— Három darabban, legény! — folytatta Gavroche és méltósággal hozzátette:

— Hárman gyünk.

Amikor látta, hogy a pék végignézve a három vacsorázóján, fekete kenyeret vett elő, az ujját az orrába mélyesztve, olyan büszke, parancsoló hangon, mintha Nagy Frigyes búr-nőtjéből való csipet volna a hüvelykujján, méltatlankodva vágta a pék arcába:

— Emmegmi?

Azoknak az olvasóinknak, akik kísértetbe esnének, hogy Gavrochenak a pékhez intézett ebben az interpellációjában orosz vagy lengyel szót lássanak, vagy ama vad kiáltások egyikét, amelyeket a yovai indiánok vagy botokundok kiáltanak át a folyó egyik partjáról a másikra a pusztákon keresztül, bejelentjük, hogy ezt a szót maguk is naponta használják. A pék tökéletesen megértette és így felelt:

— Hát mi lenne? Kenyér, még pedig másodrendű, jó kenyér.

— Brugót akar mondani, ugy-e — folytatta Gavroche nyugodtan, hideg megvetéssel. Fehér kenyeret, legény! Fehéret, mintha be lenne szappanozva! Vendégséget adok.

A pék nem állhatta meg, hogy el ne mosolyogja magát és a fehér kenyeret szelve, szánakozva figyelte őket, ami bosszantotta Gavrochet.

— Mi bámulni valót talál rajtunk? — mondta.

Ha mind a hármat egymás hegyére rakták volna, alig tettek volna ki egy ölet.

Amikor a kenyeret elvagdosta, a pék eltette a pénzt és Gavroche rászólt a két gyermekre:

— Kajálni.

— A fiucskák ijedten néztek rá. Gavroche elnevette magát:

— Hát persze! Még nem tudják, hogy mi ez, olyan kicsikék.

Majd folytatta:

— Egyetek.

Ugyanakkor mindegyiküknek egy darab kenyeret nyújtott. Azután azt gondolta, hogy az öregebb, akit méltóbbnak tartott arra, hogy vele szóbaálljon, külön bátorítást érdemel meg és meg kell szabadítani minden habozástól, hogy kielégítse az étvágát és a nagyobb darab kenyeret adva neki, hozzátette.

— Szorítsd bele a puskádba!

Az egyik darab kisebb volt, mint a másik kettő. Ezt Gavroche magának tartotta meg.

A szegény gyerekek éhesek voltak, Gavroche is. Szép fogukkal harapdálták a kenyeret és ott maradtak a pékboltban. A pék pedig, mivel már megfizették a kenyeret, bosszusan nézte őket.

— Gyerünk vissza az utcára — mondta Gavroche.

A Bastille irányában indultak utnak.

Néha-néhe, amikor kivilágított boltok előtt haladtak el, a legkisebbik megállt, hogy megnézze az időt, a zsinórral nyakába akasztott ólomórán.

— Ez azután határozottan fajankó — mondta Gavroche. Majd gondolatokba mélyedve, fogai közt mormogta:

— Mindegy, ha nekem lennének porontyaim, jobban vigyáznék rájuk.

Amikor megették a kenyerüket és ennek a mogorva Ballets-utcának a sarkára értek, amelynek a végén a fogház alacsony és ellenséges kapuját észrevették, valaki rájuk szólt:

— No nézd csak, te vagy az Gavroche?

— No nézd csak, te vagy az Montparnasse? — mondta Gavroche.

Egy férfi szólította meg a fiut és ez a férfi nem volt más, mint Montparnasse áruhában, kék szemüveget viselt, de Gavroche mégis fölismerhette.

— A mennykőbe is — folytatta Gavroche — kendermagtapasz színű kabát van rajtad és kék pápaszemed, mint egy doktornak. Értesz hozzá, öreg — szavamra!

— Fogd be a szád, — mondta Montparnasse — ne ilyen hangosan!

És gyorsan félrehuzta Gavrochet a boltok világosságából. A két kis fiu gépiesen követte, egymás kezét tartva.

Amikor egy kapubejárat sötét boltive alá értek, megvédve

a kíváncsi tekintetektől és az esőtől, Montparnasse ezt kérdezte:

— Tudod, hova megyek?

— A bánathegyi apátságba * — felelte Gavroche.

— Vicces vagy!

Montparnasse azután így folytatta:

— Babet-vel akarok találkozni.

— Óh! — mondta Gavroche — hát Babetnek hívják a hölgyet?

Montparnasse lehalkította a hangját:

— Nem leány az, fiu.

— Óh, hát Babet!

— Igen, Babet.

— Azt hittem, hogy lebukott.

— Meglógott, — felelte Montparnasse.

És gyorsan elmesélte a fiunak, hogy ugyanannak a napnak a reggelén Babet, amikor a Conciergeriebe bevitték, megugrott. Ahelyett, hogy jobbra tartott volna a vizsgálóbíróhoz vezető folyosón, balra fordult.

Gavroche bámulta az ügyességét.

— Vas fiu! — mondta.

Montparnasse még néhány részletet közölt Babel szökéséről és ezzel fejezte be:

— Óh! Ez még nem minden!

Gavroche, miközben odafigyelt, megragadta a botot, amelyet Montparnasse tartott a kezében. Gépiesen megcsavarta a felső részét és egy tör pengéje tűnt elő.

— Óh! — szólt gyorsan visszatólva a törte — veled hoztad a zsandárodát is, nyárspolgárnak öltöztetve.

Montparnasse hunyorított a szemével.

— A fenébe is! — folytatta Gavroche. — Össze akarsz kapaszkodni a zsarukkal?

— Sohse tudja az ember — felelte Montparnasse könnyös arkifejezéssel — mindig jó, ha van egy gombostű az embernél.

Gavroche tovább ragaszkodott a kérdéshez:

— Mit akarsz hát ma éjjel csinálni?

* A vérpadra.

Montparnasse megint komoly ábrázatot vágott és a szót-
tagokat megrágva, felelte:

— Bizonyos dolgokat.

Majd hirtelen más tárgyra térve át, kiáltotta:

— Megállj csak!

— Mit akarsz?

— A napokban történt velem. Képzeld csak. Találkoztam egy verébbel. Megajándékozott egy prédikációval és a pénztárcájával. A zsebembe teszem. Egy perc mulva keresem a zsebemben. Nem volt benne semmi.

— Csak a prédikáció — jegyezte meg Gavroche.

— És te — folytatta Montparnasse — hová mégysz most? Gavroche a védenecire mutatva, felelte:

— Lefektetem ezeket a gyerekeket.

— Hová fekteted le őket?

— Nálam.

— És hol van az a nálad?

— Hát nálam.

— Hát te lakol valahol?

— Igen, lakom.

— És hol lakol?

— Az Elefántban — mondta Gavroche.

Montparnasse, bár nem egykönnyen csodálkozott, nem tudta megállni, hogy föl ne kiáltson:

— Az Elefántban?

— Hát igen, az Elefántban — ismételte Gavroche. — És aztán?

A kölyök mélységes megjegyzése visszatértette Montparnasset a nyugodtság és a józan ész utjára. Ugyilátszott, hogy jobb véleménye kezd lenni Gavroche lakása iránt.

— Az ám! — mondta. — Igen, az Elefánt. És jól érzed magad ottan?

— Nagyon jól — felelte Gavroche — igazán nagyszerű. Nincsen léghuzat, mint a hidak alatt.

— Hogyan jutsz be?

— Belépek.

— Hát van rajta nyílás? — kérdezte Montparnasse.

— Hát hogyne volna! — De nem szabad elárulni. Az elülső lábai között van. A hékusok még nem látták.

— És te fölmászol? Igen, értelek.

— Egy kis kézügyesség, krikk, krakk és megtörtént, nem vagyok sehol.

Némi hallgatás után Gavroche hozzátette.

— Ezeknek a kicsikéknek majd talállok létrát.

Montparnasse elnevette magát:

— Hol az ördögbe szedted össze ezeket a porontyokat?

Gavroche együgyűn felelte:

— Ezek azok a kölykök, akiket egy fodrásztól kaptam ajándékba.

Montparnasse gondolatokba mélyedt.

— Nagyon könnyen fölismertél, dörmögte.

A zsebéből két apró dolgot huzott ki, ami nem volt más, mint két pamuttal körültekert tollszár és ezeket egy-egy orrlyukába dugta. Egészen elváltoztatta az orrát.

— Ez megváltoztat, — mondta Gavroche — így nem vagy olyan csunya. Mindig így kellene járnod.

Montparnasse csinos fiú volt, de Gavroche évődött vele.

— De komolyan — kérdezte Montparnasse, — hogy nézek ki?

A hangja is megváltozott. Montparnasse egy szempillantás alatt fölismerhetetlenné vált.

— Óh, játsszál nekünk paprikajancsit, — kiáltotta Gavroche.

A két kisfiú eddig nem figyelt, maguk is azzal voltak elfoglalva, hogy az ujjukat az orrukba dugják, de ennek a névnek a hallatára közeledni kezdtek és kezdődő gyönyörűséggel és bámulattal nézték Montparnasset.

Szerencsétlenségükre Montparnasse gyanakodott. Gavroche vállára tette a kezét és szavait hangsúlyozva mondta:

— Hallgass ide, arra amit mondok, öcsém. Ha helyben volnék a dogue-ommal, a dague-ommal és a digue-emmel és ha rámpocsékólnál tiz nagy sout, melóznék ottan, csakhogy ma nincsen hushagyó kedd.

Ez a furcsa mondat sajtószerű hatással volt a fiúra. Hirtelen megfordult, mélységes figyelemmel forgatta körül villogó tekintetét és néhány lépésnyire, háttal feléjük egy rendőrt látott. Gavroche halk „vagy ugy!“ észrevételt dörmögött, de nyomban elhallgatott és Montparnasse kezét meg-rázva mondta:

— Hát akkor jóéjszakát. Megyek az elefántomhoz a

porontyaimmal. Föltéve, hogy egy éjszaka szükséged lenne rám, ott megtalálász. A félemeleten lakom. Nincsen házmester. Gavroche urat fogod keresni.

— Jól van, — mondta Montparnasse.

Ezzel elváltak. Montparnasse a Grève-tér felé vette útját, Gavroche pedig a Bastille irányába indult. Az ötesztendős kisfiu, akit bátyja vonszolt maga után, akit viszont Gavroche vezetett, többször hátrafordult, hogy megnézzze a távozó Párikajancsit.

Azt a homályos beszédet, amellyel Montparnasse Gavrochet a rendőr jelenlétére figyelmeztette, az egyetlen, de öt-hat különböző alakban ismételt *dig*-szótag tette talizmánná. Ez a *dig*-szótag nem magában kiejtve, hanem művésziiesen, egy mondat különböző szavaiból összerakva, ezt jelenti: *vigyázzunk, nem lehet szabadon beszélnünk*. Azonkívül Montparnasse mondatában irodalmi szépség volt, amelyet Gavroche nem vett észre, ez a *mon dogue*, ma *dague*, ma *digue* a Temple városrész argotjából való kifejezés, annyit jelent: *kutyám, késem és a feleségem*, ami igen használatos volt annak a nagy századnak a bohócai és komédiásai között, amelyben Moliére irt, vagy Callot rajzolt.

Husz esztendővel ezelőtt a Bastille-tér délkeleti sarkában a börtöncitadella régi mélyedésében a vasutállomás mellett furcsa emlékmű volt látható, amelyet a párisiak már elfelejtettek, de amely megérdemelte, hogy némi nyomot hagyjon maga után, mert az „Institut tagjának, az egyiptomi hadsereg fővezérének“ a gondolata volt.

Azt mondtuk, hogy emlékmű, bár csak minta volt. De ez a minta maga pazar tervezete Napoleon nagyszerű eszméje a hullájának, amelyet két-három egymásra következő szélroham elragadott és minden alkalommal messzebb dobott tőlünk, amely történelmivé vált és valami módon végleges alakot öltött, és ellentétben állt ideiglenes jellegével.

Negyven lábnyi magasságu elefánt volt, gerendázatból és falazatból készült, hátán házhoz hasonló toronnyal, amelyet egy mázoló valamikor zöldre festett, most pedig az ég, az eső és az idő feketére mázolt. A térnek ebben az elhagyatott és nyílt sarkában a kolosszus nagy homlokával, ormányával, agyaraival, tornyával, keresztcsontjával, oszlophoz hasonló négy lábával éjszaka meglepő és szörnyű árnyat

vetett a csillagos égre. Senki sem tudta, mi legyen az értelme. Valahogyan a nép erejének a szimbóluma volt. Komor volt, talányos és mérhetetlen. Valami hatalmas, látható és egyenesen álló fantom volt a Bastille láthatatlan kísértete mellett.

Csak néhány idegen kereste föl ezt az épületet, a járókelők meg sem nézték. Már omladozott. Minden évszakban vakolat vált le az oldalairól, szörnyű sebeket ejtve rajtuk. A magisztrátusok, ahogyan ezt elegáns tájszólással mondták, 1814 óta megfeledkeztek róla. Ott állt a zugában komoran, betegen, omladozva, korhadt palánkkal körülvéve, amelyet mindenuntalan részeg kocsisok mocskoltak be; repedések támadtak a hasán, lécc nyult ki a farkából, magas gyom nőtt a lábai között. Mivel a tér színvonala harminc év óta köröskörül folyton emelkedett, abban a lassu és állandó folyamatban, amely észrevétlenül feltölti a nagyvárosok talaját, mélyedésben volt és ugylátszott, mintha a föld besüppedt volna alatta. Csunya volt, lenézett, visszataszító és büszke, csuf volt a nyárspolgár szemében, buskomor a gondolkozó előtt. Volt benne valami a szemétből, amelyet elsöpörnek és valami a felségből, amelyet lefejeznek.

Az éjszaka, amint már mondtuk, megváltoztatta a jellegét. Tulajdonképen az éjszaka az igazi környezete mindannak, ami árnyék. Mihelyt az alkonyat leszállt, az öreg elefánt átalakult: a sötétség félelmetes fenségében nyugodt és rettentő alakot vett magára. Mivel a multból származik, az éjszakaé volt, ez a homály illett a nagyságához.

Ez a nyers, otromba, sulyos, durva, szigoru, jóformán idomtalan, de kétségkívül fenséges és bizonyos nagyszerű komolysággal és vadsággal telt emlékmű eltűnt, hogy békében uralkodjék az a kürtökkel diszitett óriási kályhaszerű építmény, amely a kilenctornyu komor erőd helyébe került, körülbelül olyan módon, mint ahogyan a burzsoázia került a feudalizmus helyébe. Ez a korszak elmulik majd, sőt máris mulik. Az emberek kezdenek rájönni, hogy ha lehet erő egy kazánban, hatalom csak az agyvelőben lehet: másként kifejezve, nem a mozdony az, ami vezeti és előbbre viszi a világot, hanem a gondolat. Fogjatok mozdonyokat az eszmék elé: ez jól van; de ne tekintsék a lovat lovasnak.

Bármint legyen is, hogy visszatérjünk a Bastille-térre, az elefánt építőmesterének sikerült a vakolatból nagyszerű dol-

got csinálnia: a kályhakürtő építőmesterének sikerült bronzból kicsit csinálnia.

Ez a kályhakürtő, amelyet hangzatos névre kereszteltek és a „Juliusi oszlop“-nak neveznek, ez az elhibázott emlékműve egy elvetélt forradalomnak, 1832-ben még egy hatalmas deszkatakaróba volt burkolva és a magunk részéről nagyon sajnáltuk, hogy ezt eltávolították, azonkívül nagy deszka-kerítéssel volt körülvéve, amely teljesen elszigetelte az elefántot.

A térnek eme sarka felé, amelyet alig világított meg távoli világosság visszfénye, vezette a fiu a két „porontyot“.

Engedjék meg, hogy itt megszakítsuk elbeszélésünket és arra emlékeztessünk, hogy az egyszerű valóságban élünk és hogy husz esztendővel ezelőtt az erkölcsrendészeti bíróságnak csavargás megakadályozása és nyilvános emlék megrongálása címén ítélezniök kellett egy gyermek fölött, akit rajtakaptak, hogy a Bastille-téri elefánt belsejében aludt.

Miután ezt megállapítottuk, folytassuk.

A kolosszus közelébe érve, Gavroche megértette azt a hatást, amelyet a végtelenül nagy kelthet a végtelenül kicsinyben és így szólt:

— Csibéim, ne féljetek!

Aztán a kerítésnek egy hasadékan bebujt az elefánt területére és segítette a porontyoknak, hogy a nyíláson átlépjenek. A két gyermek kissé megijedten, szó nélkül követte Gavrochet és erre a rongyos kis gondviselésre bízták magukat, aki kenyeret adott és fekvőhelyet ígért nekik.

A kerítés mentén egy létra feküdt, amelyet nappal a szomszédos ácstelep munkásai használtak. Gavroche meglepő erővel emelte föl a létrát és az elefánt elülső lábához támasztotta. A létra vége felé egy fekete nyíláshoz hasonló valamit lehetett észrevenni a kolosszus hasán.

Gavroche megmutatta vendégeinek a létrát és a lyukat és így szólt:

— Másszatok föl és lépjete be.

A két kis fiu rémülten nézett egymásra.

— Féltetek, kicsikéim! — kiáltott Gavroche. Majd hozzátette:

— No, majd meglátjátok.

Belekapaszkodott az elefánt ráncos lábába és egy szem-

pillantás alatt, anélkül, hogy érdemesnek tartotta volna a létrát használni, a nyíláshoz ért. Ugy bujt be, mint egy kigyó, amelyik a szakadékba siklik, eltűnt benne és egy pillanat múlva a két gyermek homályosan látta megjelenni sápadt arcát, mint valami fehéres és fakó alakot a sötét nyílás szélén.

— Nos! — kiáltott. — Másszatok föl hát, kicsikéim! Majd meglátjátok, milyen jó itt! Gyere te először, majd fogom a kezedet! — szólt a nagyobbikhoz.

A fiucskák a vállukkal tolták egymást, félték a fiutól és egyuttal biztak is benne, azonkívül erősen esett. Az öregebb megkockáztata a dolgot. A fiatalabb, amikor látta, hogy a fivére fölkapaszkodik és ő egészen egyedül marad ennek a nagy állatnak a mancsai között, sirni szeretett volna, de nem mert.

Az idősebbik ingadozva ugyan, de fölkapaszkodott a létra fokain. Gavroche kapaszkodása közben kiáltásokkal bátorította, mint vivómester a tanítványait, vagy a hajcsár az öszvéreit:

— Ne félj!

— Helyes!

— Csak gyere bátran!

— Tedd ide a lábadat!

— A kezedet meg ide.

— Csak bátorság!

És amikor a fiucskát már elérhette, hirtelen és erőteljesen megragadta a karját és fölhuzta magához.

— Itt vagyunk! — mondta.

A fiucska átmászott a nyíláson.

— Most pedig várj, — mondta Gavroche. — Uram, tessék helyet foglalni.

Azután kibujva az üregből, úgy, amint bebujt, egy majom fürgeségével siklott le az elefánt lábszárán, talpra ugrott a fűvön, az ötesztendő fiucskának a hóna alá nyult, a létra közepére tette, majd utána kapaszkodott és fölkiáltott az idősebbnek:

— Én majd tolom, te majd huzod.

A kisfiut egy pillanat alatt fölemelték, tolták, huzták, taszították, ráncigálták az üregbe, anélkül, hogy ideje lett

volna, hogy körülnézzen. Gavroche utána lépett be, sarkának egy rugásával eltaszitotta a létrát, amely a gyepre esett. Gavroche összecsapta a tenyerét és fölkiáltott:

— Ime, itt vagyunk! Éljen Lafayette generális!

Ennek a kitörésnek elmultával hozzátette:

— Gyerekeim, most nálam vagytok.

Gavroche csakugyan otthon volt.

Oh, váratlan hasznossága a haszontalannak! A nagy dolgok irgalmassága! Az óriások jóság! Ez a szörnyű nagy emlékmű, amely a császár gondolatát foglalta magában, egy csavargó bódéja lett. A kolosszus elfogadta és hajlékot adott a gyerekeknek. Az ünneplőbe öltözött nyárspolgárok, akik a Bastille elefántja előtt elhaladtak, szívesen méregették végig megvetően és kérdezték:

— Hát ez mirevaló?

Arravaló, hogy megmentsem a hidegtől, a dértől, a fagytól, az esőtől, megvédjen a téli hidegtől, megmentsen a sárban való alvástól, amely lázat okoz és hóban való alvástól, ami halált okoz, egy kis lényt, akinek sem apja, sem anyja, sem kenyerere, sem ruhája, sem hajléka nincsen. Arra szolgál hogy magába fogadja azt az ártatlant, akit a társadalom kitaszított. Arra szolgál, hogy csökkentse a közösség bűneit. Nyitott szállás volt azoknak, akik előtt minden ajtót bezártak. Ugylátszik, hogy a nyomorult elefánt, amelyet kikezdettt a szű és a feledés, amely szemölccsel, penészgombákkal és sebhelyekkel volt borítva, amely ingadozva, korhadozva, elhagyatva állt, arra ítélve, hogy mint valami kolosszális koldus az utcakerszteződésnél, hiába kérje a jóindulatu pillantás alamizsnáját, mintha megkönyörült volna ezen a törpén, a másik kolduson, aki cipő nélkül járt, nem volt mennyezet a feje fölött, aki rálehel az ujjaira, rongyokba öltözött és azt ette, amit mások eldobtak. Hát erre szolgált a Bastille-téri elefánt. Az isten átvette Napoleonnak azt az eszméjét, amelyet az emberek lenéztek. Ami csak hirneves lett volna, fönségessé vált. A császárnak tervei megvalósítására porfirra, ércre, vasra, aranyra, márványra lett volna szüksége: istennek elegendő volt az öreg deszka-, gerenda- és vakolatrakás is. A császárnak zseniális álma volt: ebben a titáni, fölfegyverzett, hatalmas, ormányát kinyújtó, tornyát hordó és mindenféle maga körül éltető, üdítő, friss vizet szertelövellő elefántban

akarta megtestesíteni a népet: az isten ennél sokkal nagyobb dolgot tett vele: egy gyermeknek a szállásává tette.

Az a lyuk, amelyen át Gavroche belépett, kívülről alig látható nyílás volt, amely, mint mondtuk már, az elefánt hasa alá volt rejve és olyan keskeny volt, hogy alig éppen hogy a macskák és apró porontyok mászhattak át rajta.

— Mindenekelőtt azon kezdjük, — mondta Gavroche — hogy megmondjuk a házmesternek, hogy senkinek sem vagyunk itthon.

És olyan biztossággal merült a sötétségbe, mint aki ismeri a lakását, egy deszkát huzott elő és eltakarta a nyílást.

Gavroche újra benyomult a sötétségbe. A fucskák hallották a foszforos üvegbe mártott gyufa sercegését. A kémiai gyufát még nem találták föl: a Fumade-féle acél képviselte ebben a korszakban a haladást.

A hirtelen világozágtól a szemüket hunyorgatták. Gavroche meggyújtotta a szurokba mártott zsinór végét, amit pincepatkánynak neveztek. A pincepatkány, amely inkább füstölt, mint világított, homályosan láthatóvá tette az elefánt belsejét.

Gavroche két vendége körülnézett és majdnem úgy érezte magát, mint akit a heidelbergi nagy hordóba zárnak, vagy inkább, ahogy Jónásnak kellett éreznie magát a bibliai cethal gyomrában. Mintha csak egy egészen óriási csontvázat láttak volna, amely körülfogja őket. Fönt egy hosszú, megbarnult gerenda, amelyből bizonyos távolságokból ivalakuan meghajlított tagok indultak ki, volt a gerincoszlop a bordákkal, gipszrészecskék lógtak le, mint zsigerek és az egyik oldalról a másikig húzódó hatalmas pókháló volt a poros rekeszizom. Itt-ott a zugokban nagy, feketés foltok látszottak, amelyek mintha éltek volna és hirtelen rémült mozgékonyssággal változtatták a helyüket.

Az elefánt hátáról a hasára hullott törmelék megtöltötte az üregét, úgyhogy úgy lehetett benne járni, mint a deszkán.

A kisebbik a bátyjához huzódott és félhangon mondta:

— Sötét van.

Ez a megjegyzés földühösítette Gavrochet. A két csöppesség megkövült arckifejezése egy kis rázkódást tett szükségessé.

— Mi bajotok van? — kiáltotta. — Hát tréfát üzünk? Kényeskedünk? Talán bizony a Tuileriák kellenének! Gorom-

bák volnátok? Mondjátok meg. Figyelmeztetek benneteket, hogy nem vagyok az anyámasszony ezredéből. Vagy igen, talán a pápa nyájából kikerült birkák vagytok?

A rémületben jó egy kis keménység. Ez megnyugtat. A két gyermek Gavroche felé közeledett.

Gavroche ennek a bizalomnak a láttára atyailag meghatódott és a komolyról a kedves modorra tért át és így szólt a kisebbikhez:

— Állat, — mondta neki, a sértést becéző árnyalattal hangsúlyozva — odakint van sötét. Odakint esik az eső, itt nem esik: odakint hideg van, itt még csak egy szellő sincs a szélből; odakint olyan sokan vannak, itt meg nincs senki; odakint még csak a hold sem világít, itt meg a gyertyám ég, a teringtétet neki!

A két fiu kevésbé félénken kezdte vizsgálni a lakosztályt. De Gavroche nem engedett nekik több időt a szemlélődésre.

— Siessetek, — mondta.

És odatolta őket ahhoz, amit, nagyon örülünk, hogy a szoba fenekének nevezhetünk.

Itt volt az ágya.

Gavroche ágya teljes volt. Vagyis volt neki derékalja, takarója és függönyös hálófülkéje.

A derékalj szalmapokróc volt, a takaró durva, sűrke gypaju, jó meleg és csaknem uj kendő volt. A hálófülke pedig ez volt:

Három elég hosszú pózna, kettő elöl, egy hátul beszurva és megerősítve a talajba, már mint az elefánt hasába, fölül kötéllel összekötve, úgyhogy gulaalaku köteggé vált. Ez a köteg egy sárgarézszodronyból való hálózatot tartott, amely egyszerűen rá volt fektetve, de művésziesen vashuzalokkal volt hozzákötözve és erősítve, úgyhogy teljesen eltakarta a hálópóznát. Nagy kövekből álló kerítés szorította a hálózatot a talajhoz, úgyhogy semmi sem juthatott át rajta. Ez a hálózat nem volt más, mint egy darabja azoknak a rézrácoknak, amelyekkel az állatseregletekben a szárnyasok ketrecai vannak körülvéve. Gavroche ágya ez alatt a hálózat alatt, mintha kalitkában állt volna. Az egész egy eszkimó sátrához hasonlított.

Ez a hálózat helyettesítette a függönyt.

Gavroche félretolta kissé azokat a köveket, amelyek a

hálózatot előlről leszoritották, mire az egymásra érő hálózat két szárnya megnyilt.

— Négykézlábra kölykök! — vezényelt Gavroche.

Vendégeit óvatosan bujtatta be a ketrecre, azután kuszva maga is utánuk ment, visszatolta a köveket és légmentesen elzárta a nyilást.

Mind a hárman a pokrócon nyújtóztak el.

Bármennyire kicsinyek voltak is, egyikük sem tudott volna állva maradni a hálófülkében. Gavroche még mindig a kezében tartotta a pincepatkányt.

— Most pedig aludjatok! — kiáltotta. — Én pedig eloltom a csilláromat.

— Uram, mi ez itten, — kérdezte az öregebb Gavroche-tól, a hálózatra mutatva. — Hát micsoda ez?

— Ez, ez a patkányoknak van, — mondta Gavroche komolyan, — aludjatok!

Mindamellett azt hitte, hogy kötelessége néhány szót hozzáfűzni ezeknek az alacsonykoru teremtéseknek a kioktatására és így folytatta:

— Ezek a dolgok az állatkertből valók. A vadállatoknak kell. Egész raktár van tele. Csak egy falon kell fölkapaszkodni, bemászni az ablakon és aztán keresztül menni egy ajtón. Annyit hozhat az ember, amennyit csak akar.

Beszélgetés közben a takaró egyik sarkával betakarta a kis fiút, aki ezt motyogta:

— Óh, milyen jó! Meleg!

Gavroche meglegedetten tekintett a takaróra:

— Ez is az állatkertből való, — mondta. — Ezt a majmóktól vettem el.

A szalmapokrócot mutatta az öregebbnek, amelyen feküdt, nagyon vastag és pompásan kidolgozott pokrócot, majd hozzátette:

— Ez meg a zsiráfé volt.

Kis szünet után folytatta:

— Ezek mind a vadállatoké voltak. Elvettem tőlük. Nem haragudtak érte. Azt mondtam nekik: az elefántnak lesz.

Megint elhallgatott, majd folytatta:

— Keresztülmászik az ember a falakon és füttyül a kormányra. Ennyi az egész.

A két fiucska félénk tisztelettel, megdöbben ten bámulta

ezt a rettenthetetlen és találékony lényt, aki épp olyan csavargó mint ők, épp olyan elszigetelt, mint ők, gyöngé, mint ők, de akiben volt valami a nyomorultból és a mindenhatóból, aki természetfölöttinek látszott előttük és akinek az arcán egy öreg bohócnak minden fintorgatása és a legnaivabb mosolygása párosult.

— Tehát ön nem fél a rendőröktől, uram — jegyezte meg félénken a nagyobbik.

Gavroche csak ennyit felelt:

— Ostoba! Nem mondják, hogy rendőr, hanem zсарu.

A kisebbik rámeresztette a szemét, de nem szólt. Mivel a pokróc szélén feküdt, az öregebb volt középen, Gavroche úgy huzta rá a takarót, mintha az anyja lett volna és öreg rongyokkal tömte ki a szőnyeg végét, mintha párnát csinálna a kölyöknek. Aztán az öregebb felé fordult:

— Nahát, nem nagyszerűen vagyunk itten!

— De igen! — felelte az idősebbik a megmentett angyal arckifejezésével tekintve Gavrochera.

Az egészen átázott két szegény kis gyerek kezdett fölmelegedni.

— Ejnye hát, mondjátok — folytatta Gavroche, — hát miért sirtatok? A kicsire mutatva mondta:

— Hát még egy ilyen csöppség, nem mondom, de olyan nagy fiu mint te, bőgni, hát az ostobaság: úgy néz ki az ember, mint egy borju.

— Igen ám, — mondta a gyermek — egyáltalán nem volt lakásunk, hogy hova menjünk.

— Tacskó! — mondta megint Gavroche. — Nem úgy mondják, hogy lakás, hanem úgy, hogy vacok.

— Aztán meg féltünk, hogy egész éjszaka így egyedül maradunk.

— Nem mondják, hogy éjszaka, hanem sötétség.

— Köszönöm, uram — mondta a gyermek.

— Idefigyelj: — kezdte megint Gavroche. — Nem kell soha semmiért nyafogni, majd én gondoskodom rólatok. Majd meglátod, milyen jól mulatunk. Nyáron majd elmegyünk Navei-val, egy pajtásommal a Glacière-re, megfürdünk az állomásnál, egészen meztelenül futkosunk az Austerlitz-hid előtt, a vonalon. Ezért dühösködnek a mosónők. Kiabálnak, mérgelődnek. Ha tudnád, milyen mulatságos az. Azután elme-

gyünk megnézni a csontvázembert. Él. A Champs-Elysées-en. Sovány, mint ez a kisujjam itt. Azután látványosságokhoz viszlek el benneteket. Eljöttök velem a Frédéric Lemaître-be. Van jegyem, ismerem a színészeket, magam is játszottam már egyszer egy darabban. Pockok voltunk, mint ez, egy vászon alatt kellett szaladgálnunk, az volt a tenger. Majd szerződtek benneteket a színházamhoz. Megnézzük a vadembereket. De ezek nem igazi vademberek. Rózsaszínű trikó van rajtuk, ami ráncot vet. A könyökükön meglátni, hogy fehér cérnával varrták össze. Azután elmegyünk az Operába. Bemegyünk a klakörökkel. Az Opera klakkja nagyon jó öszszetételű. A köruti klakkokkal nem is mennék. De az Operában, képzeld el, van, aki husz sout is fizet. De ezek barmok. Ezeket úgy hívják, hogy mosogatórongyok. Azután majd megnézzük a nyaktilózást. Megmutatom nektek a hóhért. A Marrais-utcában lakik. Samson ur, levélszekrény van az ajtaján. Óh, milyen nagyszerűen fogunk mulatni!

Ebben a pillanatban viaszcsöpp esett Gavroche ujjára és az élet valóságai közé rántotta vissza.

— A fene egye meg! — mondta. — Elfogy a kanóc. Figyelem! Egy sounál többet nem költöttek havonta a világitásra. Ha lefeküdtünk, aludni kell. Nem érünk rá elolvasni Paul de Kock ur regényeit. Nem is számítva, hogy a fény keresztül mehet a kapuboltozat hasadékain és a zsarunak elég lenne, hogy meglássa.

— Meg aztán — jegyezte meg félénken az idősebb, aki csak maga mert beszélgetni Gavroche-sal és felelni neki, — szikra eshetik a szalmába és vigyázni kell, hogy föl ne gyujtsuk a házat.

— Nem úgy mondják, hogy fölgyujtjuk a házat, — mondta Gavroche — hanem, hogy beblázoljuk a vackot.

Az orkán megkettőzte a dühöngését. A mennydörgés közepette kihallatszott, hogyan zuhog a zápor a kolosszus hátára.

— Beesik az eső! — mondta Gavroche. — Nagyon mulattat, amikor hallom, hogy a palack vize végig ömlik a házunk lábszárán. A tél ostoba állat: elvesziti az áruját, elpocsékolja a fáradságát, nem tud bennünket megáztatni és ezen mérgelődik, ez a vén vízholdó!

Gavroche, mint a XIX. század bölcselője, a mennydör-

gésről való elmélkedésében elfogadta annak minden következtetését. Nyomban nagy villámlás következett, annyira vakító, mintha az elefánt hasának a nyílásán lépett volna be valami. Csaknem ugyanakkor menykőcsapás dörmögött hozzá igen vadul. A két kicsike fölkiáltott és olyan hirtelen ugrottak föl, hogy a hálózatot majdnem földöntötték: de Gavroche feléjük fordította vakmerő arcát és a menykőcsapásra kacagásban tört ki.

— Nyugalom, gyermekeim. Ne lökdössük az épületünket. Itt van a szép mennydörgés, éppen jókor! Nem olyan apró-cseprű kis mennykő volt ez, brávó jó isten! Szavamra, majdnem olyan jó volt, mint az Ambiguban.

Ezt mondva, újra rendbehozta a hálózatot, a két gyermeket gyöngéden a fekhelyre tölta, összeszorította a térdüket, hogy jobban kinyújtózhassanak és fölkiáltott:

— Mivel az uristen meggyújtja az ő gyertyáját, én elfujhatom a magamét. Gyermekek, aludni kell, ifju emberiség. Nagyon rossz dolog ám nem aludni. Ettől megromlik ám a légszűfolyosó, vagy ahogy a nagyvilágban mondják, bűdös lesz a pofája az embernek. Huzzátok magatokra a takarót! Eloltom a gyertyát. Rendszerben vagytok?

— Igen, — mormogta az idősebbik — jól vagyok. Olyan, mintha tollas párna lenne a fejem alatt.

— Nem úgy mondják, hogy fej, — kiáltotta Gavroche — hanem úgy, hogy kobak.

A két gyermek egymáshoz simult. Gavroche végre is elrendezte őket a pokrócon és egészen a fülükre huzta a takarót, majd harmadszor is rájuk szólt, parancsoló hangon:

— Aludjatok! — és ezzel elfujta a kanócot.

Alig aludt ki a világosság, amikor különös rázkódás rengette meg a hálózatot, amely alatt a három fiu feküdt. Tompa kaparás nesze hallatszott, amely fémszerű hangot adott, mintha körmök és fogak kaparnák a rézsodronyt. Ezt különböző apró, éles visitások követték.

Amikor az ötesztendő fiúcska hallotta a feje fölött ezt a zivajt, a réműlettől dermedten lökte meg bátyjának a könyökét, de az öregebb fiu már aludt, mint ahogyan ezt Gavroche elrendelte. Ekkor a kicsi nem bírva a félelmével, meg merte szólítani Gavrochet, de egész halkán, lélegzetét visszafojtva:

— Uram?

— Mi az? — kérdezte Gavroche, aki éppen csak lehunyta a szemét.

— Hát micsoda lehet az?

— Azok a patkányok, — felelte Gavroche és visszafektette fejét a pokrócra.

Valóban patkányok nyüzsgöttek ezrével az elefánt bordázatában és ezek voltak azok az eleven foltok, amelyekről beszéltünk, amelyeket tisztos távolban tartott a gyertya lángjától, amíg égett, de mihelyst ezt a barlangot, amely az ő városuk volt, visszaadták az éjszakának, érezve azt, amit Perrault, ez a jó elbeszélő „friss husnak“ nevez, tömegesen özönlöttek Gavroche sátrához, egészen a csucsáig kapaszkodtak és mardosták a sodrony szemeit, mintha át akarták volna lyukasztani ezt az újfajta szunyoghálót.

Közben a kicsike még nem aludt el:

— Uram! — kezdte megint.

— No, mi az? — szólt Gavroche.

— Hát micsodák azok a patkányok?

— Hát azok az egerek.

Ez a magyarázat egy kissé megnyugtatta a gyermeket. Látott már életében fehér egereket és nem félt tőlük. Mindamellet megint csak megszólalt:

— Uram?

— Mi az már megint? — kérdezte Gavroche.

— Miért nem tart macskát?

— Volt egy, — felelte Gavroche — hoztam egyet, de megették.

Ez a második magyarázat lerontotta az előbbinek a hatását és a fiucska megint reszketni kezdett. Negyedszer is megkezdődött közöttük a párbeszéd.

— Uram!

— Mi az?

— Mit ettek meg?

— A macskát?

— Mi ette meg a macskát?

— A patkányok.

— Az egerek?

— Igen, a patkányok.

A gyermek megrémülten ezektől az egerektől, amelyek macskát esznek, folytatta:

— Uram, minket is megennének ezek az egerek?

— Hát hogy a fenébe ne! — felelte Gavroche.

A gyermek rémülete a csucspontjára jutott. De Gavroche hozzátette:

— Ne félj! Nem tudnak bejönni. És azután. Én is itt vagyok! Add ide, fogd meg a kezemet. Hallgass és aludj!

Gavroche ugyanakkor átnyult a nagyobbik testvérén és megfogta a kicsinek a kezét. A kicsike magához szoritotta ezt a kezét és megnyugodott. A bátorság és az erő titokzatos hatással jár. Megint csend volt körülöttük. A beszéd zaja megijesztette és eltávolította a patkányokat: néhány perc múlva hiába jöttek vissza, a három apróság mély álomba merült és semmit sem hallott többé.

Az éjszaka órái teltek. Árnyék borította a hatalmas Bastille-teret, záporral vegyült téli szél tombolt dühösen, őrzérek kutatták át a kapukat, a fasorokat, a bekerített helyeket, a sötét zugokat és éjszakai csavargókat keresve haladtak el az elefánt előtt. A szörnyeteg mozdulatlanul, nyitott szemmel állt a sötétségben, mintha magában tűnődne és meg lenne elégedve jöttével, hogy az éggel és emberekkel szemben hajlékot adott a három alvó gyermeknek.

Hogy megérthessük azt, ami ezután következik, emlékezünk kell arra, hogy ebben az időben a Bastille-tér őrállomása a tér tulsó szélén volt és az őr nem vehette észre és nem hallhatta, mi történik az elefánt közelében. A napkelét megelőző órának a vége felé egy ember rohant ki a Saint-Antoine-utcából, keresztülhaladt a téren, megkerülte a Juliusi oszlop nagy, bekerített helyét és a deszkákon keresztül az elefánt hasa alá kuszott. Ha valami fény megvilágította volna ezt az embert, észre lehetett volna venni, hogy átázott és így következként az esőben töltötte az éjszakát. Az elefánt alá érve, egyetlen emberi nyelvhez sem tartozó furcsa kiáltást hallatott, amelyet csak egy papagály tudna utánozni. Kétszer ismételte meg ezt a kiáltást, amelyet írásjellel így lehetne némiképp leírni:

— Kirikikiul

A második kiáltásra csengő, fiatal és vidám hang felelt az elefánt hasából:

— Igen.

Csaknem nyomban megmozdult az a deszka, amely a lyukat bezárta és utat engedett egy fiúnak, aki lecsuszott az elefánt lábszárán és fűrgén az ember lába elé ugrott. Gavroche volt, a férfi pedig Montparnasse.

Ez a „kirikikiu“ kiáltás kétségtelenül az volt, amit a fiúnak ez a mondás akart jelezni: Gavroche urat fogod keresni.

Várakozás közben hirtelen fölébredt, kiugrott az alkóvjából, kissé félretolva a rácsot, amit nyomban gondosan bezárt, majd kinyitotta a csapóajtót és leszállt.

A férfi és fiu hallgatagon fölismerték egymást az éjszakában: Montparnasse csak ennyit mondott:

— Szükségünk van rád. Gyere segíteni.

A gyerek nem kért bővebb magyarázatot.

— Itt vagyok, — mondta.

És mind a ketten a Saint-Antoine-utca felé indultak, ahonét Montparnasse kijött és gyorsan kigyóztak át a zöldségekocsik hosszú sora között, amelyek eben az időben huzódtak a vásárcsarnok felé.

A kocsiukon a saláták és főzelékek közé kuporodó konyhakertészek szunyókálva, a zuhogó eső miatt köpenyükbe burkolódzva, ügyet sem vetettek a mellettük elhaladó furcsa két emberre.

III. A szökés viszontagságai

Az Erődben ugyanaz éjjel a következők történtek: Babet, Brujon, Gueulemer és Thénardier — noha az utóbbi különzárkában volt — szökést beszéltek meg. Babet saját számlára dolgozott ugyanazon a napon, amint azt abból az elbeszélésből láttuk, melyben Montparnasse Gavrochenak elmondta az esetet.

Montparnassenak az a szerep jutott, hogy kívülről segítsen nekik. Brujonnak, aki egy hónapot töltött fegyelmi zárkában, volt ideje arra, hogy először is kötelet készítsen, másodsor, hogy tervet érleljen. Valamikor ezek a szigorú helyek, melyekben a börtön fegyelmi rendszabályzata az elitéltet magára hagyta, négy kőfalból, egy kőmennyezetből, kőlapokkal borított padlózatból, egy tábori ágyból, rácsos padlásablakból, kettős vasajtóból álltak és börtönnek nevezték, de a börtönt tulságos borzalmasnak találták; jelenleg az egész egy

vasajtóból, rácsos padlásablakból, kőkockákkal borított padlózatból, kőmennyezetből és négy kőfalból áll és *büntetési-teremnek* nevezik. Délben némi világosság dereng bennük. A kellemetlen ezekben a szobákban az, hogy a bennlévőket hagyják töprengeni, mit csináljanak.

Hát Brujon is töprengett és egy kötél segítségével távozott a büntetési-teremből. Minthogy a Charlemagne udvarban nagyon veszélyesnek tartották őt, a Kilencedik Épületben helyezték el. Az első, amit a Kilencedik Épületben talált, Gueulemer volt, a második: egy szög. Gueulemer, ez annyi, mint: a bűn; egy szög, ez annyit jelent, hogy: szabadság.

Itt az ideje, hogy teljes fogalmat alkossunk Brujonról. Látszólag gyengéd kedélyű volt és kiszámítottan bágyadt viselkedésű, simamodoru gazfickó, eszes és tolvaj, akinek simogatott a pilantása és ocsmány a mosolya. A simogató pilantást az akarata idézte elő, az ocsmány mosoly a jelleméből keletkezett. Művészetének első gyakorlatait a háztetőkön végezte; nagy haladást köszönhet neki az az ipar, melynek célja a háztetőket borító ólmot és az ereszcsoveket leszakítani azon művelet segítségével, amelyet „kizsigelésnek“ hívnak.

Cserepezők javították és tatarozták a börtön tetőzetének egy részét, amely körülmény teljessé tette a szökésre való csábítást. A Saint-Bernard udvar immár nem volt tökéletesen elszigetelve a Charlemagne-udvartól és a Saint-Louis-udvartól. A magasban állványzatok és létrák voltak; más szóval: hidak és lépcsők a szabadulás oldala felé.

A Kilencedik Épület, amely a világ legrozogább és legrepedezettebb alkotmánya volt, a börtön gyenge pontját alkotta. A falakat oly mértékben rágta ki a salétrom, hogy a hálókörökben fával kellett borítani a falon támadt üregeket, mivel a téglák leszakadoztak és az ágyukban fekvő foglyokra hullottak. Dacára ezen ódonságnak, elkövették a hibát, hogy a Kilencedik Épületbe a légnyughatatlanabb vádlottakat zárták, odatették a „nagy ügyeket“, ahogy a börtön szójárásával mondják.

A Kilencedik Épületben négy egymásfölötti hálókör volt és egy tetőhelyiség, amelyet „Kilátó“-nak hívtak. Egy nagy kéménycső — valószínűleg az Erőd egykori hercegi konyhá-
jához tartozott — emelkedett fel a földszintről, átfurta a négy

emeletet, két részre osztotta valamennyi hálófülkét, amelyekben delapított oszlopnak látszott és végül átlukasztotta a tetőt.

Gueulemer ugyanazon hálófülkében volt Brujonnal. Elővigyázatosságból tették őket az alsó emeletre. A véletlen úgy akarta, hogy ágyuk fejtől a kéménycsőhöz támaszkodott.

Thénardier pontosan fölöttük volt, abban a helyiségben, amelyet Kilátónak neveztek.

Ha a járóelő megáll a Culture-Sainte-Cathérine-utcában, a hidászlaktanyán túl, a Fürdőépület nagykapuja előtt, ládácskákba ültetett virágokkal és fácskákkal borított udvart pillant meg, melynek mélyében egy kicsi, két részből álló, fehér körönd látszik, ezt pedig zöld szélfogók tartikják. Az egész olyan, mint egy szeszélyes Jean-Jaques-álomkép. Nincs több, mint tiz esztendeje, hogy ezen a köröndön túl egy hatalmas, ijesztő, fekete fal emelkedett, amelyhez a körönd támaszkodott. Ez a fal az Erőd körönd-utjának fala volt.

Ez a fal körönd mögött olyan volt, mint Milton, akit Berquin mögött sejtének.

Bármily magas is volt ez a fal, egy még feketébb tető szárnyalta túl, amelyet onnan is észre lehetett venni. Ez a Kilencedik Épület teteje volt. Vasrudakkal ellátott négy padlásablakot lehetett a tetőn látni, a Kilátó ablakait. Egy kémény furta keresztül a háztetőt: ez volt az a kémény, amely a hálófülkéken áthatolt.

A Kilátó, a Kilencedik Épületnek ez a csucsa, valami nagy padlásszobaféle — inkább terem — volt, melyet hármás rácsok és óriási vasszögekből álló vasburkolattal fődött ajtók zártak el. Ha az ember a helyiség északi végén lépett be, balkéz felől esett a négy padlásablak és jobbról, szemben a padlásablakokkal, négy elég terjedelmes ketrec, egymástól keskeny folyosók által elválasztva. A ketrecek hátsórésze kőfal, a többit egészen fel a tetőig, vasrudakból álló rácszat fedte.

Thénardier február 3-ikán éjjele óta külön volt az egyik ketrecben. Sohasem lehetett kideríteni, hogyan, mily módon tudott megszerezni és elrejteni egy palackkal abból a borból, amelyet, mint mondják, Desrues talált fel, amelybe valami bódítószert van keverve és amelyet az Altatók bandája tett híressé.

Sok börtönben vannak áruló tisztviselők, akik elősegítik

a szökéseket, ezek félig-meddig fegyencek, tolvajok, akik hűtlenül szolgálják a rendőrséget és kétszinű játékot üznek.

Nos, tehát ugyanazon éjjel, amikor a kis Gavroche felszedte a két kószáló gyermeket, Brujon és Gueulemer, akik tudták, hogy az aznap megmenekült Babet Montparnasse-szal együtt várja őket az utcán, csendesen felkeltek és nekiláttak, hogy annak a szögnek segélyével, amelyet Brujon talált, keresztülfurják azt a kéményt, amelyet ágyuk érintett. A törmelékek Brujon ágyára estek s így nem lehetett hallani esésüket. A villámlásokkal kísért vihar sarkaikban rázta meg az ajtókat és a börtönben pokoli zajt okozott, ami épp oly félelmetes, mint hasznos volt. Azok a foglyok, akik felébredtek, úgy tettek, mintha ismét elaludtak volna és hagyták Gueulemert és Brujont cselekedni. Brujon ügyes volt, Gueulemer erős. Mielőtt bármily nesz ért volna a rácsos zárkában fekvő őrhöz, aki a hálókahelyen szolgálatot teljesített, áttörték a falat, felmáskztak a kéményben, a kéményt földő vasrácsot, mely a cső felsőnyílását elzárta, lefeszítették és a két elszánt bandita a tetőn volt.

Az eső és a szél kétszeres erővel tombolt, a háztető csuszamlós volt.

— Milyen pompás éjszaka szökéshez! — szólalt meg Brujon.

Hat láb széles és nyolcvan láb mély ür választotta el őket a körönd szelétől. A mélység fenekén látták a homályban az őrpuskáját megcsillanni. A kötélnek, melyet Brujon a zárkájában készített, egyik végét rákötötték a kémény vasrudjainak csonkjaira, melyeket az imént görbítették el, a kötélt másik végét átdobták a körönd falán, egy ugrással átvették magukat a mélység fölött, megkapaszkodtak a falpárkányon, felkusztk rá, aztán egymásután leereszkedtek a kötélen egy kis háztetőre, amely közvetlen a Fürdőépület mellett van, azon keresztülhaladtak, beverték a kapus kémlelőablakát, amely mellett a kulcsomója lógott, kinyitották a kaput és az utcán voltak.

Nem telt el háromnegyed óra azóta, hogy a homályban felkeltek ágyukból, kezükben a szöggel, fejükben a tervükkel.

Néhány pillanattal később találkoztak Babettel és Montparnasse-szal, akik a környéken ólálkodtak.

Amikor a kötelüket magukhoz ráncigálák, az elszakadt és csak egy darabja maradt odakötve a kéményhez a háztetőn.

Egyébként más bajuk nem esett, csak a bőr horzsolódott le csaknem teljesen a tenyerükről.

Ezen az éjszakán megelőzték Thénardiert anélkül, hogy ki tudták volna deríteni, mily módon. Thénardier nem aludt. Éjfélután egy óra tájban, bár az éj nagyon sötét volt, látta, hogy az esőben és viharban két árnyék elsuhan a padlásablak előtt, amely ketrecével szemközt van. Az egyik megállt egy szempillantásra az ablak előtt. Brujon volt. Thénardier felismerte és mindent megértett. Ez elég volt neki.

Thénardiert, akit mint rablógyilkost tartottak nyilván és akit fegyveres utonállás vádja miatt tartottak fogságban, különösen szemmel tartották. Egy ór, kit kétóránként felváltottak, sétált töltött fegyverrel ketrece előtt. A Kílátót külön lámpával világították meg. A fogoly lábára egy pár ötven fontos vassuly volt láncolva. Mindennap délután négy órakor egy foglár két véreb kíséretében — akkoriban ez még így volt — lépett be a ketrecébe, letett az ágya mellé egy darab két fontos fekete kenyeret, egy korsót vízzel és egy csajkát, melyben valami elég sovány leves volt, amelyben néhány szem bab uszkált, megvizsgálta a bilincseket és megrezegtette a rácsrudakat. Ez az ember minden éjjel kétszer jelent meg a kutyáival.

Thénardier engedélyt kapott, hogy valami vas-csap felét tartson magánál, amellyel a kenyerét valamelyik falnyílásba gyömöszölte, „hogy megóvja a patkányoktól“, — mondta. Mint-hogy külön is szemmel tartották Thénardiert, nem találtak semmi veszedelmest abban, hogy ez a vascsapocsk a nála legyen. Azonban később eszükbe jutott, hogy az egyik felügyelő azt mondta: — Jobb lenne, ha csak egy fából való ilyen csapot hagynának nála.

Reggel két órakor jöttek felváltani az őrt, egy régi katonát és egy ujonccal helyettesítették. Néhány pillanattal később a kutyás felügyelő végezte el a látogatását és elment, miután semmi különöset nem vett észre, ha csak az nem tűnt fel neki, hogy az őrt nagyon fiatal és parasztkülsejű „zöldcsőrű“. Két órával később, négy órakor, amikor ismét jöttek, hogy az ujoncot leváltásák, azt alva találták, a földre esve, mint valami fatuskót, Thénardier ketrece mellett. Ami Thénardiert illeti, az sehol sem volt. A bilincsei letörve ott heverték a padlón, a ketrec mennevezetén lyuk volt és afölött egy másik lyuk a tetőben. Az ágya egyik deszkáját lefeszítette és kétségtelenül magával

vitte, mert nem találták sehol. Egy félig kiürített palackot is találtak a sarkában, kábitó bornak a maradványával, amellyel a katonát elaltatta. A katona szuronya is eltűnt.

Abban a pillanatban, amikor ezt felfedezték, azt hitték, hogy Thénardier már nincs elérhető közelben. A valóságban ekkor nem volt már a Kilencedik Épületben, de még nagyon is nagy veszélyben forgott. A szökését még egyáltalán nem fejezte be.

Amikor Thénardier felért a Kilencedik Épület tetejére, megtalálta Brujon kötélének a maradványát, amely ott lógott a kémény felső zárólapjának vasrudjaihoz erősítve, azonban ez az elszakadt kötélvég tulságosan rövid lévén, Thénardier nem tudta magát vele átlendíteni a körönd kéménye fölött, ahogy azt Brujon és Gueulemer tette.

Ha az ember befordul a Ballets-utcából a Roi-de-Sicile-utcába, majdnem azonnal odaért jobbkéz felől egy sekély mélyedéshez. Az utolsó században egy ház állt ott, amelynek csak az alapfala maradt meg, valóságos rom, amely azonban három emeletnyi magasságban emelkedik a szomszédos épületek közt.

Ez a rom két nagy, négyszögletű ablakról ismerhető fel, amely még most is látható; a középen lévő ablakot, amely közelebb esik a jobboldali romhoz, vaskampókkal odaerősített, szúette gerenda zárja el. Az ablakon át valamikor egy második, komor falat lehetett meglátni, amely az Erőd falának egy tűzvész után megmaradt darabja volt.

Az ürt, amely a lebontott ház után maradt az utcában, félig kitölti egy kerítés, melynek korhadt deszkáit öt sarokkő támogatja. Ezen az elkerített helyen egy kis bódé rejtőzködik, mely a megmaradt falromhoz támaszkodik. A kerítésben ajtó van és ez néhány éve csak tolózárral van bezárva.

Ennek a romnak a tarajára ért Thénardier kevéssel hajnali három óra után.

Hogyan jutott ideig? Ezt soha senki sem tudta megmagyarázni, sem megérteni. A villámlás egészben véve épp annyira zavarhatta, mint amennyire segítségére volt. Talán a cserepezők létráit és állványait használta fel, hogy tetőről tetőre érjen, az egyik elzárt helyről a másikra, egyik épületrésről a másikra, a Charlemagne-udvar építményeire, aztán a Saint-Louis-udvar építményeire, a körfalra és innen a Roi-de-Sicile-utcában lévő falromra? De hiszen ezen az uton olyan

feladatokat kellett megoldani folytatólagosan, amik ezt a módot lehetetlenné látszanak tenni. Talán ágyának deszkáját fektette le, áthidalva a Kilátó tetőzete és a körönd fala közti űrt és megkockáztatta, hogy hason csuszva vonszolja magát a börtön körül a falomig? De hiszen az Erőd körfalán megszakitások voltak, a fal felső része egyenlőtlen, hézagos vonalat alkotott, mely felfelé megy, lefelé száll, lefelé halad a hidászkaszánya irányában, ismét a magasba emelkedik a Fürdőház felé, megszakad közbenső építmények miatt, nem oly magas a Lamoignon-ház felett, mint a Pavée-utca felől, mindenfelé beszögellések és éles szögben kiugrók vannak; aztán az öröknek meg kellett volna látniok a menekülő sötét körvonalaikat; ezen a módon is szinte megmagyarázhatatlan az ut, amelyet Thénardier megtett. E két módon lehetetlen volt a szökés. Tehát Thénardier, megihletve a szabadság után való rettenetes szomjuságtól, amely szomjuság szakadékokat barázdákká változtat, vasrudas rácsokat madárkalitkák drótjaivá, nyiszlett embereket atlétákká, köszvényest madárrá, bárgyuságot ösztönné, ösztönt eszességgé és eszességet lángelmévé — Thénardier talán egy harmadik módot talált ki és rögtönzött? Soha, senki sem tudta meg.

Nem lehet mindig számot adni a szökés csodáiról. Az, aki menekül, ismételjük, megihletett ember; a menekülés titokzatos fényében csillag- és villámfény van; a szabadulásért való erőfeszítés nem meglepőbb, mint a szárnycsapás, amely a fenséges felé visz és azt kérdezni egy megmenekült tolvajtól: Hogyan cselekedett, hogy meg tudta mászni ezt a tetőt? ugyanannyi, mint azt kérdezni Corneille-től: Honnan szedte azt a gondolatot „*Hogy ő meghalt?*“

Akárhogy volt is: izzadságtól ellepve, bőrig ázva az esőben, foszlányokká tépett ruhában, megnyuzott kezekkel, vérvő könyökökkel, felszakított térdekkel, de Thénardier odaért ahhoz, amit a gyermekek az ő képletes beszédjünkben a fal *élének* neveznek, ott egész hosszában végigfeküdt és ott — elhagyta az ereje. Három emeletnyi függélyes meredély választotta el az utca kövezetétől.

A kötél, mely nála volt, tulságos rövid volt.

Ott várakozott, sápadtan, kimerülve, minden reményét vesztetten, egyelőre még eltakarva az éj leple által, de azt mondva magában, hogy nemsokára nappal lesz, borzalommal

lesve, hogy néhány pillanattal később, a szomszédos Saint-Paul-templom órája négyet fog ütni, azt az időt jelezve, midőn az őrseget leváltják és arra a percre gondolt, amikor majd megtalálják őt alva a kiugró tetőzet alatt, amikor bárgyun fog a rettenetes mélységbe lebámulni az utcai lámpák fényénél a nedves és fekete kövezetre, erre a sóvárgott és rémitő kövezetre, amely egyformán jelentette a szabadulást és a halált.

Azt kérdezte magától, vajjon sikerült-e a szökés három társának, vajjon várták-e őt, vajjon segítségére fognak-e jönni. Hallgatódzott. Eltekintve egy őrzárattól, az utcán egy lélek sem jött erre azóta, amióta itt volt. A montreuili, charonne-i, vincennes-i és Bercy-beli zöldségárusoknak a csarnok felé való özönlése csaknem teljesen a Saint-Antoine-utcán át történt.

Az óra négyet ütött. Thénardier remegett. Pár pillanattal később felhangzott az a zavaros és szaggatott láрма, amely börtönben a felfedezett szökést követi. Ajtók zaja, melyeket felnyitnak és becsuknak, a rácsajtók sarkainak csikorgása, az őrség zajongása, a börtönőrök éles kiáltásai, a puskaagyak koppanása a kövezeten — mindezt hallotta. A hálófülkék rácsos ablakaiban lámpák fénye bukkant fel és tünt el, egy fáklya futott végig a Kilencedik Épület tetőzetén, a szomszédos hidászlaktanyából katonákat hívtak át. A csákok, melyeket a fáklya megvilágított az esőben, közeledtek-távolodtak a háztetőkön végig. Ugyanakkor Thénardier a Bastille oldala felől az ég alján egy vészjóslo, fakó árnyalatot látott fehéredni.

Ő pedig ott volt egy tiz hüvelyk széles fal peremén, hanyatt fekvé, két mélységgel jobbra-balra maga mellett, nem bírva mozdulni, zsákmányul esve a szédülésnek, a lezuhanás lehetőségétől fenyegetve és rettegetve a biztos elfogatástól és a gondolatai úgy jártak ide-oda a két eshetőség közt, mint egy harang nyelve: — Halál, ha leesem, elfogatás, ha maradok.

Ebben a halálfélelemben a még teljesen sötét utcában megpillantott egy embert, aki a falak mentén osont tovább és a Pavée-utca felől jövet megállt abban a behajlásban, amely fölött Thénardier lebegett. Ennek az embernek a nyomában egy másik jött, aki ugyanoly óvatossággal haladt, aztán egy harmadik, aztán egy negyedik. Amikor a négy

ember együtt volt, egyikük félretolta a kerítés ajtajának tolózáriját és mind a négyen beléptek az elkerített helyre, amelyen a bódé áll. Pontosan Thénardier alatt voltak. Ezek az emberek láthatólag azért választották ezt az elzáró bemélyedést, hogy beszélgethessenek anélkül, hogy a járókelők vagy a néhány lépésnyire az Erőd rácsos kapuját őrző őrseg meglássa őket. Azt is meg kell jegyezni, hogy a folyvást zuhogó eső miatt az őrszem a faköpenyegbe szorult. Thénardier nem tudta megkülönböztetni a négy ember arcát, de egy magát elveszettnek érző szerencsétlen nyomorult kétségbeesett erőfeszítésével fülelt, hogy meghallja, mit beszélnek.

Az első halk hangon, de tisztán kivehetően azt mondta:

— Lődjünk el. Mit ácsorgunk ittend?

A második azt felelte:

— Ugy zuhog az eső, mintha ki akarná a pokol tüzét oltani. Aztán meg a zsaruk is erre jöhetnek. Egy kékszabonyos smirol. (Egy katona áll őrt.) Biztosra lekapnak (elfognak) ehelyt.

A szavak: ittend és ehelyt, amelyek mindketten azt jelentik, hogy *itt* és amelyek közül az első a torlaszok zsargonját, a másik pedig a Temple zsargonját jellemezte, Thénardier számára fényugárként hatottak. Az *ittend*-ből ráismert Brujonra, aki a torlaszok csavargója volt és az *ehelyt*-ről Babetre, aki többi mestersége mellett, zsbárus volt a Templeban. A század régi zsargonján már csak a Templeban beszélnek és Babet maga volt az egyedüli, aki ezt a zsargont igazán tisztán beszélte. A *ehelyt* nélkül Thénardier egyáltalán nem ismert volna rá, mert Babet egészen megváltoztatta a hangját.

Ekkor a harmadik szólt közbe:

— Semmi sem sürget még, várjunk egy kissé. Ki mondja meg nekünk, hogy nincs ránk szüksége?

Erről a szavakról, amelyek tisztán franciául hangzottak el, Thénardier Montparnassera ismert, aki azt találta elegánsnak, hogy minden zsargont értsen, de egyet se használjon.

Ami a negyediket illeti, az hallgatott, de széles vállai elárulták. Thénardier nem habozott tovább: Gueulemer volt.

Brujon szinte lenézően, de még mindig halk hangon felelt:

— Mit dumálsz itt nekünk? Az a *vendég* nem *lőghatott* ki.

(Az a fogoly nem szökhetett meg.) Nem érti a *trükköt*. Ahhoz, hogy valaki az ingéből kötelet csináljon, lyukat törjön a falba, hamis okmányokat gyártson, álkulcsot készítsen, eltörje bilincseit, kifüggesse a kötelet, elrejtse magát, álöltözetbe bujjék, embernek kell lenni! Az öreg már nem képes erre, nem tud már dolgozni!

Babet még hozzátette — folyton azt a ravasz, klasszikus zsargont használva, amelyen Poulaillet és Cartouche beszélt és amely ugy viszonylik a Brujon által használt könnyed, uj, színes és merész argothoz, mint Racine nyelvezete André Chenier nyelvezetéhez:

— A te szökevényedet szökés közben fogták el. Legény kell az ilyen szökéshez. Ő csak tanonc. Őt megfélemlítette talán egy spicli (detektív) vagy egy vakondok (fogházőr.) Fülelj, Montparnasse. Hallod azt a kiáltozást a börtönben? Láttad a lámpákat is. Menj! Elcsipték. Bevásárolt magának husz mázsát. (Husz évi börtönt fog ezért kapni.) Én nem félek, nem vagyok tökfilkó, azt mindenki tudja, de mondom, nincs már semmi tennivalónk, csak minket táncoltathatnak még meg. Ne murizzál (zsörtölődj), gyere velünk, piáljunk (igyunk meg) együtt egy flaska óbort.

— Az ember nem hagyhatja a barátait bajban — zsembelt Montparnasse.

— Lefogadom, hogy beteg (elfogták) — vetette ellene Brujon. Ebben a percben, egy fületlen pitykét sem ér a vendég (a rab.) Nem tehetünk semmit. Menjünk. Minden pillanathban azt hiszem, hogy egy zсарu teszi rám a mancsát.

Montparnasse már csak gyengén ellenkezett. Tény, hogy ez a négy ember azzal a hűséggel, amelyet a banditák maguk közt sohasem szegnek meg, egész éjjel az Erőd körül ólálkodott, bármily nagy volt is a veszély, mert abban reménykedtek, hogy megpillantják Thénardiért felbukkanni valamely fal tetején. De tényleg tulságosan kezdett tisztulni az ég és a jó idő alkalmatlan arra, hogy kihaltan tartsa az utcákat, a hidegben fáztak, a ruháik átáztak, a cipőik rongyosak voltak, az a nyugtalanító lárma, amely az imént a börtönből ide hallatszott, az órák, melyek egymásután teltek el, az őrzéjratok, amelyekkel találkozottak, a remény, amely mindinkább tovaszállt, a félelem, amely visszatért, mindez visszavonulásra ösztökélte őket. Montparnasse maga, aki talán egy

kissé a veje volt Thénardiernak, engedett. Egy pillanat még és ők elmentek volna. Thénardier a falon fönt habozott, mint Meduza parti rablói az ő uszó gerendáikon, amikor látták a felbukkant bárkát eltűnni a láthatáron.

Nem merete őket hívni: egyetlen kiáltás, melyet meghallanak, valamennyiük vesztét okozhatná. Egy eszméje támadt, egy utolsó fellobbanása a fénynek. Elővette zsebéből Brujon kötélét, melyet leoldott a Kilencedik Épület kéményéről és ledobta a deszkával körülkerített térre.

A kötél közvetlen a lábuk elé esett.

— Egy kötél — szólt Babet.

— Az én kötelem! — mondta Brujon.

— A *vendég* ott fönn van — szólt Montparnasse.

Felnéztek. Thénardier egy kissé előretolta a fejét.

— Gyorsan! — szólt Montparnasse. — Nálad van a kötél másik része, Brujon?

— Igen.

— Kösd össze a két darabot, feldobjuk neked a kötelet, odaerősíti a falhoz és elég lesz, hogy leereszkedjék rajta.

Thénardier megkockáztatta, hogy megszólaljon.

— Didergek.

— Majd felmelegítenek.

— Nem tudok megmozdulni.

— Majd lecsuszol ide, felfogunk.

— A kezeimen nincs bőr.

— Csak kösd a kötelet a falhoz.

— Nem fogom tudni.

— Kell, hogy egyikünk felmásszék — szólt Montparnasse.

— Három emelet! — vetette ellene Brujon.

Egy ócska gipsz vezetőcső tapadt a falhoz. Valamikor a bódé kályhájából vezette el a füstöt. Majdnem egészen odaért, ahol Thénardiert látták meg. Ez a cső, amely már akkor is nagyon rozoga és repedezett volt, azóta leomlott, de még most is lehet látni a nyomait. Nagyon szűk cső volt.

Ezen a csövön fel lehetne mászni — vélte Montparnasse.

— Ebben a csőben? — kiáltotta Babet — egy felnőt? Soha! Egy kölyökre volna szükségünk.

— Egy *srácra*, (gyermekre) — hagyta rá Brujon.

— Honnan szedjünk egyet? — kérdezte Guenlemer.

— Várjatok, — szólalt meg Montparnasse. — Elintézem.

Csendesen kinyitotta a palánk ajtaját, körülnézett, nincs-e járókelő az utcán, óvatosan kilépett az utcára, betette maga mögött az ajtót és futva távozott a Bastille irányába.

Hét vagy nyolc perc telt el, nyolcezer évszázad Thénardier számára. Babet, Brujon és Gueulemer összeszorított fogakkal vártak. Végre kinyilt az ajtó és Montparnasse megjelent, lihegve jött, Gavrochet vezette a kezénél fogva. Az eső ismét teljesen elhagyottá tette az utcát.

A kis Gavroche belépett a telekre és nyugodtan nézte a banditák alakjait. A víz csöpögött a hajáról. Gueulemer hozzá intézte szavait:

— Kölyök, legény vagy a talpadon?

Gavroche vállat vont és azt felelte:

— Egy olyan kölyök, mint én, emberszámba megy és az olyan emberek, mint te, csak gyermekek.

— Hogy fel van vágva a nyelve! — kiáltotta Babet.

— A párisi gyermek nincs kóccal béelve — tette hozzá Brujon.

— Mit akartok tőlem? — kérdezte Gavroche.

Montparnasse felelt:

— Hogy ezen a csövön felmásszál.

— Ezzel a kötéllel — tette hozzá Babet.

— És erősítsd meg fenn a kötelet — vágott bele Brujon.

— A fal tetején... — folytatta Babet.

— Az ablaknyíláson át... — egészítette ki Brujon.

— És minek? — kérdezte Gavroche.

— Nézz fel! — szólt Guenlemer.

Az utcagyerek megvizsgálta a kötelet, a csövet, a falat, felnézett az ablakokra és ajkaival azt a leirhatatlan, fitymáló hangot hallatta, ami azt akarja kifejezni:

— Ez az egész?

— Egy ember van fenn, akit megmentesz ily módon — szólalt meg ismét Montparnasse.

— Megteszed? — kérdezte Brujon.

— Majd nem teszem! — felelte rá a gyermek olyan hangon, mely jelezte, hogy ezt a kérdést hallatlanul együgyűnek tartja; és levetette cipőjét.

Gueulemer megfogta Gavrochet az egyik karjánál, fel-

emelte a bódé tetejére, melynek korhadt deszkái hajladoztak a gyermek sulya alatt és átadta neki a kötelet, melyet Brujon összekötözött, mialatt Montparnasse távol volt. A csibész a cső felé ment, melybe könnyen belebujhatott egy széles repedésen át, amely a bódé tetejéig leért. Abban a pillanatban, amikor nekiindult, hogy felmásszék, Thénardier, aki látta, hogy a menekülés és az élet közeledik feléje, áthajolt a fal szélén; a nap első derengő fénye megvilágította izzadsággal belepett homlokát, fakó pofacsontjait, kiaszott, vad orrát, kócos, borostás, ősz szakállát és Gavroche ráismert.

— Nimi! — mondta — a papám! — Ó! — no, de nem tesz semmit.

Foga közé vette a kötelet és elszántan megkezdte a felkuszást. Felért a romfal egész magasságába s átvette egyik lábát a régi falon, lovagló ülésben, erősen odakötötte a kötél egyik végét az ablak felső keresztvasához.

Egy másodperccel később Thénardier az utcán volt.

Ahogy földet ért a lába és veszélyen tul érezte magát, nem volt többé sem fáradt, sem dermedt, nem is didergett; a rettenetes helyzet, amelyből kikerült, úgy elszállt elméjéből, mintha füst lett volna. Az egész benne lévő vad és különös értelmesség felébredt, azonnal szabadnak és épnek érezte magát, készen arra, hogy előre haladjon a maga útján. Első szava ennek az embernek az volt, hogy:

— Most hova megyünk enni?

Felesleges ennek a szónak borzalmasan átlátszó értelmét magyarázgatni; egyszerre jelenti az ölést, gyilkolást és felalást. Enni, ennek az igazi értelme: elnyelni.

— Egyezzünk meg gyorsan — szólt Brujon. — Végezzünk pár szóval és széledjünk el azonnal. Volt egy kis ügy a Plumet-utcában, amely jónak ígérkezett. Elhagyott utca, különálló ház, ócska, korhadt kerítés a kert körül és magános nők.

— Hát jó, miért ne? — kérdezte Thénardier.

— A te tyukod, Éponine ott volt körülnézni — felelte Babet.

— És kétszersültet hozott Magnonnak — füzte hozzá Gueulemer. — Nincs ott mit keresni.

— A tyuk nem a te lányod — vetette rá Thénardier. — De azért mégis meg kell nézni.

Ugylátszott, ez emberek egyike sem vette többé észre

Gavrochet, aki ezen tanácskozás alatt az egyik sarokköre ült le; néhány pillanatig várt — talán arra, hogy az apja feléje fordul, aztán felvette cipőjét és azt mondta:

— Vége van? Nincs már rám szükségtek, emberek? Kihuztalak benneteket a csávából. Megyek. Fel kell keltenem a gyerekeimet.

És elment.

Az öt ember egymás után kiment a telekről.

Amikor Gavroche eltűnt a Ballets-utca hajlásánál, Babet félrevonta Thénardiert:

— Megnézted ezt a gyereket? — kérdezte.

— Miféle gyereket?

— Azt, aki felmászott a falon és odavitte neked a kötelet.

— Nemigen.

— Nos hát, nem tudom, de úgy tetszik nekem, hogy ez a te fiad.

— Pah! — felelte Thénardier. — Ugy gondolod?

És tovább ment.

HETEDIK KÖNYV

A tolvajnyelv

I. Az eredet.

Pigritia rettenetes szó.

Egy világot nemz: a lopást (le pègre) és egy poklot: az éhséget (la pégrenne). Az anyja: a lustaság.

Van egy fia, a lopás és egy lánya, az éhség.

Miről beszélünk e pillanatban? A tolvajnyelvről.

Mi a tolvajnyelv? Egyidőben: nemzet és nyelv: ide-oda röpködés a nép és a nyelv között.

Amikor ennek a komor és sötét történetnek elbeszélője harmincnégy éves volt, egyik művébe, melynek tárgya hasonlított a jelenlegiéhez, belevette a tolvajnyelvet. A tolvaj tolvajnyelven beszélt. És micsoda elképedés, lárma támadt emiatt! — Hogyan? Mit? Tolvajnyelv! De hiszen a tolvajnyelv borzalmas valami! Hiszen a tolvajnyelv a csőcselék, a gályarabok, börtönök és mindazoknak a nyelve, akik a legborzalmasabban az emberi társadalomban . . . stb., stb., stb.

Sohasem értettük meg az ilyfajta ellenvetéseket.

Azóta két hatalmas regényíró, akiknek egyike alapos megfigyelője az emberi szívnek, másika pedig rettenthetetlen barátja a népnek, Balzac és Eugène Sue, saját nyelvükön szóltatta meg a banditákat, épugy, ahogy azt az „*Egy elitelt utolsó napja*“ írója 1828-ban tette és ugyanazok az ellenvetések hangzottak el. Ismételték: — Mit akarnak tőlünk az írók ezzel a visszataszító tolvajnyelvvvel? A tolvajnyelv utálatos! A tolvajnyelv megborzongtat!

— Ki tagadja ezt? Persze, hogy az.

Amikor arról van szó, hogy megvizsgáljunk egy sebet, egy szakadékot vagy egy társadalmat, mióta lett helytelen, ha nagyon mélyre hatolunk; ha a fenékig megyünk? Mindig azt hittük, hogy az ilyesmi bátor tény volt néha és legalább is egyszerű és hasznos cselekmény, méltó arra a rokonszenves figyelemre, mely a vállalt és teljesített kötelességnek kijár. Mire jó nem mindent feltárni, nem mindent tanulmányozni, megállni féluton? Megállni: a kutatóeszköz ténye, nem a kutatóé.

Tagadhatlan, hogy leszállni kutatás végett a társadalmi rend legalsóbb mélységeibe, oda, ahol a föld végződik és a sár birodalma kezdődik, kotorni azokban a bizonytalan sűrűségeken, követni, megragadni és lüktetően a kövezetre dobni ezt az elvetett tájszólást, melyről csurog az ily módon napfényre hozott szenny, felhozni ezt az utálatos szótárt, melynek minden egyes szava ugy tűnik fel, mint a sötétség és szenny szörnyének egy-egy undok pikkelye, tagadhatlan, hogy ez nem valami vonzó, vagy könnyű feladat. Semmi sem gyászosabb, mint így, meztelenül, a gondolat világosságánál szemlélni a tolvajnyelv borzalmas kavardását. Tényleg ugy tűnik fel, mintha a tolvajnyelv valami rettenetes szörnyeteg volna, mely az éj számára keletkezett és amelyet a csatornájából huztak elő. Az ember azt hinné, hogy valami félelmes eleven, tiskés bozótot lát, mely vonaglik, hemzseg, mozog, a sötétségbe vágyik vissza, fenyeget és néz... Az egyik szó egy káromhoz hasonlít, a másik egy kihalt, vérző szemhez; némely mondat mozogni látszik, mint valami rák ollója. Mindez azon borzalmas dolgok elevenségével él, amelyek a szervezetlenségben szerveződtek.

Azonban mióta van, hogy az irtózat kizárja a tanulmányt? Mióta üldözi el a betegség az orvost? Azt képzeletű tán valaki,

hogy természetbuvár az, aki vonakodik tanulmányozni a vipérát, a denevért, a skorpiót, a százlábut, a tarantellát és visszadobja ezeket a homályba, azt mondva: Jaj de csunyák ezek! Az a gondolkodó, aki visszafordul valamely tolvajnyelvtől, hasonlatos volna az olyan orvoshoz, aki elfordul egy fekélytől vagy tályogtól. Olyan volna, mint egy nyelvész, aki habozik egy nyelvészeti tényt megvizsgálni, mint egy bölcsész, aki fél egy emberi jelenséget vizsgálat tárgyává tenni. Mert meg kell mondani azoknak, akik nem tudják, a tolvajnyelv egészben véve egy irodalmi tünet és társadalmi termék. Mi tulajdonképen a tolvajnyelv szabatosan meghatározva? A tolvajnyelv a nyomor nyelve.

Itt megállithatnak bennünket, lehet a tényt általánosítani, ami néha nem más, mint egy módja az enyhítésnek; mondhatják nekünk, hogy valamennyi mesterségnek, minden foglalkozásnak, szinte oda lehetne tenni, hogy a társadalmi fokok minden eseményének és az értelem minden megnyilvánulási alakjának megvan a maga tájszólása. A kereskedő, aki azt mondja: *Malaga raktáron, Mazsola szép minőségben*, a pénzügynök, aki úgy szól: *report, folyó kamat, skadenz, primanota*, a játékos, aki azt mondja: *három rá, szvit, a kézé*, a jogász, aki azt mondja: *felperes keresetének alaki és anyagi hiányai miatt a pert szünetelteti*, a színész, aki azt mondja: *„táblás házat csináltam“*, a bölcsész, aki azt mondja: *a tudatalattiság kettős tünete*, a vadász, aki úgy szól: *három öttagancsos került teritékre, egyet eltoltam*, a frenológus, aki úgy mondja: *szerelmi készség*, a baka, aki azt mondja: *a furulyám*, a lovas, aki azt mondja: *az irlandim*, a vivómester, aki úgy szól: *terz, quart*, a nyomdász, aki *betördel, imprimál, lehuz*, valamennyi: a nyomdász, a vivómester, a lovas, a baka, a frenológus, a vadász, a bölcsész, a színész, a jogász, a játékos, a pénzügynök, a kereskedő, mind a maga tolvajnyelvén beszél. A festő azt mondja: *az én ecsetkezelésem, plein airem*, a jegyző: *a határidőnaplóját emlegeti*, a borbély, aki úgy szól: *kiborotvál*, a cipész, aki *steppel és őznit stiftel*, mind tolvajnyelvet beszél. Szigoruan véve, ha éppen akarjuk, mindaz a különböző mód, amellyel a különböző foglalkozásuak egy fogalmat máskép, sajátosan jelölnek: pl. a matróz a hajó *tatjáról, faráról* beszél, a gépész *udvari és kerti* oldalról, a sekrestyés az apostoli és az evangélista oldalról, ez mind tolvajnyelv. A piperkőcöknek épügy

megvan a zsargonjuk, mind a kényeskedőknek. A Hôtel de Rambouillet keveset száműzött a Csodák Udvarába. A hercegnőknek is megvan a tolvajnyelvük. Tanubizonyság az a levélke, melyet a restauráció egy nagyon magasrangu és nagyon szép hölgye irt: „Ebben a fazékban egész csomó okot főztem, ami igazolja, hogy tulteszem magam az ügyön.“ A diplomáciai chiffrék is csak tolvajnyelv. Amikor a római szentszéki iroda huszonhatot irt Róma helyett és *gæflrtztat*-t küldemény helyett és *abfxtustre*-t Modena hercege helyett, tolvajnyelvet használ. A középkor orvosai, akik répa, retek és fehérrépa helyett azt mondták, hogy *apoponach*, *perfoschinum*, *reptitalmus*, *dracatholicum angelorum*, *postmegorum* tolvajnyelven beszéltek. A cukorgyáros, aki azt mondja: *tisztasági fok*, *százelékos tartalom*, *édességi fok*, *süveg*, *porcukor*, *plakk*, *égyvény*, ez a jóra való gyáros tolvajnyelven beszél. Egy bizonyos kritikai iskola vagy husz évvel ezelőtt azt vallotta, hogy: — *Shakespeare műveinek a fele szójáték és szóvicc* — ez az iskola is tolvajnyelven beszélt. A költő és a művész, aki mélyebb, átvitt értelemmel M. de Montmorencyt *burzsoá*-nak nevezi, ha nem irat magával verset és nem készített el a saját szobrát, — tolvajnyelven beszél. A klasszikus akadémikus, aki a virágok helyett azt mondja: „*Flóra*“, a gyümölcsök helyett „*Pomona*“, a tenger helyett *Neptun*, a szerelem helyett *a láng*, szépség helyett *a bájak*, ló helyett *Pegazus*, a fehér vagy háromszinű kokárda helyett *Bellone rózsája*, a háromsarku kalap helyett *Mars háromszöge*, ez a klasszikus akadémikus tolvajnyelven beszél. A matematikusnak, az orvosnak, a botanikusnak megvan a tolvajnyelve. Az a nyelv, amelyet a hajófedélzeten használnak, a tengernek ez a csodálatraméltó oly tökéletes és festői nyelve, amelyen Jean Bart, Duquesne, Suffren és Duperré beszéltek, amely nyelvbe belekeveredik a szél zugása, a szócső lárámája, a hajóbordázat recsegése, a vitorlák csattogása a szélben, az árbocok nyikorgása, az ágyu dörgése, ez mind hősi és jellegzetes tolvajnyelv, amely úgy áll az alvilág tolvajnyelvével szemben, mint az oroslán a sakállal szemben.

Eziránt nincs kétség. De bármit mondjunk is erről, a tolvajnyelv fogalmának ilyen értelmezése kiterjesztés, melyet nem fogad el az egész világ. Ami bennünket illet, mi megőrizzük a szó számára annak régi, szabatos, körülirt és határozott értelmét és tolvajnyelv alatt tolvajnyelvet értünk. A

valódi tolvajnyelv, a szorosan vett tolvajnyelv — ha párosítani lehet e két szót: az a felejtetlen tolvajnyelv, amely egy királyság volt, nem más, — ismételjük — mint a nyomornak csunya, nyugtalan, titkos, áruló, epés, kegyetlen, kancsal, ocsmány, mélységes, végzetes nyelve. Minden szerencsétlenségnek és mélységnek a szélsőségén van egy végső nyomor, amely lázad és arra határozza el magát, hogy harcba bocsátkozik a boldogító tényekkel és az uralkodó jogokkal szemben, a rettentő harc, amelyben hol ravaszszággal, hol erőszakkal vadul és egyszersmind örülten megtámadja a társadalmi rendet a vétek tüszurásaival és a gonosztett baltacsapásaival. Ennek a harcnak a szükségleteire talált fel a nyomor egy harcinyelvet és ez a tolvajnyelv.

Felszinen tartani és a feledéstől megóvni egy nyelvet, mégha ez csak töredéke is bármely nyelvnek, melyen az emberek beszéltek és amely veszendőben van, vagyis megóvni a feledéstől a civilizáció egyik — akár jó, akár rossz — elemét, melyből a civilizáció áll, vagy amely a civilizációt bonyolultabbá tette, annyi, mint gazdagítani a társadalom megfigyeléseinek tárházát, ez annyi, mint szolgálni magát a civilizációt. Ilyen szolgálatot tett Plantus — akarva, nem akarva, — amikor beszélteti a főniciai két kartágói katonával; ezt a szolgálatot teljesítette Molière, amikor beszélteti a levantinit és mindenféle fajtájú patois-t annyi személyével. Ennél a pontnál aztán találkoznak az ellenvetések: A főniciaiak nyelve, tisztelet nekik! levantin nyelv, legyen! még a patois nyelv is, hagyján! ezek olyan nyelvek, amelyeken nemzetek, vagy tartományok népe beszélt, de tolvajnyelv? mi a csodának jó megőrizni egy tolvajnyelvet? mire jó „felszinen tartani“ a tolvajnyelvet?

Ezekre csak egy szót felelünk: Ha az olyan nyelv, melyen egy nemzet, vagy tartomány beszélt, méltó az érdeklődésre, biztos, hogy még méltóbb a tanulmányozásra és megfigyelésre az a nyelv, amelyen a nyomor beszélt.

Ezen a nyelven beszél például Franciaországban több mint négyszáz év óta nemcsak *egy* nyomor, hanem *a* nyomor, az egész lehetséges emberi nyomor.

És — ragaszkodunk álláspontunkhoz — a társadalom eltorzulásait és gyarlóságait tanulmányozni és azokat megállapítani, hogy meggyógyíthassuk őket, olyan szükségesség, mely

kizárja, hogy válogatni lehessen. Az erkölcsök és eszmék történetirójának a hivatása nem kevésbé magasztos, mint az események történetirójáé. Ennek a szemé előtt vannak a civilizáció felszínén a koronák harcai, a fejedelmek születése, a királyi házasságok, a csaták, a gyűlések, a nagy közéleti férfiak, a napvilágon lefolyó forradalmak, minden, ami a felszínen van; a másik történetész számára ott van a dolgok benseje, az alapja, a nép, amely dolgozik, szenved és vár, az agyonhajszolt asszony, a haldokló gyermek, a férfiak egymásközi néma harcai, a sötét vadságok, az elítéletek, az elfogadott gaz cselekedetek, a törvény földalatti csínyjei, a lelkek titkos fejlődései, a tömegek észrevétlen vonaglásai, rázkódtatásai, az éhenhalta, a meztelenségek, a meztelenkaruak, az örökségükből kitagadottak, az árvák, a szerencsétlenek, a becstelének, valamennyi álca, mely a homályban tévelyeg. Kell, hogy leszálljunk a mélységbe, irgalommal és egyszersmind szigorral telt szívvel, mint fivér és bíró, egészen abba a megközelíthetetlen kazamatákba, ahol össze-vissza keveredve nyüzsögnek azok, akik vérzenek és azok, akik ütnek, azok, akik sirnak és azok, akik átkozódnak, azok, akik bőjtölnek és azok, akik falnak, azok, akik elviselik a rosszat és azok, akik teszik. Vajjon a szívek és lelkek ezen történetiróinak jelentéktelenebbek a kötelességeik, mint a külső események történetiróinak? Ugy vélik, hogy Alighierinek kevesebb a mondanivalója, mint Macchiavellinek? A civilizáció benseje, ha már alaposabbak és komolyabbak akarunk lenni, kevésbé fontos, mint a külső rész? Ismeri az ember a hegyet, melynek barlangjairól nem tud?

Mondjuk meg mellékesen néhány odavetett szóval, hogy ami a történetiróknak az előzőkben megemlített két fajtáját illeti, elménkben nincsen ilyen határvonallal elválasztott kétféle történetiró. Senki nem lehet a népek megnyilvánuló, látható, észlelhető és nyilvános életének jó történetirója, ha ugyanakkor bizonyos mértékben nem történetész a belső, mélyebb és rejtett életnek is, és senki sem lehet a belső dolgok jó történetirója, ha nem tud mindannyiszor, ahányszor erre szükség van, a külső események történetirója lenni. Az erkölcsök és eszmék története áthatja az események történetét és viszont. A kétféle tények rendje egymástól függ, mindig egybekapcsolódik és gyakran az egyik magában foglalja a másikat.

Valamennyi vonalnak, amelyet a gondviselés huz valamely nemzet felszínén, megvan az árnyékvonala, megkülönböztetetten a mélységben és a belsőnek minden megvonaglása bárázdákat idéz elő a felszínen. A tényleges történelem beleavatkozik mindenbe s ezért a valódi történetírónak is bele kell avatkoznia mindenbe.

Az ember nem olyan kör, melynek egyetlen középpontja van; ellipszis, melynek két gyúpontja van. Az egyik gyúpontot alkotják az események, a másikat a gondolatok.

A tolvajnyelv nem egyéb, mint egy öltözőszoba, amelyben a nyelv, mivel valami rossz cselekményt kell elkövetnie, álruhát vesz fel. Ebben az öltözőszobában álarcos szavakat ölt és képletes cafrangokat vesz magára.

Ezen a módon borzalmassá válik.

Alig lehet ráismerni. Igazán francia nyelv ez, a nagy emberi nyelv? Ime, itt van, készen, hogy a színpadra lépjen és megadja a bűnnek a választ, alkalmasan arra is, hogy a gonoszságnak minden szükségletét kielégítse. Már nem halad tovább, csak botorkál, ott sántikál a Csodák Udvarában mankóval; olyan mankóval, amelyet bunkóvá lehet átalakítani; csavargásnak nevezi magát; valamennyi kisértet, az ő öltöztetője, ráncokat fest rá; tovavonszolja magát és felegyenesedik; ez a hüllő kettős szokása. Alkalmas immár minden szerepre, kancsallá tette az okmányhamisító, zöldes-szürkévé tette a méregkeverő, fekete a gyujtogató üszkétől és a lázadó rája rakja a piros szint.

Ha az ember hallgatózik — a tisztességes emberek oldalán — a társadalom ajtajánál, meghallja azoknak párbeszédjét, akik kívül vannak. Meg lehet különböztetni kérdéseket és válaszokat. Félelmetes morajt lehet észlelni, melyet nem ért meg az ember, amely csaknem úgy hangzik, mint az emberi szó, de közelebb áll a morgáshoz, mint a beszédhez. Ez a tolvajnyelv. A szavak eltorzultak és nem tudni, miféle állatiaság bélyegét viselik. Mintha hidrák beszélnének.

Ez az, ami érthetetlen a sötétben. Ami vinnyog, suttog, teljessé téve a homályt a rejtélyes által. Sötétség van a nyomorban, de még nagyobb a sötétség a bűnben, ez a két fekete-szürke összekeverődve adja a tolvajnyelvet. Homály a légkörben, homály a tettekben, homály a hangokban. Borzalmas nyelvvarangy, amely jár-kel, ugrál, mászik, nyáladzik és szörnyü-

ségesen ténfereg ebben a végtelen szürke ködben, melyet eső, éjszaka, éhség, bűn, hazugság, igazságtalanság, meztelenség, szárazság és tél alkot és ez a nyomorultak dele.

Legyünk részvétellel a megfenyítettekkel szemben. Sajnos, kik vagyunk mi magunk is? Mi vagyok én, aki beszél hozzátok? Kik vagytok ti, akik hallgattok engem? honnan jövünk? olyan biztos, hogy semmit sem követtünk el születésünk előtt? Van némi hasonlatosság a Föld és a fegyház közt. Ki tudja, hogy az ember élete nem csupán újrafelvétele-e valamely isteni igazságszolgáltatásnak?

Szemléljétek az életet közlő. Ugy van berendezve, hogy mindenütt meg lehet érezni a büntetést.

Olyan ember vagy, aki boldognak vallhatja magát? Nos, mindennap szomorú vagy. Minden nap meghozza a nagy bánatot, vagy a kis gondot. Tegnap reszkettél egy kedves embertársad egészségéért, ma a saját egészséged miatt aggódsz, holnap majd valami anyagi gond nyugtalanít, holnapután egy rólad terjesztett rágalom mardossa lelked; a következő napon egy barátod szerencsétlensége; aztán zavarni fog az időjárás, aztán a lelkiismereted gyötör valami élvezet miatt, melyet szemre vet a hátgerinced; máskor meg a közügyek állapota bosszant. Mindezekbe nem számítottuk be azokat a fájdalmakat, melyeket a szív okoz. És ez így megy folyton. Egy felhő eloszlik, mások tornyosulnak. Alig jut száz napra egy, amely örömmel és sugárral teli. Pedig te azon kevesek közé tartozol, akik boldogok! Ami a többiekkel illeti, azoknak élete állandó sötétség.

A gondolkodó elmék csak kevésé használják ezt a szó-lásmódot, hogy: a boldogok és a boldogtalanok. Ezen a földön, amely előcsarnoka egy másik életnek, szemellátható, hogy nincsenek boldogok.

Az igazi megkülönböztetés így hangzik: a világosságban lévő és a sötétségben lévő.

Csökkeneni a sötétségben lévő számát, szaporítani a világosságban élők számát, ime ez a cél. Ezért kiáltjuk: tanítást! tudományt! Olvasni, tanítani, annyit jelent, mint tüzet gyújtani; minden kibetűzött szót egy szikra.

Egyébként aki azt mondja, hogy „világosságban“ lévő“, nem mondja evvel szükségképpen azt, hogy „örvendező“. Az ember szenved a világosságban; a tulságos sok éget. A láng

ellensége a szárnynak. Égni anélkül, hogy megszűnnék a repülés, ez a lángész csodája.

Még akkor is szenvedni fogtok, ha tudni fogtok és szeretni fogtok. A nappal könnyek közt születik, a világosságban lévőök sirnak, ha máson nem, a sötétségben lévőkön.

II. Gyökerek

A tolvajnyelv a sötétben lévőök nyelve. A gondolat megmozdul az ő legárnyékosabb mélységeiben, a társadalmi bölcsészetet a legszibbemarkolóbb elmélkedésekre sarkalja ez a megvetett és ugyanakkor lázadó, rejtélyes tájszólás. Már ebben a nyelvben benne van a látható fenyítés. Minden szótagnak ott van a megbélyegezettség jellege. A népies nyelv szavai úgy jelennek meg benne, mintha a hóhér vörös, izzó vasa alól kerültek volna ki. Egyesek, mintha még füstölögnének. Egyes mondatok úgy hatnak, mint egy tolvajnak durván megmeztelenített és tüzes bélyeggel eléktelenített válla. A gondolat szinte elveti magától ezt a kifejezést: visszaeső bűnös. A képletes beszéd néha oly szemérmetlen, hogy szinte érezni rajta, hogy kurta-vason volt.

Egyébként mindez és mindezért, ennek a különös patoának joggal van külön rekesze abban a nagy fiókos szekrényben, amelyben épugy van hely a rozsdás fillér számára, mint az aranyérem számára; abban a szekrényben, amelyet irodalomnak neveznek. Akár elismerik, akár nem, a tolvajnyelvnek megvan a maga mondattana és költészete. Nyelv. Ha bizonyos szavak torz alakjából fel lehet ismerni, hogy Mandrin tákolta össze, bizonyos fordulatokból ki lehet érezni, hogy Villon beszélte ezt a nyelvet.

A következő oly hires és kiváló vers:

Vajjon hol van a tavalyi hó?

tolvajnyelven megirt költemény. Még harmincöt évvel ezelőtt, abban az időben, amikor 1827-ben megszüntették a súlyos láncokat, a Bicêtre egyik ketrecében egy szöggel a falra kaparva a következő maximát találták: *A hajdani királyok mindig feláldozták magukat.* Ezen király gondolatában a feláldozás alatt a gályarabságot kellett érteni. Tisztán irodalmi szempontból nézve kevés tanulmány különlegesebb és termékenyebb, mint a

tolvajnyelv tanulmánya. Ez egy önálló nyelv a nyelvben, valami beteges kereszteződésféle. Egy beteges golyva, amely egy kinövést, élősdit teremtet, melynek gyökerei az ódon gall törzsbe nyulnak, mig komor lombozata teljesen a nyelv egyik oldalán kuszik. Ez az, amit a tolvajnyelv első, általános benyomásának mondhatunk. Hanem azok számára, akik a nyelvet úgy tanulmányozzák, ahogy azt kell, vagyis ahogy a geológusok a földet tanulmányozzák, a tolvajnyelv valósággal alluvióknak tűnik fel. Aszerint, ahogy az ember többé-kevésbé távolabbra kutat visszafelé, a tolvajnyelvben a népies francia nyelv alatt megtalálni a provanszi, a spanyol, az olasz, a földközítengeri levantei, az angol és a német nyelv, a román nyelv, még pedig a román nyelv mindhárom változatának, a francia-román, az olasz-román, a román-román, a latin és végül a baszk és a kelta nyelv nyomait. Mélységes és szeszélyes alakulat. Földalatti épület, melyet közösen épített valamennyi nyomorult. Minden megátkozott fajta lerakott egy követ, minden szenvedés odaejtett egy téglát, minden szív hordott oda egy kavicsot. A gonosz lelkeknek tömegei, amelyek keresztülmentek az életen és távoztak, hogy eltűnjenek az örökkévalóságban, majdnem teljes egészükben ott vannak és valami módon még mindig láthatók egyes szörnyszavak alakjában. Spanyol akarunk? a régi gót tolvajnyelv hemzseg tőle. Ime: a *bofette* franciául *soufflet*, amely a *bofetonból* származik; *vantane*, később *vanterne*, a *vantana* szóból származik. A francia fenêtrenek (ablak) felel meg. *Gat* (chat) macska, amely a *gatoból* származik, *Acite*, *huile* (olaj) az acyte szóból ered. Olaszt akarunk? ime: *spade*, épée (kard) az olasz *spada*. Carvel (hajó) a *caravellából* származik. Angol tetszik? Ime: Bichot (püspök) az angol *bishopból*, raille (kém), ez a *rascal* szóból ered; pilche (tok), amely a *pilcher* szóból keletkezett. Németet akarunk? Ime: caleur (pincér) a *kellner* szóból, a hers (gazda) a *herzog* szóból ered. Latint keresünk? Ime: frangir, (összetörni) a *frangere* szóból, affurer (lopni) a *fur* szóból cadene (lánc) a *catena* szóból. Van egy szó, amely a kontinens valamennyi nyelvében a hatalom és titokzatosság tekintélyével fordul elő, ez a szó *magnus*: a tájszólás megcsinálta a *mac* szót, amely a társaság főnökét jelzi és „nagyot“ jelent. *Mac-Farlone*, *Mac-Callummore*, vagyis a *nagy Farlane*, a *nagy Callummore*. (Mindazonáltal meg kell jegyezni, hogy kelta nyelven mac annyit jelent, hogy *fiu*.) A tolvajnyelv ebből *meck-et*

csinált, később *meg*-et, vagyis istent. Baszk nyelvet keresünk? Ime: *gahisto* (az ördög), amely származik *gaiztoa* szóból (rossz); *sorgabon* (jó éjt) abból lett, hogy *gabon* (jó estét). Keltát akarunk? Ime: *blavin* (zsebkendő), amely a *blavet* szóból keletkezett. *Menese*, (nőszemély) ebből a szóból származik: *meinec*. *Barant* (patak) a *baranton* szóból (kut); *goffeur* (lakatos) a *goff* szóból (kovács), a *guedouse* (halál) ebből keletkezik: *guendu* (fekete-fehér), vagy a történelemből keresünk szavakat végül? A tolvajnyelv a tallérokat *máltaiaknak* nevezi, emlékezetül arra a pénzre, amely a máltai gályákon volt forgalomban.

A nyelvészeti eredeteken kívül, amelyeket jeleztünk, vannak a tolvajnyelvnek más gyökerei is, amelyek még természetesebbek és amelyek, hogy úgy mondjuk, magából az emberi szellemből erednek:

Elsősorban a szavak közvetlen alkotása. Ebben rejlik a nyelvek rejtélye. Festeni szavakkal, amelyeknek nem tudni hogyan, nem tudni, miért, alakjuk van. Ez a kezdetleges alapja minden emberi nyelvnek, az, amit gránitnak lehetne nevezni. A tolvajnyelv hemzseg ilyen természetű szavaktól, közvetlen szavaktól, amelyeket egészükben nem tudni hol, nem tudni, ki alkotott, amelyeknek nincsen nyelvészeti eredetük, nincsen analógiájuk, származásuk, egyedülálló szavak, barbárok, néha félelmetesek, amelyeknek különleges kifejezési képességük van, szavak, melyek élnek. *Taule* (a hóhér), *sabri* (az erdő), *taf* (a félelem, menekülés), *larbin* (a lakáj), *pharos* (generális, miniszter), *rabouin* (az ördög). Nincs furcsább, mint ezek a szavak, amelyek ellepleznek és elárulnak. Némelyek, pl. ez: *rabouin*, furcsák és félelmetesek és úgy hatnak, mint egy ciklop arc-fintorgatása.

Másodszor a képesbeszéd. Az olyan nyelvnek, amely mindent akar mondani és mindent elrejtteni, jellemzője, hogy duskál a képletekben. A metafora olyan rejtély, amelyhez menekül a tolvaj, aki egy tolvajlást tervez, a fogoly, aki szökésen töri a fejét. Semmilyen tájszólásban sincs annyi metafora, mint a tolvajnyelvben. *Hidegre tenni*, annyit jelent, hogy megölni. *Megkenni*, annyit, mint megvesztegetni. *Drótot* leadni, annyit mint értesíteni. *Falazni*: őrt állani. A *mázsa*: a büntetés éve. *Enyveskezü*: a zsebtolvaj. Régi frappáns alakzatok, amelyek némi-képen magukon hordják keletkezésük bélyegét, mint pl. ez a képletes beszéd: *ha alabárdok esnek az égből*, vagyis: ha aka-

dályok merülnek fel (a régi rendőrök alabárdjai tűnnek fel tömegesen). Néha abban a mérvben, ahogy a tolvajnyelv az első korszakból átmegey a másodikba, a szavak is átcsapnak a vad állapotból a képletes értelembé. Az ördögöt már nem nevezi rabouinnekn, hanem *péknek*. Ez szellemesebb, de nem oly félelmetes. Olyasféle, mintha Corneille után Racine jön, vagy pedig Euripides után Euskülos. Bizonyos frázisai a tolvajnyelvnek, amelyek két korszak közt lebegnek és egyszerre van barbár jellegük és metaforikus jellegük, fantazmagoriákhoz hasonlítanak. Az ilyenek úgy vonulnak el az ész előtt, mint valami kísértetsapat. Az ember nem tudja, hogy mit lát.

Harmadszor a kiségitőszó. A tolvajnyelv a nyelven magánét, tetszése szerint használja fel, szeszélyesen alakítja és elég gyakran még arra is vetemedik, ha a szükség úgy hozza magával, hogy durván és rövid uton megfossa természetétől. Néha szokásszerűen ilyen módon eltorzított szavakkal, melyeket tiszta tolvajnyelvvél tesz bonyolultabbá, olyan festői szójárást alkot amelyen megéreződik a két előző elemnek, a közvetlen szóalkotásnak és a képletes beszédnek az elegyülése. Leggyakrabban, hogy a be nem avatottat félrevezesse, a tolvajnyelv azt is megteszi, hogy minden szó végéhez egy farkfélét ragaszt, egy végződést. Minthogy a tolvajnyelv a korrupció tájszólása, maga is gyorsan korrumpálódik. Azonkívül, minthogy mindig az a törkvése, hogy elkerülje az idegenek által való megértést, ahogy érzi, hogy megértik, meg is változik. Minden más növényzettel ellentétben, a világosság minden sugara itt megöli azt, amit érint. Azonkívül a tolvajnyelv egyébként is folyton szétszedi és ujjáalkotja önmagát, homályos és gyors folyamat ez, amely soha meg nem szűnik. Nagyobb utat tesz meg tíz esztendő alatt, mint a nyelv tíz század alatt. Így lesz *larton*-ból (kenyér) *lartif*, *gail*-ből (16) *gaye*, *fertanche*-ből (szalma), *fertille*, *kolabre*-ből (nyak) *colas*. Az ördögöt előbb *gahistó*-nak mondja, azután *rabouin*-nek, végül *boulangier*-nek (péknek). A papot először *ratishon*-nak, később *sanglier*-nek (pióca). A XVII. században a *vereke*dni fogalmat úgy fejezték ki, hogy *dohányt adni*. A XIX.-ben *bagózni*. A két időpont között 20 különböző szólás-mód fejezte ki ezt a fogalmat. Ennek a nyelvnek valamennyi szava állandóan menekülőfélben van, éppen úgy, mint azok az emberek, akik használják. Azonban időről-időre — és éppen ezen mozgalmasság folytán — a régi tolvajnyelv újra felbukkant

és életre kelt. Vannak főhelyei, ahol fenmaradnak. A Temple megőrizte a XVII. század tolvajnyelvét. Bicêtre, amikor börtön volt, Thunes tolvajnyelvét őrizte meg. Mindazonáltal a folytonos változás törvény maradt. Ha a bölcsész megpihen elmélkedésében egy percre, hogy megfigyelje ezt a nyelvet, amely folytonosan párolog, fájdalmas és hasznos elmélkedésekbe esik. Semmilyen tanulmány nem épületesebb és termékenyebb tanulságokban. Nincs olyan metaforája, olyan etimológiai jelensége a tolvajnyelvnek, amely ne tartalmazna tanulságot. Ezen emberek közt harcolni annyit jelent, mint tettetni: a ravaszság az ő erejük. Battre: harcolni: tettetni.

Számukra az ember fogalma nem különíthető el az árnyék fogalmától. Az éjszakának és az embernek a kifejezése csak egy betűben tér el egymástól; éjszaka: *sorgue*, ember: *orgue*. Az ember az éj leszármozottja.

Megszokták, hogy a társadalmat úgy tekintsék, mint olyan légkört, amely megöli őket, mint egy végzetes erőt és úgy beszélnek a szabadságukról, mint mi az egészségről. Az elfogott ember: *beteg*. Az elitelt: *halott*.

A legborzalmasabb a fogoly számára az őt magába fogadó négy fal között a szüziesség. Ezért a ketrecet *castusnak* nevezi. Az ő gyászos helyén a külső élet mindig nevetőnek tűnik fel előtte. A fogolynak vas van a lábán. Tán azt hiszed, hogy ő úgy véli, hogy a lábaival jár? Nem, ő úgy véli, hogy a lábaival az ember *táncol*; ezért, ha sikerül neki elfürészlni a bilincset, első gondolata, hogy ő most táncolhat s ezért a fűrész *táncmesternek* hívja. Egy név annyi, mint egy középpont. Mély bölcsesség rejlik ebben. A banditának két feje van. Az egyik, amely kieszeleli cselekedeteit és vezérli őt egész éltén keresztül, a másik, amely halála napján a nyakán van; azt a fejet, amelyik a bünt tanácsolja neki, *sorbonne*-nek nevezi (mert ott egyetem van), míg a másik fejet, amely vezeklésül le hull, *tuskónak* mondja. Amikor egy embernek már csak rongyok vannak a testén és a bűnök szívében, amikor ahhoz a kettős — anyagi és erkölcsi lefokozottságához érkezett, amely ebben a két értelemben a csavargó szót jellemzi, készen áll a bűnre, olyan, mint egy jól megköszörült kés, két éle van, a nyomora és a gonzsága. Ezért a tolvajnyelv nem azt mondja, hogy csavargó, hanem azt, hogy *kétélű*. Mi az a *bagno*? Egy parázsló büntetőhely: pokol. A fogoly *rőzsének* nevezi magát. Végül, hogy neve

zik a gonosztevők a börtönt? *collegiumnak*. Egész vezeklési rendszer érthető ezen szó alatt. Akarja valaki tudni, hol található meg a legtöbb bagno-dal? Figyeljen ide.

A párisi Châtelet-ben egy nagy és hosszú pince volt. Ez a pince nyolc lábnyira a Szajna vize alatt volt. Sem ablak, sem szelelő nem volt benne. Egyetlen nyílása az ajtaja volt. Emberek bejuthattak oda, de levegő nem. Ennek a pincének a megnyezete egy főboltozat volt, a padlója tiz hüvelyknyi sár. Ki volt rakva kőlapokkal, de a beszívargó víz elkorhasztotta és porlasztotta a kőlapokat. Nyolc lábnyira a talajtól hosszú, tömör gerenda vonult végig a földalatti helyiségben, erről a gerendáról bizonyos távolságban három láb hosszú láncok lógtak le és ezen láncok végén bilincsek voltak. Ebbe a pincébe a gályarabságra ítélteket helyezték el addig, amig Toulonba elindultak. Odalökték őket ezen gerenda alá, ahol mindegyiknek megvolt az ő vasa, amely csillogott a homályban, reá várakozva. A láncok, ezek a lelógó karok és a bilincsek, ezek a nyitott kezek, nyakonragadták e nyomorultakat. Odabilincseltek és otthagyták őket. Minthogy a lánc nagyon is rövid volt, nem fekhettek le. Mozdulatlanul maradtak ebben a pincében, ebben a sötétségben, ez alatt a gerenda alatt, majdnem lógva, hallatlan erőfeszítéseket kényszerülve kifejteni, hogy elérjék a kenyeret, vagy a vizeskorsót. A boltozattal a fejük felett, a sárral maguk alatt, amely a lábszáruk közepéig ért, miközben ürülékjeik végigcsurogtak térdhajlásukon, roskadozva a fáradságtól, hajladozva csipőben és térdben, belekapaszkodva a láncba, hogy pihenhessenek, nem tudva másképp aludni, csak állva, miközben minden percben felébresztette őket a bilincs szorítása, némelyek sohasem ébredtek fel. Hogy ehessenek, a lábuk sarkával kellett magukhoz huzni a kenyeret, amelyet a sárba dobtak oda nekik. Mennyi ideig maradtak ők itt ekképen? Egy hónapig, két hónapig, hat hónapig néha, az egyik egy évig volt így. Ez volt a gálya előszobája. A király muló láza miatt odakerülhetett valaki. Mit csináltak ebben a sötét pokolban? Azt, amit tenni lehet egy kriptában. Haldokoltak. És azt, amit tenni lehet a pokolban: énekeltek. Mert ott, ahol már nincs remény, az ének még megvan. A máltai vizeken, amikor egy gálya közeledett, hallani lehetett az énekszót, mielőtt az evezőcsapásokat meghallhatták volna. *Surbincent*, a szerencsétlen orvvadász, aki elszenvedte a Châtelet börtönpincéjét, azt mondta: A rimek tartották bennem

a lelket. A költészet haszontalansága. Mire is jó a rim? Ebben a pincében született meg csaknem valamennyi tolvajnyelvű dal. A párisi Châtelet ezen börtönéből származik Montgomery mélabus refrénje, amely a gályáról szól:

Timalumi zen, timalumi zon.

Ezen dalok legnagyobb része gyászos, néhány vig, az egyik gyengéd:

Itt van a színháza a kis cupidónak.

Hiába tennének mindent, nem lehet megsemmisíteni az emberi szív örökkévaló maradványát, a szerelmet.

A sötét tettek ezen világában megőrzik a titkot. A titok mindenki ügye. A titok ezen nyomorultak számára az egység, amely az egyesülés alapjául szolgál. Megszegni a titkot annyit tesz, mint ezen közösség minden tagjából kiszakítani valamit. Árulkodni, a tolvajnyelv erélyes kifejezésében úgy hangzik, hogy: megenni a darabot. Mintha az áruló egy kissé valamennyi társából maga felé vonna valamit és mindegyik tettének egy darabjából táplálkoznék.

Mit jelent az, egy pofont kapni? A banális metafora így felel: *Annyi, mint harminchat gyertyát látni*. Itt a tolvajnyelv közbelép és átveszi: gyertya (chandelle) és rendreutasítás (camoufle). Ezenkívül a mindennapi nyelv a *soufflet* szó mellé synonyme gyanánt a *camouflet* szót adja. Így alulról felfelé haladva a kiszámíthatlan röppályájú metafora segítségével a tolvajnyelv fölemelkedik a pincéből az akadémiába. Voltaire írja: *Langleviel La Beaumelle mérite cent camouflets*. Tehát a tolvajnyelv által chandelle és camoufle szavakból összetett *camouflet* szót használja.

Turkálni a tolvajnyelvben annyi, mint lépten-nyomon felfedezni valamit. Ennek a különös tájszólásnak tanulmányozása és az abban való elmerülés odavezet ahhoz a titokzatos ponthoz, ahol a rendes társadalomnak és a társadalmon kívülieknek utja keresztezik egymást.

A tolvajnyelv annyi, mint fegyencéé vált szó.

Hogy az ember gondolkodó elvét ily mélyre lehessen feszíteni, hogy a végzettség sötét zsarnokságai által odavonzolható és guzsbaköthető, hogy oda lehet kötni, nem tudni, milyen kapsokkal ebben a mélységben, ez megdöbrent.

Óh, te szegény gondolatja a nyomorultaknak!

Hát senki sem jön az emberi lélek segítségére ebben a homályban? Az a sorsa-e, hogy a végtelenségig várjon ott az elmére, a szabadítóra? A pegazusok és szárnyas lovak óriási lovasára, a hajnal harcos színére, amely két szárny között száll le az azurból, a jövődő ragyogó lovagjára? Mindig hiába fogja-e segítségül hívni az eszmény világosságának lándzsáját? Arra van-e ítélve, hogy hallja közeledni borzalmasan a mélység sűrűjében a rosszat és hogy szembenézzon mind közelebből a félelmetes víz alatt ezzel a sárkányfejjel, ezzel a szájjal, mely a habot falja, a karmok ezen kigyózó hullámzásában? Szükséges-e, hogy ottmaradjon világosság nélkül, fény nélkül, odadobva ennek a félelmetes közeledésnek, kitéve a szörnyeteg bizonytalan lehellétének, borzongva, zilált hajjal, karjait csavargatva, örök időkre odaláncolva az éj sziklájához, mint valami szomorú, fehér és meztelen Androméda a homályban.

III. Tolvajnyelv, amely sir és tolvajnyelv, amely nevet

Mint látható, az egész tolvajnyelv, az a tolvajnyelv, amely megvan négyszáz éve, épp úgy, mint a ma tolvajnyelve, át van itatva attól a szimbolikus szellemtől, amely valamennyi szónak hol fájdalmas, hol pedig fenyegető jeleget ad. Megérezni a régi vad szomorúságát a Csodák Udvara csavargóinak, akik kártyáztak, szemüket a kártyán tartva, melyek közül néhány számunkra megőriztetett. A treff-nyolcas pl. egy nagy fát ábrázolt, melyen nyolc óriási lóhere volt, mint az erdőnek valami fantasztikus megszemélyesítése. A fa lábánál tűz égett, ahol három nyul süttött meg egy vadászt nyárson. E mögött, egy másik tüznél, egy főzőüst füstölgött, az üstből egy kutyafej látszott ki. Nincs gyászosabb, mint ezek a festett megtorlások, egy játékkártyán abból az időből, amikor máglyák voltak, melyeken a csempészeket süttötték meg és üstök, melyekben a hamis pénzeszínálókat főzték. A különböző alakok, melyeket a gondolat a tolvajnyelv királyságában öltött még, a dal, a tréfa, a fenyegetés is mind ilyen hatalomnélküli és földrenyomott jellegű volt. Valamennyi dal, amelyekből néhány dallam még fenmaradt, alázatos és siralmasan panaszkodó volt. Az éhező, szegény éhezőnek nevezi

magát és mindig a nyul az, amelyik elrejtőzik, az egér, amely fut, a madár, amely menekül. Alig panaszkodik, megelégszik azzal, hogy sóhajt. Az egyik ilyen panasz fenmaradt: „Nem értem, hogy az Isten, az emberek atyja, hogy gyötörheti gyermekeit és unokáit és hogyan hallgathatja sirásukat anélkül, hogy ő maga ne gyötörődnék“. Valahányszor a nyomorultnak ideje van az elmélkedésre, összehuzódik a törvénnyel és kicsire zsugorodik a társadalommal szemben; hasra fekszik, könyörög, az irgalmassághoz folyamodik; érezni lehet, hogy tudja, nincs igaza.

Az utolsó században változás történt. A börtönök dalai, a tolvajok ritorneljei, hogy úgy mondjuk, szemtelen és kedélyes hangot vettek fel. A panaszos „óh jaj“-t felváltotta a „lárifári“. A tizennyolcadik században majdnem minden gályabörtön és fegyházi dalban valami ördögi, rejtélyes vídamságot lehet feltalálni.

Mintha valami örült tüzes furulyanótája szólalna meg az erdőben a következő strófában:

*Mirlababi, surlababo,
Mirliton ribon ribette
Surlababi, mirlababo
Mirliton ribon ribo.*

Ezt a dalt énekelték tele torokkal valami földalatti börtönben, vagy egy erdő szélén.

Komoly tünet. A tizennyolcadik században ezen osztályok antik mélabuja eltűnik. Nevetni kezdenek. Kicsufolják a nagy urat és a nagy királyt. Minthogy XV. Lajos volt előtük, Franciaország királyát „Pantin márkinak“ nevezik el. Ime csaknem vidáman. A világosság valamiféle derengése árad immár belőlük, mintha a lelkiismeret nem nehezednék többé rájuk. A sötétség ezen siralmas néposztályaiban már nemcsak a cselekvéshez szükséges kétségbeesett vakmerőség van meg, hanem a szellemnek gondtalan vakmerősége is. Ami azt jelzi, hogy elvesztik az ő bűnösségük érzetét és általuk sem ismert, nem tudom micsoda valamire támaszkodva úgy érzik, hogy ők a gondolkodók és ábrándozók közé tartoznak. Ez azt is jelzi, hogy a lopás és fosztogatás kezd beszivárogni egészen a tantételek és szofizmák közé, miközben egy keveset elvesztenek csufságukból, melyet bőségesen átadnak a

tanoknak és szofizmáknak. Jelzi végül, hogy ha semmiféle irányzateltérés nem következik be, a közel jövőben e téren valami bámulatot keltő dolog fog kivirágozni.

Álljunk meg egy pillanatra. Kit vádolnak itt? a tizen-nyolcadik századot? a filozófiát? Bizonyára nem. A tizen-nyolcadik század műve egészséges és jó. Az enciklopédisták Diderot-val élükön, a fiziokraták Turgot vezetésével, a filozófusok Voltaire-rel élükön, az utópisták Rousseauval élükön négy szent légiót alkotnak. Nekik köszönhető a világosság felé való végtelen előmenetel. Ők az emberiségnek előőrsei, akik a haladás négy főirányában haladnak: Diderot a szép felé, Turgot a hasznos felé, Voltaire az igaz felé, Rousseau a méltányos felé. De a filozófusok mellett és mögött ott voltak a szofisták is, mérges növényzet, mely belekeveredett az egészséges kereszteződésbe, mint a mérges gomba a szűz erdőbe. Mialatt a hóhér rásütötte az igazság palotájának fő-bejáratára a század nagy felszabadító betűit, olyan írók, akik ma már a feledésbe merültek, a királytól nyert kiváltsággal közzétettek nem tudni miféle, furcsán rendbontó írásokat, melyeket a nyomorultak mohón olvastak. Ezen közlemények néhány — furcsa részlet, hogy egy herceg védelmezte ezeket — feltalálható a Titkos Könyvtárban. Ezek a mélyreható, de ismeretlen tények észrevétlenül felszinen voltak. Néha maga valamely ténynek a homályos volta teszi azt veszélyessé. Homályos, mert földalatti. Mindezen írók közt Restif de la Bretonne az, aki talán legegészségtelenebbül hatott a tömegekre működésével.

Ez a munka, mely sajátos volt egész Európában, több lármát csinált Németországban, mint bárhol másutt. Németországban bizonyos időszakon át, mint azt Schiller az ő híres drámájában, a „Rablók“-ban összefoglalja, a lopás és fosztogatás tiltakozva szembeszállt a tulajdonnal és a munkával, magukhoz idomítottak bizonyos különleges, hamis elemi gondolatokat, melyek látszólag helyesek, de a valóságban lehetetlenek, beleburkolóztak ezen gondolatokba, valami módon eltűntek, valami elvont nevet vettek fel és átvonultak az elméleti államba és ily módon keringtek a dolgozó, szenvedő és tisztességes emberek tömegei közt, anélkül, hogy az ostoba vegyészek, akik mindezt kotyvasztották, sőt anélkül, hogy maguk a tömegek, amelyek ezt a kotyvaléket bevették, tudnának

erről. Valahányszor ilyen természetű tény következik be, az komoly. A szenvedés nemzi a haragot és míg a boldoguló osztályok behunyják szemüket, vagy elalszanak, ami azt jelenti, hogy folyton csukva tartják szemüket, a szerencsétlen osztályok gyűlölete meggyújtja fáklyáját valamely bánatos, vagy rosszul teremtett, a sarokban álmódzó elme lángjánál és hozzáfog, hogy vizsgálgassa a társadalmat. A gyűlölet vizsgálata, rettenetes dolog!

Innen származnak, ha a korszak szerencsétlensége akarja, azok a megfélemlítő rázkódtatások, amelyekhez képest a tisztán politikai lázítások gyermekjátékok, amik már nem az elnyomott harca az elnyomóval szemben, hanem a nyomor lázadása a jólét ellen. Ilyenkor minden összeomlik.

A rázkódtatások a nép megrengései.

Ez a veszély fenyegette közvetlenül talán egész Európát a tizenharmadik század végén, ezt vágta el röviden a francia forradalom, a tisztességnek ez a mérhetetlen cselekménye.

A francia forradalom, amely nem volt más, mint a karddal felfegyverzett eszmény, felegyenesedett és egyetlen kiméltetlen mozdulattal bezárta a rossz ajtaját és kinyitotta a jóság ajtaját.

Szabaddá tette a kérdést, kinyilatkoztatta az igazságot, elűzte a miazmákat, egészségessé tette a századot, megkoronázta a népet.

El lehet mondani, hogy másodszor teremtette meg az embert, egy második lelket adván neki: a jogot.

A tizenkilencedik század örökli a művet és hasznát veszi és manapság az a katasztrófa, amelyet előbb jeleztünk, egyszerűen lehetetlen. Vak, aki ezt hirdeti, ostoba aki fél tőle. A forradalom oltószere a lázadásnak.

Hála a forradalomnak, a társadalmi feltételek megváltoztak. A feudális és királyi betegségek már nincsenek a vérünkben. Alkotmányunkban már nincs benne a középkor. Nem vagyunk már azokban az időkben, amikor félelmetes belső források törtek ránk ellenségesen, amikor az ember lába alól vésszes morajlás, tompa dübörgés hangzott, amikor a civilizáció felszínén nem tudni, miféle vakondokok turásai jelentek meg, amikor a talaj megrepedt, az üregek megnyitak és amikor a föld alól hirtelen szörnyfejeket látott az ember felbukkanni.

A forradalmi érzék erkölcsi érzék. Ha a jog érzete kifejlő-

dik, kifejlődik a kötelesség érzete is. Mindenki törvénye: az a szabadság, amely ott végződik, ahol a más szabadsága kezdődik, Robespierre csodálatos meghatározása szerint. Nyolcvankilenc óta az egész nép megnő az egyed magasra emelése által; nincs olyan szegény, akinek ha joga van, ne lenne meg a maga köre, még az éhenhaló is érzi magában Franciaország tisztességes voltát; a polgár méltósága belső fegyver, aki szabad, az aggodalmaskodó, aki szavaz, az kormányoz. Innen származik a korrumpálhatlanság, innen az, hogy az egészségtelen vágyak halva születnek, ezért sütik le a szemeket hősiessen a kísértések előtt. A forradalom tömeggyilkolása olyan, hogy egy szabadságnap, egy július 14, egy augusztus 10 után nincs többé csöcselék. A felvilágosult és nagygyá lett tömeg első kiáltása az, hogy: halál a tolvajokra! A haladás becsületes ember; az eszmény és a függetlenség nem kertel. Kik szállították el 1848-ban talicskákön a Tuileriák kincseit? a Saint-Antoine negyedbeli takácsok. A rongyosok megnövelték az őrséget a kincs előtt. Az erény ezeket a rongyosokat ragyogókká tette. Ezeken a taligákon az alig bezárt ládák közt nyitottak is voltak és száz vakító ékszerdoboz közt ott volt Franciaország régi koronája, egészen gyémántokkal borítva, mely fölött a királyság karbunkulusa csillogott, amely harminc milliót ért. És ők meztlábosan őrizték ezt a koronát.

Tehát nincs már zavargás. Haragszom is emiatt az ügyesek érdekében. Ebből a régi félelemből szorították ki némelyek az utolsó hatást és immár ezt a félelmet nem lehet politikai célokra felhasználni. A vörös kísértet nagy ijesztgető eszköze összetört. Az egész világ tudja már ezt. A félelmetes már nem félemlit. A madarak megbarátkoznak a madárijesztővel és a polgárok nevetnek rajta.

IV. A két kötelesség: örködni és remélni

Hogy ezzel minden társadalmi veszély elmúlt volna? nem biztos. Lázongás nincs. A társadalom ez oldalról nyugodt lehet, a vér nem fog több a fejébe szállni, de ügyeljen rá épügy, ahogy lélekezik. A gutaütéstől nem kell félni, de itt a tuberkulózis. A társadalmi tuberkulózisnak *nyomor* a neve. Aláaknázástól épügy meg lehet halni, mint leütéstől.

Ne fáradjunk bele ennek ismétlésébe és gondoljunk min-

denekelőtt a fájdalmas, kitagadott tömegekre, arra, hogy könnyítsünk rajtuk, adjunk nekik levegőt, világosítsuk fel, szeressük őket, tágítsuk látókörüket, mozdítsuk elő mindenképen neveltetésüket, mutassunk nekik példát a munkában, de sohasem a henyelésben, csökkentsük terheik súlyát azzal, hogy megnöveljük a közös, általános célról való fogalmukat, korlátozzuk a szegénységet anélkül, hogy a gazdagságnak korlátot, határt szabnánk, teremtsünk a népszerű és nyilvános működés számára tágas teret, legyen, mint Briaréenek, száz kezünk, hogy minden irányban odanyujthassuk a lesujtottak és gyengék felé, használjuk fel az egyesített erő hatalmát azon nagy kötelesség teljesítésére, hogy minden kéz számára megnyíljen a műhely, minden képesség számára az iskola, minden értelem számára a laboratórium, emeljük a béreket, csökkentjük a fáradságokat, hozzuk egyensúlyba a tartozik-követel rovatot, vagyis arányba a szórakozást a fáradalommal, a túlságos éhséget a szükségessel, egy szóval, tehermentesíteni kell a társadalmi szerkezetet azok javára, akik szenvednek és tudatlanok, több világossággal és nagyobb jóléttel, vagyis a rokonszenvező lelkek ne felejtsék el azt az első testvéri kötelességet, az önző szívek tudják meg, hogy mindez az első a politikai szükségességek közt. És, mondjuk meg, mindez csak kezdet. Az igazi kérdés az, hogy a munka ne lehessen törvény úgy, hogy ezuttal jog ne legyen. Nem ragaszkodunk a tárgyhoz, nem itt van ennek helye.

Ha a természet gondviselésnek nevezi magát, a társadalomnak előrelátásnak kell magát neveznie.

A szellemi és erkölcsi fejlődés époly nélkülözhetetlen, mint az anyagi téren való javulás. A tudás utiköltség, gondolkodni a legelső szükséglet, az igazság táplálék, épügy, mint a sajt. Az olyan elme, amely nem kap bölcseséget és tudományt, sovány lesz. Panaszkodjunk a gyomor helyett az elmékre, amelyek nem esznek. Ha elképzelhető valami megrendítőbb, mint a kenyérhiány miatt haldokló látványa, akkor az egy olyan lélek, mely a világosság utáni éhségbe pusztul bele. A dolgok menete egészben a megoldás felé halad. Egy nap a világ meg lesz lepve. Az emberi nem emelkedésével, a legelső rétegek is természetesen ki fognak emelkedni a legnagyobb szükségből. A nyomor eltörlése egyszerűen a nivó emelkedése által következik be.

Nem volna igaza annak, aki ezen áldott megoldásban kételkednék. A mult — igaz — nagyon erős jelenleg és ereje nő. Ez a megfiatalodása egy tetemnek meglepő. Itt látjuk jönni-menni. Győzőnek látszik; ez a holt egy győztes. Megérkezik hadseregével, a babonákkal, kardjával, a zsarnoksággal, zászlajával, a tudatlansággal; bizonyos idő óta tiz csatát nyert. Előre megy, fenyeget, nevet, ott van az ajtaink előtt. Mi azonban ne essünk kétségbe.

Mitől féljünk mi, akik hiszünk? Nem több a visszafelé forduló gondolatok száma, mint a visszaforduló folyóké.

De azok, akik nem akarnak a jövőből, gondolkodjanak. Nemet mondvá a haladásnak, egyáltalán nem a jövőt számüzik, hanem önmagukat. Egy sötét betegségnek adják oda magukat: belemerülnek a mult szemléletébe. A Holnap-ot csak egyetlen módon lehet visszautasítani: meghalni.

Nos, mi azt akarjuk, hogy a test halála lehetőleg későn következék el és a léleké soha.

Igen, a rejtély megmondja majd a jelszót, a szfinksz beszélni fog, a probléma meg lesz oldva. Igen, a Népet, melyet a tizenharmadik század megteremtett, a tizenkilencedik század meg fogja alkotni. Hülye, aki ebben kétkedik! A jövődő kivirágzás, az általános jólétnek bekövetkezendő kivirágzása, az isteni végzetszerűség tünete.

Végzetetlen lökések összessége rendezi az emberi eseményeket és vezet a kellő pillanatban az okszerű állapotba, vagyis az egyensúly állapotába, vagyis az egyenlőség állapotába. Az emberiségből oly erő származik, mely az égből és a földből van összetéve és az emberiséget kormányozza; ez az első csodatevő erő; a legbonyolultabb csomók megoldása épp oly könnyű számára, mint a legrendkívülibb viszontagságoké. Segítve a tudománytól, amely az embertől jó és az eseménytől, mely egy másiktól származik, keveset fél azon ellenmondásoktól, melyek problémák alakjában kerülnek elébe és amelyek a községes elme szemében lehetlenségeknek tünnek fel. Épp oly ügyes abban, hogy eszméknek egymáshoz való közelítése által teremtsen megoldást, mint abban, hogy egy tanításnak a tényekhez való közelítése által érje azt el és a haladásnak ezen misztikus hatalma részéről bizvást várhatni, hogy egy szép napon, a haladás szembeállítja a keletet és a nyugatot egy sár

mélyén és párbeszédbe keveri az imámokat Bonaparteval a nagy piramis belsejében.

Addig azonban nincs megállás, habozás, pihenő a szellemek nagyszerű előremenetelésében. A társadalmi bölcsészet lényegileg a béke bölcsészete. A célja és szükségképpen eredménye, hogy eloszlassa a háragot az ellentétek tanulmányozása után. Vizsgál, kutat, eleméz; aztán ismét összerak. Redukció utján halad, egészében eltorlaszolja a gyűlöletet.

Hogy egy társadalom tönkremegy egy reájaszabadult viharban, azt nem egyszer tapasztaltuk, a történelem tele van népek és birodalmak pusztulásával; erkölcsök, törvények, valások — egy szép nap jön az orkán és mindent elragad. India, Chaldea, Perzsia, Assyria, Egyiptom civilizációi egymásután tűntek el. Miért? Nem tudjuk. Mik az okai ezen szerencsétlenségeknek? Nem ismerjük őket. Meg lehetett volna menteni ezeket a társadalmakat? hibáztak? megrögzöttek voltak-e valamely végzetes bűnben, amely elveszejtette őket? mennyi az öngyilkosság egy nemzetnek vagy fajnak ezen rettenetes halálában? Kérdések, melyekre nincs felelet. Az árnyék elfödi ezeket a halálraitélt civilizációkat. Tengert idéztek elő, amely elnyelte őket; nincs több mondanivalónk és bizonyos megdöbbenéssel nézzük ezen tengernek, melyet multnak nevezünk, a mélyén, ezen mérhetlen hullámok mögött a századokat, amint beárnýékolják ezeket a mérhetlen bárkákat: Babilont, Ninivét, Tarsust, Thébét, Rómát, a rémitő fuvallat nyomán, amely a homály valamennyi torkából jó. De el a homállyal, ide a világossággal. Nem ismerjük az antik civilizációk betegségeit, azonban ismerjük a mi civilizációnknak gyarlóságait. Megvan a jogunk, hogy mindenütt reájuk világítsunk; szemléljük a szépségeket és leleplezzük az eltorzulásokat. Ott, ahol bajt látunk, keresni kezdünk; az ok kutatása közben odavezettetünk a gyógyítás felfedezéséhez. A mi civilizációnk, husz század műve, egyidőben szörny és csoda; megéri a fáradságot, hogy megmentsék. Így is lesz. Támogatni, már sokat jelent; megvilágítani: az is valami. A modern társadalmi bölcsészet egész munkájának e cél felé kell törnie. A jelenkor gondolkodójának egyetlen nagy kötelessége van: kikopogtatni a civilizációt.

Ismételjük: ez a kikopogtatás bátorít és a bátorításhoz való ragaszkodással óhajtjuk befejezni ezt a pár oldalt, egy fájdalmas dráma komor bevezetését. A társadalom halandósága alatt

megérezzük az emberi nem elpusztíthatlanságát. Abból, hogy itt-ott megvannak a fekélyei, a kráterek, ezek a kiütések, azért, hogy egy vulkán kitör és lávát lövell ki, a földgolyóbis még nem hal meg. A népek betegségei nem ölik meg az embert.

De mindazonáltal, bárki kíséri figyelemmel a társadalom ezen gyógyítási kísérleteit, pillanatokra felveti a fejét. Még a legerősebbeknek, a leggyengédebbeknek, a leglogikusabbaknak is megvan az ő órájuk, amikor a tehetetlenség érzete csüggeszti el őket.

Vajjon megjön-e az a jövő? ugy tetszik, az ember szinte joggal teszi fel ezt a kérdést, amikor ennyi rettenetes árnyéket lát. Sötétség az önzők és a nyomorultakkal szemben. Az egoistáknál, az elfogultaknál a gazdagok nevelése miatt, az étvágy, mely a mámorban megnő, a fellendülésnek valami elhamarkodása, ami süketté tesz, a félelem a szenvedéstől, amely egyesekben egészen a szenvedők elleni ellenszenvig visz, valamiféle engesztelhetlen elégtételérzet, az énnel olyan tultengése, amely bezárja a lelket; — a nyomorultaknál az étvágy, az irigység, a gyűlölet, hogy másokat élvezni látnak, az ember állati természetének mélyéből jövő lökések, hogy farkasétvágyát csillapítsa, a köddel telt szivek, a szomorúság, a szükség, a végzetesség, a tisztátalan, együgyű tudatlanság.

Továbbra is az égre kell emelnünk szeméinket? Az a fénylő pont, amelyet megpillantottunk, azok közül való-e amelyek kialusznak? Megrettentő látni az eszményt így elveszni a mélységekben kicsinek, elszigetelten, észrevehetlenül, ragyogva, de körülvéve mindezekről a szörnyűségesen összeereglett nagy fekete fenyegetésektől körülötte, melyektől mindazonáltal nincs nagyobb veszélyben, mint a csillag a felhők gomolyagjában.

NYOLCADIK KÖNYV

Varázslat és vigasztalanság

I. Teljes világosság

Az olvasó megértette, hogy Éponine, miután felismerte a rácson keresztül annak a Plumet-utcának lakóját, ahova Magnon küldte, elkezdte a banditákat távol tartani a Plumet-utcá-

tól, aztán odavezette Mariust és Marius, miután több napon át ott sóvárgott a rács előtt, hajszolva azon erő által, amely oda-
löki a vasat a szerelmes felé és a szerelmest a kövek felé, ame-
lyekből annak háza épült, akit szeret, végül is bement Cosette
kertjébe, miként Romeo Julia kertjébe. Neki könnyebb volt a
dolga, mint Romeonak, mert Romeo kénytelen volt egy falat
megmászni, Mariusnak pedig csupán egyik rudját kellett kissé
kifeszítenie a rozoga rácsnak, amely vacogott a rozsdás keret-
ben, ahogy az öreg emberek fogai mozognak. Marius sovány
volt és könnyen átfért.

Mint hogy az utcában soha senki sem volt és Marius külön-
ben is csak éjjel hatolt be a kertbe, nem kockáztatta azt, hogy
meglátják. Attól az áldott és szent órától fogva, amikor egy
csók jegyezte el azt a két lelket, Marius minden este odament.
Ha Cosette életének eme pillanatában egy oly emberbe szeretett
volna bele, aki kevésbé lelkiismeretes és aki szabados, elveszett
volna, mert vannak nagylelkű természetek, akik odaadók és
Cosette is ilyen volt. A nő egyik nagylelkűsége, hogy enged.
Abban a magasságban, amelyben határtalan a szerelem, nem
tudni micsoda égi vaksággal párosul a szemérem tekintetében.
Azonban mily veszélyben forogtok, ti nemes lelkek! Mily gyak-
ran történik, hogy ti a sziveteket adjátok és mi a testeteket
vesszük el. A szivetek megmarad és ti borzongva néztek rá az
árnyékban. A szerelemben nincs középut. Vagy fut, vagy fizet.
Az egész emberi rendeltetés ebből a dilemmából áll. Ezt a dilem-
mát: elveszni vagy üdvözölni semilyen más végzet nem állítja
fel oly irgalmatlanul, mint a szerelem. A szerelem az élet, ha
nem a halál. Bölcső, de koporsó is. Ugyanazon érzelem mond
igent és nem-et az emberi szivben. Minden dolgok közt, amiket
Isten teremtett, az emberi sziv az, amelyből a legtöbb fény és
— sajnos! — a legtöbb sötétség árad.

Az Isten úgy akarta, hogy az a szerelem, amellyel Cosette
találkozott, azok közül való legyen, amelyek üdvözítenek.

Amig csak ennek az 1832-es évnek a májusa tartott, ebben
a szegényes, elvadult kertben, ezalatt a mindennap illatosabb és
sűrűbb bozót alatt ott volt két lény, aki csupa szüziességből és
ártatlanságból tevődött össze, akikben az ég minden hűsége
meg volt, akik közelebb álltak az angyalokhoz, mint az embe-
rekhez, akik tisztán becsületesek, mámorosak, sugárzók s a ho-
mályban egymásra ragyogtak. Cosettenek úgy tetszett, hogy

Mariuson korona van és Mariusnak, hogy dicsfény övezi Cosette fejét. Megérintették, nézték egymást, megfogták egymás kezét, magukhoz ölelték egymást, de volt egy határ, amelyet át nem léptek. Nem mintha tiszteletben tartották volna: nem ismerték. Marius egy korlátot érzett: Cosette szemérmét és Cosette egy támaszt érzett, Marius becsületességét. Az első csók egyuttal az utolsó is volt. Marius ettől fogva nem ment túl azon, hogy ajkai-val illesse a lány kezét, vagy a hajfürtjét. Cosette az ő számára illatszert volt és nem asszony. Beszívta magába. Cosette nem tagadott meg semmit és ő nem kért semmit. Cosette boldog volt és Marius megelégedett. Abban az elragadtatott állapotban éltek, amit úgy lehetne jellemezni: egyik lélek megvakította a másikat. Két szüzességnek kifejezhetetlen eszményi első ölelkezése volt. Két gölya találkozott a Jungfraun.

A szerelemnek ezen órájában, amelyben a kék tökéletesen hallgatott a mindenható elragadtatás hatalma folytán, Marius, a tiszta, szeráfi Marius, előbb lett volna képes egy kéjnézőhöz menni, semhogy Cosette szoknyáját csak a bokájáig is felemelje. Egyizben, amikor a holdfénynél, Cosette lehajolt, hogy valamit felemeljen a földről s Cosette corzettje felnyílt annyira, hogy Cosette nyaka-töve látható lett, Marius elfordította szemait.

Mi történt e két lény közt? Semmi. Imádták egymást. Éjjel, amikor ott voltak, a kert valami eleven szentségnek tűnt fel előttük. Valamennyi virág ott nyílt körülöttük és tömjént lehelt feléjük, ők pedig feltárták lelküket és odaöntötték a virágok elé. A buja és erőteljes növényzet mámorosan, nedvvel telten vonaglott körülöttük, az ártatlanok körül, akik a szerelem oly szavait mondták egymásnak, melyektől a fák megremegetek.

Mik voltak ezek a szavak? Sóhajtások. Semmi több. Ezek a sóhajok elegendők voltak, hogy megindítsák ezt az egész természetet. Varázslatos hatalom van ezekben és alig lehetne megérteni, ha olvasnók egy könyvben e csevegéseket, melyek arra valók, hogy felszálljanak és szétozsoljanak a levelek közt, mint a füst a szélben. Vegyétek el e sutogásokból azt a dallamot, amely a lélekből fakad és amely úgy kíséri a szavakat, mint egy lant — az, ami megmarad, nem más mint árnyék; azt mondjátok: — Hogyan! Ez az egész? Nos, igen, gyerekeségek, ismétlések, ok nélküli kacajok, hiábvalóságok, együgyüségek, mindenféle, aminél a világon sokkal magasztosabb és mélyebb

dolgok vannak — de ezek a semmiségek az egyedüli szavak, amelyeket érdemes kimondani és meghallgatni!

Az az ember, aki sohasem hallgatta, sohasem ejtette ki ezeket a szegény együgyűségeket, ostoba és gonosz ember.

Cosette azt mondta Mariusnak:

— Tudod-e . . . ?

(Mindezek mellett, ezen az égi szüzességen át is anélkül, hogy egyik vagy a másik is megmondhatná, hogyan jött, tegezték egymást.)

— Tudod-e, hogy engem Euphrasiénak hívnak?

— Euphrasiénak? De nem, hiszen Cosettenek neveznek.

— Ó, Cosette elég csunya név és akkor adták nekem, amikor kicsi voltam. De az igazi nevem Euphrasie. Nem szereted az Euphrasie nevet?

— De igen. — Azonban Cosette nem csunya név.

— Jobban szereted, mint Euphrasiet.

— Persze.

— Akkor én is jobban szeretem. Igaz, Cosette csinos név. Csak hívjál Cosettenek.

És az a mosoly, mellyel szavait kísérte, ezt a párbeszédet méltóvá tette arra, hogy olyan kertben hangozzék el, amely a mennyben van.

Más alkalommal Cosette mereven nézte Mariust és felkiáltott:

— Uram, ön szép, csinos, szellemes, nem ostoba, bizonyára sokkal többet tud, mint én, mindazonáltal versenyre hívom, ki tudja jobban kimondani e szót: szeretlek!

És Marius a kék égben azt hitte, hogy egy csillagot hall énekelni.

Vagy egy izben Cosette meglegyintette Mariust, mivel köhögött.

— Ne köhögjön uram. Nem akarom, hogy köhögjenek nálam engedelmem nélkül. Nagyon csunya dolog köhögni és engem nyugtalanítani. Azt akarom, hogy jól érezd magad, mert mindenekelőtt, ha nem fogod magad jól érezni, akkor én nagyon boldogtalan leszek. Mit akarsz, hogy tegyek?

És mindez egyszerűen mennyei volt.

Egyszer Marius azt mondta Cosettenek:

— Képzeld, egy időben azt hittem, hogy téged Orsolyának hívnak.

Ezen egész este nevettek.

Egy másik csevegés közepette, Marius ezt mondta:

— Ó, egyszer a Luxembourgban kedvem lett volna, hogy egy rokkantat összezuzzak!

De abbahagyta azonnal és nem folytatta. Cosette harisnyakötőjéről is kellett volna beszélnie és ezt lehetetlennek találta. Volt valami ismeretlen akadály, melytől ez a végtelen szerelem szent borzalommal fordult el: az eleven hus.

Marius továbbra is így képzelte el életét Cosette-el, nem gondolt semmi másra; odajönni minden este a Plumet-utcába, széttolni az elnök előzékeny ócska rácsrudjait, leülni szorosán Cosette mellé a padra, nézni a fák lombján keresztül a kezdődő éj csillogását, hozzáértetni nadrágja térdrúncát Cosette szoknyájának fodrához, simogatni a lány hüvelykujjának körmét, azt mondani neki: te! megszagolni utána ugyanazt a virágot — mindig így, örökké. Ezalatt a felhők tovaszálltak a fejük felett. Mindig, ha a szél fu, több emberi álmodat visz magával, mint felhőt az égen.

Hogy ez a szüzsies, szinte félénk szerelem teljesen ment volt-e minden negédességtől? Nem. „Bókokat mondani“ — annak, akit szeretünk az első módja a cirógatásnak, a félvakmerőség, amely puhatólózik. A bók olyasvalami, mint a csók a fátylon keersztül. A kéz elrejtőzve éri el az édes pontot. A kéz elől a szív visszaretten, hogy még jobban szeressen. Marius becézgetései, melyeket egészen áthatottak a chimérák, hogy úgy mondjuk, azurosak voltak. Talán a madarak, amikor fenn a magasban repülnek az angyalok oldalán, megértik azokat a szavakat. De azért e szavak mégis összekeverődtek az étellel, emberiséggel, mindazzal a pozitívvel, amire Marius képes volt. Ami a lugasban elhangzott, előjátéka volt annak, amit a hálószobában fognak mondani; lírikus ömlengés, melynek strófái összekeverődnek a szonettel, kedves tuzásai a turbékolásnak, az imádatnak mindenféle finomsága csokorba rendezve, enyhe mennyei illatot árasztva, két szívnek leirhatatlan csicsérgése egymással.

— Ó — suttogta Marius — mily szép vagy te! Nem merek rád nézni. Ezért szemléllek. Grácia vagy. Nem tudom, hogy én mi vagyok. A szoknyád szélé, amikor cipőd hegye érinti, felborít engem. Micsoda ragyogás, ha a gondolatod megnyilvánul! Csofálatos bölcsen beszélsz. Néha azt hiszem, hogy te álom vagy.

Beszélj, hallgatlak, csodállak. Ó, Cosette, milyen különös és elragadó ez — igazán örült vagyok. Kisasszony, ön imádrasraméltó. A lábadat mikroszkóppal tanulmányozom, a lelkedet távcsövel. És Cosette felel:

— Egy kissé még jobban szeretlek az idő óta, ami reggeltől mostig eltelt.

Kérdések és feleletek jöttek a szerelemről ebben a párbeszédben, ahogy tudtak mindig összhangban végződve — amint az orgonavirágok a bokron.

Cosette egész személye csupa naivitás, őszinteség, átlátszó-ság, fehérség, melegség, napsugár volt. Azt lehetett mondani Cosetteről, hogy világos volt. Aki látta, arra úgy hatott, mint a május és a hajnal. Harmat volt a szemében. Cosette a hajnalpirnak női alakba való süritése volt.

Egész természetes volt, hogy Marius, aki imádta, csodálta is. Azonban az igazság az, hogy ez a kis intézeti növendék, frissen kikerülve a zárdából, elragadó bájjal társalgott és időnként mindenféle dolgokról találó és finom szavakat ejtett. A csevegése társalgás volt. Nem tévedett semmiben és tisztán látott. A nő a szív gyengéd ösztönével érez és beszél, amely csalhatatlan. Senki nem tud úgy édes és egyszersmind mély dolgokat mondani, mint a nő. Az édesség és a mélység, ez egészen a nő, ez a menny.

Ebben a tökéletes boldogságban minden percben könnyek toltak szemeikbe. Egy bogárka, amelyet valaki eltaposott, egy madártoll, amely leesett valamely fészekből, egy ágacska, amelyet letörtek a bokorról, szánalomra bírta őket és az ő rajongásuk, mely gyengéden befészkelődött mélabujukba, ugylátszik, nem kíván jobbat, mint sirni. A szerelem legszuverénebb tünete az érzékenység, mely néha olyfoku, hogy elviselhetetlen.

És — emellett — valamennyi ellenmondás a szerelem villámlásának játéka — szívesen nevettek és elragadó szabadsággal és oly bizalmasan, hogy néha szinte úgy hatottak, mint két fiú. Azonban úgy, hogy még a szüzességtől mámoros szívek sem tudnak róla, a felejthetetlen természet mindig jelen van. Ott van, az ő fenséges és brutális céljával és bármilyen ártatlanok legyenek is a lelkek, még a legszemérmesebb együttlétben is megérződik az az imádnivaló és titokzatos árnyalat, amely megkülönböztet egy szerelmes párt két pajtástól.

Bálványozták egymást.

II. A teljes boldogság mámora.

Kábulatban éltek, meglepve a boldogságtól. Semmit sem vettek észre a kolerából, amely pontosan ebben a hónapban tizedelte meg Párist. Annyi bizalmas vallomást tettek egymásnak, amennyit csak tudtak, de ezek a közlések nem nagyon távolodnak el nevüktől. Marius elmondta Cosettenek, hogy árva, hogy Marius Pontmercynek hívják, ügyvéd és abból él, hogy könyvkiadók számára bizonyos dolgokat ír, hogy apja ezredes volt, hős volt és hogy ő — Marius — haragban van nagyatyjával, aki gazdag. Egy kissé azt is elmondta, hogy báró, de ez semmi hatást nem tett Cosette re. Marius — báró? — nem értette meg. Nem tudta, hogy mit jelent ez a szó. Marius az ő számára Marius volt. Cosette a maga részéről elmondta, hogy a Petit Picpus zárdában nevelkedett, hogy az ő anyja is meghalt, mint a Mariusé és hogy atyját Faucheleventnek hívják és nagyon jó ember, sokat ad a szegényeknek, de ő maga szegény és mindent megvon magától, hogy ne kelljen Cosette-től semmit sem megvonni.

Különös dolog, hogy abban a szimfóniaszerű valamiben, amiben Marius élt, mióta Cosette-et meglátta, a mult, még a legközelebbi is, annyira zavarossá és távolállóvá lett számára, hogy azzal, amit Cosette neki elmondott, teljesen beérte. Még arra sem gondolt, hogy a romfal melletti éjjeli kalandjáról, a Thénardierekről, az égési sebről, apja furcsa viselkedéséről és különös meneküléséről beszéljen. Marius pillanatnyilag mindezt elfelejtette; még azt sem tudta este, hogy mit csinált reggel, azt sem, hol reggelizett, kivel beszélt; dallamok voltak a fülében, melyek minden más gondolat számára süketté tették, nem élt, csak azokban az órákban, amikben Cosette-et látta. Akkor pedig, minthogy a mennyországban volt, igazán természetes volt, hogy megfeledkezett a földről. Mindketten bágyadtan hordozták az anyagtalan gyönyörök terhét. Így élnék a holdkórosok, akiket szerelmeseknek neveznek.

Sajnos, — ki ne tapasztalta volna ezeket? — miért jön el az óra, amikor ebből a mennyországból távozik az ember és miért folytatódik tovább az élet ezután?

A szerelem csaknem helyettesíti a gondolkodást. Egyébiránt a szerelem forró felejtés. Kérdezd meg a logikától, mi a szenvedély? Nincs több teljes logikus lánc az emberi szíven,

mint amennyi tökéletes mértani alakzat az égi szerkezetben. Cosette és Marius számára semmi más nem létezett, mint Marius és Cosette. A világegyetem körülöttük egy lyukba esett. Egy aranypercben éltek. Semmi sem volt előttük, semmi sem mögöttük. Alig gondolt Marius arra, hogy Cosettenak apja van. Az agyában az elvakultság mindent kitörölt. Miről beszéltek hát ezek a szerelmesek? Láttuk: virágokról, fecskékről, lenyugvó napról, a holdkeltéről, mindenféle fontos dologról. Mindent elmondtak egymásnak, kivéve mindent. A szerelmesek mindenje a semmi. De az apa, a valóságok, ez a gyertya, azok a banditák, ez a kaland, mire jó? és bizonyos-e, hogy ez a rémkép tényleg létezett? Ketten voltak, imádták egymást, más nem volt. Minden egyéb dolog nem volt. Valószínű, hogy a mögöttünk lévő pokolnak ez az eltűnése a paradicsomból származó örökség. Látott valaki démonokat? vannak egyáltalán? remegtünk? szenvedtünk? Nem tudunk már semmit sem róla. Rózsaszínű felhő fedi.

Tehát ez a két lény így élt, nagyon magasan, mindazzal a valószínűtlenséggel, ami a természetben van; sem a nadirban, sem a zenithen, az ember és a szeráf között, a sár fölött, az éther alatt, a felhőben; alig voltak csontból és húsból valók; csupa lélek és rajongás a lábuktól a fejük bubájáig, már tulságosan átszellemülten, hogy a földön járjanak, de még tulságosan megterhelve embervoltukkal, hogy a kék égben eltűnjenek, lebegve, mint az atómok, amelyek várják a mélységet; látszólag a végzetten kívül; észre sem véve a tegnapot, mátt, holnapot; csodálkozva, ájultan, szállva a föld felett; voltak olyan pillanatok, amelyekben eléggé légiesek voltak, hogy a végtelenségbe meneküljenek, szinte készen arra, hogy az örökkévalóságba repüljenek.

Ébren aludtak ebben a ringatásban. Óh, te nagyszerű közönye a valóságnak az eszmény jelenlétében!

Olykor Marius behunyta szemét Cosette előtt, bármily szép volt is a lány. Behunyini a szemet: a legjobb módja, hogy a lélekbe nézzünk.

Marius és Cosette nem kérdezte egymástól, hogy mindez hova vezet, úgy érezték, hogy megérkeztek. Különös is a kíváncsi az embereknek, azt akarni, hogy a szerelem valahová vezessen.

III. Az árnyék kezdete

Jean Valjean maga nem sejtett semmit.

Cosette, aki valamivel kevésbé volt álmodozó, mint Marius, vidám volt és ez teljesen elegendő volt Jean Valjeannak ahhoz, hogy boldog legyen. A gondolatok, amelyek Cosette-et elfoglalták, az ő gyengéd elfoglaltsága, Marius képe, amely megtöltötte lelkét, nem vettek el semmit szüzsies és mosolygó homloka hasonlíthatlan tisztaságából. Abban a korban volt, amikor a szüz ugy viszi szerelmét, mint az angyal a liliumját. Jean Valjean tehát nyugodt volt. Aztán meg ha két szerelmes megérti egymást, mindig minden nagyon jól megy és a szerelmesek bárki harmadikat, aki zavarhatná szerelmüket, egy csomó elővigyázatossággal, mely minden szerelmespárnál egyforma, teljes vakságban tartanak. Így például Cosette soha semmiben sem tett ellenvetést Jean Valjeannak. Sétálni akart? Igen, atyám. Maradni akart? Jól van. Cosette-tel akarta tölteni az estét? Cosette ujjongott. Mint-hogy mindig este tíz órakor feküdt le, ilyenkor Marius csak ezen időpont után jött a kertbe, amikor az utcáról meghalotta, hogy Cosette kinyitja a veranda ajtaját. Mondani se kell, hogy nappal sohasem találkoztak. Jean Valjean még csak nem is gondolt arra, hogy Marius létezik. Csak egyetlen egyszer történt, hogy azt mondta Cosette-nek: — Nini, milyen meszes a hátad! Előző este Marius, amikor átemelte Cosette-et, a falhoz surolta Cosette hátát.

Az öreg Toussaint, aki korán feküdt le, nem gondolt másra, ha már egyszer a dolgát elvégezte és épp úgy, mint Jean Valjean, semmiről sem tudott.

Marius soha be nem tette a lábát a házba. Amikor Cosette-tel együtt voltak, egy bemélyedésbe rejtöztek a veranda mellett, hogy az utcáról ne lássák, hallják őket és leültek ott, gyakran megelégedve azzal, hogy társalgás helyett percenként huszszor megszorítsák egymás kezét és közben a fák lombját nézzék. Ezekben a pillanatokban beüthetett volna a mennykő tőlük harminc lépésnyire, nem vették volna észre, annyira mélyen merültek el és annyira elfoglalta őket álmodozásuk egymásról.

Mocsoktalan tisztaságok. Hófehér órák; majdnem valamennyi egyforma. Az ilyenfajta szerelem olyan, mint egy csomó liliumlevél és galambtoll.

Az egész kert köztük és az utca közt volt. Valahányszor Marius bejött vagy kiment, gondosan helyére igazította a rács lévét, úgy hogy a rácson semmiféle rendetlenséget nem lehetett látni.

Rendszerint éjfél tájban távozott és visszatért Courfeyrac-hoz. Courfeyrac azt mondta Bahorelnek:

— Hinnéd-e? Marius mostanában éjjelenként egy óra tájban jön hazai

Bahorel azt felelte:

— Mit akarsz? mindig van valami huncutság egy szeminaristában.

Courfeyrac néha keresztbefonta karjait és szigorú arccal fordult Mariushoz:

— Fiatalember, ön rendetlen életet él!

Courfeyrac mint gyakorlatias ember, nem jó szemmel nézte Mariuson az Édennek láthatatlan visszfényét; nem sokat értett az olyan szenvedélyekhez, amelyeket el nem mondtak; türelmetlenkedett és néha célzásokat tett Mariusnak, hogy térjen vissza a való életbe

Egy reggel a következő intelemben részesítette:

— Kedvesem, e percben olyan benyomást teszel rám, mintha a Holdban lennél, az álmok birodalmában, ábrándmegyében, főváros: Szappanbuborék. Nos, légy jó fiú: hogy hívják őt?

Azonban semmi sem bírta volna rá Mariust, hogy „beszéljen“. Előbb lehetett volna kitépni a körmeit, minthogy ő csak egyet is kiejtett volna a három szent szótagból, amelyből ez a kimondhatatlan név, Cosette áll. A valódi szerelem ragyog, mint a hajnal és hallgat, mint a sir. Csak annyi volt a változás, hogy Courfeyrac-kal szemben, Marius hallgatása ragyogott a boldogságtól.

Ezen édes május hónap alatt Marius és Cosette a következő véghetlen gyönyörökét ismerte meg:

Összeveszni és magázni egymást, tisztán azért, hogy jobban essék utána a tegezés.

Hosszasan és a legapróbb részletességgel beszélni egymásnak olyan emberekről, akik a világon semmit nem érdekeltek őket; újabb bizonyítéka annak, hogy abban az operában, amit szerelemnek neveznek, a szövegnek majdnem semmi fontossága sincs.

Mariusnak: hallgatni, mit beszél Cosette a vásznakról;

Cosettenek: hallgatni, mit beszél Marius a politikáról;

Hallgatni egymáshoz érintett térékkel a gördülő kocsik zaját a Babylon-utcából;

Együtt hallgatni; ez még nagyobb gyönyör, mint csevegni.

És így tovább.

Ezalatt azonban különböző bonyodalmak közeledtek.

Egy este Marius éppen a találkozóra ment az Invalides körútján át; mint rendesen, lehajtott fővel lépdelt; amikor éppen be akart fordulni a Plumet-utca sarkán, hallja, hogy egészen mellette megszólal valaki:

— Jóestét, Marius ur!

Felemelte a fejét és megismerte Éponine-t.

Ez különös hatást tett rá. Egyetlenegyszer sem gondolt erre a fiatal lányra, amióta odavezette a Plumet-utcába, még csak nem is látta és teljesen kiment a fejéből. Csak hálára volt oka vele szemben, hiszen neki köszönhette jelenlegi boldogságát és mégis zavarba ejtette, hogy találkozott vele.

Tévedés azt hinni, hogy a szenvedély, ha boldog és tiszta, az embert a tökéletesség állapotába emeli; egyszerűen, mint azt megállapítottuk, a feledés állapotába viszi. Ebben a helyzetben az ember elfelejt rossz lenni, de azt is elfelejti, hogy jó legyen. A hála, a kötelesség, a lényeges és fontos emlékek eltűnnek. Minden más időben Marius bizonyára más lett volna Éponine-nel szemben. De felolvadva Cosette-ben, még arról sem tudott magának tisztán számot adni, hogy ezt az Éponine-t Thénardier Éponine-nek hívják és hogy olyan nevet visel, mely apja végrendeletében szerepel, azt a nevet, mely iránt néhány hónappal azelőtt olyan hódolattal viseltette volna. Olyannak mutatjuk Mariust, amilyen volt.

Még atyja is eltűnt kissé lelkéből szerelme vakító fényében.

Némi zavarral felelt:

— Á, ön az, Éponine?

— Miért magáz? Csináltam valamit önnek?

— Nem, — felelte Marius.

Tagadhatlan, hogy semmit sem szólhatott ellene. Távolról sem. Csupán úgy érezte, hogy nem tehet másként most.

amikor Cosette-nek mondja azt, hogy „te“, — mint hogy Éponine-t magázza.

Mint hogy hallgatott, Éponine felkiáltott:

— Mondja csak...

Aztán elhallgatott. Uglátszott, hogy ez a máskor oly gondtalan és szeles lány nem talál szavakat. Mosolyogni próbált és nem tudott. Ismét megszólalt:

— Nos?...

Aztán ismét hallgatott és lesütötte szemeit.

— Jóestét, Marius ur, — szól hirtelen és elment.

IV. Kutyá van a kertben...

Másnap, ez június 3-ika volt, 1832 június 3-ika, olyan dátum, melyet meg kell jelölni azon komoly események miatt, amelyek ebben az időben Páris láthatára felett lebegtek sulyos felhők alakjában, Marius a beálló éj órájában ugyanazon az uton haladt, mint előző este, szívében az elragadtatás ugyanolyan gondolataival, amikor a körut fái közt megpillantotta Éponine-t, aki feléje tartott. Két nap egymás után, ez már sok volt. Hirtelen megfordult, elhagyta a körut, irányt változtatott és a Monsieur-utcán át ment a Plumet-utcába.

Ez azt eredményezte, hogy Éponine utána ment a Plumet-utcáig, amit azelőtt sohasem tett még. Megelégedett annyival, hogy látta utjában a köruton anélkül, hogy kereste volna a találkozást vele. Csak előző este próbálta meg, hogy beszéljen vele.

Tehát Éponine utána ment, anélkül, hogy Marius sejtette volna. Látta, hogy Marius félretolja a rács rudját és besurran a kertbe.

— Nini! — mondta magában Éponine — bemegy a házba! Közeledik a rácshoz, megpróbálta egymás után a rács rudjait és könnyűszerrel találta meg azt a rudat, amelyet Marius meglazított.

Félhangon, gyászos hangsúllyal mormolta:

— Nem addig van, Lisettel!

Leült a rács alapzatára, egészen a meglazított rud mellé, mintha azt őrizné. Pontosan azon a helyen volt, ahol a rács a

szomszéd falhoz ért. Egy sötét sarok volt ott, amelyben Éponine teljesen eltűnt.

Több mint egy óra hosszat maradt így mozdulatlanul, anélkül, hogy csak sóhajtott volna is, gondolatai zsákmányaként. Este tíz óra felé egyike annak a két-három embernek, aki a Plumet-utcában megfordul, egy öreg polgár, aki elkésett és sietve iparkodott ezen elhagyott, rosszhírű hely felé és elhaladva a rács mentén, odaérve ahhoz a szöglethez, melyet a rács alkotott a fallal, süket és fenyegető hangot hallott, amely így szólt:

— Már nem csodálkozom, ha minden este eljön!

A járókelő körüljártatta szemeit, senkit sem látott, nem mert a sötét sarokba tekinteni és nagyon megijedt. Meggyorsította lépteit.

A járókelőnek igaza volt, hogy sietett, mert nagyon kevés pillanattal később hat ember, aki külön-külön ment bizonyos távolságra egymástól, a fal mentén, olyanformán, hogy valami szürke őrzártnak lehetett nézni, befordult a Plumet-utcába.

Az emberek halkán kezdtek beszélni.

— Ittend van, — szólalt meg egyikük.

— Van kutya a házban? — kérdezte egy másik.

— Nem tudom. Mindenesetre hoztam magammal egy falatot, amelyet megettetünk vele, ha van.

— Van ragasztód az ablakbenyomáshoz?

— Igen.

— A rács ócska — szólt bele az ötödik, akinek olyan hangja volt, mint valami hasbeszélőnek.

— Annál jobb — szólalt meg a második. — Legalább nem csikorog majd a fűrész alatt és nem lesz oly kemény az elvágáskor.

A hatodik, aki még nem nyitotta ki a száját, elkezdte vizsgálgatni a rácsot, ahogy egy órával azelőtt Éponine tette, megmarkolva egymásután minden rudat és óvatosan megrázogatva. Így odaért ahhoz a rudhoz, amelyet Marius kimozdított helyéből. Amikor éppen odanyult, hogy megfogja ezt a rudat, az árnyékból hirtelen egy kéz csapott le a karjára és érezte, hogy hevesen mellbe lökik és egy rekedt hang odaszól anélkül, hogy kiáltana:

— Van kutya.

És ugyanazon percben egy sápadt lányt lát maga előtt állni.

Az ember azt a megrázkódtatást érezte, melyet mindig előidéz a váratlan. Félelmetesen megtorpant, semmi sem borzalmasabb látvány, mint a nyugtalan vadállat; a megrettent vad maga is rémitő jelenség. Az ember megfordult és azt ugatta:

— Ki ez a furcsa nő?

— A lányod.

Tényleg Éponine volt, aki Thénardierhez szólt.

Éponine megjelenésére a másik öt ember: Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse és Brujon zajtalanul közeledett, minden sietség nélkül, anélkül, hogy egy szót is szólna, azzal a komor lassúsággal, amely az éjszaka ezen embereit jellemzi.

Nem tudom, miféle félelmetes szerszámokat lehetett kezükben megkülönböztetni. Gueulemer egy olyan görbe fogóvasat tartott a kezében, amelyet a csavargók „portásnak“ neveznek.

— No, né! mit csinálsz itt? mit akarsz tőlünk? megbolondultál? — kiáltott Thénardier oly hangosan, ahogy a suttgó embernek lehet. Miért jössz ide bennünket zavarni a munkánkban?

Éponine elnevette magát és a nyakába ugrott.

— Itt vagyok, apuskám, mert itt vagyok. Tán nem szabad ezekre a kövekre leülni mostan? Noked, noked nem kellene itt lenned. Mit akarsz itt csinálni? Egy darab kétszersültért jöttél? Megmondtam Magnonnak. Itt nincs semmi tennivaló. De ölelj meg hát, jó kis apukám! Milyen régen nem láttalak! Tehát kinn vagy?

Thénardier iparkodott lefejtetni magáról Éponine karjait és azt dörögte:

— Már jól van. Megöleltél. Igen, kinn vagyok. Nem vagyok benn. Most menj.

De Éponine nem engedte el és annál jobban becézte.

— Kis apusom, hogy érezted magad? Milyen okos lehetsz, hogy ki tudtál jönni! Meséld el! És az anyám? hol a mama? Mondj már valamit mamáról.

Thénardier azt felelte:

— Jól van, nem tudom, hagyj, mondom, hogy menj innét.

— Nem akarok elmenni — dacoskodott Éponine az elkényeztetett gyermek módján. Elküldesz magadtól, amikor négy hónapja nem láttalak és alig volt időm, hogy megöleljelek.

És megint apja nyakába csimpszakodott.

— No de igazán, ez már ostoba dolog! — szólt Babet.

— Siessünk! — mondta Gueulemer, — a zsaruk erre jöhetnek.

A hasbeszélő hang a következő verset szavalta:

*„Nem üljük most ujév napját,
Hagyja most az anyját, apját!”*

Éponine az öt bandita felé fordult.

— Nini, hiszen ez Brujon ur. — Jónapot, Babet ur! Jónapot, Claquesous ur. — Nem ismer meg, Gueulemer ur? Hogy van, Montparnasse ur?

— De, de, megismertek! — szólt közbe Thénardier. — De, jónapot, jóestét, odébb! hagyj bennünket békén.

— Most a rókák órája van, nem a tyukoké — szólt Montparnasse.

— Láthatod jól, hogy dolgozni akarunk ittend — tette hozzá Babet.

Éponine megfogta Montparnasse kezét.

— Vigyázz! — szólt ez, megvágod magad, nyitott kés van nálam.

— Kicsi Montparnasse-om — szólt Éponine nagyon nyájasan, — bizni kell az emberekben. Talán csak az apám lánya vagyok? Babet ur, Gueulemer ur, engem biztak meg azzal, hogy kikémleljem ezt az ügyet.

Nevezetes, hogy Éponine nem beszél tolvajnyelven. Amióta Mariust ismerte, ez a borzalmas nyelv lehetetlenné vált számára.

Csontos, gyenge kis kezében, mely olyan volt, mint valami csontvázé, szorongatta Gueulemer vastag, durva ujjait és folytatta:

— Jól tudják, hogy nem vagyok ostoba. Rendszerint adni szoktak a szavamra. Néhány alkalommal már tettem önöknek szolgálatokat. Nos, szereztem értesüléseket, önök itt hiába fáradsanak, lássák. Esküszöm önöknek, hogy ebben a házban nincs semmi tennivaló!

— Csak asszonyok vannak benne — szólt Gueulemer.

— Nem. A lakók elhurcolkodtak.

— De a gyertyák ugylátszik nem! — vetette rá Babet. És odamutatott a fák fölé, ahol egy gyertya sétált a pavillon padlásán. Toussaint volt, aki fenmaradt, hogy szárítani teritgesse ki a fehérneműt.

Éponine egy utolsó kísérletet tett.

— No, igen, de az nagyon szegény nép és egy barak, ahol egy fillér sincs.

— Menj a pokolba! — kiáltotta Thénardier. — Ha felforgattuk a házat és a pincét a padlásra emeltük, a padlást pedig a pincébe hordtuk, majd megmondjuk neked, hogy mi volt benne, akár frankok, akár sous-k, akár fillérek voltak.

És ellökte Époninet, hogy tovább menjen.

— Édes jó Montparnasse ur, ön jóbarátom, — szólt Éponine — én kérem önt, aki jó fiu, ne menjenek ide bel!

— Vigyázz hát, megvágod magad! — felelte Montparnasse.

Thénardier ismét megszólalt, ezuttal azon a parancsoló hangon, amely sajátja volt:

Másszál odébb, te tyuk és hagyd a férfiakat, hogy elvégezzék dolgukat.

Éponine eleresztette Montparnasse kezét, melyet ismét megfogott és így szólt:

— Tehát be akarnak menni ebbe a házba?

— Egy kicsit! — gunyolódott a hasbeszélő.

Ekkor Éponine odatámaszkodott a rácshoz, szembenézett a hat, állig felfegyverzett banditával, akiknek arca az éjben olyan volt, mintha démonok lennének és halk, de határozott hangon így szólt:

— Nos hát, én meg nem akarom.

A férfiak meghökkenve álltak meg. A hasbeszélő azonban befejezte gunyolódását. Éponine folytatta:

— Barátim! Jól figyeljeteK. Nem akarom. Én beszélek most. Mielőtt beléptek a házba, mielőtt hozzányultok a rácshoz, én kiáltok, dörömbölök az ajtókon, elfogatlak mind a hatotokat, idehivom a rendőrséget.

— Megteszi — szólt Thénardier halkán Brujonhoz és a hasbeszélőhöz.

Éponine felvetette a fejét és hozzá tette:

— Az apámon kezdem!

Thénardier közeledett.

— Ne oly közel, jó ember! — szólt a lány.

A férfi megfordult, fogai közt mormolva: — De mi van veled? — Aztán hozzá tette:

— Dög!

Éponine félelmetes módon nevetett.

— Ahogy tetszik. Bemenni nem fognak. Nem vagyok egy kutya lánya, mert farkas leánya vagyok. Hatan vagytok. Mit törődöm veled? Férfiak vagytok. Jó. Én meg nő vagyok. Nem félek tőletek, menjete. Mondom nektek, hogy nem fogtok ebbe a házba bemenni, mert nekem így tetszik. Ha közeledtek, orditok. Megmondtam, hogy van itt kutya: én vagyok. Fütyülök rátok. Menjete az utatokra, untattok! Menjete, ahova tetszik, de ide vissza ne jöjjetek, megtiltom nektek! Ti készsúrássokkal, én cipősarokkal, nekem mindegy, csak jertek!

Egy lépést tett a banditák felé, félelmetes volt, amikor felnevetett.

— A pokolba is! én nem félek. Ezen a nyáron éhezni fogok, ezen a télen fázni fogok. Hülyék ezek az emberi állatok, hogy azt hiszik, egy leány fél tőlük? Mitől félni? Á, igen, szépen! Mert cafat szeretőitek vannak, akik az ágy alá bujnak, ha megeresztitek hangotokat, ugy-e? Én nem félek semmitől!

Thénardierre vetette merev tekintetét és hozzá tette:

— Még magától sem!

Aztán ide-oda lépve ezt a vérző szavakat vetette feléjük:

— Mit bánom én, ha holnap felszednek a Plumet-utca kövezetéről, megölve az apám kése által, vagy ott találnak Saint-Cloud hálójában, vagy a Gólyaszigeten a rothadt szalma és a vízbefojtott kutyák közt!

Az indulattól nem tudta folytatni, a torka száraz lett, a lélekzete zihálva jött keskeny, gyenge melléből.

Aztán folytatta:

— Csak kiáltanom kell, jönnek, ti srenkesek (betörők). Ti hatan vagytok, én az egész világ vagyok.

Thénardier egy mozdulatot tett feléje.

— Ne közeledjék! — kiáltotta a lány.

A férfi megállt és gyengéden szólt:

— Hát jól van, nem közeledem, de ne beszélj oly hangosan. Lányom, tehát te meg akarsz bennünket akadályozni a

munkánkban? De nekünk mégis meg kell keresnünk a kenyerünket. Nem érzel barátságot az apád iránt?

— Untat, — felelte Éponine.

— De mégis kell, hogy éljünk, együnk.

— Dögöljetek meg.

Ezt mondva, leült a rácsalapzatra és énekelni kezdett:

Oly kerek a keblem,

Formás a combom,

Az időt pazarlom.

A térdére könyökölt és tenyerébe támasztotta állát és közőnyösen lóbálta lábát. Felhuzott szoknyája alól kilátszottak sovány bokái. A szomszédos utcai lámpás megvilágította profilját és alakját. Nem lehetett valami elszántabbat és meglepőbbet elképzelni. A hat utonálló, sötéten és dühösen, hogy egy lány sakkban tartja őket, odament a lámpa által árnyékban hagyott helyre és megalázott, dühös vállvonogatás közben tanácskozott.

A lány pedig békésen, de vad pillantással nézte őket.

— Van valami oka — szólta Babet. — Talán szerelmes a gazdába? Akkor is kár ezt elmulasztani. Két nő és egy öreg, aki a hátsóudvarban lakik; nem rossz függönyök vannak az ablakon. Az öreg zsidó lehet. Én jónak vélem az ügyet.

— Nos hát, menjetek ti be — kiáltotta Montparnasse. — Csináljátok ti a dolgot. Én itt maradok a lánnyal és ha megmukkan...

Megvillogtatta a lámpa felé a kését, melyet nyitottan tartott a mancsában.

Thénardier egy szót sem szólt és készen látszott lenni mindenre, amit a többi akar.

Brujon, aki egy kissé jós volt és aki „hozta“ az ügyet, még nem beszélt. Elgondolkoztottnak látszott. Az volt a hajlama, hogy semmitől se forduljon vissza és tudták róla, hogy egyszer tisztán virtuskodásból egy rendőrhelyet fosztott ki. Azonkívül verseket és dalokat írt, amiért nagy tekintélye volt.

Babet őt kérdezte meg.

— Te nem mondsz semmit, Brujon?

Brujon egy pillanatig még csendesesen maradt, aztán többször felvetette a fejét különböző módon és végre rászánta magát, hogy hallassa szavát:

— Ime: ma reggel két csuhásbaráttal találkoztam, aki verekedett; este belebotlom egy nőbe, aki veszekszik. Mindez rossz. Menjünk.

Elementek.

Menőfélben Montparnasse azt dörmögte:

— Mindegy. Ha akarták volna, adtam volna neki egy ökölcsapást.

Babet azt felelte:

— Én nem. Nem verek egy hölgyet.

Az utca sarkán megálltak és süket hangon a következő rejtelmes párbeszédet folytatták:

— Hova megyünk lefeküdni ma éjjel?

— Pantin alá (Pantin = Páris).

— Nálad van a rács kulcsa, Thénardier?

— Persze.

Éponine, aki nem tévesztette őket szem elől, látta, hogy ugyanazon az uton mennek, amelyen idejöttek. Felállt és a falak és házakhoz lapulva utánuk osont. Így követte őket a körutig. Ott elváltak egymástól és Éponine látta a hat férfit elmerülni a homályban, melybe mintha beleolvadtak volna.

V. Éjszakai dolgok

A banditák távozása után a Plumet-utca felvette megszokott, csendes külsejét.

Az, ami most folyt le ebben az utcában, egyáltalán nem lepett volna meg egy erdőt. Az erdők, a bozótok, a sűrűségekben durván egymásba kuszálódó ágak valami sötét összevisszaságot alkotnak; a vad nyüzsgésben itt-ott hirtelen feltűnik egy pillanatra valami a láthatatlanból; épugy, az, ami az ember alatt van, át-áttör a ködön és az éjben szembekerül olyan dolgokkal, amik az ember fölött vannak, amelyekről, mi élők, nem tudunk. A fakó és bozontos természet meghökken bizonyos dolgok közeldetére, amelyeket természetfölöttieknek vél. Az árnyék erői ismerik egymást és maguk közt titokzatos egyensúlyban vannak. A fogak és karmok sejtik a megfoghatatlant. A vértívó állatiaság, a zsákmány után kutató, kiéhezett, falánk étvágy, a karmokkal és állkapocccsal felfegyverzett ösztönök, melyeknek nincs más forrásuk és céljuk, mint a has, nyugtalansággal nézik és szimatolják az áthatolhatatlan, kísérteties vázt, amely halotti

lepelben kószál felegyenesedve a hullámozó, vonagló lepel alatt és amely mintha valami rettenetes, halott életet élne. Ezek a durvaságok, amelyek csak anyagiak, zavarodottan félnek attól, hogy dolguk akadjon a végtelen homályossággal, mely egy ismeretlen lényben sűrűsödik össze. Egy fekete alak, mely elállja az átjárót, maga megállítja a dühöngő vadállatot. Az, ami a temetőből jön, megfélemlíti és megzavarja azt, ami a csapzékából jön; a vad fél a vésztlóslótól; a farkasok visszafordulnak a vámpír elől, mellyel találkoznak.

VI. Marius ismét gyakorlatias lesz, amennyiben közli Cosette-el a címét

Mialatt az az emberalaku nősténykutya-féle megvédte a rácsot és a hat rablót meghátrált egy leány előtt, Marius Cosette mellett volt.

Soha az ég tisztább és szebb nem volt, soha a fák remegőb-bek, a növényzet illata áthatóbb, sohasem aludtak el a madarak a lombok közt édesebb dallamok közt; soha nem illettek a mindenség összhangzatjai jobban a szerelem belső zenéjének; soha nem volt Marius szerelmesebb, boldogabb, lelkesültebb. De szomorunak találta Cosette-et. Cosette sirt. A szemei vörösek voltak.

Ez volt az első felhő ebben a csodás álomban.

Marius első szava volt:

— Mi van veled?

És Cosette felelt:

— Ime.

Aztán leült a veranda melletti padra és mialatt Marius remegve foglalt helyet mellette, Cosette folytatta:

— Atyám ma reggel azt mondta, hogy legyenek készen, neki ügyei vannak és talán el kell mennünk.

Marius a fejétől a lábáig megremegett.

Ha éltünk végén vagyunk, akkor meghalni annyi, mint elmenni; de ha a kezdetén vagyunk, akkor elmenni annyi, mint meghalni.

Hat hét óta Marius apránként, lassacskán, fokonként mindennap birtokába vette Cosette-et. Teljesen eszményi értelem-ben, de egészen. Mint már kifejtettük, az első szerelemben az ember inkább akarja a lelket, mint a testet; később inkább a

testet akarja a lélek előtt, néha egyáltalán nem akarja a lelket. A Faublas-lovagok és Prudhomme-ok hozzáteszik: mert nincs is lélek; de ez a guny szerencséjére csak istenkáromlás. Marius tehát bírta Cosette-et, ahogy az elmék birnak, de beburkolta egészen a lelkébe és hihetetlen meggyőződéssel féltékenyen abban tartotta. Az övé volt Cosette mosolya, lehelle, illata, kék szemének mélységes ragyogása, bőrének bársonyossága, ha megérintette kezét, az elbájoló anyajegyecske, mely a nyakán volt, valamennyi gondolata. Megegyeztek abban, hogy sohasem alusznak úgy, hogy ne egymásról álmodjanak és megtartották szavukat. Tehát még Cosette minden álma is az övé volt. Szünet nélkül nézte a lányt és néha sóhajával simogatta a hajpihéket Cosette nyakán és azt mondogatta magának, hogy nincs egy sem ezen hajszálak közt, amely ne lenne az övé, Mariusé. Nézegette és imádta a dolgokat, amelyeket viselt, a szalagsokrát, a kesztyűjét, a kezelőjét, a cipőit, mint megszentelt dolgokat, melyeknek ő a gazdája, ura. Elgondolta, hogy ő az ura ezeknek a csinos gyöngyházfésűknek, amelyeket a hajában hordott és azt mondogatta magában, — a napvilágra törő gyönyör zavart és hangtalan dadogása — hogy nincs a ruhájának egy zsinórja, szoknyájának egy csokra, mellénykéjének egy ránca, amely ne lenne az övé. Cosette oldalán úgy érezte, mintha a tulajdona mellett lenne, a saját jószága mellett, a zsarnoka és a rabszolgája mellett. Ugyilátszott, annyira összeverték lelküket, hogy lehetetlen volna felismerniök, melyik lélek melyiké, ha vissza akarnák venni. — Ez itt az enyém. — Nem, az enyém. — Biztosítlak, hogy tévedsz. Ime, itt vagyok én. — Amiről azt hiszed, hogy te vagy, az én vagyok. — Marius olyan valami volt, ami Cosette egy részét alkotta és Cosette olyasmi volt, ami Marius egy részét alkotta. Marius úgy érezte, hogy Cosette benne él. Hogy Cosette az övé legyen, hogy bírja őt, ez nem különbözött attól, hogy lélekzetet vegyen. Ennek a hitnek, ennek a bódulatnak, ennek a hallatlan és tökéletes szüzi birtoklásnak, ennek a szuverénitásnak közepette hangzottak el a szavak: „Elutazunk“ — durva valósággal orditva oda neki: „Cosette nem a tied.“ Marius fölébredt. Hat hete, mondtuk, az életen kívül élt. Ez a szó: elutazni, durván visszarántotta az életbe.

Nem talált szavakat. Cosette csak azt érezte, hogy a keze hideg. Most a leány kérdezte tőle:

— Mi van veled?

Marius oly halkan, hogy Cosette alig hallotta meg, felelte:

— Nem értem, hogy mit mondtál.

A leány folytata:

— Ma reggel atyám meghagyta, hogy intézzem el minden apró dolgomat és legyek készen, hogy ideadja majd a fehérneműjét, hogy csomagoljak be, mert kénytelen egy utat tenni és el fogunk utazni, hogy majd nagy poggyászt kell csomagolni az én számomra és egy kicsit az ő számára, hogy mindezt készítsük el egy hét alatt és talán Angolországba utazunk.

— De hiszen ez szörnyű! — kiáltotta Marius.

Biztos, hogy ebben a pillanatban Marius elméjében semmiféle visszaélés a hatalommal, semmiféle erőszakosság, a legszélsőségesebb zsarnokok semmilyen szörnyette, sem Busiris, sem Tiberius, vagy VIII. Henrik cselekedetei nem voltak ahhoz foghatók, hogy Fauchelevant elviszi a lányát Angolországba, mert ott dolga van.

Gyenge hangon kérdezte Marius:

— És mikor utazol?

— Nem mondta meg, mikor.

— És mikor jössz vissza?

— Nem mondta meg, mikor.

Marius felemelkedett és hidegen szólt:

— Cosette, el fog menni?

Cosette feléje fordította aggodalommal telt szép szemeit és bizonyos zavarodottsággal kérdezte:

— Hová?

— Angolországba. El fog menni?

— Miért mondod nekem, hogy maga?

— Azt kérdezem, el fog-e menni?

— Mit akarsz, hogy cselekedjem? — szólt Cosette kezét tördelve.

— Tehát elmegy?

— Hát ha az atyám odamegy?

— Tehát elmegy?

Cosette megragadta Marius kezét és megszorította anélkül, hogy felelt volna.

— Jól van, — szólt Marius. Akkor én máshová megyek.

Cosette inkább megérezte, mint megértette e szavak értelmét. Ugy elsápadt, hogy az arca még a homályban is fehér lett. Azt dadogta:

— Mit akarsz ezzel mondani?

Marius reánézett, azután lassan az ég felé emelte szeméit és azt felelte:

— Semmit.

Amikor szempillája lefelé mozgott, látta, hogy Cosette rámosolygott. A szeretett nő mosolya olyan tiszta, hogy még éjjel is meglátjuk.

— Milyen ostobák vagyunk! Marius, van egy eszmém!

— Mi?

— Utazzál te is, ha mi elutazunk. Majd megmondom neked hová. Jer és keress fel ott, ahová megyünk.

— Marius most teljesen felébredt ember volt. Visszaesett a valóságba. Rákiáltott Cosettere.

— Veletek utazni! Bolond vagy? Ahhoz pénz kell, nekem pedig nincs! Angliába utazni? De hiszen én máris — nem tudom — több mint tiz arannyal tartozom Courfeyracnak, egy barátomnak, akit te nem ismeresz. Hiszen ócska kalapom van, amely nem ér három frankot, egy kabátom, amelyről hiányoznak elől a gombok, az ingem egészen rongyos, a cipőm lyukas, befolyik rajta a víz, a könyököm meg kilátszik. Hat hete nem gondolok reá és neked sem mondtam. Cosette! Én nyomorult vagyok. Te csak éjjel látsz engem és megajándékozol szerelmeddel. Ha nappal látnál, egy souval ajándékoznál meg! Angliába menni! Eh! Annyim sincs, hogy utlevelet váltsak! Nekiborult egy fának, amely ott állt és oda-támasztotta homlokát a fa kérgének, feje fölé emelve kezeit és nem érezve sem a fakérget, mely felhorzsolta homlokát, sem a lázt, amely halántékában kalapált, ott állt mozdulatlanul, készen arra, hogy elessék, mint a kétségbeesés szobra.

Sokáig maradt így. Egy örökkévalóságnak tetszett. Végre megfordult. A háta mögött halk, elfojtott, édes és szomorú hangot hallott.

Cosette volt, aki zokogott.

Több, mint két órája sirt már Marius oldalán, aki tőprengett.

Marius odalépett hozzá, térdreest előtte és lassan lehajtva fejét a földre, felemelte Cosette lábát, melynek hegye kilátszott a szoknya alól és megcsókolta.

Cosette csöndben tűrte. Vannak pillanatok, amikor a nő, mint egy sötét istennő fogadja el a szerelem hitvallását.

— Ne sirj, — szólt Marius.

A leány halkán felelte:

— Hiszen el kell talán mennem és te nem jöhetsz!

Marius ismét megszólalt:

— Szeretsz?

A leány zokogva felelt, az édenkertnek azt a szavát sirva feléje, amely könnyeken keresztül a legelbájolóbb:

— Imádlak!

Marius olyan csengéssel hangjában, amely kifejezhetlen cirógatás volt, folytatta:

— Ne sirj. Mondd, megteszed a kedvemért, hogy nem sírsz?

— Szeretsz? — kérdezte Cosette.

Marius megfogta a kezét.

— Cosette, én sohasem adtam senkinek a becsületszavamat, mert én félek a becsületszavamtól. Érzem, hogy az apám mellett van. Nos, hát becsületszavamat adom neked, a legszentebbet, hogy ha te elmész, meghalok.

A hangban, amellyel e szavakat kiejtette, oly csendes és ünnepélyes buskomorság volt, hogy Cosette megremegett. Érezte azt a hideget, amelyet az a szomorú és való dolog áraszt, amely mellettünk elhalad. A megrendültségtől megszünt sírni.

— Most figyelj ide — szólt Marius. — Ne várj engem holnap.

— Miért?

— Csak holnapután várj.

— Óh! Miért?

— Majd meglátod.

— Egy egész napig ne lássalak! De hiszen ez lehetetlen.

— Áldozzunk fel egy napot, hogy talán egy egész életet kapjunk.

És Marius halkán, mintegy magához beszélve hozzátette:

— Olyan ember az, aki semmit sem változtat a szokásain és soha nem fogadott senkit máskor, csak este.

— Milyen emberről beszélsz? — kérdezte Cosette.

— Én? Nem szóltam semmit.

— Mi az hát, amit remélsz?

— Várj holnaputánig.

— Azt akarod?

— Igen, Cosette.

Cosette két keze közé fogta Marius fejét és lábujj-hegyére ágaskodva, hogy közelebb legyen hozzá, a szemébe nézett és kereste a reménységet.

Marius folytatta:

— Arra gondolok, hogy szükséges, hogy te tudd az én címemet, ha valami történik. Nem lehet tudni. Én ennél a barátomnál lakom, akit Courfeyracnak hívnak, a Verrerie-utca 16. szám alatt.

Kotorászott a zsebében, egy zsebkést vett elő és a hegyével a falra karcolta

Verrerie-utca 16.

Cosette ezalatt megint úgy helyezkedett el, hogy a szemébe nézzen.

— Mondd meg, mire gondolsz. Marius, te valamire gondolsz! Mondd meg! Óh, mondd meg, hogy nyugodt legyen az éjszakám!

— Az én gondolatom ez: lehetetlen, hogy az Isten azt akarja, hogy mi elváljunk. Várj reám holnapután.

— Mit fogok csinálni addig? — szölt Cosette. — Te kint vagy, jársz-kelsz. Milyen szerencsések a férfiak. De én egyedül maradok itt. Óh, milyen szomorú leszek! Hát mit fogsz holnap este csinálni, mondd?

— Megpróbálok valamit.

— Akkor hát imádkozni fogok az Istenhez és rád fogok gondolni, hogy sikerüljön terved. Nem kérdezlek többé, mert nem akarsz. Te vagy az én uram. A holnap estét azzal fogom eltölteni, hogy Eurynthe dalát énekelek, amit te szeretsz és amit te egyszer odajöttél hallgatni az ablakom alá. De holnapután korán fogsz jönni. Várni foglak este pontosan kilenc órakor, figyelmeztetek. Istenem, de szomorú, hogy a napalok oly hosszúak! Megértetted: amikor kilencet üt az óra, a kertben leszek.

— És én szintén.

És anélkül, hogy szóltak volna, ugyanazon gondolattól indítva, hajtva attól a villamos áramtól, amely két szerelmest folytonosan összeköttetésben tart, mind a ketten meg részegülve a kéjtől egészen a fájdalomig, egymás karjaiba dőltek, észre sem véve, hogy ajkaik összetapadnak, míg elra-

gadtatástól kifordult szemeik könnyekkel telve, a csillagokat szemlélték.

Amikor Marius távozott, az utca kihalt volt. Ez volt az a pillanat, amikor Éponine követte a banditákat a körutig.

Mig Marius álmodozott, fejét a fához támasztva, egy gondolat villant át agyán; egy gondolat, amelyet sajnos ő maga is örültnek és lehetetlennek ítél. Erőszakos dologhoz folyamodott.

VII. Az öreg sziv és a fiatal sziv

Gillenormand papa ebben az időben jócskán tul volt kilencvenegyedik évén. Még mindig Gillenormand kisasszonnyal együtt lakott a Filles-du-Calvaire-utca 6. száma alatt, abban az ócska házban, amely az övé volt. Emlékeztünk, hogy egyike volt azon antik aggastyánoknak, akik szálegyenesen várják a halált, akiket a kor megterhel anélkül, hogy meggörnyesztené és akit még a bánat sem tud meghajlitani.

Azonban egy idő óta a leánya azt mondta: Atyám hanyatlik. Már nem pofozta a szolgálókat, nem kopogott a botjával többé oly hevesen a lépcső korlátján, ha Basque késétt az ajtónyitással.

A juliusi forradalom hat hónap alatt alig izgatta fel. Majdnem nyugodtan olvasta a Moniteur-ban az ily módon egymás mellé helyezett szavakat: *Humblot — Conté, Franciaország pairje*. A valóság az, hogy az aggastyán már csordulig tele volt fájdalommal. Nem átkozódott, nem adta meg magát, ez nem volt adva sem fizikai, sem erkölcsi természetben; de belsőleg érezte, hogy összeomlik. Négy esztendeje várta Mariust, szilárd lábbal, ez a helyes szó, azzal a meggyőződéssel, hogy ez a rossz kis fickó egyik vagy másik napon csenget majd ajtaján; most már oda jutott, hogy bizonyos komor órákban azt mondotta magának, hogy Marius már keveset várat magára. Nem a halál volt számára elviselhetetlen, hanem az a gondolat, hogy talán nem látja többé viszont Mariust. Mindezen napig nem jutott eszébe az, hogy talán többé nem látja Mariust. Most kezdett felöltleni benne ez a gondolat és megdermesztette. A távollét, amint ez mindig így van a természetes és igaz érzelmeknél, csak megnö-

velte nagyapai szeretetét a hálátlan gyermek iránt, aki így ment el. A decemberi éjjeleken tíz fokos hidegben gondol az ember legtöbbit a napra. Gillenormand ur teljesen képtelen volt, legalább így gondolta, hogy egy lépést is tegyen ő, a nagyapa, az unoka felé. Inkább megdöglöm — mondotta. Egyáltalán nem érezte, hogy neki nincsen igaza, de mélységes gyöngédséggel gondolt Mariusra, egy a tulvilág felé közeledő öreg, jó ember, néma kétségbeesésével.

Kezdte a fogait elveszteni, ami növelte szomorúságát.

Gillenormand ur dacára, hogy nem vallotta be önmagának, mert dühös volt emiatt és szégyelte, sohasem szeretett úgy egy meteszt, mint ahogy Mariust szeretete.

A szobájában a fejfáncosa elé, mint az első dolgot, amelyet meg akart pillantani felébredéskor, odahelyezettette másik lányának, annak, aki meghalt, Pontmercy asszonynak arcképét, abból az időből, amikor az tizennyolc esztendő volt. Szüntelenül ezt az arcképet nézegette. Egy nap, odáig jutott, hogy a képet szemlélve, azt mondotta:

— Ugy találom, hogy hasonlít hozzá.

— A nővéremhez? — kérdezte Gillenormand kisasszony.

Hát persze.

Az aggastyán hozzátette:

— És az apjához is.

Egy alkalommal, amikor lábát egymásra vetve, majdnem teljesen lezárt szemmel, levert testtartással ott ült, a leánya megkockáztatta, hogy azt mondja:

— Apám, még mindig annyira vágyódik utána?

Elhallgatott, nem merve tovább menni.

— Ki után? — kérdezte az öreg.

— Az után a szegény Marius után.

Az öreg felemelte agg fejét, sovány és ráncos öklét az asztalra tette és az ő legizgatottabb és legremegőbb hangján kiáltotta:

— Szegény Mariust mondod! Ez az ur bolond. Gonosz fickó, egy kis haszontalan, hálátlan, akinek se szive, se lelke, gőgös, gonosz ember!

És elfordult, hogy a leánya ne lássa meg a szemében a könnyet.

Három nappal később, négyórás hallgatás után, megszólalt, hogy leányának megmondja, ami mardosta:

— Volt szerencsém Gillenormand kisasszonyt megkérni, hogy sohase beszéljen nekem róla.

Gillenormand néni lemondott minden kísértésről és ezt az alapos diagnózist állapította meg: az apám sohasem szeretette a nővéremet, amióta azt az ostobaságot elkövette. Tiszta dolog, hogy utálja Mariust.

„Az ostobaság óta“ azt jelentette: amióta hozzámert az ezredeshez.

Egyébiránt, amint azt sejteni lehetett, Gillenormand kisasszony hajótörést szenvedett abban a kísérletében, hogy kedvencét, a lándzsás tisztet, Marius helyébe állítsa. Theodule behelyettesítése egyáltalán nem sikerült. Gillenormand ur nem fogadta el a személcserét. A szív ürességét nem lehet egy fedővel eltüntetni. Theodule a maga részéről örökséget szimatolt, de mégis visszariadt a fáradságtól, hogy tetszést nyerjen. A jó ember untatta a lándzsás tisztet és a lándzsás bosszantotta az öreget. Theodule hadnagy kétségkívül vidám volt, de fecsegő. Frivol, de közönséges. Szeretett jól élni, de rossz társaságban. Voltak metresszei, ez igaz és sokat beszélt erről, az is igaz, de rosszul beszélt. Minden tulajdonságának volt valami hiábája. Gillenormand ur már kimerült annak hallgatásában, hogy micsoda szerencséje van neki a kaszárnya körül, a Babilon-utcában. És azután Gillenormand hadnagy néhányszor egyenruhában jött a háromszinü kokárdával. Ez egyenesen lehetetlenné tette őt. Gillenormand papa azzal végezte, hogy leányának azt mondta:

— Már elegendem van ebből a Theoduleból. Fogadd te, ha kedved van, nekem nincsenek inyemre a hadiemberek béke idején. Nem tudom, nem szeretem-e jobban a verekedő frátereket, mint azokat, akik a verekedő frátereket nevelik. Mindent egybevetve, a pengék csengése a csatában kevésbé nyomoruságos, mint a kardhüvely csörgése a járdán. És azután úgy hadonászni, mint egy szájhős és úgy fűzni magát, mint egy kisasszonyka, mellfűzőt viselni a vért alatt, duplán nevelés. Ha valaki igazi ember, akkor egyformán távol tartja magát a hengegéstől és a rakoncátlanságtól. Sem megbízhatóság, sem jószív. Tartsd meg magadnak a Theoduleödöt.

Hiába mondta neki leánya:

— Mégis csak az unokaöcséd.

Kiderült, hogy Gillenormand ur, aki a lábaujja körméig nagypapa volt, egyáltalán nem óhajtott nagybácsi lenni.

Végeredményben, minthogy volt neki esze és összehasonlított. Theodule csak arra volt jó, hogy még jobban bánkódják Marius után.

Egy este, junius negyedike volt, ami nem akadályozta meg Gillenormand papát, hogy alapos tüzet ne rakasson a kandallóban, elbucszott leányától, aki a szomszéd szobában varrt. Egyedül volt a szobájában, karosszékében, lábával a párnáján, félig beburkolva vastag takarójába, odakönyökölve az asztalra, melyen zöld ernyő alatt két gyertya égett, kezében könyvet tartva, melyből azonban nem olvasott. Mint rendesen, most is hosszú kabátjába volt öltözve és Garat egy régi arcképéhez hasonlított. Az utcán utánamentek volna ebben az öltözetben, de a leánya mindig egy hosszú palástot borított az öreg vállára, ha kiment és így elfödte ruháját. Odahaza, kivéve felkeléskor, vagy lefekvéskor, sohasem viselt hálóköntöst. — Ez nagyon öregít, — mondotta.

Gillenormand papa szerelmesen és keserőséggel gondolt Mariusra és mint rendesen, a keserőség uralkodott. Gyöngédsége mindig avval végződött, hogy forni kezdett és méltatlankodásba csapott át. Már azon a ponton volt, amikor az ember keres okot, hogy elfogadja azt, amit eddig visszautasított, vagy magyarázatot keres a lemondásra. Azt mondogatta, hogy már nincs többé ok, miért jönné vissza Marius; hogyha vissza kellett volna jönnie, már megtette volna, hogy le kellene már mondani Mariusról. Megpróbálta, hogy hozzá szokják a gondolathoz, hogy ez a dolog befejeződött és hogy meg fog halni anélkül, hogy viszontlássá „ezt az urat“. De egész természete fellázadt az ellen. Régi, atyai indulata nem tudott ebbe belenyugodni. — Mit! — szólt és ez volt a fájdalmas refrénje — nem jön vissza! — Fakó feje mellére hanyatlott és ő panaszos és zavart pillantással meresztette szemét a kandalló parázsába.

Mikor a legmélyebben merült el ebbe az álmodozásba, öreg szolgája, Basque, lépett be és megkérdezte:

— Nagyságos ur, fogadja Marius urat?

Az aggastyán felegyenesedett ültében halottsápadtan, egy holttetemhez hasonlóan, amely valami galvanikus lökés foly-

tán emelkedik fel. Minden csepp vére a szívébe tódult. Azt dadogta:

— Milyen Marius ur?

— Nem tudom — felelte Basque megfélemlítve és elégedetlenül a gazda viselkedése által — nem láttam. Nicolette jött és mondta nekem: egy fiatalember van lent, mondja meg, hogy Marius ur.

Gillenormand papa mély hangon hebegte:

— Vezesse be.

És ugyanabban a helyzetben maradt, remegő fejjel, az ajtóra szegzett tekintettel. Az ajtó kinyílt, egy fiatalember lépett be. Marius volt.

Marius megállt az ajtóban, mintegy várva, hogy felszólítsák a belépésre.

Majdnem nyomoruságos öltözete nem tünt fel a félhomályban, amelyet a lámpaernyő idézett elő. Csak nyugodt és komoly arcát lehetett látni, mely különösen szomorú volt.

Gillenormand papa megbénítva a meghökkenéstől és örömtől, néhány pillanatig úgy maradt, hogy nem látott mást, mint valami fényt, mint amikor egy tünemény előtt állunk. Közel volt hozzá, hogy elájuljon. Valami vakító fénykévéen keresztül látta Máriust. Valóban ő volt, valóban Márius!

Végre! Négy év után! Hogy úgy mondjuk, megragadta a fényt egyetlen pillantással. Szépnek találta. Nemesnek. Választékosnak. Megnőttnek, meglett embernek, megfelelő viselkedésűnek, elragadó modorúnak. Kedve lett volna kitérni karjait, magához hívni, odamenni hozzá, benseje felolvadt az elragadtatásban, szeretetteljes szavak kavarodtak csordultig kebelében, végre mindez a gyöngédség kitört és az ajkaira tódult és a kontraszt folytán, amely természetének alapja volt, keménység hagyta el ajkát. Durván így szólt:

— Miért jött ide?

Marius zavartan felelt:

— Uram . . .

Gillenormand ur azt akarta volna, hogy Marius dobja magát a karjaiba. Elégedetlen volt Mariussal és önmagával. Érezte, hogy durva volt és Marius hideg. A jó öreg számára kibírhatatlan és zavaró aggodalom volt, azt érezni, hogy belül mennyire gyöngéd és kívülről nem tud más lenni, mint ke-

mény. A keserűség megint elfogta. Türelmetlen hangon szakította félbe Mariust:

— Akkor hát miért jön ön?

Ez az „akkor hát“ azt jelentette: ha nem azért jön, hogy megöleljen.

Marius nagyapjára nézett, akinek arca a sápadtságtól olyan volt, mintha márványból való lenne.

— Uram...

Az aggastyán szigorú hangon folytatta:

— Azért jött, hogy bocsánatot kérjen? Belátja hibáit?

Azt hitte, hogy kellő mederbe hozza Mariust és a „gyermek“ ellágyul. Marius összerázkódott. Ez annyi lett volna, mint dezavualni apját; lesütötte szemeit és azt felelte:

— Nem, uram!

— Hát akkor — kiáltotta türelmetlenül az aggastyán megragadó fájdalommal és haraggal telve — mit akar tőlem?

Marius összetette kezeit, egy lépést tett előre és halk, remegő hangon így szólt:

— Uram! Legyen irgalommal irántam.

Ez a szó megindította Gillenormand urat. Ha előbb jött volna, várta volna. De most tulságosan későn jött. A nagyapa felemelkedett. Mindkét kezével botjára támaszkodott, ajkai fehérek voltak, homloka remegett, azonban magas termete tulemelkedett Mariuson.

— Irgalommal ön iránt? Uram! A serdülő ifju kér irgalmat a kilencvenegy éves aggastyántól! Ön most lép be az életbe, én most távozom belőle. Ön megy a színházba, a bálba, a kávéházba, a billiárdasztalhoz, önnek van szelleme, ön tesz az asszonyoknak, szép fiu, én krárogok, a nyár közepén, a párnáimon, ön gazdag mindabban, ami igazi gazdagság, az enyém az aggkor minden szegénysége, a gyöngeség, az elszigeteltség, önnek megvan a harminckét foga, a jó gyomra, az éles szeme, az ereje, az étvágya, az egészsége, a jókedve, egy egész erdő fekete haja, nekem még fehér hajam sincs, elvesztettem a fogaimat, a lábaim sem bírnak, elvesztem emlékezőtehetségemet, három utca nevét zavarom össze folyvást, a Charlot-utcáét, a Chaume-utcáét és a Saint-Claude-utcáét, ott tartok; ön előtt áll az egész napsugaras jövő, én kezdek belőle egy csepet sem látni, annyira haladok előre az éjszakában. Ön szerelmes természetesen, engem nem szeret a világom

senki. És ön kér tőlem irgalmat. Teringette, Molière elfelejtkezett erről. Ha önök, ügyvéd urak ilyen ügyesen tréfálgoznak az igazságügyi palotában, igazán kalapot emelek önök előtt. Nagy kópék.

És a kilencvenégyéves haragos és komoly hangon ismételte:

— Nos hát mit akar tőlem?

— Uram, — szólott Marius — tudom, hogy a jelenlétem visszatetsző önnek, de csak azért jöttem, hogy egy dolgot kérjek öntől és azután rögtön távozzom.

— Ostoba! — szólott az aggastyán. — Ki mondja önnek, hogy távozzék?

Ez volt a fordítása a gyöngéd szónak, mely az öreg szive mélyén rejtőzött: De kérj már hát bocsánatot! Ölelj már meg!

Gillenormand ur érezte, hogy Marius néhány pillanat múlva el fogja hagyni, hogy a rossz fogadtatás visszariasztotta őt, hogy a keménysége elkergette, mindezt mondotta önmagának és a fájdalom fokozódott és ahogy a fájdalom rögtön haraggá változott, a keménysége is nagyobb lett. Azt akarta, hogy Marius értse meg és Marius nem értette meg. Ez pedig az öreget dühössé tette. Tovább folytatta:

— Hogyan, ön félretölt engem, a nagyapját, elhagyta a házat, hogy elmenjen, nem tudom hová, megszorította nagynénjét, ön — ez magától értetődik — kellemesebbnek tartotta a legényéletet, kószálni, hazajönni, amikor tetszik, mulatni, életjelt sem adott magáról, adósságokat csinált anélkül, hogy csak szólt volna is, hogy fizessem ki őket, ablakbeverő, garázdálkodó lett és négy év múlva idejön hozzám és nincs más mondanivalója mint ez!

Ez az erőszakos mód, hogy az unokát a gyöngédség felé lökje, nem eredményezett mást, minthogy Marius hallgatott. Gillenormand ur keresztbefonta karjait, egy olyan mozdulat, amely nála különösen parancsoló volt és Mariust keserűen következőkép szőlitotta meg:

— Végezzünk. Ön azért jött, hogy valamit kérjen tőlem, mondja ön. Nos hát mi az? Beszéljen.

— Uram, — szólott Marius olyan ember tekintetével, aki érzi, hogy egy mélységbe fog zuhanni — azért jöttem, hogy engedelmét kérjem, hogy megősiülhessek.

Gillenormand ur csegetett. Basque benyitotta az ajtót.

— Küldje ide a leányomat.

Egy másodperccel később az ajtó ismét megnyílt, Gillenormand kisasszony nem lépett be, de megmutatta magát. Marius némán lelógó karokkal állt ott, mint valami gonosztevő. Gillenormand ur fel és alá járt a szobában. A leánya felé fordult és így szólt hozzá:

— Semmi. Ez Marius ur. Mondjon neki jónapot. Ez az ur nősülni akar. Ez az egész. Elmehet.

Az aggastyán szavainak azok rövid és szaggatott hangja különös súlyt adott. A nagynéni zavart pillantással nézett Mariusra, úgy látszik, alig ismerte meg, nem kerülte el figyelmét sem egy szó, sem egy mozdulat és apja óhajtására gyorsabban tűnt el, mint egy szalmaszál a vihar közeledtére.

Ezalatt Gillenormand papa ismét odatámaszkodott a kandallóhoz.

— Nősülni! Huszonegyéves korára! Ezt jól megcsinálta! Éppen csak engedélyt kell kérnie! Egy alakiség! Üljön le uram. Nos ön átment egy forradalmon, amióta szerencsém volt önt látni. A jakobinusok kerültek felül. Elégedettnek kellett lennie. Nem lett köztársasági, amióta báró lett? Ez önre vallana. A köztársaság mártás lenne a bárósághoz. Nem tüntették ki a juliusi nap miatt? Egy kicsit ön is elfoglalta a Louvret? Itt a közelben, a Saint Antoine-utcában, szemben a Nonnains-de-Hyères-utcával egy golyó furódott a falba a harmadik emeleten és ez a felírás van alatta: „1830 július 28.“ Menjen, nézze meg. Az jó hatást tesz. Áh! szép dolgokat csinálnak az ön barátai! Apropos, nem csinálnak egy kutat Berry herceg ur szobra helyébe? Tehát ön nősülni akar. Kit akar elvenni? Szabad indiszkréciónélkül megkérdezni?

Megállt és mielőtt Mariusnak ideje lett volna felelni, erőszakosan hozzátette:

— Ah értem, önnek állása van? Vagyont szerzett? Menyit keres ön ügyvédi minőségében?

— Semmit — felelte Marius csaknem vad szilárdsággal és elszántsággal.

— Semmit? Nincs többje, mint ezerkétszáz frank évente, amit tőlem kap?

Marius nem felelt. Gillenormand ur folytatta:

— Akkor értem, tehát a leány gazdag?

— Mint én.

- Hogyan, nincs hozománya?
— Nincs.
— Talán örökölni fog?
— Nem hiszem.
— Egész meztelen! Micsoda az apja?
— Nem tudom.
— És hogy hívják?
— Fauchelevent kisasszony.
— Fauche micsoda?
— Fauchelevent.
— Fuj, — szólt az aggastyán.
— Uram! — kiáltotta Marius.

Gillenormand ur olyan ember hangján szakította félbe, aki önmagához beszél.

— Ez az, huszonegy esztendő, nincs állása, ezerkétszáz frank évi jövedelme van, Pontmercy báróné öméltósága meg majd a kofához tíz fillérért petrezselymet vásárolni.

— Uram, — szólalt meg ismét Marius, az utolsó tünőféiben lévő reménység zavarával — könyörögve kérem! Az ég nevében könyörögök összetett kezekkel, uram, a lábai elé vetem magam, engedje meg, hogy megnősüljek.

Az aggastyán élesen és gyászosan nevetett fel, nevetése köhögésbe fulladt, miközben beszélni kezdett.

— Ah! ah! ah! Ön úgy szólt magához: Teringette! Felkeresem ezt az öreg parókát, ezt a lehetetlen romhalmazt! Milyen kár, hogy még nem vagyok huszonöt éves. Hogy küldenék én teneked egy tiszteletteljes meghívást. Hogy kerülnék téged. Azt mondanám: Öreg hülye, te tulságosan boldog vagy, ha engem látsz. Kedvem van megnősülni, kedvem van feleségül venni akárki kisasszonyt, bárki ur lányát, nincs cipőm, neki nincs inge. Azért mindegy, kedvem van a karrieremet vizbe dobni, a jövőmet, a fiatalságomat, az életemet, kedvem van beleugrani a nyomoruságba egy asszonnyal a nyakamon, ez az én ötletem, kell hogy beleegyezzél. És az öreg hülye beleegyeznék. Menj fiam, ahogy akarod. Kösd magadhoz az utcát, vedd el a te porfelhőkisasszonyodat, vagy hogy hívják... Soha uram! Soha!

— Atyám!

— Soha!

Arra a hangra, amelyen ezt a „soha“ szót kimondta,

Marius minden reményét elvesztette. Lassu léptekkel, lehor-gasztott fejjel, támolyogva még jobban hasonlítva ahhoz, aki meghal, mint ahhoz, aki távozik, végigment a szobán. Gille-normand ur szemével követte és abban a pillanatban, amikor az ajtó kinyílt és Marius ki akart rajta lépni, négy lépést tett avval az élénkséggel, mely a zsarnoki, elkényeztetett aggastyá-nokat jellemzi, galléronragadta Mariust, erélyesen visszavezette a szobába, belelökte egy karosszékbe és így szólt:

— Beszélj el nekem ezt!

Az az egyetlen szó, „atyám“, mely Marius száján kicsu-szott, idézte elő a forradalmat.

Marius zavartan nézett reá. Gillenormand ur mozgékony arca immár nem fejezett ki mást, mint nyers és kifejezhetetlen kedélyességet. Az őt helyet adott a nagyapának.

— Gyerünk, lássuk, meséld el a szerelmeidet, mondj el mindent. Teringettél! hogy a fiatalemberek milyen buták!

— Atyám! — ismételte Marius.

Az aggastyán egész arcát leirhatatlan ragyogás sugá-rozta be.

— Igen, ez az, nevezd el atyádnak és majd meglátod!

Most már valami olyan jó, olyan nyájas, olyan nyílt, olyan atyai volt ebben a nyersségben, hogy Marius az elbátortalano-dásból a reménységbe való hirtelen átmenetbe egészen bele-kábult és belebódult. Ott ült az asztal mellett, a gyertyák fénye kiemelte ruhája ziláltságát, melyet Gillenormand papa csodál-kozva vett észre.

— Nos hát, apám — szólt Marius.

— No né — szakította félbe Gillenormand ur — tehát tényleg semmi pénzed nincs? Ugy vagy felöltözve, mint egy tolvaj.

Kotorászott egy fiókban és egy erszényt szedett elő, melyet az asztalra tett.

— Nézd, itt van száz arany, vásárolj magadnak egy ka-lapot.

— Atyám, — folytatta Marius — jó atyám, ha tudnád! Szeretem őt! El sem hinné, először, amikor megpillantottam, ez a Luxembourgban volt, ő odajött; kezdetben nem nagyon figyeltem, de azután nem tudom, hogyan jött, szerelmes lettem beléje. Óh milyen boldogtalanná tett ez engem! Végre most lá-tom őt mindennap, az ő otthonában, az apja mit sem tud,

képzelve, el akarnak utazni, mi a kertben találkozunk esténként, az apja Angliába akarja vinni, akkor én azt mondtam magamban: Felkeresem nagyapámat és elmondom neki a dolgot. Inkább megőrülök, meghalok, beteggé teszem magam, a vízbe dobom magam. Feltétlenül kell hogy feleségül vegyem, mert különben megőrülök. Nos hát itt van az egész valóság, nem hiszem, hogy elfelejtettem volna valamit. Ő egy kertben lakik, ahol egy rács van, a Plumet-utcában. Ez az Invalidusok felé van.

Gillenormand papa ragyogó arccal ült Marius mellett. Hallgatta és falta szavának hangját. Ugyanakkor egy nagy adag burnótot tömött az orrába. Erre a szóra, Plumet-utca, abba hagyta a szipákolást és a burnót maradékát a térdére ejtette.

— Plumet-utca! Ugy mondtad, Plumet-utca? Lássuk csak! Nincs arrafelé egy kaszárnya? De igen, ez az! Az unokafivéred, Theodule beszélt nekem róla. A lándzsás, a tiszt. Egy lányka, barátocskám, egy lányka! Teringettét, úgy van, Plumet-utca. Ezt nevezték valamikor Blomet-utcának. Ime most már eszembe jut. Hallottam beszélni erről a kicsikéről a rács mögött, a Plumet-utcában. Egy kertben. Egy Pamela. Nincs rossz izlésed. Azt mondják, csinos. Köztünk maradjon, hogy ez a huncut lándzsás egy kissé udvarolt neki, úgy hiszem. Nem tudom mennyire jutott vele. Végre is az mindegy, különben is nem kell azt elhinni. Ő dicsekedett. Marius! Nagyon helyesnek találom, ha egy fiatalember, mint te, szerelmes. Ez illik korodhoz. Jobb szeretem, ha szerelmes vagy, mint ha jakobinus vagy. Jobb szeretem, hogyha egy kotillonért, az ördögbe is, ha husz kotillonért rajongsz, mint ha Robespierre urért. Ami engem illet, annyit meg kell adnom önmagamnak, hogy én egész életemben sem szerettem mást, mint az asszonyokat. Szép lányok, szép lányok, az ördögbe is! Ez ellen nem lehet semmit tenni. Ami a te kicsikédet illeti, ő titokban fogad téged, hogy a papa ne tudja. Ez rendben van. Nekem is voltak ilyen ügyeim. Több mint egy. Tudod, hogy mit tesz az ember? Nem szabad vadul nekimenni a dolognak; az ember nem dobja magát bele a fragikusba; az ember nem szalad mingyárt az anyakönyvvezető urhoz és a válszalagjához, hogy megházasodjék. Az ember egész egyszerűen okos fiu marad. Az ember felkeresi a nagyapát, aki alapjában véve jó ember és aki mindig tartogat néhány tekercs aranyat egy régi fiókban, az ember azt mondja:

nagypapa, ime így van. És a nagypapa azt mondja: ez igen helyes. Kell, hogy a fiatalság előre jöjjön és az öregek utat engedjenek. Én is voltam fiatal, te is öreg leszel. Menj fiám, te tovább fogod adni ezeket a te unokádnak. Ime kétszáz dupla arany. Mulass, terringettét! Nincs jobb annál! Így kell ennek az ügynek elmulnia; az ember egyáltalán nem házasodik, de ez nem akadályoz meg semmit. Megértettél?

Marius megdermedten és képtelenül, hogy egy szót is szóljon, csak fejével intett, hogy nem.

Az öreg nevetésbe tört ki, meghunyorgatta szemhéját, megveregette Marius térdét, titokzatosan a szeme közé nézett és a leggyöngébb módon felhuzva a vállát, így szólt:

— Csacsi! Tedd a szeretődde!

Marius elsápadt. Nem értett semmit abból, amit nagypapa elmondott. Ez a fecsegés a Blomet-utcáról, Pameláról, kasszárnyáról, lándzsásról úgy vonult el Marius előtt, mint valami fantazmagória. Mindebből semmi sem vonatkozhatott Cosette-re, aki egy lilium volt. Az öregur elkalandozott. De ez az elkalandozás egy olyan szóban végződött, amelyet Marius megértett és amely halálos sértés volt Cosette-tel szemben. Ez a szó, tedd szeretődde, úgy hatolt be a szigorú fiatalember szívébe, mint egy kard.

Felemelkedett, felvette a kalapját, amely a földön feküdt, szilárd és határozott léptekkel az ajtó felé ment. Ott megfordult, mélyen meghajolt nagypapa előtt, felvetette fejét és megszólalt:

— Öt év előtt megsértette az apámat; ma megsérti a feleségemet. Már nem kérek öntől semmit, uram. Isten önnel!

Gillenormand papa megdöbbenve kinyitotta a száját, kinyújtotta a karját, megpróbált felemelkedni és mielőtt egy szót is ki tudott volna ejteni, az ajtó ismét bezárult és Marius eltűnt.

Az aggastyán néhány pillanatig mozdulatlanul, mintegy földresujtottan maradt, anélkül, hogy beszélni, vagy lélekzeni tudott volna, mintha egy kéz ragadta volna torkon és szorította volna meg nyakát. Végre elszakította magát karosszékétől, az ajtóhoz futott, ahogy csak futni lehet kilencvenegy éves korban, kinyitotta és azt kiáltotta:

— Segítség! Segítség!

A leánya jelent meg. Azután a szolgák. Siralmas remegéssel szólalt meg az öreg:

— Fussatok utána! Fogjátok meg! Mit tettem neki? Ő boldon! Ő elmegy! Óh Istenem! Ezuttal nem fog többé visszajönni!

Odalépett az ablakhoz, amely az utcára nyílt, kinyitotta aszott, öreg kezeivel, több mint féltetéssel kihajolt az ablakon, mialatt Basque és Nicolette hátulról visszatartották és azt kiáltotta:

— Marius! Marius! Marius! Marius!

Azonban Marius már nem hallhatta és e pillanatban a Saint-Louis-utca sarkán fordult be.

A kilencven éves aggastyán két, vagy háromszor emelte halántékához két kezét; halálos gyötrelem tükröződött arcán. Támolyogva megkapaszkodott egy karosszékekben, hang nélkül, könny nélkül dörzsölve fejét és bambán mozgatva ajkait s nem volt a szemében és a szívében más, mint valami gyászos és mélységes dolog, ami az éjszakához hasonló.

KILENCEDIK KÖNYV

Hová mennek ?

I. Jean Valjean.

Jean Valjean ugyanezen a napon délután négy óra tájban egyedül ült a Marsmező egyik legelhagyatottabb lejtőjén. Tán okosságból, tán a vágytól, hogy magába szálljon, vagy tán egészen egyszerűen azon észrevehetetlen szokásváltoztatások egyikeként következtében, amelyek apránként mindenki életében előfordulnak, mostanában elég ritkán ment ki Cosette-tel. Munkászubony és sűrű posztónadrág volt rajta és széles ellenzőjű sapkája eltakarta arcát. Jelenleg nyugodt és boldog volt Cosette oldalán; az, ami egy ideig megrémítette és megzavarta, elmúlt; azonban egy vagy két hét óta más természetű nyugtalanságok bántották. Egy nap, amikor a köruton sétált, Thénardier pillantotta meg; hála az áruhájának, Thénardier nem ismerte őt meg; de azóta Jean Valjean több ízben viszontlátta őt és immár bizonyossága volt, hogy Thénardier ebben a városnegyedben kószál. Ez elég volt, hogy nagy gondot okozzon neki. Thénardier jelenléte minden veszélyt egyszerre jelentett.

Azonkívül Páris nem volt nyugodt. A politikai zavarok

azzal a kellemetlenséggel jártak mindenki számára, akinek életében valami rejtegetni való dolga volt, hogy a rendőrség nagyon nyugtalan és gyanakodó lett és hogy nyomozva egy olyan ember után, mint Pepin vagy Morey, nagyon könnyen bukkanhatott olyan emberre, mint Jean Valjean.

Mindezen szempontok miatt aggodalmas volt.

Végül egy kimondhatatlan tény, amely meglepte őt és amitől még most is melege volt, járult hozzá, hogy éber legyen. Ugyanaznap reggel egyedül kelt fel a házban és a kertben sétálva, mielőtt még Cosette ablakainak zsalui fel lettek volna tárva, hirtelen ezt a sort látta belekarcolva a falba; valószínűleg egy szöggel:

Verrerie-utca 16.

A karcolás egészen friss volt, a bevésés egészen fehér, a régi fekete alapon, a fal tövében az írás alatt egy szamárkóró virágján még ott volt a mézpor, egészen frissen. Valószínűleg az éjjel írták. Mi volt ez? Egy cím? Egy jel mások számára? Egy közlés az ő számára? Akármelyik eset állt fenn, bizonyos volt, hogy a kertbe ismeretlenek hatoltak be. Visszaemlékezett azokra a különös eseményekre, amelyek már megzavarták a házat. Az elméje ezen a téren mozgott. Őrizkedett attól, hogy Cosette-tel beszéljen a szögről, a falra karcolt sorról, mert félt, hogy megrémiti.

Mindezeket megfontolva és mérlegelve, Jean Valjean arra határozta el magát, hogy elhagyja Párist, sőt magát Franciaországot és átvonul Angolországba. Előkészítette erre Cosette-et. Nyolc napon belül akart utazni. Leült a Marsmező lejtőjén, mindenféle gondolatot forgatva elméjében. Thénardier, a rendőrség, ez a különös sor írás a falon, ez az utalás, a nehézség, hogy utlevelet szerezzen.

Ezen töprengések közepette észrevette, hogy valaki megállt a lejtő szélén, közvetlenül mögötte. Meg akart fordulni, amikor egy négyrét hajtott papirdarab esett a térdére, mintha egy kéz eresztette volna el a feje fölött. Kezébe vette a papírost, kitergette és elolvasta a szót, ami nagy betűkkel, ceruzával volt ráírva: *Költözőkődjék ki.*

Jean Valjean élénken felugrott, de már senki sem volt a lejtőn: körülnézett és egy lényt vett észre, amely nagyobb, mint egy gyermek, kisebb, mint egy férfi és szürke zubbony,

továbbá porszinü velurnadrág volt rajta. Az alak éppen akkor lépett át a kerítésen és leereszkedett a Marsmező árkába.

Jean Valjean azonnal hazament és mélyen elgondolkodott

II. Marius

Marius kétségbeesve távozott el Gillenormand urtól. Nagyon kis reménnyel lépett be oda, de óriási reménytelenséggel jött el.

Egyébiránt azok, akik megfigyelték az emberi sziv kezdő lépéseit, meg fogják érteni, a lándzsás, a tiszt, a Theodole unokafivér semmiféle árnyékot nem hagyott agyában. A drámai költő látszólag remélhette volna, hogy bizonyos bonyodalnak követik ezt a közlést, amelyet a nagyapa tett az unokának. Hanem amit a dráma itt nyerne, azt az igazság elveszíténé. Marius abban a korban volt, amikor a tényleges rosszal szemben sem hisz az ember el semmit; később elérkezik az idő, amikor az ember mindent elhisz. A gyanu nem más, mint ránc. A legelső ifjuságnak még nincsenek ráncai. Az, ami felborítja Otellót, elsiklik Candide mellett. Cosette-et gyanusítani! Egész csomó bűn van, amit Marius sokkal könnyebben követett volna el. Elkezdett kószálni az utcákon, menedéke azoknak, akik szenvednek. Nem gondolt semmire sem, amiről emlékezhetett volna. Reggel két óraker hazatért Courfeyrachoz és teljesen felöltözötten vetette magát matracára. Már süttött a nap, amikor elaludt abból a rettenetes félálomból, amely megengedi, hogy az agyvelőben a gondolatok ide oda járkáljanak. Amikor felébredt, ott látta állni a szobában kalappal a fején, készen a távozásra, nagyon elfoglalva, Courfeyracot, Enjolrast, Feuillyt és Combeferret.

Courfeyrac azt mondta neki:

— Lamarque tábornok temetéséről jössz?

Mariusnak úgy tetszett, hogy Courfeyrac kinaiul beszél.

Valamivel később ő is elment. Zsebébe tette azokat a pisztolyokat, amelyeket Javert reája bizott a február harmadiki kaland alkalmával és amelyek kezei közt maradtak. Ezek a pisztolyok még töltve voltak. Nehéz volna megmondani, hogy milyen homályos gondolatja volt, amikor a pisztolyokat magához vette.

Egész nap kószált, anélkül, hogy tudta volna hol; időn-

ként esett, ő egyáltalán észre sem vette; ebédre egy souéرت zsemlyét vett egy péknél, zsebrevágta és elfelejtette. Ugy látzott, hogy megfürdött a Szajnában, anélkül, hogy tudott volna róla. Vannak pillanatok, amikor az embernek a koponyája alatt tüzes kályha van. Marius is ilyen pillanatban volt. Nem remélt már semmit, nem félt már semmitől; ezt tette már az előző este óta. Lázás türelmetlenséggel várta az estét. Csak egy tiszta gondolata volt már, hogy kilenc órakor látni fogja Cosette-et. Ez az utolsó boldogság volt mostan egész jövője; azután a sötétség. Időnként folyvást a legelhagyatottabb körutakon járkálva, úgy tetszett, hogy Párisban különös zajt hall. Kizökkent álmodozásából és azt kérdezte önmagától: harcolnak?

Amikor az este beállt, pontosan kilenc órakor, ahogy megigérte Cosettenek, a Plumet-utcában volt. Amikor a rács-hoz közeledett, minderről megfeledkezett. Negyvennyolc órája nem látta Cosette-et, most fogja viszontlátni, minden más gondolat kitörlődött agyából és nem érzett már mást, mint mély és határtalan örömet. Azok a percek, amelyekben századokat él át az ember, mindig oly uralkodók és csodálatosak, hogy abban a pillanatban, amikor elmúlnak, teljesen megtöltik a szívet.

Marius félretolta a vasrudat és bement a kertbe. Cosette nem volt azon a helyen, ahol rendszerint várta. Áthatolt a sűrűn és odament a veranda melletti beszögelléshez. Ott vár — mondotta magában. Cosette nem volt ott. Felemelte szeméit és meglátta, hogy a ház redőnyei le vannak eresztve. Körülment a kertben, a kert elhagyatott volt. Akkor visszament a házhoz és megörülve a szerelemtől, bódultan, megrettenve, felháborodva a fájdalomtól és nyugtalanságtól, mint egy gazda, aki alkalmatlan órában jön haza, kopogott a redőnyön. Kopogott, kopogott még egyszer, megkockáztatta, hogy az ablakot látja kinyitni és megjelenni az apa komor arcát, aki azt kérdezi tőle: Mit akar? De az már semmi sem volt ahhoz képest, amit sejtett. Amikor már kopogott, megszólalt és hívta Cosette-et. — Cosette! — kiáltotta. — Cosette! — ismételte parancsolóan. Senki sem felelt. Vége volt. Senki sem volt a kertben, senki sem a házban.

Marius kétségbeesetten meresztette szemét erre a gyászos házra, amely épp oly fekete, épp oly csendes és épp oly üres

volt, mint egy sir. Nézte a kőpadot, amelyen annyi imádandó órát töltött Cosette mellett. Aztán leült a veranda lépcsőjére, szelidséggel volt tele a szive és elszántsággal, áldotta szerelmét gondolata mélyén és azt mondotta magában, hogy miután Cosette elutazott, nincs egyéb számára, mint hogy meghaljon.

Hirtelen egy hangot hallott, amely, úgy látszott, az utcáról jön és a fákon keresztül kiáltott feléje:

— Marius ur!

Marius felállt.

— Mi az? — szólt.

— Marius ur, ott van ön?

— Igen.

— Marius ur, — szólalt meg ismét a hang — az ön barátai várják önt a torlaszon, a Chanfrerie-utcában.

Ez a hang nem volt előtte teljesen ismeretlen. Hasonlított Éponine durva és rekedt hangjához. Marius a rácshoz futott, félretolta a mozgó rudat, átdugta a fejét és látott valakit, akit fiatalembernek nézett és aki eltűnt az est homályában.

III. Mabeuf ur

Jean Valjean erszénye haszontalan volt Mabeuf ur számára. Mabeuf ur az ő tiszteletreméltó gyermekes szigorával egyáltalán nem fogadta el a csillagok ajándékát; egyáltalán nem ismerte el, hogy egy csillag pénzzé válhatik Louis d'orok alakjában. Nem találta ki, hogy az, ami az égből esett, Gavrochetől jött. Odavitte az erszényt a negyedbeli rendőrkapitányhoz, mint elvesztett tárgyat, melyet a megtaláló a rekla máló rendelkezésére bocsát. Az erszényt tényleg elvesztették. Természetesen senki sem reklamálta és ez egyáltalán nem segített Mabeuf uron.

Különben Mabeuf ur tovább süllyedt.

Az indigóval tett tapasztalatok nem sikerültek jobban a fűvészkertben, mint az ő austerlitz-i kertjében. Mult évről tartozott a házvezetőnőjének a fizetésével, most pedig, láttuk, tartozott a házbérrel. A zálogház a lefolyt tizenhárom hónap eltelte után eladta az ő Flórája rezét. Valami rézüstös üstöket csinált belőle. Minthogy nem volt reze és nem tudta befejezni még azokat a példányokat sem, amelyek a birtokában

voltak még, potom áron odaadta egy antikváriusnak a deskákat és a szöveget, mint hibás dolgokat. Semmi sem maradt meg számára élete nagy munkájából. Nekilátott, hogy meg egye azt a pénzt, amelyet ezekért a példányokért kapott. Amikor látta, hogy ez a gyöngé pénzforrás kimerült, lemondott a kertjéről és parlagon hagyta. Már azelőtt és sokkal azelőtt lemondott a két tojásról és a darab marhahusról, amelyet időnként evett. Kenyeret és burgonyát ebédelt. Eladta utolsó butordarabjait, azután mindent, amiből két példánya volt meg, akár deszka, akár ruha, vagy felsőruha volt, utána a növénygyűjteményeit és bélyegeit, de még megvoltak legbecsesebb könyvei, köztük több nagyon ritka, pl. többek között a „*Quadrains historiques de la Bible*“ 1560-iki kiadásban, Pierre de Besse *Concordance des Bibles* című műve, *Marguerites de la Marguerite*, Jean de la Haye-tól, a navarrai királynő ajánlásával, *A követ kötelességei és méltósága*, Villiers-Hotmantól, egy *Florilegium rabbinicum* 1644-ből, egy Tibulle 1567-ből, ezzel a pompás bejegyzéssel: *Venetiis, in aedibus Manutianis*, végül egy *Diogenes Laërces*, nyomtatva Lyonban 1644-ben, melyben megtalálhatók a vatikáni 411-es kézirat híres változatai a tizenharmadik századból és annak a két velencei kéziratnak a változatai, — a 393-as és 394-es — melyeket oly gyümölcsözően használt fel Henri Estienne és valamennyi rész dór dialektusban volt meg, ami még csak a nápolyi könyvtárban lévő, híres tizenkettedik századbeli kéziratban fordul elő.

Mabeuf ur sohasem rakott tüzet a szobájában és napnyugtával feküdt le, hogy megtakarítsa a gyertyát. Ugy látszott, nem voltak már szomszédjai, kikerülték, ha távozott, amit ő észre is vett. Egy gyermek nyomora érdekelt egy anyát, egy fiatalember nyomora érdekel egy fiatal leányt, de egy aggasztán nyomora nem érdekel senkít. Ez valamennyi elhagyottság között a leghidegebb. Azonban Mabeuf papa nem vesztette el teljes gyermeki fenségességét. A szemei kissé megélénkültek, amikor könyvei fölé hajolt és ő mosolygott, amikor szemlélte az ő Laërci Diogenesét, amely egyedülálló példány volt. Üveges szekrénye volt az egyetlen butordarab, amelyet a nélkülözhetetlen kívül megtartott.

Egy nap Plutarque mama azt mondta neki:

— Nincs miből ebédet főznöm.

Az, amit ebédnek nevezett, egy darab kenyér és négy vagy öt darab burgonya volt.

— Hitelbe? — kérdezte Mabeuf ur.

— Jól tudja, hogy nem adnak nekem hitelbe.

Mabeuf ur kinyitotta könyvtárát, hosszú ideig nézte valamennyi könyvét, egyiket a másik után, mint egy atya, aki kénytelen megfizetni gyermekeit, azután hirtelen kivett egyet, karja alá csapta és távozott. Két órával később tért vissza. Nem volt a hóna alatt semmi, az asztalra tett harminc sou-t és azt mondta:

— Majd készít ebédet.

Ettől a pillanattól kezdve Plutarque mama az aggastyán nyílt arcán szomorú fátyolt látott megjelenni, amely soha többé onnan el nem tűnt.

Másnap, az azutáni nap, valamennyi nap, ismételni kellett a pénzszerzést. Mabeuf ur elment egy könyvvel és visszatért egy pénzdarabbal.

Minthogy az antikváriusok látták, hogy kénytelen a könyveit eladni, husz souért vették meg tőle azt, amiért ő 20 frankot fizetett. Néha ugyanannak a könyvárusnak. Kötet-kötet után az egész könyvtár odalett. Azt mondta néha: Hiszen már nyolcvan éves vagyok, mint hogyha nem tudom, micsoda reményem volna még, hogy előbb fog élete végéhez érni, mint könyvtára végéhez. Szomorúsága fokozódott. Mindazonáltal egyszerű volt neki öröme. Egy „Robert Estienne“-nel ment el hazulról, amelyet harmincöt souért adott el a Malaquais rakparton és egy „Alde“-dal jött vissza, amelyet negyven souért vásárolt a Grès-utcában. — Öt souval adós maradtam — mondta boldogan ragyogva Plutarque mamának. Ezen a napon egyáltalán nem ebédelt.

Tagja volt a mezőgazdasági társulatnak. Ott tudtak az ő helyzetéről. A társulat elnöke meglátogatta, megigérte neki, hogy beszél érdekében a kereskedelem- és mezőgazdasági miniszterrel és meg is tette. — De hogyne! — kiáltotta a miniszter — hát természetes! Egy öreg tudós, egy botanikus! Egy ártatlan, öreg ember! Kell tenni valamit az érdekében. Másnap Mabeuf ur ebédre szóló meghívást kapott a minisztertől. Örömtől reszketve mutatta a levelet Plutarque mamának. — Meg vagyunk mentve! — szólt. A kijelölt napon a miniszterhez ment. Észrevette, hogy az ő nyakravalója, nagy, öreg kockás

kabátja és tojásfehérjével fényesített cipői bámulatba ejtik az ajtónállókat. Senki sem szólt hozzá, még a miniszter sem. Tíz órakor este, minthogy még mindig vánt egy szót, hallotta, amikor a miniszter felesége, egy szép, dekoltált hölgy, akihez nem ment közeledni, azt kérdezte: — Ki hát ez az öreg ur? Gyalog ment haza éjfélkor, zuhogó esőben, egy „Elzevirt“ adott el, hogy odamenet kifizethesse a fiakkert.

Megszokta, hogy minden este, lefekvés előtt olvasson néhány oldalt az ő Laërci Diogeneséből. Elég jól tudott görögül, hogy élvezni tudja a szövegnek az aprólékosságait, amelyet olvasott. Nem volt már más öröme. Néhány hét telt el. Egyzerrre csak Plutarque mama megbetegedett. Van egy dolog, ami még szomorubb, minthogy nincsen pénz, amin kenyeret vegyen az ember a péknél és ez az, ha nincs pénz, amiből gyógyszert lehetne venni a gyógyszertárban.

Egy este az orvos nagyon drága gyógyszert rendelt. És később, amikor a betegség súlyosabb lett, ápolónőre volt szükség. Mabeuf ur kinyitotta a könyvtárát. Semmije sem volt már. Az utolsó kötet is elment. Csak a Diogenes Laërces maradt. Fogta a példányt és elment vele. Ez 1832 június 4-én volt. A Saint-Jacques kapuhoz ment Royol utódjához és száz frankkal tért haza. Odatette az öt frankosokból álló oszlopot az öreg szolgáló éjjeliszekrényére és szó nélkül szobájába tért.

Másnap hajnalban leült a kertjében egy felfordított sarokkőre és a sövényen át egész reggel látni lehetett, amint mozdulatlanul, lehorgasztott fejjel, szemeit bizonytalanul az ő átkozott virágágyaira szegezve ült. Időnként esett, az aggastyán, úgy látszott, nem vette észre. Délután rendkívüli zajongások törtek ki Párisban. Puska lövéshez hasonló hangokat hallott és valami sokaságnak a lármáját. Mabeuf papa felemelte a fejét. Észrevett egy kertészt, aki ment és megkérdezte:

— Mi ez a lárma?

A kertész, gereblyéjével a vállán, a legnyugodtabb hangon felelt:

— Zavargások vannak.

— Hogyan, zavargások?

— Igen, Verekszenek.

— Miért verekszenek?

— Ah, az ördögbe is... — válaszolta a kertész.

— Melyik részen? — kérdezte Mabeuf ur.

— Az Arzenál vidékén.

Mabeuf papa hazament, vette a kalapját, gépiesen keresett egy könyvet, hogy a hóna alá vegye, de nem talált egyet sem, azt mondta: Áh, igaz! És zavartan elment.

TIZEDIK KÖNYV

1832 június 5-ike

I. A kérdés felszine

Miből áll a zendülés? Semmiből és mindenből. Lassanként felszabaduló elektromosságból, hirtelen elötörő lángból, bolygó erőből, elsuhanó lehelletből. Ez a lehellet fejekre talál, amelyek gondolkodnak, agyakra, melyek álmodoznak, lelkekre, amelyek szenvednek, szenvedélyekre, amelyek égnek, nyomoruságokra, amelyek üvöltenek és magukkal sodorják azokat.

Hova?

Vaktába. Végig az államon, végig a törvényeken, végig a mások boldogulásán és arcátlanságán.

A felingerelt meggyőződések, elkeserített lelkesedések, megbántott méltatlankodások, elfojtott harci ösztönök, felajzott fiatal bátorságok, nemes elvakultságok, a kíváncsiság, a változás iránt való hajlam, a váratlan áhitozása, az az érzés, amelynél fogva örömet olvassuk egy új szindarab hirdetését és a színházban szeretjük a gépész sipszavát, a határozatlan gyűlölségek, a neheztelések, csalódások, minden hiúság, amely azt hiszi, hogy a sors tönkre juttatta; a nyugtalanságok, lázas álmok, az akadályoktól körülvelt ambíciók; az a remény, hogy az összeomlás majd kiúthoz vezet, végül legalul a tözeg, a gyulekony sár, ezek a zendülés alkotó elemei.

A legnagyobb és legaljasabb, a mindenén kívül settenkedő, alkalomra váró lények, cigányok, becstelének, utszéli csavargók, akik oly házak pusztaságában alusszák át az éjszakát, amelyeknek nincs más tetejük, csak az égboltozat hideg felhője, azok, akik naponként a véletlentől és nem a munkától kívánják kenyerüket, a nyomor és semmiség, ők a zendülés tényezői.

Ha valaki titkos lázadást hordoz lelkében a társadalom, élet vagy sors valamely ténye ellen, az hajlik a lázadásra és

mihelyt ez jelentkezik, reszketni kezd és úgy érzi, mintha forgószél emelné a magasba.

A zendülés a társadalmi légkör fergetegének egy neme, amely bizonyos hőmérsékleti feltételek mellett hirtelen keletkezik és örvénylésével száguld, rohan, lép, pusztít, zuz, rombol, szakít, magával sodorja a nagy és gyenge jellemeket, az erős férfit és hitvány lelket, a fatörzset és szalmaszálát.

Jaj annak, akit magával visz, de annak is, akibe beleütközik! Egymáshoz vágja őket.

Valami rendkívül hatalomban részesíti azokat, akiket megragad. Az első jöttmentet is eltölti az események erejével; mindenből lövedéket csinál. Egy darab kőből ágyugolyót, egy zsákhordóból tábornokot.

Az ármányos politika némely orákuluma szerint a hatalom szempontjából egy kis zendülés kívánatos. Rendszere: a zendülés megerősíti a kormányokat, amelyeket nem borít fel. Próbára teszi a hadsereget, összpontosítja a polgárságot, edzi a rendőrség izmait, megállapítja a társadalmi csontrendszer erejét. Valóságos testgyakorlat ez, majdnem egészségügyi be rendezés. A hatalom jobban érzi magát zendülés után, mint az ember ledörzsölés után.

Most harminc éve még más szempontból is nézték a zendülést.

Mindennek megvan az az elmélete, amely „józan észnek” hirdeti magát; Philinte Alceste ellen; az igazság és hamisság közt való közvetítés, magyarázat, intelem, kissé fennhéjázó enyhítés, amely rosszalás és mentség vegyülékéből áll és azért bölcseségnek hiszi magát, pedig gyakran csak vaskalaposság. Az arany középutnak nevezett egész politikai iskola ebből eredt. A hideg víz és meleg víz közt a langyos víz pártja ez. Ez az iskola egészen felszínes, hazug mélységével, amellyel az okokat boncolja, anélkül, hogy az okokig leszállna, a féltudomány magasságából zabolázza a közélet izgalmait.

Ez iskola tanítása szerint „a zendülések, amelyek az 1830. év történetébe szövődtek, megfosztották e nagy eseményt tisztaságának egy részétől. A juliusi forradalom helyénvaló népies szélroham volt, amelyet nyomon követett a kék ég. A zendülések újra felhőbe borították az eget. Cívakodássá aljasították le azt a forradalmat, amely eleinte oly kiválóan egyértelmű volt. A juliusi forradalomban, mint minden ugrásszerű hala-

dásban, voltak titkos törések, amelyeket a zendülés napfényre hozott. El lehet mondani: Ó, ez eltört. A juliusi forradalom után csak a felszabadulás volt érezhető, a zendülések után csak a katasztrófa“.

„Minden zendülés bezárja a boltokat, elcsüggeszti a tőkét, megrémíti a tőzsdét, megakasztja a kereskedelmet, siettetni a bukásokat. Nincs már pénz; a magánvagyon nyugtalan, a nyilvános hitel megrendült, az ipar kedvét veszti, az anyagi erők visszahuzódnak, a munka csökken, mindenütt félelem uralkodik, minden városban nehézségek lépnek fel. Örvények nyílnak meg. Kiszámították, hogy a zendülés első napja husz milliójába, a második negyven milliójába, a harmadik hatvan milliójába kerül Franciaországnak. Egy háromnapos zendülés százhuszmillióba kerül, vagyis ha csak a pénzügyi eredményt nézzük, oly szerencsétlenségnek, hajótörésnek, vagy elvesztett ütközetnek felel meg, amely hatvan sorhajóból álló hajóhadat semmisítene meg“.

„Történeti szempontból kétségkívül megvolt a zendüléseknek is a maguk szépsége; a kövezeten folytatott háboru nem kevésbbé nagyszerű és megkapó a bozótokban folytatott háborunál. Míg ebben az erők lelke rejlik, amabban a városok szíve. Az egyiké Jean Chouan, a másiké Jeanne. A zendülések vörös, de ragyogó világitásban mutatták be a párisi jellem legsajátosabb vonásait, a nemességet, odaadást, a viharos vidámságot, a diákokat, akik bebizonyították, hogy a vitézség az értelem alkotó része, a rendíthetetlen nemzetőrséget, a boltosok táborozásait, a gyerkőcök erődjeit, a járókelők halálmegvetését. Iskolák és légiók ütköztek össze. Utóvégre is csak különbség volt a küzdők között: a faj ugyanaz, ugyanazok a sztoikus férfiak, akik husz éves korukban eszméikért, negyven éves korukban családjukért halnak meg. A hadsereg, amely mindig szomorú a polgárháborukban, az okosságot állította szembe a vakmerőséggel. A zendülések tanuságot tettek a nép rettenthetetlenségéről, de ugyanakkor kinevelték a polgári bátorságot is“.

„Jól van. De mindez felér-e a kiontott vérrrel? És a kiontott vérhez vegyük még az elkomorult jövőt, a kompromittált haladást, a becsületes liberálisok csüggedését, az idegen abszolutizmus örömét afőlött, hogy a forradalom önmagát sebzti meg ezáltal, az 1830. év legyőzötteit, akik diadalmas-

kodva szólnak: Ugy-e megmondtuk! Vegyük még a talán meg-növekedett Párist, de a feltétlenül megkisebbedett Franciaországot is. Vegyük még — hiszen mindent ki kell mondani — a vérfürdőket, amelyek tulgyakran meggyalázták a kegyetlenné vált rend diadalát a megbolondult haladás fölött. Mindent egybevéve, a zendülések kárhozatosak voltak.“

Igy beszél a mondvacsinált bölcsesség, amellyel a polgárság, ez a mondvacsinált nép, oly szívesen eltelik.

Ami bennünket illet, mi elvetjük ezt a tág és ennélfogva tulságosan kényelmes szót: a zendülések. Meg kell különböztetnünk a nép egyes megmozdulásait. Nem kérdezzük, vajjon egy zendülés ugyanannyiba kerül-e, mint egy ütközet? Elsősorban is mire való az ütközet? A háboru kérdése merül fel. Kevésbé istencsapása-e a háboru, mintsem szerencsétlenség a zendülés? Meg aztán szerencsétlenség-e minden zendülés? És ha százhusz millióba kerülne is julius 14-e? V. Fülöp spanyol király trónralépése kétmilliójába került Franciaországnak. Még egyenlő ár mellett is inkább julius 14-ét választanók. Egyébként mellőzzük ezeket a számokat, amelyek érveknek látszanak, holott csak szavak. Adva van a zendülés, tanulmányozzuk azt magában. Mindabban, amit a fenn kifejtett ellenséges okfejtés állít, csak az okozatról van szó, mig mi az okot keressük.

Hadd tisztázzuk a dolgot.

II. A kérdés veleje

Van zendülés és van felkelés; e két harag egyike hibázik, mig a másiknak igaza van. A demokratikus államokban, amelyek egyedül alapulnak az igazságon, előfordul néha, hogy egy töredék bitorol; ilyenkor mindenki felkel és a jog szükségszerű védelme odáig mehet, hogy fegyvert ragadnak. Minden kérdésben, amely a kollektív hatalommal áll összefüggésben, az egésznek harca a töredék ellen felkelés, mig a töredék támadása az egész ellen zendülés. Jogosan vagy jogtalanul támadják meg a Tuileriest, aszerint, hogy a népet vagy a királyt foglalja magában. A tömeg ellen irányított ágyucső augusztus 10-én bűnös, mig Vendémiaire 14-én igazában van. A látszat hasonló, mig a lényeg eltérő: a svájciak a jogtalanságot védelmezik, Bonaparte a jogot. Amit az általános szavazati jog a

maga szabadságában és hatalmában alkotott, azt nem rombolhatja le az utca. Így van ez a tisztán művelődési kérdésekben is. A tömegek ősztöne, amely tegnap még élesen látott, holnapra elhomályosulhat. Ugyanaz a düh jogos Terray ellen és képtelenség Turgot-val szemben. A gépek szétrombolása, a raktárak kifosztása, a vaspályák megrongálása, a dokkok lebontása, a tömegek ballépései, a haladás nevében elkövetett igazságtalanságok, a diákok által meggyilkolt Ramus, a ködörösökkel elűzött Rousseau, mindez zendülés. Izrael Mózes ellen, Athén Phokion ellen, Róma Scipio ellen, ez zendülés; Páris a Bastille ellen, ez felkelés. A katonák Nagy Sándor ellen, a matrózok Kolumbusz Kristóf ellen ugyancsak lázadás, istentelen lázadás. Miért? Mert Nagy Sándor ugyanazt cselekszi kardjával Ázsiáért, amit Kolumbusz Kristóf cselekszik az iránytűvel Amerikáért, új világot talál. A civilizációnak egy világgal való megajándékozása annyira fokozza a világosságot, hogy ily esetben minden ellenállás bűnös. A nép olykor megszegi az önmaga iránt való hűséget. A tömeg elárulja a népet. Mi sem lehet például különösebb, mint az a mozgalom, amely hosszú és véres küzdelem után a döntő pillanatban, az üdv napján, a nép igazságos diadalának kiküzdésekor a Chouan név alatt a trón mellé áll és felkelésből zendülésbe megy át! A tudatlanság sötét remekei ezek. Az ál-felkelő megmenekül a királyi akasztófák elől és nyakán még egy darab kötéllel feltüzi a fehér kokárdát. A „Vesszen az adó!“ kiáltásból megszületik az „Éljen a király!“ A Bertalan-éj gyilkosai, a szeptemberi gyilkosok, az avignoni öldöklők, Coligny gyilkosai, Lamballené gyilkosai, Jéhu cimborái, mindenfajta brávók és fogdmegek: ezek a zendülés lovagjai. A Vendée nagy katolikus zendülés.

A mozgásban levő jog hangja felismerhető, nem mindig a feldöntött tömegek reszketéséből indul ki; vannak vak dühök, repedt harangok; nem minden vészharang szólal meg bronznyelven. A szenvedély és tudatlanság rázkódása más a haladás üteménél. Álljunk talpunkra, de csak azért, hogy megnövekedjünk. Az a kérdés, mely irányba megyünk. Felkelés csak előre lehetséges. Minden más megmozdulás rossz. Minden hátrafelé tett heves lépés zendülés; a hátrálás az emberi nemmel ellenkező lépés. A felkelés az igazság dühének beteljesedése; a közzetek, amelyeket a felkelés tép fel, a jog szikráit hányják.

Ezek a kövezetek csak a sarat hagyják meg a zendülés számára. Danton XVI. Lajos ellen, ez a felkelés; Hébert Danton ellen, ez a zendülés.

Ebből következik, hogy míg a felkelés adott esetekben, mint Lafayette mondta, a legszentebb kötelesség lehet, addig a zendülés a legvégzetesebb merénylet lehet.

Némi eltérés van a hőfokban is; a felkelés gyakran tüzhányó, a zendülés gyakran szalmaláng.

A lázadás, mint mondtuk, néha a hatalomhoz fűződik. Polignac zendülő; Camille Desmoulins a kormányzás részese.

A felkelés néha feltámadás.

Minthogy mindennek az általános szavazati jog utján való megoldása teljesen modern tény, míg az azt megelőző egész korábbi történelmet négyezer év óta a népek megsértett joga és szenvedése töltötte ki, a történelem mindegyik korszaka a tiltakozásnak azt a módját hozza magával, amely lehetséges. A Caesarok alatt nem volt felkelés, hanem Juvenalis volt.

A *facit indignatio* helyettesíti a Gracchusokat.

A Caesarok alatt él a syenéi számüzött, ugyszintén az *Annales* embere is.

Nem beszélünk Pathmos óriási számüzöttéről, aki az ideális világ nevében szintén tiltakozással támad neki a való világnak, hatalmas szatirát csinál a látomásból és az Apokalypsis lángoló tüzfényét veti reá Ninive-Rómára, Babylon-Rómára, Sodoma-Rómára.

János a szikláján, szfinksz a talapzatán; meglehet, hogy nem értjük; ő zsidó és héberül írt; míg az a férfi, aki az *Annales*-t írja, latin, vagy jobban mondva római.

Amilyen feketén uralkodnak a Nerók, olyan feketén kell lefesteni őket. Halvány volna a tiszta rézmetset, — a tömör próza maró folyadékát kell a vésett vonalakba önteni.

A zsarnokok nagy befolyást gyakorolnak a gondolatra. Rettentő szó a lán craverű szó. Az író megduplázza, megháromszorozza stílusát, ha az uralkodó hallgatásra készíti a népet. Valami titokzatos gazdagság árad ebből a hallgatásból, behatol a gondolatba és ércce alakul át. Elnyomás a történelemben a történetíró szabatoságát hozza létre. Egyes híres prózaművek gránitszerű szilárdsága nem egyéb a zsarnoktól eredő leüledésnél.

A zsarnokság az átmérő összevonására, de egyidejűleg az erő fokozására kényszeríti az író. A cicerói körmondat, amely alig volt elégséges Verresszel szemben. Caligulán eltompulna. Minél kisebb feszítávolságu a mondat, annál élesebben vág. Tacitus visszavont karral gondolkodik.

Egy nagy sziv becsületessége, amely a jogra és igazságra irányul, villámként sujt le.

Mellesleg mondvá megjegyzendő, hogy történeti szempontból Tacitus nincs Caesar fölé helyezve. A Tiberiusok vannak számára fenntartva. Caesar és Tacitus két egymást követő tünemény és találkozásukat mintha titokzatosan elkerülte volna az, aki a századok színjátékának rendezésében a szereplők megjelenését és lelépését szabályozza. Caesar nagy, Tacitus nagy! Isten megkiméli e két nagyságot attól, hogy egymásba ütközzenek. Az igazságot szolgáltató tulerősen sujthatna, ha Caesarra lesujthatna és igazságtalanná válhatna. Isten nem akarja. Az afrikai és spanyolországi nagy háboruk, a ciliciai kalózok kiirtása, a kulturának Galliába, Britanniába, Germániába való bevitele, mindez a dicsőség elfedi a Rubicont. A gyengédség egy neme az isteni igazságosság részéről, hogy habozik rábocsátani a bitorlóra a híres és félelmes történetírót, Caesart megmenti Tacitustól és enyhítő körülményekben részesíti a lángészt.

A zsarnokság ugyan zsarnokság marad még a lángeszű zsarnok alatt is. Romlottság uralkodik a kiváló zsarnokok alatt, de az erkölcsi dögvész még ocsmányabb a gyalázatos zsarnokok alatt. Ezek uralkodásában misem palástolja a szégyent és a példaadók, Tacitus is, Juvenalis is, hasznosabban pofozzák az emberi nem szeme láttára ezt a példátlan lealjasodást.

Vitellius alatt Róma jobban büzik, mint Sulla alatt. Claudius és Domitianus alatt az aljasság torz képe megfelel a zsarnok rutságának. A rabszolgák hitványsága egyenesen a zsarnokra megy vissza; dögvészes pára árad e poshadt lelkiismeretekből, amelyekben az uralkodó tükröződik vissza; a közhatalom hordozói rondák, a szivek hitványak, a lelki ismeretek laposak, a lelkek poloskák; így van ez Caracalla alatt, így van ez Commodus alatt, így van ez Heliogabalus alatt, míg Caesar alatt csakis a sasfészkeket jellemző ganéj-illat árad a római szenátusból,

Innen van a Tacitusok és Juvenalisok látszólag késő eljövetele; akkor jelennek meg, midőn már minden nyilvánvaló.

Juvenalis azonban és Tacitus éppugy, mint a bibliai időkben Ézsaiás és a középkorban Dante, az ember, míg a zendülés és a felkelés a tömeg, amely bol hibázik, hol helyesen cselekszik.

A zendülés általánosságban valami anyagi tényből indul ki; a felkelés mindig erkölcsi tünemény. A zendülés Masaniello, a felkelés Spartacus. A felkelés a szellemből ered, a zendülés a gyomorból. Gaster felingerül és kétségtelen, hogy Gaster nem mindig hibás. Az éhínség eseteiben a zendülésnek igaz, pathetikus és jogos kiindulási pontja lehet. Mégis zendülés marad. Miért? Mert alapjában igaza van ugyan, de a formában hibázott. Ha jogával élt is, vadul cselekedett, erős, de egyuttal erőszakos volt, találomra vágott oda; gázolva haladt előre, mint a vak elefánt, aggastyánok, nők és gyermekek hulláit hagyta maga mögött; kiontotta, maga sem tudta miért, az ártalmatlanok és ártatlanok véréért. A népet táplálni jó cél, felkoncolni rossz eszköz.

Minden fegyveres tiltakozás, még a legtörvényesebb is, még augusztus 10-e is, még július 14-e is ugyanazzal a zavargással kezdődik. Mielőtt a jog lépne előtérbe, zürzavar és tajték van a felszínen. Kezdetben a felkelés zendülés éppugy, ahogy a folyó hegyi patak. Rendesen a forradalom óceánjába jut el. Olykor azonban az erkölcsi szemhatár fölé emelkedő magas hegyek, az eszmény legtisztább tavából álló igazság, bölcsesség, értelem, jog felől jövet, miután sokáig szikláról sziklára omlott alá, tiszta tükrében visszaverte az ég képét és méltóságteljes diadallal hömpölyögve száz mellékfolyótól is gyarapodott, a felkelés hirtelen valami polgári oduban vész el, mint a Rajna egy mocsárban.

Mindez a múlté, a jövő más. Az a csodálatraméltó az általános szavazati jogban, hogy eleve feloldja a zendülést és szavazattal ruházza fel a felkelést, kiveszi kezéből a fegyvert. A háboruk, mind az utcai, mind a külső háboruk elenyészése az elkerülhetetlen haladás. Akármilyen is a mai nap, a Holnap a béke.

Egyébként akár felkelés, akár zendülés, akármiben üt el az egyik a másiktól, a nyárspolgár alig ismeri ezeket az árnyalatokat. Az ő szerében minden pártütés, tiszta rebellió,

a kutya lázadása a gazda ellen, harapási kísérlet, amelyet lánccal, elzárással kell büntetni, fogcsikorgatás, ugatás mindaddig, míg a kutyafej, hirtelen megnövekedve, oroszlánképet nem mutat az árnyékban.

Ekkor a nyárspolgár felkiált: Éljen a nép!

A fenti magyarázat után minek tekintendő a történelemben 1832 júniusának mozgalma? Zendülés vagy felkelés?

Felkelés.

E félelmes esemény színrehozatala közben megeshetik velünk, hogy olykor zendülést mondunk, de csak azért, hogy a felszínen levő tényeket minősítjük és mindig fenn fogjuk tartani a megkülönböztetést a zendülés forma és felkelés lényeg között.

Ebben az 1832-i mozgalomban akkora nagyság volt mind gyors kitörésében, mind gyászos kialvásában, hogy még azok is tisztelettel beszélnek róla, akik csak zendülést látnak benne. Az ő szemükben az mintegy 1830 maradéka. A felizgult képzelet — mondják — nem csillapodik le egy nap alatt. Egy forradalmat nem lehet hirtelen tövénél elvágni. Mindig szükségképp hullámzásokon megy át, mielőtt visszater a béke állapotába, mint a síkság felé leereszkedő hegy. Nincsenek Alpok Jura nélkül, nincsenek Pyrenéusok Asturia nélkül.

A jelenkori történetnek az a megkapó krízise, amelyet a párisiak emlékezete a *zendülések korszakának* nevez, feltétlenül jellegzetes óra évszázadunk viharos óráinak sorában.

Még egy utolsó szót, mielőtt elbeszélésünkhöz visszatérnénk.

Az általunk elmondandó tények ama drámai és eleven valóság körébe tartoznak, amelyet a történetíró az idő és hely híján néha elhanyagol. Pedig ne feledjük, hogy abban rejlik az emberek élete, lüktetése, érzése. Mintha már rámutattunk volna, hogy az apró részletek ugyszólván a nagy események lombozatát adják és a történelem messzeségében enyésznek el. A *zendülésekről* elnevezett korszak hővelkedik ilyenmü részletekben. Az igazságszolgáltatás nyomozása, ha más okból is, mint a történelem, nem derített ki mindent és talán nem hatolt be mindenbe. Így tehát az ismert és nyilvánosságra hozott részletek mellett olyan dolgokat is meg fogunk világitani, amelyek nem jutottak tudomásra, olyan

tényeket, amelyekre némelyek feledése, mások halála fátylat borított. E roppant méretű jelenetek szereplői tulnyomó részben eltűntek; már másnaptól kezdve elhallgattak, de elmondhatjuk, hogy amit itt elmondunk, azt a magunk szemével látuk. Néhány nevet megváltoztattunk, mert a történelem elbeszél és nem árulkodik, de való tényeket fogunk lefesteni. A jelen könyv lehetőségeihez alkalmazkodva az 1832. év június 5. és 6. napjainak csak egyik oldalát és egy epizódját mutatjuk be, még pedig kétségtől a legkevésbé ismertet, de olyképen fogunk eljárni, hogy a sötét fátyol alatt, amelyet fellebbentünk, az olvasó meglássa e rettentő politikai kaland valódi képét.

III. Temetés: alkalom az ujjászületésre

Az 1832. év tavaszán a kolera már három hónap óta megdermesztette a lelkeket és a komor nyugalom egy nemét terítette izgatottságukra, mégis Páris már régóta készen állt a megmozdulásra. Mint már mondtuk: a nagyváros ágyuhoz hasonlít: ha meg van töltve, elég hozzá egy lehulló szikra, hogy elsüljön. Az 1832. év júniusában Lamarque tábornok halála volt ez a szikra.

Lamarque elismert és tevékeny férfit volt. A császárság, majd a restauráció alatt egymásután kitűnt azon a két téren, amelyek e két korszaknak megfeleltek, a csatatereken és a szónoki emelvényen. Épp oly ékesszóló volt, mint azelőtt vitéz; szavából kiérzett a kard. Mint elődje Foy, épp úgy felmagasztalta a szabadságot, mint ahogy a parancsolást magasztalta volt fel. A balpárt és a szélsőbal közt ült, a nép szerette, mert elfogadta a jövő lehetőségeit, a tömeg szerette, mert jól szolgálta a császárt. Gérard és Drouet grófokkal együtt Napoleon városzányos marsalljai közé tartozott. Az 1815. évi békeszerződés személyes sértés gyanánt háborította fel. Gyűlölte Wellingtont, oly közvetlen gyűlölettel, amely tetszett a tömegnek és tizenhét év óta, alig ügyelve a közbeeső eseményekre, méltósággal őrizte meg a waterlooi szomorúságot. Haláltusájában, utolsó órájában, szívéhez szorított egy kardot, amelyet a Száz nap tisztjei ajánlottak fel. Napoleon a *hadserg* szót ejtette ki halálakor, Lamarque a *haza* szóval száján halt meg.

Előrelátott halálától a nép úgy félt, mint veszteségtől, a kormányt, mint alkalmotól. Halála gyászt hozott. Mint minden, ami keserű, a gyász lázadásba mehet át. Ez is történt.

Junius 5-ének reggelén és már a Lamarque temetésére kitűzött napot megelőző napon a Saint-Antoine külváros, amelyet a temetési menetnek érintenie kellett, félelmetes képet öltött. Az utcák e nyüzsgő hálózata híresztelésekkel volt tele. Mindenki úgy fegyverkezett, ahogy tudott. Asztalosok gyalupadjuk sulyos alkatrészeit hozták magukkal, „hogy betörjék az ajtókat“. Egyikük tört csinált magának egy harisnyakészítő horgoló szerszámából, letörte a horgot és megélesítette a szarát. Egy másik a „támadás“ lázában három nap óta egészen felöltözve aludt. Egy Lombier nevezetű ács találkozott egy pajtásával, aki megkérdezte:

— Hova mész? — Nos, nincsenek fegyvereim. — Hát aztán? — Munkahelyemre megyek körzömmért. — Minek? — Nem tudom, — felelt Lombier. Valami Jacqueline, mozgékony ember, megszólította az arramenő munkásokat: — Gyere csak! — Fél frank ára bort fizetett és így szólt: — Van munkád? — Nincs. — Menj el Filspierrehez, a montreuili sorompó és a charonnei sorompó közt, ott majd találsz munkát. — Töltényeket és fegyvereket találtak Filspierre-nél. Egyes ismert kolompósok sürgölődtek, ide-oda szaladgáltak, hogy embereiket összegyűjtsék. Barthelémynél, a trônei sorompó közelében, Capelnél a Kis kalapban az írók komoly arccal szóltak egymáshoz. Ily szavak voltak hallhatók: — *Hol a pisztolyod?* — *A zubbonyom alatt. Hát a tied?* — *Az ingem alatt.* — A Rue Traversière-ben, a Roland-műhely előtt, az Égett ház udvarán, Bernier szerszámkészítő műhelye előtt csoportok suttogtak. A legtüzesebb gyanánt valami Mavot tűnt ki közülök, aki sohasem dolgozott egy hétnél tovább egy műhelyben sem, a mesterek elküldték, „mert naponta veszekedni kellett vele“. Mavot-t másnap a Rue Méuilmontual barrikádján ölték meg. Pretot, aki szintén életét vesztette a tusában, Mavothoz szegődött és erre a kérdésre: Mi a célod? így válaszolt: — *A felkelés.* A Rue de Bercy sarkán összegyűlt munkások valami Lemarinra, a Saint-Marceau külváros forradalmi megbizottjára vártak. Majdnem nyilvánosan váltották a jelszavakat.

Igy hát június 5-én, hol esős, hol napsütéses időben Lamarque tábornok temetési menete az óvatosságból kissé megtoldott hivatalos katonai pompával vonult végig Párison. Két zászlóalj, letakart dobok, lefelé fordított puskák, tizezer nemzetőr, karddal oldalukon, a nemzetőrség tüzérségének ütegei mentek a koporsó után. Fiatalemberek húzták a temeteskocsit. Közvetlen utánuk következtek a rokkantak tisztjei babérágakkal. Megszámlálhatatlan sokaság ment utánuk, izgatott, különös tömeg, a Nép barátai, párthivei, a jogi fakultás, az orvosi fakultás, minden nemzet menekültjei, spanyol, olasz, német, lengyel zászlók, vízszintes osztású háromszínű zászlók, az összes lehető lobogók, zöld ágakkal integető gyermekek, kőfaragók és ácsok, akik aznapra beszüntették a munkát, papírsapkáikról felismerhető nyomdászok, kettesével, hármásával, majdnem mindannyian botokkal, némelyek kardokkal hadonázva, rend nélkül és mégis egy lélekkel, hol formátlan tömeg, hol menetoszlop alakjában. Szakaszok vezetőket választottak maguknak, egy férfi, aki egészen jól látható pár pisztollyal volt felfegyverkezve, szemlátomást szemlét tartott mások fölött, akiknek sorai megnyíltak előtte. A boulevardok párhuzamos fasorain, a fák ágai közt, az ablakokban, tetőkön nyüzsgöttek a fejek, férfiak, nők, gyermekek; a szemek aggodalmat tükröztek. Felfegyverzett hadsereg vonult arra, rémült tömeg nézte.

A kormány a maga részéről megfigyelt. A kard markolatán tartva kezét figyelt meg. Menetelésre teljesen készen, teli tölténytáskákkal, töltött puskákkal és muskétákkal négy karabélyos század volt látható a Place Louis XV-en, nyeregben, élükön a trombitással; a diáknegyedben és a fűvészkertben a városi őrség volt az utcákban elosztva; a Halle-aux-Vinsnél egy század dragonyos, a Grève-en a 12. könnyű gyalogezred egyik fele, a másik fele a Bastille-nál, a 6-os dragonyosok a Célestinsnél, míg a Louvre udvara tele volt tüzérséggel. A csapatok hátralevő része a kaszárnyákban volt készenlétben, nem is szólva a Páris környékén levő ezredekről. A nyugtalan hatalom huszonnégyezer katonát tartott a fenyegető tömeg fölött a városban és harmincezret a város határában.

Különféle hírek szállingóztak a temetési menetben. Legitimista fondorlatokról beszéltek; beszéltek a reichstadti her-

cegről, akit Isten éppen akkor jelölt meg a halál számára, amikor a tömeg a császárságra jelölte. Egy ismeretlenül maradt egyén közölte, hogy a mondott órában két munkavezető megnyitja egy fegyvergyár kapuit a nép előtt. A résztvevők tulnyomó részének fedetlen homlokán kábultsággal vegyes lelkesedés uralkodott. Ez oly sok heves, de nemes érzéstől lenyügözött tömeg soraiban itt-ott valóságos gonosztevő-ábrázatok és ocsmány szájak is láthatók voltak, amelyek azt mondták: fosztogassunk! Vannak áramlatok, amelyek felkavarják a mocsarak fenekét és sárfelhőket hajtanak fel a vízbe. Oly tünemény, amely nem ismeretlen a „jól megcsinált” rendőrségek szemében.

A temetési menet lázas lassusággal haladt a halottas-háztól a boulevardokon végig a Bastilleig. Időnkint esett, de a tömeg nem törődött vele. Egyes incidensek jelezték a temetési menet utját: a koporsót megsétáltatták a Vendôme oszlop körül, kövekkel dobálták meg Fitz-James herceget, akit fején kalappal pillantottak meg egy erkélyen, a gall kakast leszedték egy népies zászlóról és meghempergették a sárban, egy városi rendőrt karddal megsebesítettek a Porte Saint-Martinnél, a 12. könnyű gyalogezred egyik tisztje hangosan kimondta: Köztársasági vagyok! A politechnikai iskola kényszerű készenléte után megjelent és Éljen a politechnikai iskola! Éljen a köztársaság! kiáltásokkal fogadták. A Bastille-nél a Saint-Antoine külvárosból előjövő félelmes kíváncsiak hosszú sorai egyesültek a temetési menettel és rettenetes forrongás kezdte a tömeget megmozgatni.

Hallható volt, amint egy ember így szólt egy másikhoz: — Ugy-e látod ott azt a vörös szakállast, majd ő mondja meg, mikor kell löni. Ugy látszik, hogy ugyanez a vörös szakáll játszott utóbb ugyanilyen szerepet egy másik zendülésben, a Quénisset-ügyben.

A temetéskocsi elhagyta a Bastillet, követte a csatornát, átment a kis hidon és eljutott az Austerlitz-hid hídfeijéig. Itt megállt. Ebben a pillanatban ez a tömeg madártávlatból nézve üstökös látványát nyújtotta volna, a hídfején levő fejjel, míg a Quai Bourdonon kibontakozó farka eltakarta a Bastillet és a boulevardon a Porte Saint-Martinig huzódott. Kör képződött a temetéskocsi körül. A hatalmas tömeg hallgatott. Lafayette beszélt és Lamarque-től bucsuzott. Megható, magasztos pilla-

natt volt, minden fej fedetlen maradt, minden szív dobogott. Hirtelen feketeruhás lovas tűnt fel a csoport közepén, kezében vörös zászlóval, vagy mint mások mondják, lándzsára tűzött vörös sapkával. Lafayette elfordította fejét. Exelmas kiált a temetési menetből.

Ez a vörös zászló vihart támasztott és eltűnt benne. A Boulevard Bourdantól az Austerlitz-hidig tengerzugáshoz hasonló moraj verte fel a sokaságot. Két hatalmas kiáltás harsant fel: — *Lamarque a Pantheonba!* — *Lafayette a város házára!* — Fiatalemberek a tömeg ovációja közepette befogták magukat és Lamarque-ot a temetéskocsiban az Austerlitz-hidon kezdték huzni, Lafayette fiakkerben a Quai Morlandon.

A Lafayette-t körülvevő és ünneplő tömegben az emberek egymásnak mutogattak valami Ludwig Snyder nevezetű németet, aki azóta százéves korában meghalt és aki szintén résztvett az 1776. évi háboruban és Trentonnál Washington, Brandywinenél Lafayette alatt harcolt.

Ezalatt a balparton a városi lovasság megindult és elzárta a hidat, míg a jobbparton a dragonyosok kijöttek a Célestinsből és a Quai Morland hosszában terjeszkedtek ki. A nép, amely Lafayette-t huzta, a rakodópart kanyarulatánál hirtelen észrevette őket és kiabálni kezdett: a dragonyosok! a dragonyosok! A dragonyosok lépésben nyomultak elő, csendben, komor várakozás kifejezésével, pisztolyaik tokjukban, kardjaik hüvelyükben, muskétáik helyükön maradtak.

Kétszáz lépésnyire a kis hídtól megálltak. A fiaker, amelyben Lafayette ült, hozzájuk jutott, ők megnyitották soraikat, hogy a kocsi tovább mehessen, majd bezárultak mögötte. Ebben a pillanatban a dragonyosok és a tömeg érintkezésbe jöttek egymással. A nők rémülten menekültek.

Mi történt ebben a végzetes percben? Senki sem mondhatná meg. Az a sötét pillanat volt, amikor két felhő elvegyül egymással. Némelyek azt beszélik, hogy a támadás kürtjele hangzott az arzenál felől, mások, hogy egy gyerek tördőfessel megsebesített egy dragonyost. Tény, hogy hirtelen három lövés dördült el, az egyik megölte Cholet századparancsnokot, a másik megölte egy süket vénasszonyt, aki a Rue Contrescarpeban ablakát becsukta, a harmadik megpörkölte egy tiszt vállrojtját, egy nő elkiáltotta magát: *Tulkorán kezdik!* és a Quai Morlanddal szemközti oldalról hir-

telen feltűnt egy vágató dragonyosezred, amely eddig a kaszárnyában volt és most végigszágulva a Rue Bassompierren és a Boulevard Bourdonon, mindent elsöpört maga előtt.

Minden ki van mondva, kitér a vihar, kövek hullanak, puskaropogás hallatszik, sokan lerohannak a ma betöltött kis Szajna-ág lejtős partján; a Louviers sziget, e kész tágas fellegvár, telkein hemzsegnek a küzdők; karókat huznak ki, pisztollyal lövöldöznek, barrikádot hevenyésznek, a visszaszorított fiatalemberek futólépésben kelnek át az Austerlitz-hidon a temeteskocsival és megtámadják a városi őrseget, a karabélyosok odasietnek, a dragonyosok kardlapoznak, a tömeg minden irányban elszéled, háborus hírek terjednek el egész Párisban, kiabálás hallatszik: fegyverbe! szaladnak, hanyatthomlok menekülnek, ellenállnak. A düh úgy hordozza magával a zendülést, mint a szél a tüzet.

IV. Előkészületek

Misem rendkívülibb, mint egy zendülés első hemzsegése. Minden mindenütt egyszerre tör ki. Előrelátták? igen. Előkészítették? nem. Honnan bujik elő? a kövezetekből. Honnan hull alá? a felhőkbelől. Itt összeesküvés jellege van a zendülésnek, amott rögtönzés jellege. Minden jött-ment hatalmába keritheti a tömeg áramlását és odavezetheti, ahova akarja. Rémületes kezdet ez, amelybe azonban a félelmes vidámság egy neme is vegyül. Először is kiabálás hallatszik, bezárják a boltokat, a kereskedők kirakatai eltűnnek, majd egyes lövések dördülnek el, emberek menekülnek, döngetik a kapukat, hallani lehet, amint a házak udvarán a cselédség nevetve mondja: *No, lesz egy kis mozgás!*

Egy negyedóra sem mult el, ime, mi történt majdnem egyidőben Páris husz különböző pontján.

A Rue Sainte-Croix-de-la-Bretonnerieban vagy husz hosszuhaju és szakállu fiatalembet betér egy csapszékbe, egy pillanat mulva újra kijön és kihoz egy gyászfátyollal borított vízszintes osztású háromszinű zászlót. A menet élén három fegyveres halad: az egyiknek kardja van, a másodiknak puskája, a harmadiknak lándzsája.

A Rue des Nonnains-d'Hyèresben egy jól öltözött, hangos, erős hangú, kopasz és magas homlokú polgár, fekete szakál-

lal és olyan kemény bajusszal, amelyet nem lehet lehajlítani, nyilvánosan töltényeket kínál az arramenőknek.

A Rue Saint-Pierre-Montmartreban meztelen karu férfiak fekete zászlót hordoztak, amelyen fehér betűkkel olvasható volt: *Köztársaság vagy halál*. A Rue des Jeuneursben, Rue du Cadraban, Rue Montorgueilben, Rue Mandarban csoportok mutatkoztak zászlókkal, amelyeken aranybetűk voltak láthatók, a *kerület* szó egy számmal. E zászlók egyike vörös és kék volt, észre nem vehető fehérrel a kettő között.

Kifosztottak egy fegyvergyárat a Boulevard Saint-Martinen és három fegyverboltot, az elsőt a Rue Beaubourgban, a másodikat a Rue Michel-le-Comteban, a harmadikat a Rue du Templeban. Néhány perc alatt a tömeg ezer keze kétszázharminc puskát, majdnem csupa kétlövetűt, hetvennégy kardot, nyolcvanhárom pisztolyt kaparított meg és hordott szét. Hogy többen fegyverhez jussanak, az egyik a puskát, a másik a szuronyt vitte magával.

A Quai de la Grèvevel szemközt muskétákkal felfegyverkezett fiatal emberek nőknél telepedtek le, hogy onnan lövöldözzenek. Egyiküknek kerek muskétája volt. Csengettek, beléptek, töltényeket készítettek. E nők egyike elbeszélte: *Nem tudtam, mik a töltények, férjem mondta meg.*

Összecődült emberek feltörtek egy régiségkereskedést a Rue des Vieilles-Haudriettesben és yataganokat, török fegyvereket vittek magukkal.

Puskalövéssel megölt kőmives hullája hevert a Rue de la Perleben.

És mind a jobboldalon, mind a baloldalon, a rakodópartokon, a boulevardokon, a diáknegyedben, a vásárcsarnok környékén lelkendező emberek, munkások, diákok, forradalmárok olvasták a hirdetőnégyeket, kiabáltak: *fegyverbe!* összezuzták az utcai lámpákat, kifogták a lovakat, felszedték a köveket, bezuzták a házak kapuit, gyökerestül kitépték a fákat, felkutatták a pincéket, hordókat gurítottak, egymásra halmoztak járdaköveket, építőköveket, butorokat, deszkákat, barrikádokat csináltak.

A polgárokat kényszerítették, hogy segítségükre legyenek benne. Beléptek az asszonyokhoz, kiadatták velük a távollevő férjek kardját és puskáját és fehér krétával az ajtóra írták: *a fegyverek ki vannak szolgáltatva*. Némelyek „nevükkel“

irták alá a puská és kard elismervényeit és így szóltak: *küldjenek értük holnap az előljáróságra.* Az utcákon lefegyverezték az egyes őrszemeket és a hatóságukhoz menő nemzetőröket. Letépték a tisztek vállrojtjait. A Rue du Cimetière-Saint-Nicolasban a nemzetőrség egy tisztje, akit botokkal és vivőtörökkel felfegyverzett csapat üldözött, nagynehezen bemenekült egy házba, ahonnan csak éjjel, áltöltötben távozhatott.

A Saint-Jacques városrészben a diákok rajostul özönlöttek ki szállodáikból és felmentek a Rue Saint-Hyacinthe-on a Haladás-kávéházba, vagy lementek a Rue des Mathurinokban levő Hét billárd kávéházba. Itt, a kapuk előtt az ütközőköveken állva fegyvereket osztogattak. Kifosztották a Rue Transnonain építőanyag raktárát, hogy barrikádokat emeljenek. Csak egy ponton álltak ellen a lakosok, a Rue Sainte-Avoye és Rue Simon-le-Franc sarkán, ahol maguk elbontották a barrikádot. Csak egy ponton engedtek a felkelők; abbahagytak egy megkezdett barrikádot a Rue du Templeban, miután a nemzetőrség egy osztagára lőttek és a Rue de le Corderien elmenekültek. Az osztag vörös zászlót, egy csomag töltényt és háromszáz pisztolygolyót szedett össze a barrikádban. A nemzetőrök széttépték a zászlót és annak foszlányait szuronyaik hegyére tüzték.

Mindaz, amit lassan és folytatólagosan mondunk el itt, egyszerre ment végbe a város minden pontján, hatalmas zívaj közepette, mint egyetlen mennydörgésben cikázó egész sereg villám.

Nem egészen egy óra alatt huszonhét barrikád nőtt ki a földből csak magában a vásárcsarnokok városrészében. A középponton volt az a nevezetes 50. számú ház, amely Jeanne és százhat társának erődül szolgált és amely egy oldalról Saint-Merrynél, a másik oldalról a Rue Maubuében barrikádtól szegélyezve, három utca fölött uralkodott, a Rue des Arcis, a Rue Saint-Martin és a szemközti Rue Aubry-le-Boucher fölött. Két derékszögű barrikád közül az egyik a Rue Montorgueilből a Grande-Truanderieba, a másik a Rue Geoffroy-Langeinból a Rue Sainte-Avoyeba nyult. Nem is szólva a Páris husz más városrészében levő barrikádokról, a Maraisban, Saint-Geneviève hegyén; egy barrikád volt a Rue Ménilmontantban, ahol egy kaput kiemelték sarkaiból;

egy másik a Hôtel-Dieu kis hidján egy kifogott és felfordított szekérből készült, háromszáz lépésnyire a rendőrfőnökségtől.

A Rue des Ménétriers barrikádjánál jól öltözött férfi pénzt osztogatott a dolgozóknak. A Rue Grenéta barrikádjánál lovas jelent meg és annak, aki a barrikád főnökének látszott, egy tekercest adott át, amely alighanem pénztekeres volt. — *Itt van,* — mondotta — *fedezni a kiadásokat, a bort, stb.* Egy szőke fiatalember, nyakkendő nélkül, egyik barrikádtól a másikhoz ment és közvetítette a parancsokat. Egy másik, kivont karddal, két rendőrsapkával fején, őrszemeket állított fel. A barrikádok belsejében a csapszékek és portásfülkék őrszobákká voltak átalakítva. Egyébként a zendülés a legtudományosabb katonai taktika szerint járt el. Csodálatra méltó módon választották ki a szűk, egyenlőtlen, kigyózó, szegletekkel és fordulókkal teli utcákat, kivált a vásárcsarnokok környékét, amely az utcáknak erdőnél szővevényesebb hálózata volt. Ugy hallatszott, hogy a Sainte-Avoye városrészben a Nép barátainak társasága vállalta a felkelés irányítását. Egy embernél, akit a Rue du Ponceauban megöltek, motozáskor Páris térképét találták.

De az, ami a zendülés irányítását tényleg átvette, a levegőben levő ismeretlen lendület volt. A felkelés egyik kezével hirtelen felépítette a barrikádokat, míg másik kezével a helyőrség majdnem valamennyi őrhelyét elfoglalta. Nem egészen három óra alatt a felkelők meggyuló elszórt puska-porhoz hasonlóan meglepték és elfoglalták a jobbparton az arzenált, a Place Royale-on levő előljáróságot, az egész Maraist, a Popincourt fegyvergyárat, a Galiote-ot, Châteaud'Eaut, a vásárcsarnokok közelében levő minden utcát, a balparton a veteránok kaszárnyáját, Sainte-Pélagiet, a Place Maubert-t, a Deux-Moulins löporraktárt, valamennyi sorompót. Este öt órakor kezükben volt a Bastille, a Lingerie, a Blancs-Manteaux, előőrseik a Place des Victoires érintették és a Bankot, a Petits-Pères kaszárnyát, a postapalotát fenyegették. Páris harmadrésze a zendülés hatalmában volt.

Minden ponton roppant tusa folyt és a lefegyverzések-ből, házkutatásokból, a hirtelen ellepett fegyverboltokból az következett, hogy a kődobálással kezdődő küzdelem puska-lövésekkel folytatódott.

Hat óra felé a Saumon-sikátor csatatérre vált. Egyik végében a zendülés volt, a másik végében a csapat. Egyik ráctól a másikig lödöztek egymásra. Egy megfigyelő, álmodozó, e könyv szerzője, aki közléről akarta látni a tűzhányót, két tűz közé került a sikátorban. Csak a boltokat egymástól elválasztó féloszlopok kiugrásai mögött kereshetett fedezéket a golyók elől; majdnem félórahosszat volt e kényes helyzetben.

Közben riadót doboltak, a nemzetőrök nagysietve felöltöztek és felfegyverkeztek, a légiók kivonultak az előljárásságokból, az ezredek kivonultak a kaszárnyákból. A Passage de l'Ancre-rel szemközt tördőfés érte az egyik dobost. Egy másikat, a Rue du Cygneben, megtámadott vagy harminc fiatalember, akik kilyukasztották dobját és elvették kardját. Egy dobost a Rue Grenier-Saint-Lazareban ölték meg. A Rue Michel-le-Comteban három tiszt esett el holtan egymásután. Több nemzetőr, aki a Rue des Lombardsban megsebesült, hátrálni kezdett.

A Cour Batave előtt a nemzetőrség egy osztaga vörös zászlót talált ezzel a felirattal: *Köztársasági forradalom, 127. sz.* Valóban forradalom volt-e?

A felkelés a szövevényes, tekervényes, óriási fellegvár egy nemét csinálta Páris középpontjából. Itt volt a gócpont, nyilván itt volt a kérdés. Minden egyéb csak csetepaté volt. Az, hogy ott még nem verekedtek, amellet bizonyított, hogy ott fog minden eldőlni.

Némely ezredekben a katonák ingadoztak és ez még fokozta a krízis ijesztő sötéttségét. Még emlékeztek a nép ovációjára, amely 1830 júliusában az 53. sorezred semlegesességét fogadta. Két rettenthetetlen, a nagy háborukban kipróbált férfiú parancsnokolt, Lobau marsall és Bugeaud tábornok, az utóbbi Lobau alatt. Sorzászlóaljokból képezett hatalmas őrzérek, amelyek egész nemzetőrségi századokba illeszkedtek be és amelyeket szolgálati övvel ellátott rendőrbiztos előzött meg, kutatták át a felkelők utcáit. A felkelők a maguk részéről őrszemeket állítottak a keresztutak sarkaira és vakmerően őrzéreket küldöttek ki a barrikádokból. Mindkét részről megfigyelték egymást. A kormány, hadsereggel kezében, habozott; közeledett az éj és hallani kezdték

Saint-Merry vészharangját. Az akkori hadügyminiszter, Soult marsall, aki látta Austerlitzet, komor arccal nézte ezt.

Ezek a vén matrózok, akik a szabatos hadmozdulatokhoz szoktak hozzá és akiknek egyedüli segédeszköze és vezetője a taktika, az ütközetek ez iránytűje, mindnyájan elvesztik egyensúlyukat ez óriási tajték láttára, amelyet a nép dühének neveznek. A forradalmak szele nem kezelhető.

A környékbeli nemzetőrök sietve és rendetlenül érkeztek. A 12-ik könnyű gyalogság egyik zászlója futólépésben jött Saint-Denisből; a 14-ik serezed Courbevoieből érkezett; a katonai iskola útegeit a Carrouselnél állították fel; ágyuk jöttek Vincennesből.

A Tuileriesben magány uralkodott. Lajos Fülöpöt derűség töltötte el.

V. Páris eredetisége

Mint már mondtuk, Páris nem egy felkelést látott két év óta. A zendülő városrészekon kívül rendszerint misem különösebben nyugodt, mint Páris képe egy lázadás alatt. Páris gyorsan megszokik mindent, — csak zendülésről van szó — és Párisnak annyi a dolga, hogy ily csekélységért nem izgatja magát. Csak ily óriási városok nyújthatnak ilyen képet. Csak ily roppant területek foglalhatnak magukban egyidőben polgárháborút és valami furcsa csendességet. A felkelés kezdetén, midőn megszólal a dob, a riadó, a boltos szokás szerint csak ennyit mond:

— Valami csetepaté van a Rue Saint-Martinban.

Vagy:

— A Saint-Antoine városrészben.

Gyakran még hanyagul odaveti:

— Ott valahol.

Később, midőn meg lehet különböztetni, a muskéták és a gyalogsági puskák metsző és gyászos ropogását, a boltos így szól:

— Melegsik a dolog? Nini, melegsik!

Egy pillanat mulva, ha a zendülés közeledik és tért nyer, nagysietve bezárja boltját és magára kapja egyenruháját, vagyis biztonságba helyezi portékáját, míg saját személyét kockára teszi.

Utkereszteződésnél, sikátorban, zsákutcában lődöznek egymásra; elfoglalják, elvesztik, visszafoglalják a barrikádokat; vér folyik, a géppuska kilyuggatja a házak homlokzatait, a golyók hálófülkéikben ölik meg az embereket, hullák foglalják el a kövezetet. Néhány utcával odébb a billiárdgolyók koccanása hallatszik a kávéházakban.

A kíváncsiak e háborútól zajos utcáktól két lépésnyire beszélgetnek és nevetgélnek; a színházak kinyitják kapukat és bohózatokat játszanak. Fiakerek járnak, az emberek társalogva mennek ebédelni. Olykor abban a városrészben is, ahol verekednek. 1831-ben félbeszakítják a lövöldözést, hogy egy lakodalmas menet keresztül mehessen.

Az 1839 május 12-iki felkelés alkalmából a Rue Saint-Martinben egy nyomorék öreg emberke háromszinű ronggyal ékesített taligát tologatott, amelyben valamiféle folyadékot tartalmazó palackok voltak. A barrikádtól a katonákig, a katonáktól a barrikádig ment vele és pártatlanul hol a kormány-nak, hol az anarkiósnak kínálta itókáját.

Mily különös ez; ez a párisi zendülések sajátos jellege, amely egyik más fővárosban sem található meg. Kétféle kell hozzá, Páris nagysága és vidámsága. Voltaire és Napoleon városa kell hozzá.

Ezuttal azonban, 1832 június 5-nek fegyveres felkelése alkalmából a nagyváros olyasmit érzett, ami talán erősebb volt mint ő. Félni kezdett. Mindenütt, a legtávolabbi és legkevésbé „érdekelt“ városrészekben és fényes nappal zárt kapukat, ablakokat és ablaktáblákat lehetett látni. A bátrak fegyverkeztek, a gyávák elbujtak. Eltűnt a gondtalan és elfoglalt járókelő. Sok utca olyan üres volt, mint hajnali négy órákor. Riasztó részleteket hoztak forgalomba, rémhíreket terjesztettek. Hogy hatalmukba kerítették a bankot; — hogy csak magában a Saint Merry-zárdában hatszázan vannak és a templomban elsáncolták magukat; — hogy a hadsereg nem biztos; — hogy Armand Carrel felkereste Clauzel marsallt, aki így szólt hozzá: *Legyen először is egy ezredük!* — hogy Lafayette beteg, de mégis ezt mondta nekik: *Az önöké vagyok. Mindenhova követem önöket, ahol egy széknek helye van;* — hogy résen kell lenni; hogy éjszaka majd akadnak olyanok, akik Páris elhagyatott zugaiban fosztogatják a magukbanálló

házakat (ebben felismerhető volt a rendőrségnek, ennek a kormányzatba vegyült Anne Radcliffenek képzelete); — hogy a Rue Aubry-le-Boucherban üteget állítottak; — hogy Lobeau és Bugueaud egyetértően cselekszik és hogy éjjélkor vagy legkésőbb pitymallatkor négy hadoszlop indul majd egyidőben a zendülés középpontja felé, az első a Bastilleől, a második a Porte Saint-Martintól, a harmadik a Grèveről, a negyedik a vásárcsarnokoktól; — hogy talán a csapatok kiüritik Párist és a Champ de Marsra vonulnak vissza; — hogy nem tudni, mi történik majd, csak az bizonyos, hogy ez alkalommal komoly a dolog. — Aggódtak Soult marsall habozása miatt. — Miért nem támad azonnal? — Bizonyos, hogy mélyen elgondolkodott. Mintha a vén oroszán ismeretlen szörnyet szimatolt volna ebben a homályban.

Leszállt az est, a színházak nem nyitak meg; ingerülten cirkáltak a járőrök; megmotozták a járókelőket. Kilenc óráig több mint nyolcszáz egyént tartóztattak le; zsufova volt a rendőrfőnökség, zsufova volt a Conciergerie, zsufova volt a Force. Kivált a Conciergerieben a hosszú alagsorban, amelyet Páris utcájának neveznek, szalmazsupok sorakoztak egymás mellett, amelyeken garmadával heverték az emberek, akiket a lyoni Lagrange kitaratóan buzditott. Ez a rengeteg szalma, amelyet az embereknek e sokasága megforgatott, záporként zizegett. Másutt a foglyok a szabad ég alatt aludtak az udvarokon, egymás hátán. Mindenütt aggodalom uralkodott és valami remegés, amely pedig szokatlan volt Párisban.

Az emberek eltorlaszolták magukat a házakban; a feleségek és anyák nyugtalankodtak; csak ilyeneket lehetett hallani: *Ó Istenem, ő nem jött haza!* A távolban csak elvéte volt kocsirobogás hallható. A házak küszöbéről hallgatták a morajt, kiabálást, zenebonát, a tompa és határozatlan zajt, mindenfélét, amiről azt mondták: *Ez a lovasság, vagy: Ezek a vágató lőszerkocsik, a trombiták, dobok, puskaropogás és kivált a Saint-Merry siralmas vészharangja. Várták az első ágyulövést. Fegyveresek jelentek meg az utcasarkokon, majd ily kiáltással tüntek el: Menjen mindenki haza! És mindenki sietett elreteszelni az ajtókat. Azt kérdezték: Mi lesz ennek a vége? Pillanatról-pillanatra, minél inkább leszállt az éj, Páris gyászosabb színezetet öltött a zendülés félelmes lángolásától.*

TIZENEGYEDIK KÖNYV

Az atom pajtáskodik az orkánnal

I. Egynémely felvilágosítások Gavroche költészetének eredetére nézve. Egy akadémikus befolyása erre a költészetre

Abban a pillanatban, midőn a felkelés, amely a népnek és a katonaságnak az arzenál előtt történt összeütközéséből keletkezett, az előlről hátrafelé való mozgásra indította a tömeget, amely a temetéskocsi után ment, a boulevard egész hosszában ugyszólván a temetési menet élére nehezedett, rémitő visszaözönlés állt be. A sokaság megrendült, a sorok felbomlottak, mindenki szaladt, távozott, elfutott, némelyek a támadás kiáltásaival, mások a menekülés sápadtságával. A nagy folyam, amely elborította a boulevardokat, egy szempillantás alatt megoszlott, jobbra is, balra is túlradt és kinyitott zsilip csobogásával özönlött patakokban kétszáz utcába egyszerre. Ebben a pillanatban egy rongyos gyerek, aki a Rue Menilmontanton jött lefelé, kezében egy disznóvirágzó gallyával, amelyet az imént szedett Belleville magaslatain, egy zsidóasszony boltjának kirakatában megpillantott egy régi lovassági pisztolyt. A kövezetre dobta a virágos ágat és felkiáltott:

— Izé, anyó, kölcsönveszem ezt a vacakot.

És elszökött a pisztollyal.

Két perc múlva a rémült polgárok áradata, mely a Rue Ameloton és Rue Basse-on menekült, találkozott a gyerekekkel, akik pisztolyával hadonászott és így énekelt:

*Éjjel minden suta, vak,
Akkor látsz, ha süt a nap.
Hamis irás, uj titok,
Vacognak a bugrisok.
Csak az erény, az a fő,
Vaskalap a tökfödő.*

A kis Gavroche volt, aki hadba vonult.

A boulevardon észrevette, hogy a pisztolynak nincs kakasa.

Kitől való volt az a nóta, mellyel lépteinek ütemét kö-

vette és az a sok más dal, amelyeket alkalomadtán énekelni szeretett? nem tudjuk. Ki tudja? talán tőle magától. Gavroche egyébként ismerte a nép forgalomban levő minden zengemé-nyét és belekeverte a maga csicsergését. A lidércszerű utca-gyerek egyveleget csinált a természet hangjaiból és Páris hang-jaiból. A madarak repertoárját a műhelyek repertoárjával egyesítette. Ismert festőinasokat, akiknek törzse szomszédos volt az övével. Ugy látszik, három hónappal ezelőtt nyomdász-tanonc volt. Egy izben Baour-Lormian ur részére végzett el egy megbízást. Gavroche irástudó gyerkőc volt.

Gavroche egyébként nem sejtette, hogy amaz esős éjsza-kán, amikor két porontynak felajánlotta elefántja vendég-szeretetését, tulajdon fivérei voltak azok, akikkel szemben a gondviselés szerepét játszotta. Pitymallatkor elhagyva a Rue des Balletset, visszasietett az elefánthoz, művészileg kihuzta belőle a két porontyot, megosztotta velük az általa feltálat reggeli-félét, majd elment és rábizta őket az utcára, arra a jó anyára, aki őt magát is ugyszólván felnevelte volt. Elmenő-ben ugyanazon a helyen adott nekik estére találkozt és bu-cszóul imigyen szólt hozzájuk: — *Én most odébb állok, vagy más szóval elslisszelek, vagy ahogy az udvarnál mondják, el-lantolok. Csemeték, ha nem találtok rá apátokra, anyátokra, jöjjetek ide vissza estére. Majd keritek nektek vacsorát és le-fektetlek benneteket.* A két gyermek, akiket valami rendőr szedett fel és kísért be, valami komédiás lopott el, vagy akik egyszerűen eltévedtek Páris mérhetetlen rengetegében, nem tértek vissza. A mai társadalom alsó rétegei tele vannak ily elenyészett nyomokkal. Gavroche nem látta őket viszont. Tiz-tizenkét hét mult el azóta az éjszaka óta. Nem egyszer esett meg vele, hogy megvakarta fejbubuját és így szólt: Hol az ördögben lehet az én két gyermekem?

Ezalatt, pisztollyal kezében, a Rue Pont-aux-Chouxba ért. Észrevette, hogy ebben az utcában már csak egy bolt volt nyitva, még pedig megszívlelésre érdemes módon egy cukrász-bolt. Gondviselészerű alkalom volt az arra, hogy mielőtt az ismeretlenbe behatolna, még egy almáspitét egyék. Gavroche megállt, megtapogatta oldalát, kikutatta erszényét, kifordította zsebeit, de semmit sem talált, egy fityinget sem és kiabálni kezdett: Segítségl!

Keserves dolog lecsuszni az utolsó süteményről.

Gavroche mégis folytatta utját.

Két perc múlva a Rue Saint-Louisban volt. Átmenve a Rue du Parc-Royalon, kényszerét érezte annak, hogy kárpótolja magát, hogy fényes nappal letépje a színházak plakátjait.

Kissé odébb egy jóléttől duzzadó csoport láttára, mely a vagyonos osztályra vallott, Gavroche vállat vont és taláalomra ezt az epés filozófiát köpte ki magá elé:

— Milyen hizottak ezek a tőkepenzések! Jól bezabálnak. Duskálnak a jó ebédekben. Kérdezzük meg tőlük, mit csinálnak a pénzüikkel. Maguk sem tudják. Hát felfalják! A hasuk viszi magával.

II. Gavroche utban

Egy kakas nélkül való pisztoly lóbálása, amelyet a nyílt utca során kezünkben tartunk, oly nyilvános cselekedet, hogy Gavroche lépésről-lépésre jobban felhevült. Szagगतottan énekelte a Marseillaisét, közben pedig kiabált:

— Minden jól megy. Nagyon fáj a balcsülköm, eltörtém a reumámat, de azért elégedett vagyok, polgártársak. Tartsák magukat jól a polgárok, én majd felforgató nótákat fujok nekik. Micsodák a spiclik? Kutyák. A kutyafáját! ne legyünk tiszteletlenek a kutyák iránt. Ámbátor örülnék, ha a pisztolyom elé kerülne egy. A boulevardről jövök, barátaim, ott jó meleg van, forr, buzog a leves. Ideje lefölnözni a fazekat. Előre férfiak! hadd öntözze a tisztátlan vér a barázdákat! Életemet adom a hazámért, nem látom viszont a kedvesemet, nem, nem, soha! Nem ám, de mindegy, éljen az öröm! Verekedjünk, a teremtésit, torkig vagyok a zsarnoksággal.

Ebben a pillanatban egy arramenő dzsidás nemzetőr lova elesett. Gavroche letette pisztolyát a kövezetre, felemelte az embert, majd segített felemelni a lovat. Aztán felvette pisztolyát és folytatta utját.

A Rue de Thorignyban békés és csendes volt minden. Ez a szentvitelenség, amely a Maraist jellemzi, elütött a köröskörül uralkodó zsvajtól. Négy asszonyság beszélgetett egy kapu előtt. Skótországának megvannak a maga boszorkány-triói, de Párisban vannak ily asszonyság-négyesek és a „te király leszel” jóslatot éppoly gyászosan lehetne Bonaparte-nak a Boudoyer-téren odakiáltani, mint Macbethnek az armuyri fenyéren. Körülbelül ugyanaz a károgás volna.

A Rue de Thorigny asszonyosságai csak a maguk dolgaival foglalkoztak. Három házmesterné és egy rongyszedő nő volt, puttonyával és horgos botjával.

Mintha mind a négyen az öregség négy sarkán álltak volna, a roskatagságon, leromláson, pusztuláson és szomorúságon.

A rongyszedőnő alázatos volt. Ebben a szelek előtt kitért világban a rongyszedő nő köszön, a házmesterné protezsál. A házmesterné jóindulatától függ, vajjon az utszéli kő kövér vagy sovány-e, annak a tetszése szerint, aki a seprőt forgatja. A seprűben is lehet jóság.

Ez a rongyszedő nő hálás teremtés volt és rámosolygott, — még pedig minő mosollyal! — a három házmesternérea. Ilyesmiről beszélgettek:

— Így hát a macskája még mindig olyan gonosz?

— Istenem, hiszen tudja, a macskák természetből fogva a kutyák ellenségei. A kutyák panaszkodnak.

— És mindenki.

— Pedig a bolha macskái nem mennek rá másokra.

— A kutyák nemcsak alkalmatlanok, hanem veszedelmesek is. Emlékszem egy évre, amikor annyi kutya volt, hogy ki kellett őket tenni az ujságba. Abban az időben volt, amikor a Tuileriesben nagy bárányok húzták a római király kis kosiját. Emlékszik még a római királyra?

— Én nagyon szerettem a bordeauxi herceget.

— Én ismertem XVII. Lajost. Jobban szerettem XVII.

Lajost.

— Ugy-e milyen drága a hus, Patagon anyól

— Óh, ne is beszéljen róla, a mézsárszék valóságos borzalom. Borzalmas borzalom. Csupa cupákot kap az ember.

Most a rongyszedő nő szólt közbe:

— Hölgyeim, a kereskedelem pang. A szemétrakások soványak. Mítsem dobnak már el az emberek. Mindent meg-esznek.

— Akadnak még szegényebbek is, mint maga, Vargoulémené.

— Óh, ez igaz — válaszolt szerényen a rongyszedőnő, — nekem van hivatásom.

Elhallgattak, majd annak a közlékenységnek engedve,

amely az emberi természet mélyén rejlik, a rongyszédőnő így szólt:

— Reggel hazaérve, kiürítem a puttony tartalmát és megrozsdálom (talán megrostálom!). Egyes kupacokba rakom a szobámban. Kosárba teszem a rongyokat, csöbörbe a torzsákat, a gyapjuneműt fiókos szekrényembe, a régi papirosokat az ablak sarkába, az ehető dolgokat tálamba, az üvegdarabokat a kandallóba, a papucsockat az ajtó mögé és a csontokat az ágy alá.

Gavroche, az asszonyságok háta mögé állva, hallgatta őket.

— Anyámasszonyok, — szólt hozzájuk, — mi beszélni valójuk van a politikáról?

Mind a négyen nekiestek.

— Adta gazfickója!

— Mi a csuda van a mancsában? Pisztoly!

— Még te nyitod ki a szájad, koldusivadék?

— Nincs nyugtuk, ha nem borítják fel a tekintélyt.

Gavroche megvetően csak azzal viszonzta ezeket a támadásokat, hogy kezét kinyitva, hüvelykujjával feltolta orra hegyét.

A rongyszédőnő rákiáltott:

— Komisz meztlábás!

Az a hölgy, aki a Patagonné névre hallgatott, megbotránkozva csapta össze kezeit:

— Bajok lesznek, az bizonyos. A suhanc itt a szomszédban, akinek kenderszakálla van, láttam, hogy reggelenként mindig egy rózsaszín sapkás fiatal nővel ment karonfogva, ma láttam erre jönni, puskával a karján. Bacheuxné azt mondja, hogy mult héten forradalom volt, ... ejnye, hol is? — ahol a borju van! — Pontoise-ban. Meg aztán nézzék csak a pisztolyával ezt a rémes csirkefogót! Ugy látszik, hogy a Célestis tele van ágyukkal. Ugyan mit is csinálna a kormány olyan jómadarakkal, akik egyebet sem tudnak, csak felzavarni az embereket, amikor már egy kis nyugalomhoz kezdtünk jutni mindama bajok után, amelyeken — Uram Istenem! — az a jó királyné ment keresztül, akit láttam a kordéban! És mindez még majd megdrágítja a dohányt. Gyálázat! Bizony még meglátom majd, amikor levágják a fejedet, te gonosztévő!

— Ne szipogj, néném — szólt Gavroche. — Fújd ki az orrmányodat.

És odébb állt.

Midőn a Rue Pavéeba ért, eszébe jutott a rongyszedőnő és így szólt magában:

— Nem jól teszed, hogy a forradalmárokat sértegeted, Sarokkő anyó. Ez a pisztoly a te érdekedben van. Arra való, hogy több ehető hulladék kerüljön a puttonyodba.

Hirtelen zajt hallott háta mögött; Patagonné, a házmester né ment utána, távolból öklével fenyegette és kiabált:

— Te csak fattyu vagy!

— Erre ugyan mélységesen füttyülök — mondta Gavroche.

Kévéssel utóbb a Lamoignon-palota előtt ment el. Itt felkiáltott:

— Fel az ütközetre!

És buskomorság szállta meg. Szemrehányóan nézett pisztolyára, mintha el akarta volna érzékenyíteni.

— Ugyancsak felsülök — mondotta, — mert te nem sülsz el.

Az egyik kutya elvonhatja a másíkról a figyelmet. Egy igen sovány kuvasz ment arra. Gavroche megsajnálta.

— Szegény pára — szólt hozzá, — alighanem hordót nyeltél el, hogy átlátszanak az abroncsai.

Aztán az Orme-Saint-Gervais felé tartott.

III. A fodrász méltó felháborodása

Az érdeemes fodrász, aki elüzte a két kis gyereket, akik előtt Gavroche megnyitotta az elefánt vendégszerető belsejét, ebben a pillanatban boltjában éppen egy vén katonát borotvált, aki még a császárság alatt szolgált. Beszélgettek. A fodrász természetesen a zendülésről beszélt a hadastyánnak, majd Lamarque tábornokról és Lamarqueról a császárra tértek át. Olyan társalgás fejlődött ki a borbély és katona közt, amelyet Prudhomme, ha jelen lett volna, bizonyára cikornyákkal ékesített volna és a következő címmel látta volna el: *A borotva és kard párbeszéde.*

— Uram — kérdezte a fodrász, — hogyan ülte meg a császár a lovat?

— Rosszul. Nem tudott leesni róla. De nem is esett le róla sóha.

— Szépek voltak-e a lovai? Szép lovai lehettek.

— Aznap, amikor a keresztet kaptam tőle, megnéztem paripáját. Gyorslábú kanca volt, hófehér. Igen szétálló fülei voltak, mélyen lehajló dereka, fekete csillaggal jelzett finom feje, igen hosszú nyaka, erősen tagolt térde, kiálló oldala, homoru lapockája, hatalmas hátsó lábai. Valamivel magasabb volt tizenöt arasznál.

— Szép ló, — mondta a fodrász.

— Ófelsége paripája volt.

A fodrász úgy érezte, hogy e szó után egy kis hallgatás illő, majd újra megszólalt:

— A császár csak egyszer sebesült meg, ugy-e uram?

A vén katona az olyan ember nyugodt és biztos hangján válaszolt, aki jelen volt:

— A sarkán, Regensburgban. Sohasem láttam oly jól felöltözve, mint azon a napon. Mintha skatulyából huzzták volna ki.

— És ön, katona uram, ön bizonyára gyakran megsebesült?

— Én? — válaszolt a katona, — óh, nem nagy dolog. Marengónál két kardvágást kaptam a tarkómra, Austerlitznél egy golyót a jobb karomba, Jénánál egy másikat a bal csipőmbé, Friedlandnál egy szurt sebet... ide... a Moszkovánál hét-nyolc lándzsasebet mindenfelé, Lützensnél egy felrobant gránát egyik ujjamat zuzta szét... — Ó, aztán Waterloo-nál kartácsgolyót kaptam a combomba. Ez az egész.

— Ó, mily szép — kiáltotta pindarosi hévvel, — mily szép a halál a harmezőn! Én, becsületszavamra, mintsem a szalmazsákon dögöljek meg, betegségtől, lassan, naponta egy kicsit, orvosságokkal, flastromokkal, beöntésekkel és az orvossal, inkább szeretnék ágyugolyót kapni a hasambal!

— Jó izlése van, — szólt a katona.

Alig mondta ezt ki, midőn rémitő robaj rázkódtatta meg a boltot. A kirakat egyik üvegtáblája hirtelen szét pattant.

A fodrász halálravált.

— Istenem! — kiáltott, — ehol egy!

— Micsoda?

— Ágyugolyó.

— Itt van, — mondta a katona.

És felvett valamit, ami a földre gurult. Kavics volt.

A fodrász odaszaladt a betört ablakhoz és látta, minin Gavroche hanyatthomlok menekül a Saint-Jean piac felé. A fodrász boltja előtt elmenőben Gavroche, aki szivén viselte a két porontyot, nem állhatott ellen a vágynak, hogy ne köszönjön be és követ dobott a kirakatba.

— Látja! — üvöltött a fodrász, akinek halványsága most kékbe ment át, — ez csak azért cselekszik rosszat, hogy rosszat cselekedjék. Ki bántotta ezt a fickót?

IV. A gyerek csodálkozik az aggastyánon

Gavroche pedig a Saint-Jean piacon, amelynek őrsége már le volt fegyverezve, egyesült az Enjolras, Courfeyrac, Combeferre és Feuilly vezetése alatt álló bandával. Nagyjából fel voltak fegyverezve. Hozzájuk csatlakozott Bahorel és Jean Prouvaire is és gyarapította a csapatot. Enjolrasnak kétlövetű vadászfegyvere volt, Combeferrenek nemzetőri puskája, amelyen rajta volt a légió száma, övében pedig két pisztoly, melyek kigombolt kabátja alatt láthatók voltak, Jean Prouvairenek régi lovassági muskétája, Bahorelnek karabély, míg Courfeyrac törös bottal hadonászott és Feuilly kivont karddal kezében, elől haladt és kiabált: „Éljen Lengyelország!”

A Quai Morlandról érkeztek, nyakkendő nélkül, kalap nélkül, lihegve, az esőtől nedvesen, villámmal szemükben. Gavroche nyugodtan szólította meg őket.

— Hová megyünk?

— Gyere, — szólta Courfeyrac.

Feuilly mögött Bahorel haladt, vagy inkább ugrált, valószínű hal volt a zendülés vizében. Karmazsin mellénye volt és olyan szavakat talált, amelyek mindent szétzúztak. Mellénye szemet szurt egy arramenőnek, aki rémülten kiáltott:

— Itt vannak a vörösek!

— A vörös, a vörösök! — vágott vissza Bahorel. — Fura félelem, polgártárs. Ami engem illet, én nem remegek egy pipacs láttára és a kis Piroska éppen nem ejt rémületbe. Polgártárs, higgyen nekem és engedje át a vörös színtől való irtózatot a szarvasmarháknak.

Észrevette egy falnak a sarkát, amelyre a világ legbéké-
sebb papirosa volt kiragasztva, engedély a tojásevésre, a
párisi érsek által „nyájához“ intézett böjti szöveget.

Bahorel felkiáltott:

— Nyájához, csupa udvariasságból nem akart juhokat
mondani.

És letépte a falról a hirdetőt. Ez meghódította Gav-
roche-t. Ettől a pillanattól Gavroche tanulmányozni kezdte
Bahorel-t.

— Bahorel — jegyezte meg Enjolras, — nincs igazad.
Békében kellett volna hagynod ezt a falragaszt, nem azzal
van bajunk, feleslegesen tékozolod el haragodat. Tartsd meg
magadban. Nem szabad a sorokon kívül tüzelni, éppoly ke-
véssé a lélekkel, mint a puskával.

— Mindenki a maga módján, Enjolras — válaszolt
Bahorel. — Nincs inyemre ez a püspöki stílus, engedély nél-
kül akarok tojást enni. Te hidegebb természet vagy, én szó-
rakovom. Egyébként nem fecserlem el magam, csak lendü-
letet veszek és ha összetéptem ezt a hirdetőt, Herclé!
csak azért történt, hogy étvágyat csináljak magamnak.

A *Herclé!* szó megütötte Gavroche fülét. Kereste az alkal-
mat, hogy okuljon és ez a plakát-tépő elnyerte becsülését.
Meggörgette:

— Mit jelent az, hogy *Herclé?*

Bahorel így felelt:

— Az latinul annyi, mint a kutyafáját.

Bahorel ekkor az egyik ablakban ráismert egy fekete-
szakállas, halvány fiatalemberre, aki nézte, amint arra men-
tek. Valószínűleg az ABC barátja volt. Odakiáltott neki:

— Gyorsan, töltényeket ide! *para bellum.*

— Bum, bum! ez igaz, — szólt Gavroche, aki most már
megértette a latin beszéd velejét.

Zajos kíséret követte őket, diákok, művészek, az aixi
Cougourdehoz tartozó fiatal emberek, munkások, kikötő-
munkások, botokkal és szuronyokkal felfegyverkezve, néme-
lyek, mint Comberferre, nadrágjaikba dugott pisztolyokkal.
Egy aggastyán, aki igen öregnek látszott, szintén a bandával
haladt. Nem volt fegyvere és sietett, hogy el ne maradjon,
amellett tűnődő arcot vágott. Gavroche észrevette.

— Mi a csoda ez? — kérdezte Courfeyractól.
 — Egy öreg.
 Mabeuf ur volt.

V. Az aggastyán

Mondjuk el, mi történt.

Enjolras és barátai a Boulevard Bourdonon voltak. a tárházaknál, midőn a dragonyosok támadása mentek át. Enjolras, Courfeyrac és Combeferre azok közé tartoztak, akik a Rue Bassompierrebe tértek be és kiabáltak: A barrikádokra! A Rue Lesdiguières-ben egy öregemberrel találkoztak.

Figyelmüket az vonta magára, hogy a jóember cikcokban haladt, mintha részeg lett volna. Azonfelül kezében tartotta kalapját, ámbár egész délelőtt esett és még akkor is elég erősen hullt az eső. Courfeyrac ráismert Mabeuf apóra. Ismerte, mert nem egyszer kísérte el ajtajáig Mariust. Ismerte a könyvmoly templomatyá békés szokásait, így hát meglepte, hogy e zürzavar közepette látja, két lépésnyire a lovasság támadásától, majdnem a puskatüz közepette, hajadonfőtt az esőben és a golyók közt sétálva. Megszólította és a huszonötéves zendülő és a nyolcvanéves aggastyán közt a következő párbeszéd fejlődött ki:

- Mabeuf ur, menjen haza.
- Miért?
- Verekedés lesz.
- Az jó.
- Kardcsapások, puskalövések, Mabeuf ur.
- Az jó.
- Ágyulövések.
- Az jó. Hát maguk hová mennek?
- A földre teremtjük a kormányt.
- Az jó.

És utánuk ment. Attól a pillanattól kezdve egy mukkot sem szólt. Hirtelen keményen lépkedett, a munkások karjukat nyújtották neki, de ő egy fejmozdulattal visszautasította őket. A menetoszlop majdnem első sorában haladt, a menetelő ember mozgásával és az alvó ember arcával.

— Milyen felbuzdult emberke! — suttogtak a diákok.

Az a hír terjedt el a csapatban, hogy ez egy volt konvent tag, egy öreg királygyilkos.

A gyülekezet a Rue de la Verreriebe tért be. Legelől haladt a kis Gavroche, aki — mintegy trombita helyett — torkaszakadtából énekelt. Ezt énekelte:

*Most van a hold felkelőbe,
Mikor megyünk az erdőbe,
— Kérdi Jancsi — Juliskám?
Tou, tou, tou,
Vár Chatou.*

Egy istenem, egy királyom, egy garasom, egy csizmám.

*Harmatos a gyenge rét már,
Kakukfűről egy veréb-pár
Tiszta csöppet iszik, lám.
Zi, zi, zi.
Vár Passy.*

Egy istenem, egy királyom, egy garasom, egy csizmám.

*Nézz a pöttön madarakra,
Felöntöttek a garatra,
Kacagja a tigris már.
Don, don, don,
Vár Meudon.*

Egy istenem, egy királyom, egy garasom, egy csizmám.

*Esküdöznek nyakra-főre,
Mikor megyünk az erdőre,
— Kérdi Jancsi — Juliskám?
Tin, tin, tin,
Vár Pantin.*

Egy istenem, egy királyom, egy garasom, egy csizmám.

Saint-Merry felé tartottak.

VI. Rekruták

A banda percről percre szaporodott. A Rue des Billettes tájékán hozzájuk szegődött egy őszeshaju, magastermetű férfi, akinek kemény és vakmerő kifejezése feltűnt Courfeyracnak. Enjolrasnak és Combeferrennek, de egyikük sem ismerte. Gavroche, aki énekléssel, füttyüléssel, dudolással és azzal volt

elfoglalva, hogy a menet élén haladva, a boltok ablaktábláit kakasnélküli pisztolyának markolatával megdöngesse, nem vett ügyet erre az emberre.

Ugy esett, hogy a Rue de la Verrerieben Courfeyrac kapuja előtt mentek el.

— Ez jól jön, — szölt Courfeyrac — otthon felejtettem erszényemet és elvesztettem kalapomat.

Elhagyta a csapatot és hanyatthomlok felment lakásába. Régi kalappal és erszényével jött vissza. Meglehető nagy, négyszögletes bőröndöt is hozott magával, amely olyan méretű volt, mint egy jókora utitáska és amely szennyesében volt elrejtve. Lejövet a házmesterné szölitotta:

— Nagyságos Courfeyrac ur!

— Mi a neve, házmesterné? — kérdezte Courfeyrac.

A házmesterné elhült.

— De hiszen jól tudja, én vagyok a házmesterné, Veuvain anyó a nevem.

— Nos, ha még egyszer nagyságos Courfeyrac urnak nevez, akkor én nagyságos Veuvain anyónak szölitom. Most pedig szöljön, mi az, miről van szó?

— Van itt valaki, aki önnel akar beszélni.

— Ki az?

— Nem tudom.

— Hol?

— A fülkémben.

— Az ördögbe! — fakadt ki Courfeyrac.

— De hiszen az már több mint egy órája vár az ön visszatérésére! — válaszolt a házmesterné.

Ekkor valami fiatal, munkásforma, sovány, sápadt, kistermetű, pirosfoltos ifju, valahol felszedett zubbonyban és kifoltozott bársonynadrágban, inkább olyan megjelenés, mintha fluruhába bujt leány volna, mintsem férfi, jött ki a fülkéből és olyan hangon, amely legkevésbé sem volt női hang, így szölt Courfeyrachoz:

— Itthon van, kérem, Marius ur?

— Nincs itthon.

— Hazajön ma este?

— Nem tudom.

És Courfeyrac megjegyezte: — Ami engem illet, én nem jövök haza.

A fiatalember merőn nézett reá és megkérdezte:

— Miért?

— Azért.

— Hát hová megy?

— Mi közöd hozzá?

— Nem akarja, hogy a bőröndjét vigyem?

— A barrikádokhoz megyek.

— Nem akarja, hogy önnel menjek?

— Ahogy akarod! — felelt Courfeyrac. — Az utca szabad, a kövezet mindenkié.

És elsietett, hogy utólérje barátait. Miután utólérte őket, egyiküknek átadta a bőröndöt. Csak jó negyedóra mulva vette észre, hogy a fiatalember csakugyan követte őket.

Egy ily gyülevész had nem megy egyenest oda, ahová akar. Már megmagyaráztuk, hogy szélroham sodorja magával. Tulmentek Saint-Merryn és jóformán nem is tudták hogyan, mikor a Rue Saint-Denis-be értek.

(Vége a hatodik kötetnek)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár